

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ВІННИЦЬКИЙ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ»**

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ :
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК**

Вінниця 2022

УДК 008(477)(075.8)
і – 90

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Комунального закладу вищої освіти
«Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»
Протокол № 5 від 15 грудня 2022р.*

Рецензенти:

Струкевич О. К., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філології та гуманітарних наук КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти».

Лисий А. К., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук Комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».

Історія української культури : навчальний посібник / укладач Олена Майданик. Вінниця : ВГПК, 2022. 400 с.

У навчальному посібнику висвітлюються основні етапи, процеси та події історії України та української культури з давніх часів до сьогодення, зокрема представлено відомості з історії писемності, освіти та літератури, науки і техніки, образотворчого мистецтва, музики, театру і кіно. Розкрито роль і значення культури в житті громадянина України та в гуманізації суспільних відносин.

Посібник розроблено відповідно до чинних нормативних актів МОН України, положень Комунального закладу вищої освіти Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж, навчальних планів підготовки спеціалістів за спеціальністю 013 «Початкова освіта», 014 «Середня освіта (Фізична культура)».

Видання призначено для використання студентами та науково-педагогічними працівниками факультету педагогіки та фінансово-економічної діяльності Комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».

© Майданик О. В., 2022

© КЗВО «Вінницький гуманітарно- педагогічний коледж», 2022

УДК 008(477)(075.8)
і – 90

ЗМІСТ

1. Передмова	4
2. Тема 1. Вступ до курсу «Історії та української культури».	5
Витоки найдавнішої історії українського народу	
3. Тема 2. Стародавня історія України. Філософсько-теоретичні основи історії української культури	13
4. Тема 3. Формування та політична трансформація Київської держави у IX – I-й пол. XIII століття	24
5. Тема 4. Консолідація південно-західних руських земель. Утворення Галицько-Волинської держави	46
6. Тема 5. Особливості культури Русі - України та Королівства Руського (Галицько-Волинської держави)	57
7. Тема 6. Українські землі у складі сусідніх держав. Культура України в XIV–XV ст. Суспільно-політичний феномен Українського козацтва	73
8. Тема 7. Козацька революція середина XVII ст.. і війна за суверенітет козацької держави II-ї пол. XVII ст.	108
9. Тема 8. Козацька Україна (Гетьманщина) наприкінці XVII –XVIII ст.. Культура Гетьманської України	115
10. Тема 9. Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – поч.. XX ст.	140
11. Тема 10. Культурно-національне відродження XIX ст.	162
12. Тема 11. Модернізація українського суспільства на поч. XX ст. Культура України на початку XX ст.	176
13. Тема 12. Україна в роки першої світової війни та української революції	195
14. Тема 13. Українські землі у міжвоєнний період. Україна в складі тоталітарної імперії – Союзу Радянських Соціалістичних Республік	218
15. Тема 14. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період. Особливості соціально-економічного і культурного життя	239
16. Тема 15. Україна в роки в Другої світової війни	250
17. Тема 16. Україна в повоєнний період	277
18. Тема 17. Україна в роки деєсталінізації	291
19. Тема 18. Україна в період системної кризи радянської системи	300
20. Відновлення та становлення України як незалежної	311

держави

21. Тема 20. Європейський вибір України. Російсько-українська війна	344
22. Термінологічний словник	368
23. Список використаної літератури	395

ПЕРЕДМОВА

Розбудова України як самостійної держави, зростання самосвідомості нації і складний процес переходу до вищого етапу розвитку суспільства вимагають нового висвітлення соціально-економічних, політичних і культурологічних проблем, відкривають нові обрії розвитку української культури. Все це зумовлює зростання інтересу як до історії України, так і до проблем української культури.

Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності і громадянського суспільства.

Історія вчить кожну людину, опираючись на досвід попередніх поколінь, засвоювати його уроки. Формувати на цій основі власні переконання, громадянську позицію, життєву, та культурологічну компетентності, необхідні для практичної діяльності.

Культура підвищує якість життя, концентрує соціальний досвід багатьох поколінь, накопичує знання про світ, виступає важливою частиною життя кожної людини та суспільства в цілому. Культура – є одним із найважливіших складників, що формують людину як особистість, як представника одного народу і всього людства загалом.

Тож одним із основних завдань, які ставлять перед собою заклади вищої освіти – виховати справжнього громадянина нашої держави, культурно освічену людину із сформованими моральними якостями та науковим світоглядом.

Реалізації зазначеного вище слугуватиме навчальний посібник «Історія української культури».

Зміст посібника включає розгляд загальних теоретичних проблем культури (теорію культури), історію культури та мистецтва України в контексті історії світової цивілізації, європейської культури й різнобарв'я напрямів у мистецтві, що формувалися упродовж кількох тисячоліть. Досліджуються цінності українського народу на різних етапах його розвитку, що втілені у соціальних, філософських, наукових, моральних, правових надбаннях та їх вплив на суспільно-політичне життя українців.

Матеріал посібника спрямований на формування вмінь використовувати у повсякденному житті основні терміни та поняття історії української культури, застосовувати набуті компетентності для визначення лінії особистої поведінки в сучасних умовах.

Тема 1.

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ». ВИТОКИ НАЙДАВНІШОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

План

1. Концептуальні підходи щодо визначення категорії «культура»: її сутності, функцій та структури.
2. Поняття світової та національної культури.
3. Періодизація, джерельна база, методологічні принципи вивчення історії української культури.

1. Концептуальні підходи щодо визначення категорії «культура»: її сутності, функцій та структури.

Поняття «культура» надзвичайно часто вживається як у науковій літературі, засобах масової комунікації, так і у повсякденному житті. Вітчизняні та зарубіжні культурологи стверджують, що існує майже півтисячі дефініцій даного поняття, що уже само по собі є, принаймні, свідченням неповноти кожного із пропонованих науковцями визначень. Слово «культура» латинського походження (cultura). У Стародавньому світі воно використовувалося для позначення обробітку ґрунту, вирощування й догляду рослин і тварин, а також виховання людини, а згодом – означало вироблення правил поведінки, набуття знань, удосконалення мови. Ряд вчених і філософів культуру зводили до духовного життя, вживаючи поняття «гуманітарна культура», «культура виховання», «моральна культура», «культурний простір» тощо.

В епоху Нового часу, з XVIII ст. культура стала об'єктом спеціального теоретичного інтересу і набула самостійного наукового значення. Перед мислителями постають питання щодо сутності нового середовища життя, твореного людиною, на противагу природі, про характер його впливу на саму людину. Культура розглядалась передусім як феномен духовного порядку, наслідок і вияв творчої діяльності в галузі науки, мистецтва, релігії, права тощо. Матеріально-виробнича діяльність поняттям культури не охоплювалась, і це не випадково, адже матеріальне виробництво у ті часи мало переважно традиційний характер, було працею багатомільйонної маси селян та ремісників і не створювало належного простору для творчої активності людини. Натомість духовна діяльність завжди асоціювалася з вільним інтелектуальним пошуком науковця, фантазією і натхненням митця, незалежним від

навколишніх обставин внутрішнім світом філософа або священика, тобто з тим, що підносить людину, робить її досконалішою і сильнішою. Погляд на культурно-історичний процес як на поширення знань, освіти, удосконалення розуму був притаманний і гуманістам епохи Відродження, і мислителям доби Просвітництва. У подальшому історичному розвитку людства поряд з духовною культурою почали досліджувати культуру матеріальну, яка охоплює всю сферу виробничої діяльності та її результати: знаряддя праці, житло, предмети повсякденного побуту, одяг, будівельні споруди, транспортні засоби, засоби зв'язку, пам'ятники і монументи та ін. Духовна культура стосується сфери свідомості, пізнання, моралі, виховання, освіти, науки, мистецтва, літератури та інших складових ідейного життя, духовного виробництва. До цієї сфери також належать релігія й міфологія. Розглядаючи поняття культури, слід мати на увазі, що існують особливості матеріальних і духовних форм суспільного виробництва. Матеріальна культура покликана задовольняти фізіологічні потреби людей, дати їм їжу, одяг, житло, полегшити їх зв'язок і спілкування, тоді як духовна культура через органи чуттів впливає на почуття, думки, свідомість, волю, інтуїцію, настрій, психіку людини тощо.

До складових поняття культура вітчизняні дослідники здебільшого відносять: мистецтво, літературу, науку, освіту, засоби масової комунікації, Інтернет, сферу виховання, естетику побуту і виробництва, традиції та вірування. Зарубіжні, зокрема, європейські культурологи поняття «культура» вживають принаймні в чотирьох основних значеннях. По-перше, для позначення загального процесу інтелектуального, естетичного, духовного розвитку. По-друге, словом «культура» користуються тоді, коли йдеться про суспільство, яке ґрунтується на праві, порядку, моральності. В цьому значенні поняття «культура» ототожнюється з поняттям «цивілізація». По-третє, під «культурою» розуміють спосіб життя людей, притаманний певній спільності (молодіжна культура, професійна культура тощо), нації (українська, японська, німецька та ін.), історичній добі (антична культура, культура Ренесансу, культура Бароко і т. п.). Нарешті, по-четверте, слово «культура» вживається як абстрактна, узагальнююча назва для різноманітних способів, форм і наслідків інтелектуальної та художньої діяльності людей у галузі літератури, музики, живопису, театру, кіномистецтва тощо.

Дієвість культурних процесів можна з'ясувати шляхом визначення основних соціальних функцій, притаманних культурі, які взаємопов'язані між собою і доповнюють одна одну. Пізнавальна функція полягає у тому, що завдяки залученню людини до культурних надбань вона пізнає об'єкт і процеси дійсності, які ці надбання відбивають, відтворюють у своїй уяві та пам'яті реальні речі, явища, людей, їхню діяльність, життя й побут.

Виховна функція. Культура виховує людину, прищеплює їй кращі соціальні риси характеру, поведінки, формує у неї високі думки і почуття, підносить особу до вершин людяності, гуманності, чуйності.

Світоглядна функція. Суть її полягає в тому, що всі засоби культури є неоцінним фактором формування відповідного світогляду людей. Духовній культурі належить значна роль у формуванні наукового світогляду саме тому, що культура відбиває об'єктивну дійсність, відтворює і втілює реальне життя людей, а, отже, несе в собі зерна істини про навколишній світ, дає людям знання, закладає підвалини правильного світорозуміння. Світогляд відбиває об'єктивний світ у найзагальнішому вигляді й ціннісне ставлення людини до нього. Розрізняють три головні типи світогляду: життєвий (буденний), філософський і релігійний. Існують його різновиди – науковий, ненауковий, ідеалістичний, матеріалістичний тощо. Виділяється також емоціонально-образний і раціонально-логічний світогляд. Якщо в духовній культурі, зокрема, у мистецтві, переважає емоціонально-образний, то в науці й філософії – раціонально-логічний, хоча вони взаємопов'язані.

Державотворча функція. За допомогою культури формується певний тип особистості, яка пізнає та змінює дійсність, перетворює світ. Усі ті соціальні якості людини, які вона набуває під впливом суспільного буття, у процесі праці, освоєння культури, врешті решт втілюються в її перетворювальній діяльності, проявляються через її свідомість у конкретних діях і вчинках на користь держави.

Комунікативна та історичної наступності функції. Ці функції іноді ототожнюються. Багатозначні функції культури передаються прийдешнім поколінням не як спадок, а як соціальний досвід численними засобами матеріального і духовного життя людей. У спілкуванні відбувається обмін культурними надбаннями, а за його допомогою – їх зростання й збагачення.

Інтегративна функція – здатність людей об'єднуватись незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, расової та національної ознаки у світову цивілізацію. В умовах посилення глобалізаційних процесів у світі зростатиме роль сучасних засобів масової комунікації, особливо Інтернету.

2. Поняття світової та національної культури.

Однією із актуальних проблем сучасної культурології є питання співвідношення світової та національних культур. Світова культура втілює в собі найкращі надбання народів світу, з якої кожна національна культура черпає те загальнолюдське, що притаманне усім народам і сприяє соціально-економічному й духовному прогресу свого народу.

Варто зауважити при цьому, що історія культури України, як і історія інших національних культур, має комплексний і міждисциплінарний характер, використовуючи фактичний матеріал і висновки таких наук, як етнографія і археологія, загальна історія і філософія, соціальна психологія і соціологія, мовознавство й мистецтвознавство тощо. Таким чином національна культура – це синтез цінностей, створених різними соціальними групами людей, її своєрідність та оригінальність виявляється в духовній сфері, перш за все у мові, літературі, музиці, живописі, філософії, традиціях, релігії. Вона є необхідною умовою набуття етнічною спільністю рис нової якості – національної консолідації. Саме у культурі, передусім духовній, забезпечується гарантія історичного буття, національної ідентичності, процес подальшого національного розвитку. У сучасному світі культура перетворюється на ключовий елемент суспільного і гуманітарного розвитку, завдяки чому члени суспільства мають змогу реалізувати свій творчий потенціал, зберігати й збагачувати власну історико-культурну спадщину в усьому її різноманітті та долучитися до духовного багатства світової цивілізації.

Історичний процес, господарство і географічний фактор зумовлюють цілісність національної культури. Генезис і розвиток її є джерелом традицій і звичаїв, духовного життя сьогодення. В ньому єдність минулого і майбутнього, ретроспективного і перспективного. Незважаючи на всі несприятливі фактори розвитку українського народу в умовах поділу його земель між різними державами, національну дискримінацію й русифікацію, творилася культура народу, зростала її значущість. П. Грабовський, І. Котляревський, М. Кропивницький, П. Куліш, М. Лисенко, М. Максимович,

П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, В. Стефаник, Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко та багато інших сподвижників зробили значний внесок на тернистій ниві літератури, науки, мистецтва. Народний геній ніколи не розривав життєдайних судин між поколіннями українців та інших народів світу. Особливу увагу українські вчені приділяють проблемам взаємозв'язку розвитку культури й соціального прогресу, що означає констатацію взаємозв'язків політичної, економічної та культурної сфер життя суспільства. При цьому з'ясовується й такий принципово важливий аспект соціальних явищ, як проблема формування громадянського суспільства. Соціальна складова є одночасно важливою як для консолідації української нації – етносу, так і формування громадянського суспільства. У західних країнах пріоритет громадянина у рамках соціально-культурного і державного будівництва є загальновизнаним і незаперечним, але для українського суспільства така ідея, що не основана на пріоритеті тієї чи іншої соціальної групи чи класу або титульної нації, поки що не є загальновизнаною, в той час як у громадянських суспільствах європейського типу формується певна політична єдність і почуття причетності до історичного процесу країни. Це у свою чергу, породжує впевненість у можливості задовольняти свої потреби за рахунок належності до такої спільноти, де реалізуються етнічні та культурні потреби громадян і різних етносів, основні права і свободи.

3. Періодизація, джерельна база, методологічні принципи вивчення історії української культури.

Вихідним моментом наукової періодизації розвитку української культури є чітке визначення її носія – українського народу та історичних умов формування української нації. Це пов'язано з тим, що з'ясування характерних світоглядних уявлень, цінностей та ідеалів етносу, його суспільного життя, специфічних форм культуротворчої діяльності та звичаєвого права дозволяє зрозуміти історичні умови їх формування і розвитку, тобто чітко простежити періодизацію української культури.

Перший період розвитку української культури охоплює великий часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства у X ст. Початки передісторії українського культури сягають сивої давнини. В епоху бронзи і раннього заліза неначе в калейдоскопі зміню вались археологічні культури, емпіричним методом накопичу вався позитивний досвід, удосконалювалися виробничі сили й су спільні

відносини. Відбувається перший поділ праці: скотарство відокремлюється від землеробства. Саме тоді, а це було в II тис. до н. е., починається етногенез слов'ян. У I тис. до н. е. відбувається другий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства, суспільство поділяється на класи, виникає держава. У першому тисячолітті нової ери для розвитку української культури визначальними стали такі події історичної ваги, як виникнення Києва та утворення давньоруської Київської держави, розвиток основних напрямів її геополітики на півдні, сході й заході.

Другий період розвитку української культури співпадає з процесом формування і розвитку Русі України – держави європейського типу у східнослов'янських народів. Запровадження християнства долучило жителів Русі до культурно-етнічних цінностей європейського континенту, збагатило скарбницю духовного життя народу, вивело його культуру на світові простори. ‘

Третій період припадає на литовсько-польську добу. Умови для культурного розвитку погіршувалися внаслідок асиміляції української еліти, а заодно й втрати нею політичних впливів. Примітним явищем цього періоду стала діяльність церковних братств, спрямована на захист православної церкви та української культури.

Четвертий період – це роки національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої та існування гетьмансько-козацької держави до середини XVIII ст., провідною соціальною верствою якої було козацтво. Культурний розвиток цього періоду виступає як об'єктивно обумовлений процес засвоєння та успадкування культурних традицій Київської Русі та зародження у духовному житті нових явищ під впливом ідей гуманізму та Реформації.

П'ятий період охоплює півторастолітній відрізок часу, починаючи від ліквідації Гетьманщини і до початку XX ст. Його ще називають періодом національно-культурного відродження. Найяскравіше процеси творення національної моделі культури виявилися в літературі, історії, фольклористиці, етнографії, образотворчому мистецтві й драматургії. Домінуюча, формотворча роль у процесах національного відродження належала літературі.

Шостий період розвитку української культури на початку XX ст. відбувався в надзвичайно складних умовах в роки Першої світової війни та революційних подій в Україні у 1917-1920 рр. Свідченням активізації культурного життя стала поява національних художніх

музеїв, театрів, архівів, бібліотек, заснування академії наук України, спроби українізації освіти та утворення української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Сьомий період хронологічно співпадає із часом перебування України у складі СРСР. Деякі дослідники поділяють його на кілька етапів, що відрізняються один від одного соціально-економічними та політико-психологічними факторами, наявністю як позитивних, так і гальмівних факторів, зумовлених гострими суспільними суперечностями, трагічними подіями голодомору, сталінських репресій, німецьким окупаційним режимом.

Восьмий період розвитку української культури розпочався після проголошення державної незалежності України. Він відкриває нові перспективи розвитку духовного і культурно-мистецького життя, багатоманітних зв'язків з мистецтвом інших народів світу. Українська культура одержала змогу творитися й розвиватися як єдина національна культура у державі й далекому і ближньому зарубіжжі. Отже, історія національної культури є своєрідним діалогом багатьох поколінь українського народу, передавання набутого досвіду від покоління до покоління. Як і кожна національна культура, вона розвивалася за законами дифузії і конвергенції, обмінюючись своїми здобутками з іншими народами.

Питання для самоконтролю:

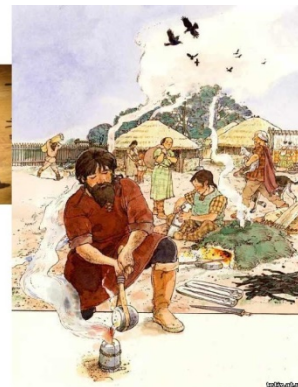
1. Дайте визначення поняття «культура» і поясніть його зміст.
2. Охарактеризуйте основні функції, притаманні культурі.
3. Який взаємозв'язок існує між світовою та національною культурою?
4. Назвіть та охарактеризуйте основні методи дослідження української культури.
5. Дайте характеристику періодам розвитку української культури.

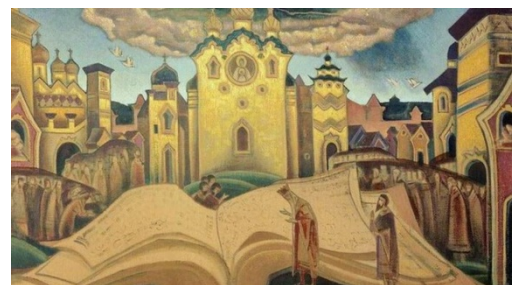
«Шістдесятники»

Архітектура Київської Русі

«Запорожці пишуть лист турецькому хану»

«Софіївський собор»

Тема 2.

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

План

1. Первісні культури на теренах сучасної України. Трипільська культура.
2. Культура народів Кіммерії, Скіфії і Сарматії.
3. Антична культура полісів Північного Причорномор'я.

1. Первісні культури на теренах сучасної України.

Щоб збагнути суть і закономірності розвитку культури первісного суспільства, передусім потрібно засвоїти досить складну його періодизацію. Нині склалися декілька її видів, зокрема, археологічна, культурно-цивілізаційна та історична. Виокремлюють кілька періодів первісної доби: кам'яний, мідний, бронзовий, залізний. Цій добі відповідає первісна культура, яка розвивалася в умовах первісного ладу.

Кам'яний вік – найдовша епоха в історії людства, яка тривала від появи людини до початку поширення перших металів. Цей вік поділяють на палеоліт, мезоліт та неоліт, які характеризуються певною технікою обробки каменю, формою та призначенням кам'яних знарядь праці.

В жорстких природних умовах люди виявили себе гідними у протистоянні їм. Так, у виготовленні кам'яних знарядь з'явилася нова техніка: від кам'яного ядра-заготовки відколювали вузькі кам'яні відщепи. Поступово виникла й спеціалізація знарядь – ножі, скребки, пилки, наконечники. Від майстра вимагалася не тільки точність обробки каменю, а й уявлення про те, як має виглядати те чи інше знаряддя, тобто художній смак. У кожному з періодів кам'яного віку містяться археологічні культури, назви яких відповідають найбільш характерним місцям їх знайдення. Але така періодизація не в повній мірі враховує досягнення культурного розвитку, зводячи їх лише до матеріалу й техніки обробки каменю, виготовлення з нього знарядь праці, зброї, житла тощо. Ранньому палеоліту відповідають шельська та ашельська, середньому – мустьєрська, а пізньому (верхньому) палеоліту – оріньякська, солютрейська та мадленська культури. В Україні пам'ятки шельської культури знайдені поблизу с. Королеве (Закарпаття). Носії цієї культури, застосовуючи примітивні кам'яні рубила та інші знаряддя, займалися збиральництвом, полюванням,

вели кочовий спосіб життя, жили в природних печерах і вже використовували вогонь. Пам'ятки ашельської культури були відкриті в с. Рокосів на Закарпатті, Житомирській стоянці та біля с. Лука-Врублевецька; Решток людини доби мустьє в Україні знайдено мало. В Криму, в печері Кіік-Коба, серед крем'яних знарядь мустьєрської доби та кісток тварин знайдено рештки (руку та кістки жінки і дитини), яких відносять до неандертальців. У 1976 р. під керівництвом О.П. Черниша досліджувалася стоянка епохи мустьє Молодове – І. Там була виявлена лопатка мамонта на поверхні якої чітко простежуються насічки, гравіровані і нанесені чорною фарбою лінії. Пам'ятки культури Мадлен в Україні – Молодове V, Кирилівська стоянка у Києві, Добраничівська стоянка у Яготинському районі Київської області, Межиріцька стоянка у Канівському районі Черкаської області та Мізинська стоянка на Чернігівщині. Творці цієї культури створювали невеликі жіночі статуетки, які виконувалися за принципом: кінцівки ледве помітні, риси обличчя не виразні. Проте виразно підкреслені ознаки жіночості. Ця пластика названа «палеолітичними Венерами». В основу цієї пластики закладалася віра в богиню родючості, роду чи еросу. В 60-ті рр. XX ст. археолог С. Бібіков здійснив значуще відкриття – в культурних шарах с. Мезин (звідси Мізинська культура). Тут він знайшов музичні інструменти із мамонтових кісток.

В означений період поширився декоративний напрямок в оздобленні предметів побуту, особливо одягу, начиння і зброї художнім розписом, різьбленням, вишивкою, аплікацією та ін. Широкого розмаху набув багатоколірний розпис кераміки. Чим пояснюється цей поворот у стилі образотворчої діяльності людини? Одні вчені зв'язують його зі зміною матеріалу. Наприклад, з тим, що люди від розпису стін печер перейшли до оздоблення кераміки. Інші – з розвитком абстрактного мислення. Треті – з поширенням про тописемної передачі інформації. Деякі – з ускладненням релігійних уявлень, що вимагали навмисного відхилення зображень від подібності з земними оригіналами. Згідно ще однієї точки зору, поворот у первісному мистецтві був зв'язаний з тим, що з переходом від мисливсько-риболовецького господарства до землеробства і скотарства інтерес до звіра вже став слабшати, а інтерес до людини ще тільки зароджувався. В епоху неоліту виникає та розвивається металургія міді. Цей культурно-технічний прогрес був названий

добою міді або енеолітом. Першими виробами з міді були примітивні прикраси, виготовлені методом холодного кування, а пізніше литва. Металургією займалися професійні майстри (гірники, металурги, ковалі). Це був на той час геніальний витвір технічної культури. Але за твердістю мідні знаряддя поступалися виробам із кременю. Тому кремінна техніка домінувала. Основою господарської культури в епоху неоліту і енеоліту стало землеробство і скотарство, технічна творчість і архітектура. В VI ст. до н. е. будуються наземні житла. В їх конструкції використовувалися лоза, очерет, глина. Їх залишки досліджені біля сіл Саврані Одеської області, Торського і Заліщинського районів Тернопільської області та ін. В епоху неоліту виникають архітектурні споруди з великих каменів (мегалітів). До «архітектури великих каменів» належать менгіри, дольмени, та кромлехи. Нових рис набуло мистецтво й релігія.

Трипільська культура – це система господарства, топографії поселень, декоративний розпис будинків, побут, приготування страв, одяг, характер орнаментальних мотивів розмальованої кераміки, весільна й поховальна обрядовість, вірування тощо. Творці трипільської культури мешкали поселеннями на берегах річок. У цих поселеннях були архітектурні споруди переважно прямокутної форми. Чотирихилий дах спирався на стовпи. Стіни були дерев'яні, обмащені з обох боків глиною. Підлогу робили з дерев'яних плах. Розміри цих будівель були різні – від 6 до 150 кв. метрів. Житла будували багатокамерні (в основному чотирикімнатні) залежно від місцевих умов: з лісу, глиняних вальків, з каменю та вапняку. Нерідко вони були розписані темно-червоними фарбами. Поряд із житлами у трипільських поселеннях були будівлі ритуального призначення. Крім багатьох поселень знаходять рештки окремих невеликих глиняних «хаток», які мали всередині піч, лави тощо. Реконструкція цих хаток нагадує пізніші українські сільські хати. Носії трипільської культури винайшли плуг і колесо, одомашнили бика і коня, створили колісний транспорт (гарбу), навчились їздити верхи на конях, освоїли ткацтво, бронзоливарні і гончарні печі тощо. Трипільська культура дуже багата на глиняний посуд, який поселенці неоліту і енеоліту виліплювали, обпалювали в печах та орнаментували. Майже у кожному трипільському житлі археологи знаходять від 30 до 200 високохудожніх керамічних виробів – блюдечок, мисочок, глечиків, амфор, кратероподібних фруктовниць. Якість посуду бездоганна – він тонкий, гладенький, майстерно

розфарбований у білий, чорний, червоний і темно-каштановий кольори. Пластика орнаменту досконала, він насичений символами і знаками. Ймовірно, ці знаки – первісна магія, звернення до зовнішніх сил, прохання про заступництво, спроба цими силами керувати. В багатьох місцях розташування трипільської культури на гончарному посуді мистецьки зображений магічний знак – сварга. Трипільцям був притаманний політеїзм, анімізм і фетишизм. На домашньому вівтарі трипільців обов'язково були присутні глиняні фігурки тих сил, яким вони вклонялися: Богині-Матері (символу материнства й родючості), бику (символу обробки землі й багатства), змії (символу спритності), голубу (символу неба) і багатьом іншим. Сакральні уявлення трипільців утілено не лише в глиняних статуетках, але й у візерунках на кераміці – зображеннях сонця, спіралі, хреста, кола, хвиль, «всевидящого ока Долі». Ці уявлення загалом збіжні зі світоглядом народів, що з'явилися по-тому – античних греків, скіфів, кельтів, слов'ян. Власне, нічого дивного в цьому немає – все язичницьке світосприймання подібне: триярусний поділ світу, поклоніння Небу, Землі, Воді і силам природи, культу Великої Матері. На трипільських фігурках богиня Мати-Земля іноді постає з піднятими руками – як і слов'янська богиня родючості Мокош чи Оранта. Однак, попри всі спільні погляди стародавніх народів, носії трипільської культури йшли своїм шляхом, розвинули власні релігійні уявлення і ритуали. Особливе місце в житті творців трипільської культури належало храму. Він був яскраво розфарбований, з орнаментом, високими арками, вівтарем і жертвовною чашею. Дослідники культури дійшли висновку, що в основі храму втілено ідею Відродження: через певні ритуали людина прагнула досягти безсмертя своєї душі. Із сакральними уявленнями тісно пов'язана міфологія, яка бере свій початок з неоліту.

Поширення виробів з бронзи призвело до вдосконалення засобів пересування, розвитку обміну, орного землеробства, скотарства і зростанню продуктивності праці. Останнє призвело до нагромадження цінностей, майнового розшарування, розкладу первіснообщинного ладу і формуванню ранньокласового суспільства. Виникають нові міста і держави. Цей народ протягом кількох тисячоліть мав різні культури свого вираження. Їх називають культурами народів «курганних поховань з вохрою». Зрубну культуру відносять до епохи пізньої бронзи, яка була поширена в степовій і лісостеповій зонах України. Вперше була знайдена на

Сіверському Дінці на початку XX ст. Зрубні племена на території поширення вступали в контакт з місцевим населенням, внаслідок чого виникали явища акультурації або локальні відмінності в їхніх культурах. На зрубних поселеннях біля р. Оскол виявлено напівземлянкові житла прямокутної форми зі слідами відкритих вогнищ у центрі.

Найбільш поширеною для бронзової епохи є кераміка зрубної культури – горщики банкоподібної форми. Орнамент верхньої їх частини має відбиток шнура або вигляд прокреслених ліній. Між ними простежується повторюваність елементів. У складі фриза такого «візерунка» містяться різноманітні геометричні знаки. Деякі вважають, що це було примітивне піктографічне письмо. Найбільш цікавими є піктограми на горщиках, знайдених біля села Рубці на Осколі Донецької області. Але ця культура первісного письма не набула подальшого розвитку.

2. Культура народів Кіммерії, Скіфії і Сарматії.

У Причорномор'ї, Приазов'ї і Середньому Подніпров'ї жили кіммерійці, які також були носіями культури бронзи. За одними версіями, викладеними в писемних джерелах, кіммерійці – справедливі добрі скотарі, за іншими – мужні воїни-вершники, які завдавали нищівних ударів державам Урарту, Ассирії. Образи їх кіннотників з луками, мечами, списами відтворили давні митці на вазах, рельєфах як звитязних воїнів. Для їх релігійного світогляду характерними були вірування в життя після смерті. Про це свідчать поховання, де знаходять речі, які мав покійник за життя. Релігійна ідея кіммерійського поховального обряду дуже древня. Основний її зміст зводиться до заупокійного культу предків. Побутовав у кіммерійців також культ Богині-Матері, про що свідчать стели з зображенням жінок. Цей культ є відлуння неолітичної доби. Кіммерійці раніше від інших народів Східної Європи оволоділи технікою виготовлення заліза.

Кіммерійські пам'ятки культури подані переважно впускними похованнями в курганах, залишками архітектури і скульптури, посуду, знарядь праці тощо, які поширені від Дунаю до Волги. Поширилася залізна зброя, в тому числі й залізні наконечники стріл. Мистецтво кіммерійців презентовано в основному різноманітним орнаментом та дрібною пластикою, що найчастіше прикрашали посуд, ювелірні вироби, жіночі прикраси, зброю, зброю тощо. Поширеним у кіммерійців був геометричний і рослинний орнамент у

вигляді прямих та косих ліній, зигзагів, кутів, хрестиків, три кутників, ромбів, прямокутників, кілець та їх комбінацій.

Посуд кіммерійців складався з товстостінних круглотілих горщиків з наліпними валиками, кубків з циліндричними шийками та черпаків, орнаментованих канелюрами. Були також поширені лощені та дерев'яні кубки оздоблені золотом. Ілюстрація посуду яскраве цьому підтвердження. Важливою рисою культури кіммерійців є стели подібні до стел бронзового віку. Вони також не мають виразно відтвореної голови людини, але містять зображення одягу, зброї. На рубежі VIII–VII ст. до н. е. кіммерійська культура частково розчинилася у культурі скіфів. З усіх культур доби заліза скіфська – є однією з найдивовижніших.

Скіфська культура – це поєднана творчість (акультурація) багатьох кочових і землеробських племен, які жили на території України приблизно протягом VII ст. до н. е. – III ст. н. е., залишивши після себе велику кількість могильників і городищ. Кочові племена тривалих поселень не мали, бо постійно змінювали кочовища. Основним їхнім заняттям було скотарство, а з ремесел – лише те, якого вимагав щоденний кочовий побут. Кочовий етап розвитку пройшли впродовж історії всі народи світу. Кожному з племен скіфів був притаманний певний внутрішній уклад і найпоширенішим з них був табірний.

Скіфські кургани на терені сучасної України

Кочовий і табірний побут зумовлювали певну духовність: ідеологію, вірування, магію, епос, звичаї. У багатьох кочових суспільствах утворювались традиційні ритуали святкування народжень дітей, ініціацій юнаків, одружень, поховань. У скіфській релігії культ зброї посідав особливе місце. Вища шана віддавалась залізному мечеві божества Арея, якому приносили в жертву різних тварин, полонених тощо. Осілі землеробські племена, яких також долучають до скіфів, з метою усунення загрози нападів кочівників зміцнюють поселення оборонними валами, ровами і частоколами тощо. Крім невеликих поселень виникають городища величезних розмірів. Ці городища набувають прикмет, притаманних для античних міст. Характерним городищем було Кам'янське, що склалося на Нижньому Дніпрі в IV ст. до н. е. у вигідних природних умовах на лівому березі Дніпра. Розкопки городища дали змогу стверджувати, що тут було поселення великої кількості ремісників – металургів, плавильників заліза, ковалів, бронзо ливарників тощо. В

своїй «Історії» Геродот захоплено розповідає про місто Гелон. Археологи доводять, що рештками Гелона є Нільське городище на Полтавщині. Там знайдені рештки храмів, жертовників, землянок, наземних дерев'яних жител. Деякі будівлі обігрівалися печами і вогнищами. Вважається, що Гелон був великим культурним центром Скіфії. Специфічним видом монументального мистецтва скіфського періоду є рукотворні кургани для скіфської знаті. Деякі кургани завершувалися кам'яними скульптурами. Вчені доводять, що є помилкою вважати всі кургани скіфськими. Більшість курганів кіммерійські або їх попередників. Узагальнена думка стверджує – кургани є продукт діяльності оріїв. Скульптура скіфів розмаїта і має декілька різновидів із характерними яскраво-стилістичними ознаками.

Протягом V і IV ст. до н. е. грецькими майстрами виготовлено багато високохудожніх виробів частина з яких має загальнокультурне значення. В усьому світі відомі електрова ваза із кургану Куль-Оба біля Керчі, золотий гребінь и срібний посуд із кургану Солоха, срібна ваза з Чертомлицького кургану.

Скіфська епоха закінчилася появою в тогочасній Україні сарматів. Їх племена становили значну частину населення. Дослідники намагаються довести їх генетичну спорідненість зі скіфами. Вони зазначають, що ця спорідненість не викликає сумніву, адже походження їх спільне і сягає глибокої давнини – від племен зрубної культури. Про їх спільність пише Геродот, який переказав легенду про походження сарматів від шлюбів скіфських чоловіків з амазонками, а невідомий художник навіть яскраво зобразив це на одній із своїх ваз. Пам'ятки сарматів мають спільні риси зі скіфськими: подібні орнаменти на посуді, литі з бронзи казани, котрі, мабуть, виконували роль ритуального посуду. До культових предметів також відносять бронзові дзеркала, глиняні курильниці, кам'яні тарелі, що застосовувались для розпалювання жертовного вогню. Мистецтво звіриного стилю притаманне сарматам такою ж мірою як і скіфам. Зброя істотно не відрізнялася: тригранні бронзові наконечники для стріл, короткі луки, довгі мечі тощо. Разом з цим на основі скіфського ужиткового мистецтва сармати утворили так званий новий звіриний, поліхромно-інкрустаційний стиль. У золотарські вироби, виконувані на замовлення сарматської знаті, майстри грецьких полісів вмонтовували велику кількість дорогоцінних каменів.

Сармати (савромати) (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) згадуються Геродотом, давньоримськими істориками Полібієм і Плінієм. у III ст. до н. е. у поволожсько-приуральських степах сформувався союз споріднених скіфам племен, що одержав у античних авторів загальну назву «сармати».

Сарматське суспільство переживало перехідний етап від родоплемінних відносин до ранньокласових. Однак, на відміну від скіфів, сармати так і не змогли створити власної повноцінної держави, залишаючись своєрідною конфедерацією племінних союзів. Особливістю соціального ладу сарматів була наявність значних пережитків матріархату. В античних джерелах навіть є згадки про сарматських цариць і жінок-воїнів (згідно легенди, приведеної Геродотом, сармати вели своє походження від шлюбів скіфів з амазонками). Однак, у дійсності сарматські «царі» і «цариці» були виборними військовими ватажками, або племінними вождями. Вища влада у сарматів належала зборам членів племені, які одночасно складали і військо, і тому, могли підкорити своїй колективній волі кожного з «царів».

Матеріальна культура сарматів не змогла перевершити досягнення скіфської культури. Однак, сармати перевершили скіфів у військовій справі, застосувавши нову для того часу клинову атаку важкоозброєної кінноти з довгими списами (катафрактаріїв), проти якої не змогли вистояти навіть римські легіони. У 372 р. н. е. домінуючі у сарматській племінній конфедерації алани були розбиті гунами, що привело до втрати сарматами пануючого положення в Північному Причорномор'ї.

3. Антична культура полісів Північного Причорномор'я.

Історія античних полісів у Північному Причорномор'ї починається з другої половини VII ст. до н. е. і завершується 70-ми роками IV ст. н. е. Протягом означеного періоду представниками грецьких метрополій були засновані торгівельні факторії, які невдовзі перетворилися в грецькі міста-поліси Тіра, Ольвія, Керкінітіда, Херсонес, Харакс, Феодосія, Пантікапей та інші. На основі частини цих держав в V ст. до н. е. була створена Боспорська держава. Означений політико-економічний і культурний процес було названо грецькою колонізацією, а факторії, відповідно, колоніями. Починаючи з I ст. до н. е. античні міста-держави і Боспорська держава підпадають під вплив Риму, ведуть боротьбу із сарматами, готами, гунами та іншими народами. Якщо більшість міст-держав у

IV ст. н. е. занепадає, то в Херсонесі та Пантікапеї життя продовжувалося і в середні віки. Політико-економічний і культурний розвиток античних міст-держав пройшов ряд етапів: архаїчний, класичний та елліністичний. Архаїчний – друга половина VII ст. до н. е. Колоністи встановлюють контакти з місцевим населенням. Починають розвиватися ремесла, в найбільших полісах будуються храми та комплекси агори. Класичний – V–I третина IV ст. до н. е. Колонії розростаються, зовні вони вже нагадують метрополії. Споруджуються укріплення, монументальні споруди, деякі поліси почали карбувати власну монету. Посилилися контакти колоній з місцевим населенням. Елліністичний – остання третина IV–середина I ст. до н. е. В цей період помітне піднесення в різних сферах суспільного життя, а з II пол. III ст. до н. е. грецькі поліси переживають кризу, пов'язану із скіфською агресією у Криму, а також зазіханнями македонських царів. Згодом грецькі поліси потрапили у залежність від понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Поряд з цим грецьку колонізацію поділяють на два періоди: грецький і римський.

В грецький період (середина VII–середина I ст. до н. е.) тривало виникнення й становлення полісів у Північному Причорномор'ї та Боспорського царства, зберігалися зв'язки з материковою Грецією. У житті демосу панують грецькі традиції, звичаї, культура тощо. З III ст. до н. е. стан полісів погіршується, починається розпад рабовласницького ладу, частішають напади кочовиків. В римський період (I ст. до н. е.–70-ті рр. IV ст. н. е.) завершився процес втрати полісами політичної незалежності. Ольвія, Херсонес, Тіра та інші увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія. У 270 р. н. е. грецькі колонії зазнали нападу готів, а ще через 100 років їх остаточно знищили гуни. До кінця VI ст. до н. е. антична культура остаточно визріла. В полісах виникають держави. Одночасно сама антична цивілізація в Північному Причорномор'ї і отримала потрібні природні межі свого розширення. Характерною рисою релігійних вірувань в полісах Північного Причорномор'я був політеїзм. До їх пантеону входили грецькі боги: Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, Діоніс, Кібела та інші. З часом релігійні культи міст-полісів доповнюються релігійними культами місцевих племен. Ряд богів у тих і інших мали аналогічні функції. Про це повідомляє Геродот, який порівнює скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті – з Гестією, бога війни Ареса називає Аресом. Чимала

увага приділялася вихованню та освіті. Упродовж усієї історії їх існування пріоритетною тут була еллінська мова і писемність з її різними діалектами. Оскільки більшість міст, крім Херсонеса, засновувалися іонійськими еллінами, то в них переважав іонійський діалект. У Херсонесі розмовляли на дорійському. Разом з тим відносини населення міст-полісів з місцевими племенами і римлянами створили умови для збагачення рідної мови. Особливо цей словниковий запас поповнився в перші століття нової ери скіфськими, сарматськими, латинськими словами, топонімами, етнічними іменами тощо. Численні епіграфічні джерела засвідчують, що багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати й читати. Діти демосу одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, рахувати. Відомо, наприклад, що добру освіту здобув син представника нижчих верств суспільства Біон Борисфеніт (III ст. до н. е.), згодом відомий філософ. Поряд з початковими школами в містах-державках функціонували гімназії, які давали ґрунтовнішу освіту. Там вивчали риторику, філософію, геометрію, географію тощо. Залишки такої гімназії, збудованої в IV–на початку III ст. до н. е., знайдено в Ольвії. Найзаможніші громадяни здобували вищу освіту в Афінах, Олександрії тощо. Уже в період колонізації північно-причорноморські греки добре знали епос Гомера й архаїчну лірику. Про місцевих поетів маємо дуже мало свідчень. Якщо аналізувати їх літературну спадщину, то слід назвати віршовані почесні епіграми, епітафії, а також ділову прозу. Епіграми карбували на кам'яних стелах або на постаментах для скульптур.

Питання для самоконтролю:

1. Якими були особливості історичного розвитку племен трипільської культури.
2. Назвіть особливості розвитку культури в первісну добу.
3. Які фактори вплинули на формування первісної культури?
4. Назвіть головні археологічні культури, які були виявлені археологами на терені сучасної України?
5. Охарактеризуйте основні аспекти розвитку античної культури.
6. Охарактеризуйте культурну спадщину кіммерійців, скіфів і сарматів.

«Пектораль із кургану Товста могила»

«Херсонес Таврійський»

«Трипільська культура»

Тема 3.

ФОРМУВАННЯ ТА ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У IX – I-Й ПОЛ. XII СТОЛІТТЯ

План

1. Східні слов'яни. Формування феодальних відносин і виникнення слов'янської державності у VI–VIII ст.
2. Утворення Руси-України та її розвиток у IX–X ст.: часи князів Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.
3. Розквіт Київської держави за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
4. Прийняття християнства в Київській Русі та його історичне значення.
5. Феодальна роздробленість Київської Держави.

1. Східні слов'яни. Формування феодальних відносин і виникнення слов'янської державності у VI–VIII ст.

Перші письмові згадки про слов'ян (венедів) зустрічаються у римських авторів I–II ст. н. е. – Плінія, Тацита, Птоломея. Етнонім «слов'яни» вперше вжили візантійські автори Псевдо Кесарій, Іоанн Ефеський, Меандр. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана «Про проходження та діяння гетів», або «Гетика» (551 р.) і Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550–554 рр.). «Гетика» містить важливу інформацію про розпад єдиної венедської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщає, що в VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Поява на півдні антів і склавинів зафіксована

також іншими істориками цієї доби, хоча більшість із них вказує на збереження певної мовної та етнічної єдності цих груп. Отже, слов'янство як самостійна етнічна спільнота вийшло на історичну арену на початку I тис. н. е. Більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, проукраїнського етносу було покладено розселенням антів та склавинів. Видатний вітчизняний історик М. Грушевський вважав антів предками українського народу. Широко відома гіпотеза про те, що етнонім «анти» – своєрідний пращур етноніма «українці», оскільки іранське ім'я народу «анти» в перекладі означає «край», «кінець». Отже, анти – жителі пограниччя, окраїни, тобто українці. Проте, на жаль, лінгвістика не може дати вичерпної відповіді на питання слов'янського етногенезу. Енергійні анти у ході Великого переселення народів проникли на Балкани, Верхній Дніпро, Донець та Дон. Згодом зазнали поразки від нової варварської хвилі, яка принесла з собою аварів із Центральної Азії. Невщухаючі аваро-слов'янські війни (568–635 рр.) призвели спочатку до знесення, а потім і до розпаду антського союзу. За даними літописів, після його загибелі східні слов'яни об'єднались у 14 великих племінних союзів: поляни, древляни, сіверці, тиверці, уличі, волиняни, дуліби, білі хорвати та інші, існування більшості із них пов'язане з територією сучасної України. Важливо зрозуміти, що держава виникає в неоднорідному суспільстві і є способом регулювання відносин між різними соціальними шарами, класами і т. д. Державність у слов'ян починає формуватися з VI ст., коли відбувається перехід від родової і племінної общини до сусідської, формується майнова нерівність. Перехідним ступенем до утворення держави у східних слов'ян був період військової демократії. Військова демократія припускає виділення військової знаті (князь і дружина), яка зосереджує в своїх руках значні матеріальні цінності і політичну владу, проте віче ще продовжує виконувати певну роль в житті племені. Князь – воєнний вождь, спочатку племені, а потім союзу племен. Дружина – професійне військо, постійне заняття якого війна. Віче – племінні збори, в яких спочатку брали участь практично всі чоловіки, а потім тільки боєздатні; верховний орган племінного самоврядування і суду. Загальне племінне ополчення – боєздатна частина чоловічого населення племені, що бере участь у військових діях у разі крайньої необхідності. Розглядаючи розселення, побут, звичаї, слов'янських об'єднань треба звернути увагу на соціально-

економічний розвиток. Система господарювання східних слов'ян ґрунтувалася головним чином на землеробстві. Допоміжну роль відігравали розвинуте скотарство та сільські промисли. Протягом VII–IX ст. значно удосконалюється техніка землеробства. Саме на цей час припадають поява і поширення залізних наральників, серпів, кіс-горбуш, мотик, ручних жорен. Розширюється асортимент вирощуваних злаків, починають активно культивуватися пшениця, жито, ячмінь, овес. Археологічні знахідки зерен ярових та озимих культур свідчать про застосування двопільної системи землеробства (перелог), це коли кидають на якийсь час виснажену землю, щоб знову прийти до неї, коли вона трохи відпочине, а переложна система перетворюється далі в трипільну, де цей відпочинок набуває правильної зміни. Ремесло набуває згодом немалого значення і відокремлюється від землеробства у східних слов'ян у V–VIII ст. Розвиток землеробства і ремесла підвищив продуктивність праці і в розпорядженні племені, громади, з'явився додатковий продукт, що не споживався відразу, а являв собою певний запас на майбутнє. Його поява викликала значні зміни в структурі внутрішніх родоплемінних відносин. Вожді племен, служителі культу, наближені до них особи одержали можливість виконувати свої суспільні функції, не беручи участь у виробничій діяльності і підтримуючи своє життя за рахунок виділеної їм одноплемінниками частини додаткового продукту. Підвищення продуктивності праці й зростання виробництва додаткового продукту сприяли кардинальним змінам у соціальній сфері, суспільному ладі східних слов'ян. Земля, насамперед орні ділянки, і результати праці на ній все частіше почали переходити у власність окремих сімей, які ставали своєрідними господарськими одиницями суспільства. Поступово розгортається процес розпаду родових патріархальних зв'язків і відбувається перехід до сусідської територіальної общини, яка у слов'ян дістала назву «вервь». Розвиток продуктивних сил сприяв соціальному розшаруванню, розкладу родового общинного ладу, формуванню феодальної системи. Військова та племінна знать дедалі більше концентрує в своїх руках гроші, цінності, багатства, використовує працю рабів та збіднілих общинників (смердів). На цьому ґрунті спочатку зароджується, а потім поглиблюється класова диференціація – землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники трансформуються на феодально залежне населення, що створює передумови для активного державотворчого процесу. У ході формування класового

суспільства східні слов'яни перейшли від первісного ладу до феодального, обминувши рабовласницький. Така своєрідність історичного розвитку пояснюється певними обставинами. Масовому використанню рабської праці у землеробстві перешкоджали суворі кліматичні умови, за яких утримання раба було надто дорогим і тому нерентабельним. Затримувала розвиток рабовласництва у східнослов'янському суспільстві й сільська община (вервь). Сфера використання рабської праці була обмеженою, рабство мало яскраво виражені патріархальні риси. Важливе значення мала відсутність широкоосяжних заселених сусідніх територій, що могли б стати джерелом великої кількості рабів – полонених. Київська Русь відкрила новий – феодальний – період в історії народів Східної Європи. Вони не знали в своєму розвитку рабовласницької формації: феодалізм зароджувався в них на базі первіснообщинного ладу. Головною особливістю раннього етапу східноєвропейського феодалізму було панування данинної форми експлуатації, так званого «полюддя». В Київській державі існувала васальна залежність, яка полягала у виплаті данини. В міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувався феодальний маєток, який викликав до життя таку форму експлуатації як відробітки. Таким чином, на зміну патріархально-родової організації суспільства приходе нова організація – феодальна, яка вимагає консолідації і формування державності. Особливо важливими були торгівельні зв'язки східних слов'ян з Візантією Ільменсько-Дністровським шляхом «із варяг у греки» та зі Сходом, з арабами по волзькому водному шляху «із варяг в араби», великий шовковий шлях, мідний, залізний та інші. До полян за економічними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверців і древлян. Саме поляни, західні сіверці і древляни у VII ст. сіверці почали об'єднуватися у федерацію племен. Наприкінці VIII – на початку IX ст. постало стабільне державне об'єднання Руська земля. У джерелах арабського походження воно має назву Куявія, а сусідні з ним – Славія та Артанія. Важливу роль у процесі консолідації вчені відводять столиці полян Києву. Заснування Києва, одного з найбільших міст тодішньої Східної Європи, датується кінцем V ст.–482 р. (у 1982 р. відзначали 1500-річчя його заснування). Географічне положення Києва було найвигіднішим для розвитку торгівлі, сприяло його зростанню як економічного і дозволило швидко зайняти позицію політичного і соціального центру східних слов'ян. Спираючись на могутню полянську дружину Київський

князь панував над племенами радимичів, сіверців, древлян, дреговичів. Згідно легенді засновником Києва були Кий, його брати Щек, Хорив і сестра Либідь. Хоча особистість Кия і легендарна, все ж таки деякі автори припускають, що він був першим київським князем, походив з племені полян (яке розділилося на дві частини: одна пішла на Дніпро, інша – на Віслу), за допомогою візантійського імператора підняв повстання проти аварського каганату, заснував м. Києвець на Нижньому Дунаї, Але не зміг там закріпитися і рушив у Подніпров'я, де і заснував Київ. Історичну реальність існування князя Кия підтверджують дослідження академіка Б. Рибаківа і київського вченого П. Толочко. За правління нащадків Кия Руська земля проводила активну зовнішню політику. На початку IX ст. князь Бравлін здійснив вдалий похід на Крим і захопив ряд міст. Тоді ж розпочиналося суперництво з Хазарським каганатом.

За роки правління останнього нащадка династії Києвичів Аскольда Руська земля остаточно утвердилась як могутня середньовічна країна. У 860 та 866 рр. було здійснено кілька походів на Константинополь. Аскольд і його оточення прийняли християнство, що набуло відображення у візантійських джерелах як хрещення Русі. Проте переважна більшість руського населення залишалася язичниками. Держава ще не була достатньо консолідованою, населення було об'єднане у племінні союзи – дулібів, древлян, полян, дреговичів, сіверців, уличів, тіверців, білих хорватів, радимичів, в'ятичів тощо. На початок IX ст. існувало фактично дві Русі: Південна зі столицею у Києві і Північна зі столицею у Новгороді. Південна за рахунок торговельних шляхів, що проходили через її територію і Київ, та за рахунок природнокліматичних умов була значно багатшою, що викликало нездоровий інтерес Північної Русі.

2. Утворення Руси-України та її розвиток у IX–X ст.: часи князів Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.

У 882 р., Новгородський князь Олег захопив і об'єднав Київські і Новгородські землі і розпочав перший період історії Київської Русі, період консолідації протоукраїнських та інших східнослов'янських та неслов'янських племен. З 882 р. бере свій початок могутня, ранньофеодальна держава Київська Русь. Існують два погляди щодо походження Київської держави. Це норманська теорія, за якою варяги (нормани) зробили вирішальний внесок у створення Давньоруської держави, бо слов'яни начебто були нездатні без допомоги зовні

заснувати могутню державу. Цю теорію започаткували німецькі історики Г. Бауер, Г. Міллер, які працювали в другій половині XVIII ст. в Росії. Та антинорманська теорія природно-історичного (автохтонного) походження – яка заперечує антинорманську теорію (В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Ломоносов, М. Костомаров,).

Процес державотворення в Київській Русі поділяється на два головних періоди:

I. Становлення і розквіт (кінець IX–XI ст.) тут треба виділити в свою чергу ще два етапи: а) досягнення внутрішньої консолідації – час правління Олега, Ігоря, Ольги, Святослава. б) збереження внутрішньої консолідації й розширення зовнішніх кордонів ранньофеодальної держави за часів Володимира і Ярослава.

II. Феодальної роздробленості і загибель Київської Русі (30-ті роки XII – 40-ві роки XIII ст.). Якщо Кий, Аскольд, Рюрик – герої легенд про Київ, а можливо й історичні персонажі, то Олег (882–912 рр.) – перша історична особа в Київській Русі. Він проголосив Київ «матір'ю міст руських» і поставив перед собою і нащадками задачу підкорити усі східнослов'янські племена вогнем і мечем, хитрощами та добитися їх консолідації. Князь Олег почав силою приєднувати непокірні племена. Якщо Руська держава становила федерацію племен, то Олег почав перетворювати її на централізовану державу. Він поступово підкорив древлян, сіверців, радимичів, пізніше – в'ятичів, хорватів дулібів і тиверців. Могутні племінні союзи прагнули зберегти автономію, тому майже все правління Олега пішло на збирання руських земель. На міжнародній арені головною задачею Давньоруської держави на час існування Київської Русі було збереження цілісності і політичної самостійності країни, боротьба з зовнішньою загрозою, яка йшла від Візантії, Хазарського каганату, степових кочівників, варягів. Найбільш докладні відомості збереглись про великий похід русів на чолі з Олегом у 907 р. на Царгород (Константинополь). Цей похід представляє інтерес з боку його політичної і військової підготовки. З метою його проведення були об'єднані сили всіх слов'янських племен. В поході брали участь ополчення усіх міст. Вдалося зібрати велике військо, що потребувало доброї організації постачання, вмілого керівництва її діями. Було побудовано великий флот. Похід був морським і сухопутним, що вимагало взаємодії флотилії та кінноти. В бою на підступах до Царгороду брали участь два види військ русів: піхота і кіннота. До

того часу київське військо вже розділилось по родах військ. Кіннота набуває все більшого значення у складі військ, стає престижною. Феодали і їх дружини воювали на конях. Народне ополчення складає піше військо. Воно було основою та опорою бойового порядку і не рідко своєю стійкістю і мужністю впливало на хід і результат бою. Збереження важливої ролі піхоти давало велику перевагу у боротьбі. Нестримний натиск і рукопашний бій піхоти являвся тоді відмінною рисою давньоруського війська. Ця форма боротьби так і називалася «руським боем». У поході 907 р. русичі проявили винахідливість, їх флотилія підійшла до Царгороду з суші. Літописець повідомляє, що Олег наказав «воям своїм» поставити лодії (технічно це було можливо) і з потужним вітром дійти до стін міста. Бойове вміння флоту та інших родів військ та «психічна атака» змусили Константинополь відновити сплату данини, надати руським купцям право безмитної торгівлі з Візантією і інші привілеї. Наступником Олега став Ігор (912–945 рр.). На початку свого правління він був змушений вести боротьбу з уличами і древлянами, які відмовилися визнавати владу київського князя. Уличі чинили запеклий опір, але змушені були врешті-решт залишити обжиті місця від території полян до Руського (Чорного) моря. Тим часом ускладнилося зовнішньополітичне становище Русі. Візантія почала активно використовувати кочові племена печенігів у Нижньому Подніпров'ї проти Русі. Щоб змусити імперію дотримуватися підписаного з Олегом договору, Ігор у 941 р. здійснив новий похід на Візантію. Проте 8 липня Біля Константинополя візантійці спалили руський флот «грецьким вогнем». У 943 р. Ігор здійснив похід проти союзників Візантії – горців південно-західного узбережжя Каспійського моря. Княжа дружина спустошила їх землі, заволоділа Дербентом, Ширваном. Проте закріпитися в Регіоні не вдалося. У 944 р. Ігор здійснив грандіозний похід морем і суходолом проти Візантії. Проте до битви справа не дійшла. За новим договором руські купці втрачали право безмитної торгівлі у Константинополі та інші пільги. Постійні війни виснажили державу. Військо, що не отримало здобичі, виявило невдоволення. Ігор вирішив зібрати більшу данину з древлянських племен, що не брали участь у поході. Проте древляни під керівництвом князя Мала розгромили княжу дружину і вбили Ігоря у 945 р. Після цих трагічних подій на чолі давньоруської держави стала дружина Князя Ігоря – княгиня Ольга (945–964 рр.), оскільки їх син Святослав був ще малолітнім. Своє регентство вона

розпочала з придушення древлянського повстання, у ході якого кількох древлянських князів було вбито, а головне місто цієї землі Іскоростень – спалено. Зверніть увагу на те, що смерть Ігоря вимагала не тільки помсти, вона гостро ставила питання про форми і методи державного правління. Намагаючись убезпечити себе від нових народних виступів. Ольга провела реформи: упорядкувала систему збирання данини: було регламентовано повинності залежного населення; при отриманні данини, яку тепер збирали спеціально направлені представники князівської адміністрації, керувались певними уставами; данину доставляли в укріпленні пункти. Все це свідчило про те, що здійснено перехід від полюддя до нової системи державних податків. Позитивним за часів діяльності Ольги було поширення опорних пунктів адміністративної і судової системи на всі підвладні Києву землі племінних княжінь. Тобто, було започатковано формування чіткої системи управління державою і створення державного апарату.

Важливу роль у зміцненні Київської Русі відіграла активна зовнішньополітична діяльність Ольги. У 946 та 957 рр. вона здійснила два дипломатичних візити до Константинополя, у ході яких було укладено союзницькі угоди, розглядалася проблема християнізації Русі. Під час дипломатичної місії до Константинополя в 946 р. княгиня підписала вигідну для держави угоду. Джерела також повідомляють, що Ольга була урочисто охрещена у Константинопольському Софійському соборі. Але християнство за її часів не стало офіційною вірою. У 964 р. уся повнота влади на Русі зосередилася в руках Святослава (964–972 рр.). Правління цього князя припало на час становлення ранньофеодальних держав у Європі та захоплення ними життєвого простору. Тому войовничий характер Святослава цілком відповідав духу епохи. За роки свого порівняно короткого правління, пройшовши походами зі Сходу на Захід, Від Каспійського моря до Балкан, щонайменше 8000–8500 км, він мечем перекроїв карту світу і вписав молоду Давньоруську державу в геополітичний простір Євразії. І це не дивно, бо Святослав Ігорович добре опанував військове мистецтво. Він почав воювати ще дитиною, по традиції у бою першим брав списа. У княжі часи маленькі хлопці з дитинства готували себе до військового життя, а з 13 років вже брали участь у військових походах. Хоча військо княжих часів не мало систематичних вправ, не було тоді ні муштри, ні маневрів, київські полководці багато уваги приділяли вихованню молоді. На війні

потрібні знання військової справи, для володіння якої потрібно було вчитися. Бій пред'являє високі вимоги і молоді воїни завзято тренувались в стрільбі з лука, метанні списа, їзді на конях тощо. Брали участь у лицарських турнірах і показових виступах. Святослав, як і інші князі, надавав багато уваги підготовці і озброєнню війська. В бою русичі використовували мечі, списи, стріли, шаблі, бойові сокири. Починаючи з X ст. у бою використовувалися металеві машини, так звані «пороки». Метальною зброєю було велике каміння або сферичні ядра з каміння, стовбури дерев. Святослав Ігорович вів активну зовнішню політику. З його ім'ям пов'язані найбільш яскраві сторінки військової історії Київської Русі. Протягом 964–966 рр. він завершив об'єднання руських земель, змусивши в'ятичів визнати владу київського князя, розгромив союзників Хозарії – волзьких булгар і мордву. Потім завдав поразки військам хозарського кагана, взяв столицю Ітіль, дійшов до Каспійського моря, підкорив на Північному Кавказі племена ясів і касогів. Після цього Хозарський каганат перестав існувати і загрожувати Русі зі Сходу. Однак це був недалекоглядний крок, який порушив усталену рівновагу. Кордони Київської Русі розширилися до Волги і Чорного моря. Але вони виявилися слабо захищеними від нападів кочових орд Центральної Азії. Розгром Хозарського каганату поставив перед Руссю нові проблеми, вирішити які вона не змогла. Не укріпивши східні кордони держави, Святослав звернув погляд на Захід, де починалася болгаро-візантійська війна. Київський князь вбачав у молодій Болгарській державі потенційного суперника і взяв бік імперії. У 968 р. Святослав вирушив у Болгарію, розбив болгарське військо, захопив кілька міст. Проте Візантію стурбував намір Святослава перенести столицю на кордон своєї держави – у Переяславець-на-Дунаї (це означало, що князь мав на меті продовжувати експансію). Проти Святослава утворився болгарсько-візантійський союз, імперія використала також печенігів, які взяли в облогу Київ. Під час нетривалого перебування в Києві князь заклав ще одну міну сповільненої дії, поділивши державу між синами: в Києві посадив князем Ярополка, у древлянській землі – Олега, у Новгороді – Володимира. 969 р. Святослав повернувся до Болгарії, проте зазнав поразки під Доростолом. На шляху вздовж Дніпра до Києва залишки руської дружини було знищено печенігами (зараз це район села Солоне Дніпропетровської області).

3. Розквіт Київської держави за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Другий період в історії Київської Русі – це період економічного та культурного піднесення, розвитку Київської держави, досягнення нею вершин політичної могутності. Він припадає на час князювання Володимира Святославича (980–1015 рр.) і Ярослава Володимировича (1019–1054 рр.). Передчасна смерть Святослава гостро поставила питання про його спадкоємця. У міжусобній боротьбі за владу перемогу здобув молодший син Святослава Володимир. Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе, як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, тонкий дипломат. Він ніби уособлював якісно новий рівень правління державою. Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами 981–993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів завершив тривалий процес формування території Київської держави. Саме у цей час остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, що в цілому збігалися з етнічними межами східних слов'ян. На півночі вони простягнулися до Чудського, Ладозького та Онезького озер, до Білого моря, на півдні – до Дону, Сули та Південного Бугу, на сході – до межиріччя Оки і Волги, на Заході – до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двини. Простягаючись майже на 800 тис. кв. км, Давньоруська держава стала найбільшою країною в Європі. Наявність величезної підвладної території диктувала суттєву зміну зовнішньої політики: далекі походи, захоплення нових земель поступаються місцем захисту власних кордонів. Наприкінці X ст. Володимир розпочинає тривалу та запеклу боротьбу з печенізькими ханами, які загрожували Русі з Півдня. Сім переможних великих війн Володимира з печенігами, про які повідомляють «Повість минулих літ» та інші джерела, принесли київському князеві військову славу. Оберігаючи власні кордони, Володимир не покладався лише на ефект потужних ударів воєнних походів, а ґрунтовно готувався до тривалої боротьби, розбудовуючи цілу систему воєнно-феодалних замків на південноруському порубіжжі, створюючи могутні фортифікаційні споруди («Змієві вали»), які тягнулися вздовж лівого берега Росі, між нею і Росавицею, а також вздовж лівого берега Стугни. Завершальний етап формування давньоруської державності вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому Володимир провів кілька реформ. Вхідження до Київської Русі за часів Володимира основних союзів давньоруських земель не означало ліквідації їхньої автономії. Величезні простори держави, слабкість

князівського адміністративного апарату робили владу племінних вождів та князів на місцях майже безмежною. Намагаючись зміцнити великокнязівську владу, Володимир провів адміністративну реформу, суть якої полягала в тому, що були ліквідовані племінні князівства, держава розділена на 8 округів, які ділилися на волості, на чолі яких стояли довірені люди князя або його сини. Київський князь отримав титул «Єдинокороль» (або «Великого київського князя»). Була створена система управління державою, а Русь перетворилася на ранньфеодальну монархію. Для усунення конфліктів, зближення з місцевою адміністрацією, боярами князь влаштував у Києві «Володимирові бенкети». На них обговорювались важливі справи. Військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади київського князя. Її суть полягала у ліквідації «племінних» військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодального землеволодіння, бо воїн за службу отримував у власність землю. Усім, хто бажав боронити кордони Київської держави, Володимир давав землю. Це викликало великий приплив на військову службу нових сил. Ця реформа мала кілька важливих наслідків: вона дала змогу надійно укріпити південні рубежі від нападів кочівників; сформувати боєздатне, віддане князю військо; створити нову, або молодшу, знать-дружину з «отроків», «дітей боярських», «пасинків» тощо. Нова група служивих землевласників (нова родова знать) потіснила стару боярську еліту і стала вірним захисником не лише кордонів, а й влади самого князя. Ця реформа створила могутню земську армію, яка міцно тримала оборону країни. Вона мала велику підтримку серед широких верств населення, про що свідчать народні пісні й перекази. Реформаційний доробок великого князя включає і запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земляним», який ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – «Правди Ярослава». Судова реформа Володимира – це не що інше, як спроба розділити Єпископський і цивільний суди. Доказом цього є церковний статут. Спроба запровадити смертну кару зазнала невдачі. Русь була єдиною в Європі державою, де не було узаконено вбивство, хоча й існував самосуд. Вже після введення на Русі християнства великий князь сподівався ввести смертну кару за розбій. Великий київський князь помер у 1015 р.

Після смерті Володимира за київський престол між його синами розгортається кривава боротьба. Тільки в 1019 р. Ярославу вдалося остаточно перемогти і стати київським князем. Ярослав затвердився в Києві. Але попереду була ще боротьба з молодшим братом Мстиславом, що сидів в Тмутаракані. Нова усобиця закінчилася розділом Київського князівства. Тільки після смерті бездітного Мстислава в 1035 р. Ярослав став правителем величезної держави. Роки князівства Ярослава (1019–1054 рр.) – час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію. Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову і - захист своїх земель, ніж про приєднання нових земель. Ярослав відвоював у Польщі Червенські міста. Для захисту західних рубежів держави київський князь заснував місто, назване його іменем, підкорив племена чуді, ятвягів. У 1036 р. київська дружина розгромила під стінами Києва печенізьку орду. Київська Русь стала найбільшою державою Європи, її кордони простягалися від Волги до Карпат і від Білого до Руського моря. Могутність Русі була визнана всією Європою, і королівські династії почали вступати з родиною київського князя у шлюбні відносини. Самого Ярослава Мудрого звали «тестем Європи». Вивчаючи діяльність Ярослава, зверніть увагу на те, що як свідчать літописи, Ярослав був не стільки князем-дружинником, князем завойовником (хоча його прихід до влади відбувався під брязкіт зброї та лиття крові), скільки князем-будівником, князем-просвітителем. Він сам був відомий як освічена людина, що знала декілька іноземних мов і мав багату бібліотеку. При ньому Київська Русь досягла найвищої могутності. Київ перетворився на одне з найбільших міст Європи, що змагався з Константинополем. За свідченнями, що дійшли, в місті було близько чотирьохсот церков і вісім ринків. За переказами, в 1037 р. на місці, де Ярослав у 1036 р. розбив печенігів, був зведений Софійський собор – храм, присвячений мудрості, божественному розуму, який відігравав вирішальну роль у справі поширення освіти на Русі. У 1051 р. монахи Антоній і Феодосій заснували на схилах Дніпра Печерський монастир. У 30-х рр. XI ст. споруджуються головні ворота Києва – Золоті Ворота. Культурно-просвітницька діяльність Ярослава Мудрого схвально оцінювалася митрополитом Іларіоном в творі «Слово про закон і благодать». Київська Русь дедалі більше відходила від язичництва і переймала

християнство. Ярослав велике значення надавав завершенню християнізації населення. Домовленостями і силою Ярослав добився затвердження християнства. Було завершено створення церковної ієрархічної організації. У 1037 р. константинопольський патріарх утворив Київську митрополію, таким чином, Київ став церковним центром. З ім'ям Ярослава Мудрого пов'язаний небачений доти розквіт давньоруської культури та наукових знань (1019–1054 рр.). Культурно-просвітницька діяльність князя Ярослава заклала основу розвитку книжності та вченості на Русі. Ярослав зібрав у Києві багатьох книгописців та перекладачів з грецької слов'янською мовою. Ці люди перекладали церковні та релігійні книги, разом з такими книгами розповсюджувалися на Русі вчені трактати з історії, філософії, права та природничих наук. Широко велися роботи з листування і перекладу книг слов'янською мовою, навчання грамоті. За ініціативою Ярослава книжкові майстерні були споруджені у Києві, Новгороді, Чернігові, Полоцьку. У Києві за участю князя було створено перший літописний ізвод. Так з'явилася перша бібліотека – унікальне зібрання давніх книг та написів на пергаменті. На жаль вона не збереглася до наших днів.

За Володимира і Ярослава склалася структура управління багато в чому схожа із західним інститутом васалітету, що включав поняття свободи, надання васалам автономії. Так, бояри – вищий шар суспільства – були васалами князя і були зобов'язані служити в його війську. В той же час вони залишалися повними господарями на своїй землі і мали васалами менш знатних. Великий князь управляв територіями за допомогою ради (Боярська дума), до якої входили старші дружинники. Боярська дума символізувала права і автономію васалів і володіла правом «вето». Основний осередок суспільного пристрою Русі складала община. Іншою особливістю було загальне озброєння народу, що склалося унаслідок постійної небезпеки, особливо з боку степових кочівників. Зверніть увагу, що X–XI ст. у Київській землі складається крупне приватне землеволодіння. Формою земельної власності стає вотчина (тобто батьківське володіння), яка не лише відчужувалася з правом купівлі-продажу, але і передавалася у спадок. Проживаючі на ній селяни виплачували данину державі і вступали в поземельну залежності від феодала, виплачуючи йому натуральну ренту або відпрацьовуючи панщину. Проте значне число жителів складали незалежні від бояр селяни-общинники, що платили податок на користь держави великому

князю. Полюддя-збір податку зі всього вільного населення – найхарактерніша форма панування і підпорядкування, здійснення верховного права на землю, встановлення поняття підданства. Затвердження феодальних відносин знайшло віддзеркалення в «Руській правді» – зведенні староруського феодального права. У «Руській правді» міститься ряд норм, що визначають правове положення окремих груп населення: норми про підвищену (подвійну) кримінальну відповідальність за вбивство представника привілейованого стану і норми про особливий порядок спадкоємства нерухомості (землі) для представників цього стану. Основна маса населення розділилася на вільних і залежних людей, існували також проміжні і перехідні категорії. Злочин за «Руською Правдою», визначався не як порушення закону або княжої волі, а як «образа», тобто спричинення морального або матеріального збитку особі або групі осіб. Об'єктами злочину були особа і майно. Судовий процес носив яскраво виражений змагальний характер: він починався тільки за ініціативою позивача, сторони в ньому (позивач і відповідач) володіли рівними правами, судочинство було голосним і усним, значну роль в системі доказів виконували «ордалії» («суд божий»), присяга і доля. Отже, кодифікація норм звичаєвого права Ярославом Мудрим має велике значення для подальшого розвитку державності і є одною з найбільших заслуг князя. Новий юридичний кодекс узаконював зміни, що сталися у суспільстві та свідомості людей. Основним об'єктом захисту стало життя людини, була скасована смертна кара. Замість кровної помсти вводилася грошова компенсація.

4. Прийняття християнства в Київській Русі та його історичне значення.

Запровадження християнства – це епохальний поворот в історії Давньоруської держави, який не тільки суттєво вплинув на всі сфери тогочасного життя, а й надовго визначив характерні особливості вітчизняної моделі історичного розвитку. Важливим етапом стала перша християнізація Русі за часів Аскольда. За Візантійськими джерелами 860 р. русичі здійснили похід на Візантію і ледве не захопили Константинополь. Імперія змушена була укласти договір, однією з важливих статей якого було хрещення Русі. Християнство, однак, не стало панівною ідеологією, бо хрестилися лише певна частина суспільної верхівки на чолі з князем. Нова релігія зустріла опір не лише народу, а й значної частини панівної верхівки. Мабуть,

саме тому язичник Олег, опираючись на антихристиянські сили, 882 р. вбив Аскольда і став князем у Києві. Відродження язичництва в часи Олега засвідчує договір 907 р. з Візантією. Ситуація змінилася після смерті Олега, коли київським князем став Ігор. Часи його правління відзначалися певною віротерпимістю. Під час закладення договору 944 р. з Візантією язичники і християни виступають як рівноправні спільноти. У Києві на Подолі на той час уже існувала церква св. Іллі Пророка. У другій половині X ст. існували православні храми в Новгороді, в інших містах на шляху із варяг у греки. Вдова Ігоря Ольга, яка правила державою по смерті чоловіка, прийняла хрещення. Існує переказ про хрещення княгині: вона, вирішивши прийняти хрещення, відправилася в Царгород, щоб прийняти хрещення у патріарха. Патріарх хрестив Ольгу, а Костянтин став її хрещеним батьком. Ольга стала православною, а її народ, в цілому, залишався язичницьким. Велика княгиня багато зусиль доклала для поширення нової релігії. Однак, їй не вдалося повернути до християнства свого сина Святослава. Поступово створювалися передумови для офіційного визнання нової релігії і для масового хрещення східних слов'ян. Цим передумовам судилося збутися за часів правління св. князя Володимира Великого – «Червоне Сонечко». Прийшовши до влади, Володимир Великий спробував провести релігійну реформу, суть якої полягала у модернізації язичництва, запровадженні на Русі культу єдиного Бога – громовержця Перуна. На березі Дніпра був створений язичницький пантеон. Головним Богом був обраний Перун. Проте це не призвело до закріплення монотеїзму. Тому запровадження якісно нової державної монотеїстичної релігії стало життєвою необхідністю. Вибір було зупинено на християнстві візантійського зразка. І це зовсім не випадково. По-перше, ще за часів існування античних міст-держав для Подніпров'я визначився південний вектор цивілізаційної орієнтації, який значно посилювався з появою торгового шляху «із варяг у греки». По-друге, у державній еліті вже існували досвід та традиції хрещення (Аскольд, Ольга) пов'язані з Константинополем. По-третє, відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком влаштовувало великого князя: ідеологічну підтримку своїм планам він отримував, а контроль над ним збоку церкви не встановлювався. По-четверте, візантійське православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало і спрощувало процес поширення та

утвердження нової релігії. Єдине, що тривожило Володимира, – це реальна загроза через прийняття християнства потрапити в ідеологічну або ж навіть у політичну залежність від Візантії. Вирішенню проблеми посприяв збіг обставин. У 986 р. візантійський імператор, проти якого виступили земельні магнати, попросив у Володимира військової допомоги для придушення заколотників. Київський князь погодився, але висунув вимогу – одруження із сестрою імператора Анною. Це була надзвичайно висока ціна, адже відповідно до існуючих тоді канонів, візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі, або хоча б за представників німецьких імператорів. Проте обставини були сильніші за традиції: реальна загроза Константинополю змусила імператора піти на поступки, водночас він сам висунув вимогу, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство на Русі. Виконуючи умови русько-візантійської угоди, у Корсуні хрестився Володимир у 988 р. Шеститисячне руське військо допомогло візантійському імператору розбити сили феодалної опозиції влітку 988 р. у битві під Хрисополем. проте, опанувавши ситуацію, імператор зрікся своїх обіцянок і відмовив князю віддати за нього сестру. Намагаючись досягти поставленої мети, Володимир здійснив блискавичний похід до Криму і захопив важливий пункт візантійського панування на півострові, головну житницю імперії – Херсонес (Корсунь). Імператору нічого не залишилось, як виконати умови угоди. Саме у Корсуні восени 989 р. Володимир взяв шлюб з Анною. Ця подія і стала точкою відліку процесу насадження християнства на Русі. Драматичні події, пов'язані із запровадженням нової релігії, що відбулися протягом трьох років (988, 989, 990 р.р.) літописцем спресовані в один – 988 р. Насправді ж християнізація Русі тривала декілька століть.

Прийняття християнства мало велике історичне значення для подальшого розвитку Київської Русі.

1. Нова віра сприяла остаточному розкладу родового ладу і формуванню та зміцненню нових феодалних відносин у східних слов'ян. Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, освячувало владу панівної еліти, соціальну диференціацію та всю феодалну систему, адже існування християнської небесної ієрархії було ніби віддзеркаленням ієрархії феодалного суспільства. Водночас воно рішуче стверджувало рівність усіх перед Богом, чим

закладаło принципово нові підвалини в ідеологічній моделі майже всіх соціальних рухів, у тому числі антифеодальних.

2. Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої країни. До кінця 80-х рр. X ст. Русь була слабо консолідованою, поліцентричною державою, що зберігала єдність і форму завдяки мечам великокнязівської дружини. Одночасне проведення адміністративної та релігійної реформ якісно змінило ситуацію. Сприяючи централізації, вони зламали сепаратизм місцевих князів та племінних вождів, утвердили єдиновладдя київського князя як основу політичної моделі управління Руссю (християнське єдинобожжя стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя).

3. Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Хрещення Русі та одруження на сестрі візантійського імператора Костянтина Багрянородного Анні ввели Володимира у коло християнської сім'ї європейських правителів, а Давньоруській державі відкрили шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. З того часу великий князь став повноцінним об'єктом міжнародного права: кордони його держави вважалися недоторканими (бодай номінально); на полі бою княжих воїнів брали в полон, а не в рабство та ін. Запровадження нової віри не стало основою ідеологічної та політичної залежності від Константинополя. навпаки, воно сприяло налагодженню і розширенню плідних зв'язків, побудованих на принципі рівноправності, з багатьма європейськими країнами. Це підтверджують тісні контакти з Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом. Після християнізації Русь навіть тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні шлюбні угоди династії Рюриковичів. зокрема, протягом X–XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійської династії лише 12.

4. Під впливом християнства відбулася докорінна зміна світобачення і світосприйняття у населення давньоруської держави. Особливістю язичницького світогляду було обожнювання природи. Язичництво пригнічувало людську душу і виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувається зміна акцентів у вірі: він переноситься з зовнішнього світу на внутрішній світ людини.

Внаслідок чого людина отримує свободу вибору та поведінки, справедлива розплата за які чекає у потойбічному світі. Такі якісні зміни помітно вплинули на звичаї та мораль ранньофеодального суспільства: певною мірою пом'якшилися стосунки між людьми, було припинено полігамію, засуджено звичаї родової помсти, поліпшилося ставлення до бідних, особливо до рабів.

5. Нова віра заклала якісно нові підвалини у культурній сфері, сприяла більшому розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва. Водночас прийняття християнства візантійського зразка спричинило появу низки негативних явищ, тенденцій та процесів:

Історичне значення Київської Русі:

1. Київська Русь відіграла велику роль в українській та світовій історії: Вперше об'єднала всі східнослов'янські племена в одну державну організацію, а також поклала початок державності у багатьох неслов'янських народів (угро-фінське населення Півночі, Поволжя).

2. Сприяла формуванню у східних слов'ян більш прогресивних соціально-економічних структур, розвитку культури (поширилась писемність, з'явилися: право, бібліотеки, храми і т.д.).

3. Зміцнила обороноздатність східнослов'янського населення, захистивши його від фізичного знищення з боку кочовиків.

4. Підняла авторитет східних слов'ян у Європі, про що свідчать широкі міжнародні зв'язки Київської Русі, шлюбні союзи з королівськими династіями Західної Європи.

5. Захистила Європу від кочових орд Сходу.

5. Феодальна роздробленість Київської Держави.

Перші ознаки роздроблення з'явилися ще в останні роки князювання Ярослава Мудрого, коли між його синами розпочалися суперечки за київський стіл. Деякий час єдність Руських земель підтримував триумвірат старших синів Ярослава – Ізяслава, Святослава і Всеволода. Брати спільно вирішували державні справи і в той же час прагнули збільшити власні володіння за рахунок молодших Ярославичів, що викликало їх незадоволення і породило усобиці у кінці XI ст. Після поразки 1068 р. на р. Альті у битві з половцями триумвірат розпався. Була втрачена політична єдність, посилилась міжусобна боротьба. Всі спроби княжих з'їздів (1097, 1100, 1101, 1107 рр.) заблокувати негативні тенденції та припинити

міжусобиці закінчилися невдачею. Остання спроба відновити колишню велич і могутність Київської Русі припадає на князювання онука Ярослава Мудрого Володимира Мономаха (1113–1125 рр.). Він об'єднав 3/4 території Русі. Його син Мстислав продовжував централістичну політику батька, та після його смерті Русь вступає в смугу роздробленості, яка набула більш спустошливого і загрозливого характеру.

На занепад Руської держави вплину як внутрішні, так і зовнішні чинники. До перших необхідно віднести децентралізацію управлінської системи, що відкрило можливості для прискореного розвитку автономних князівств. Це призвело до зміни напрямків економічних зв'язків. Новгородське і Полоцьке князівства переважно орієнтувалися на торгівлю з німецькими містами південного узбережжя Балтійського моря та Скандинавією. До них примикали Ростовське та Суздальське князівства. Водночас українські землі тяжіли до країн Центральної Європи й Візантії. Економічні інтереси поступово розводили північно-східні та південно-західні регіони Київської Русі. Проте був ще один аспект проблеми політичної роздробленості. З перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства княжі роди все глибше пускали коріння у батьківських землях. Для них дедалі очевиднішим ставав той факт, що їхнє майбутнє пов'язане з удільним володінням, а не з Києвом, за який точилася безперервна боротьба. Відсутність механізму заміщення великокнязівського столу було стимулом цих міжусобиць. Деструктивну роль на Русі почали відігравати володимиро - суздальські князі. Ще в середині XII ст. Юрій Долгорукий створив проти київського князя Ізяслава Мстиславовича військово-політичний союз з галицьким і чернігівським князями, залучивши до нього половців і Візантію. В 1149 р. він розгромив військо київського князя на річці Трубіж. Невдалі спроби Юрія Долгорукого утвердитися в Києві навели його нащадків на думку про необхідність підірвати вплив «матері міст руських» і перевести центр Руської держави на північ. Цю політику проводили Андрій Боголюбський, пограбувавши Київ у 1169 р., а також Всеволод «Велике Гніздо», який відмовився увійти до антимонгольської коаліції у 1223 р., розраховуючи на поразку і занепад Києва. Поряд з політичними проблемами були й господарські. Розташування Києва на великому торговельному шляху «із варяг у греки» відіграло важливу роль у піднесенні міста. З

кінця XI ст. значення цього шляху почало зменшуватися. Це мало згубні наслідки для економіки Києва. Іноземні купці, обминаючи Київ, встановили прямі зв'язки між Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом з одного боку та Західною Європою – з іншого. Крім того, руським князям, що воювали між собою, важко було захистити шлях по Дніпру від кочівників. Багатовікова боротьба зі степовиками виснажувала сили Київської Русі. У 1204 р. торговельні зв'язки Києва зазнали нового удару, коли під час хрестового походу було розгромлено Візантію. Водночас розпочався занепад іншого торговельного партнера – Багдадського халіфату Аббасидів. Економічні негаразди вели до загострення соціальних суперечностей.

Основні причини феодалної роздробленості:

1. Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві та ремеслі. Панування натурального господарства.

2. Розвиток і піднесення удільних князівств і земель, що сприяло зростанню місцевого сепаратизму і загостренню міжкнязівських взаємин. Феодална роздробленість Київської Русі

3. Посилення боярства, яке ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних. Створення апарату управління і придушення в удільних князівствах.

4. Поглиблення розшарування суспільства.

5. Заміна торгівельної кон'юнктури. (Падіння торговельного шляху «із варяг у греки». Західна Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а Київ залишився поза світовими торговельними шляхами. Зменшились надходження до київської казни). У процесі роздробленості в середині XII ст. єдина до цього Давньоруська держава розпалася на ряд окремих земель (князівств). У XII ст. на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі. У цю добу роздрібненість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції, яка поширювалась надалі. Чисельність князівств невпинно зростала.

Таким чином, політична єдність держави втрачалася поступово. Довгий час зберігалися тільки ознаки державності: це спільні кордони, єдине законодавство, система церковної організації, прагнення князів об'єднатися для боротьби зі спільним ворогом,

тощо. Змагаючись за політичне лідерство деякі князі прагнули до відновлення єдності та консолідації Київської Русі. Столицею Давньоруської держави був Київ, який до монголотатарської навали залишався найбільшим політичним, економічним і культурним центром. Водночас державні підвалини підточували боротьба між різними гілками правлячої династії Рюриковичів, зростання авторитету великого боярства, котре почало втручатися в державне управління, вирішення внутрішніх міжусобиць за допомогою іноземних військ, зростання економічної незалежності від Києва земель – князівств. Роздробленість, яка охопила Русь, була закономірним наслідком еволюції феодальних відносин (розвиток феодального землеволодіння-вотчин, посилення влади удільних князів і бояр). Вона була передумовою неминучого розпаду держав – імперій (наприклад, імперії Карла Великого), призвела до змін у державному устрої Русі, а саме – до децентралізації системи управління. Київський князь утратив контроль над удільними князівствами, влада в яких зосередилась в руках місцевих князів. Роздробленість спричинила політичне ослаблення Київської Русі, але не призвела до занепаду економічного і культурного життя русичів, центр його перемістився в удільні князівства. На протязі століття їх кількість зростала з 15 до 50, а в XV ст. майже 250, формуються місцеві князівські династії: Ольговичі, Ростиславичі, Мономаховичі, Мстиславичі. Територію України становили землі Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського, Галицького та Волинського князівств. Найважливішою серед подніпровських князівств залишається Київська земля. Зверніть увагу на те, що Київський великокняжий стіл мав притягальну силу, бо той, хто володів Києвом, вважався старшим князем. Тому надто багато князів прагнули заволодіти Києвом, і він переходив із рук в руки. Монгольська навала посилила та поглибила руйнівні процеси у цьому регіоні.

Питання для самоконтролю:

1. Які чинники впливали на процес складання Давньоруської держави? Яка роль варягів у цьому процесі?
2. Якими були особливості політичного та соціально-економічного розвитку Русі у X–XI ст.?
3. Проаналізуйте політику киеворуських князів періоду створення держави.

4. Визначте політичні аспекти діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

5. Охарактеризуйте значення прийняття християнства на Русі?

6. Дайте оцінку роздробленості Київської держави. Чи можна було зупинити цей процес і зберегти Київську Русь?

7. Підготуйте повідомлення про монголо-татарську навалу на Київську Русь.

«Десятинна церква»

«Руська правда»

Тема 4.

КОНСОЛІДАЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Утворення Галицько-Волинської держави.
2. Суспільний устрій.
3. Державний лад.
4. Право.

1. Утворення Галицько-Волинської держави.

Галицько-Волинське князівство існувало рівно півтора століття – з 1199 по 1349 рік. На чолі держави були князі трьох династій – Рюриковичі, П'ясти та Гедиміновичі.

До утворення єдиної держави Галицьке та Волинське князівства існували самостійно. Це було ще в епоху Київської Русі. Спочатку Галицьке князівство було могутнішим, що сталося внаслідок вмілої та розумної політики князя Володимира та його сина також князя Ярослава. Люди дуже поважали особливо Ярослава та дали йому прізвисько – Осмомисл. Він також дбав про дипломатичні стосунки Галицького князівства з іншими державами. Це була одна з причин того, що він видав свою доньку заміж за угорського правителя. Галицьке князівство зазнавало найбільшого розквіту за часів Ярослава, але після його смерті воно втратило свою могутність через часті міжусобні перепалки галицький бояр всередині держави.

На XII–XIII ст. прийшлося швидке піднесення Галицького і Волинського князівств. Формування окремого Галицького князівства почалося з другої половини XI ст. Після з'їзду князів у Любечі (1097 р.) Галицька земля стала незалежною від Києва. Династія Ростиславичів, яка утвердилася на галицькому «столі» від кінця XI ст. зусиллями князів Володимирка (1124–1152 рр.) об'єднала розрізнені уділи (1141 р. Галич став столицею князівства) та Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.) – значно розширила територіальні межі своєї держави. Князівська династія Ростиславичів припинила своє існування зі смертю Володимира, сина Ярослава Осмомисла (1199 р.). Скориставшись з цього, волинський князь Роман Мстиславович (1170–1205 рр.) оволодів Галичем і приєднав Галицьку землю до Волинської (як окреме князівство сформувалося в середині XII ст.), чим започаткував утворення єдиного Галицько-Волинського князівства. Головні передумови об'єднання полягали в необхідності

спільної боротьби проти агресії з боку Угорщини та Польщі та жвавих господарських зв'язках, що розвивалися між двома суміжними землями.

Його піднесенню сприяло географічне положення (далеко від кочовиків і влади Київських князів, важливі торгові шляхи), необхідність спільної боротьби проти польських і угорських зазіхань, об'єднавча політика Романа Мстиславича і Данила Галицького.

На відміну від Галицького князівства Волинська держава була спочатку представлена великою кількістю невеличких відокремлених одне від одного князівств. Тільки князь Роман Мстиславович зумів об'єднати розрізнені князівства в єдине Волинське, та саме за його ініціативою до Волинського князівства приєдналося Галицьке. Так і утворилася могутня Галицько-Волинська держава.

В історії Галицько-Волинського князівства можна виділити такі етапи:

1199–1205 рр., коли Роман Мстиславич об'єднав Волинь і Галичину. Природно й економічно ці землі були близькі, а політично і соціально - контрастні. Волинь була централізованою і згуртованою, бояри служили князю. А Галичина до об'єднання залишалася неконсолідованою. У князівстві панували бояри, а не князь. Галицько-Волинське князівство в цей період трималося на авторитеті і військовій силі князя.

1205–1238 рр. Саме тоді стався тимчасовий розпад князівства. Втручання бояр у справи престолу наслідування (боярин Кормильчич) посилилися, відчувався тиск з боку Польщі й Угорщини. Відбувалася боротьба Данила Галицького і його брата Василька за відновлення єдності князівства.

1238–1240 рр. Відновилося єдність князівства. Данило Галицький успішно відбиває напади Польщі, Угорщини, Тевтонського ордену. Встановлюється влада над Києвом (1239). Однак об'єднанню усіх цих земель під владою Данила Галицького завадила монголо-татарська навала.

Остаточне об'єднання галицько-волинських земель сталося у 1245 р.

1240–1340 рр. Розпочалася боротьба з монголо-татарами, яка поступово призвела до занепаду князівства. Одночасно велася боротьба з Угорщиною, Польщею, чинився опір Золотій Орді. Спроба Данила Галицького створити антиординську коаліцію у складі Галицько-Волинського князівства, Польщі, Угорщини, Папи

Римського, Тевтонського ордену зазнала невдачі. У 1253 р. у м. Дорогочин Данило Галицький був коронований папським легатом Пізо на умовах церковної унії і матеріальної допомоги з боку Папи. Через невиконання умов договору угода була скасована.

50-ті роки XIV ст. – zenit могутності і слави Галицько-Волинського князівства. Були налагоджені добрі стосунки з сусідами. Данило Галицький навіть почав втручатися у боротьбу за австрійський престол. Він перший серед руських князів розпочав боротьбу проти татар. Розбив Куремсу, але орди Бурундая приборкали князя. У 1264 р. Данило Галицький помер. Це призвело до розпаду князівства. Землі були поділені між його синами і братом. В середині XIV ст. вони стали легкою здобиччю поляків, литовців, угорців, молдаван.

Залежність князя від Орди була м'якшою, ніж на Сході країни. Сюди не наїжджали ханські баскаки, не проводилися подушні переписи населення, але князі повинні були надсилати військо під час походів ординців на сусідів, сплачувати татарщину (данину).

1199–1205 рр. – час правління князя Романа Мстиславовича на галицько-волинських землях. Роки правління Романа Мстиславовича можна віднести до найкращого часу для Галицько-Волинської держави. Він охороняв князівство від ворогів та розширював кордони. Отже, він переміг у боротьбі з польськими, полоцькими та литовськими князями, підкорив бояр всередині держави та приєднав деякі Київські землі до свого князівства. Все це сприяло економічному та культурному розвитку Галицько-Волинської держави.

«Добрий порядок» на Русі став однією з головних реформ Романа Мстиславовича. Він мав прояв у припиненні міжусобної боротьби князівств та організації центральної ради в Давньоруській державі. Також «добрий порядок» знаходив своє відображення у процесі вибору правителя. Адже в процесі вибору великого князя брали участь шість правителів таких князівств, як суздальське, чернігівське, галицько-волинське, смоленське, полоцьке і рязанське.

Роману не вдалося отримати ухвалення його пропозиції передати престол старшому синові, бо раніше в історії українських князів завжди поділяли землі між всіма синами. Роман же боявся того, що Галицько-Волинська держава може поділитися на 2 самостійні, якщо правителями стануть його сини.

Проте після смерті Романа фактичним правителем Галицько-Волинської держави стала його дружина Анна, що користувалася підтримкою волинських бояр. У Анни стався конфлікт з галицькими боярами, які не хотіли об'єднання галицьких та волинських земель в єдине князівство. Анна не зуміла врятувати державу, і в 1205 р. стався навіть тимчасовий розпад Галицько-Волинського князівства. Він був викликаний посиленням боротьби місцевих бояр за владу.

Бояри настільки прагнули влади, що цим навіть розвалили велику державу. Коли малолітні сини Романа Данило та Василько були прогнані з галицько-волинських земель, у владі стався розлад. Користуючись цим, поляки та угорці захопили міста Володимир та Галич та мріяли про захоплення всієї Галичини та Волині.

Правителем Галичини став син угорського короля Андрія II Коломан. У 1219 р. Мстислав вигнав угорців із столиці Галицького князівства. Загалом Мстислав Удатний створив сприятливі умови для боротьби корінних галичан та волинців проти Польщі. Для цього князь спирався на волинських бояр.

Тільки в 1238 р. князю вдалося закріпитися в Галичі остаточно. Цей рік можна назвати ключовим у возз'єднанні галицько-волинських земель. У цей рік під Дорогочином сталася вирішальна битва між Данилом та тевтонськими лицарями. Тоді Данило Галицький став князем.

У 1239 р. Данило Романович приєднав до Галицько-Волинської держави землі київські. А після нападу монголо-татар він був змушений платити їм данину. В той самий час це дарувало йому спокій та впевненість, що Золота Орда не буде робити набіги на землі його держави. Однак Данило Галицький не збирався підкорятися монголо-татарам та зробив наступне:

- уклав договір з королем Угорщини;
- домовився з Папою римським про хрестовий похід проти монголо-татар;
- будував нові міста (Львів та Холм утворилися саме в цей період);
- організовував війська;
- робив укріплення старим містам.

Данило Галицький користується великою повагою істориків як розумний правитель, проте він не зумів досягти мети своєї антимонгольської кампанії – визволити Галицько-Волинську державу від монголо-татар. Вони увійшли в міста та змусили князі зруйнувати

всі укріплення та платити їм подалі данину. Це дуже погано вплинуло на Данила, пошкодило йому здоров'я та навіть спричинило його смерть у 1264 році.

Після смерті Данила відбувається поступове ослаблення Галицько-Волинського князівства. Хоча в князівстві правили спадкоємці Данила, фактично держава втрачала минулу могутність. Вся політика князів виходила з залежності держави від Золотої Орди. Для цього князі мали спрямовувати свою зовнішню політику на дипломатичні відносини з Польщею, Литвою та Тевтонським Орденом, що дозволяло бути незалежними від монгольських ханів.

Князь Юрій II Болеслав став останнім князем Галицько-Волинської держави. Він наполовину був поляком, і до правління був католиком. Набувши князівської влади Юрій II Болеслав прийняв християнство, але це не заважало йому проводити політику, орієнтовану на західну культуру та традиції. Він сприяв переселенню німців та інших народів на українські землі. Зовнішньою політикою Юрія II Болеслава були не задоволені українці, і в результаті невдоволені бояри отруїли князя.

На престол Галицько-Волинської держави увійшов литовець Люберт – зять попередника.

Таким чином, Галицько-Волинське князівство перестало існувати та увійшло до складу Литовського князівства. Після цього польський король Казимир Великий розпочав боротьбу за ці землі.

У 1349 р. Казимиру Великому вдалося захопити частини Галичини та приєднати ці землі до Польщі.

Отже, в 1340 р. Галицько-Волинська держава перестала існувати та була поділена між сусідніми державами.

Навіть після поділу земель у боротьбу вступила Угорщина. В 1370 році угорському королю вдалося захопити Галичину та володіти нею протягом 16 років.

Галицько-Волинське князівство за 150 років свого існування перетворилося державу світового значення. Проте не зуміло протистояти набігам Золотої Орди, експансії Польщі, Литви, Угорщини та інших держав.

Значення Галицько-Волинської держави на світовій арені:

- це держава – спадкоємниця Київської Русі та друга за значенням після її розпаду;

- високий рівень культурного та економічного розвитку населення на українських землях;

– спричинило інтеграцію української культури з культурами західноукраїнських держав.

Отже, Галицько-Волинське князівство було другою формою державності українського народу. У період розквіту воно об'єднувало 90% українських земель.

2. Суспільний устрій.

Усе населення князівства, як і в Київській Русі, умовно можна поділити на 3 групи

Вільні люди. Особливістю соціальної структури було те, що важливу роль відіграло старе боярство – «мужі галицькі». На відміну від Київської Русі місцеві бояри були власниками землі, що становила їх економічну і політичну незалежність від князя. Багато з них мало і власне військо. Ця частина боярства поповнювалася за рахунок інших верств - збіднілих князів, середніх і дрібних бояр.

Середнє і дрібне боярство – феодала, які перебували на службі у князя й отримували за це землі до волі князя, до смерті власника, з правом передачі у спадщину своїм нащадкам. Вони постачали князю військо (з селян-смердів). Часто підпадали під вплив старого боярства і тому не стали опорою князя у боротьбі за єдиновладдя.

Верхівка духовенства. Ця привілейована група мала селян, землю і не сплачувала податки.

Селяни-смерди – основна маса населення. Це – особисто вільні виробники, які мали дрібне господарство і майно. Перебували у складі громади (верви). Сплачували податки, виконували повинності, в тому числі військову (зі своєю зброєю і кіньми). Формально залишаючись вільними, вони поступово ставали залежними від землевласника.

Міське населення. Неоднорідна маса населення. До її складу входили торгово-реміснича верхівка – «мужі градські» (купецькі об'єднання, ремісничі цехи), міські низи – робітні люди, «люди менші», підмайстри, обслуга.

Напіввільні люди – частина селян, які перебували залежно від феодала за взяті у борг зерно, гроші, реманент, худобу. Як правило, вони відпрацьовували борг або сплачували натурою - зерном, медом, рибою тощо.

Невільні люди – холопи. Але холопство не набувало великого поширення. Більшість холопів було посаджено на землю і згодом влилося до складу селянства.

3. Державний лад.

Галицько-Волинське князівство стало одним із потужних державних утворень на землях роздробленої Русі, що успадкувало її державно-правові традиції. Проте політичний розвиток князівства мав і певні особливості.

Князь – носій верховної влади. Представляли її нащадки Володимира Великого. Проте трапилося 2 випадки, коли правили не представники цієї династії: у 1210 р. – боярин Володислав Кормильчич, 1340-1349 рр. – боярин Дмитро Дедько. Після 1245 р. формою правління став дуумвірат. Під рукою Данила Галицького перебувала Галичина, Дорогочинська, Белзька та Холмська земля на Волині, а під впливом Василька знаходився Володимир разом з більшою частиною Волині.

Компетенція і влада князя не були чітко окреслені і залежали від авторитета князя. Тим не менше князь ухвалював законодавчі акти, мав судові повноваження, очолював військо, збирав податки, карбував гроші, визначав порядок і розмір поборів, керував скарбницею, призначав єпископів, відав зовнішньою і внутрішньою політикою. Атрибутами влади були вінець (корона), герб (зображення золотого лева на синьому щиті), прапор (синє полотнище із зображенням лева), печатка.

В окремі періоди князь потрапляв у політичну залежність від бояр. Від їхньої волі часто залежала доля князівського столу. Могутність боярства відобразилась і на ролі Боярської думи. Вона скликала князем за згодою боярства. З часом її вплив на політичне життя князівства настільки зріс, що закон вступав у силу лише після ухвалення його Боярською думою і підписання князем. До її складу входили великі землевласники, єпископ, суддя князівського двору, окремі намісники і посадники.

За формою правління Галицько-Волинське князівство нагадувало феодальну монархію з яскраво вираженими олігархічними тенденціями. Віче не відігравало великої ролі у політичному житті князівства, не мало чітко визначеної компетенції і порядку скликання. Спроби Данила Галицького скликати його у 1231 і 1235 рр. і знайти в нього підтримку для боротьби з боярством виявилися марними.

Князівські з'їзди (снеми). На них укладалися різні угоди, підписувалися договори про мир. Рішення снемів мали рекомендаційний характер.

У Галицько-Волинському князівстві поширилася двірцево-вотчинна система управління. Особи, які займали посади двірцево-

вотчинних слуг у князівському домені, одночасно виконували функції управління в межах держави. Провідне місце займав *двірський* або *дворецький*, який завідував князівським палацом. Іноді заступав князя в управлінні, війську, суді. *Канцлер* (печатник) - охоронець печатки. Відав канцелярією. Автор текстів князівських указів. Виконував дипломатичні і військові доручення князя. *Стольник* слідкував за своєчасним надходженням доходів. *Ловчий* відав полюванням на звірів. *Конюший* обслуговував князівську кінноту.

Судові функції виконували княжі тіуни і посадники. Їм допомагали вірники, мечники, отроки.

Місцеве управління. Територія поділялася не на уділи, а на воєводства і волості, якими керували відповідно воєвода, волоститель, що призначалися князем з місцевих бояр. Їм належала адміністративна і судова влада, підпорядковувалося військо в межах своїх повноважень. Місцеве управління базувалося на системі «кормління». У містах управляли тіуни і посадники, яких призначав князь, на селі –старости. У першій половині XIV ст. поширюється магдебурзьке право. Окремі міста мали власне самоуправління й окремий суд.

Військо складалося з воїв – ополчення із смердів, дружини, бояр та їхніх загонів, іноді – з найманого війська (угорці, кочовики).

4. Право.

У Галицько-Волинському князівстві в цілому поширювалася система права Київської Русі. Але відбулися і деякі зміни у законодавстві. Вони були пов'язані з розширенням кола об'єктів феодалної власності, що охоронялася законом; з необхідністю відтворення в праві соціального становища певних верств суспільства; зі зміцненням основ права-привілею; посиленням у законодавстві місцевих особливостей. Окрім давньоруських джерел права, у Галицько-Волинському князівстві застосовувалися й інші нормативно-правові акти.

Джерела права

1. Звичаєве право. Воно зберегло свою силу і після монголо-татарської навали і регулювало такі норми, як порядок здійснення кровної помсти; присяги, ордалії.

2. Руська правда. У Галицько-Волинському князівстві продовжували діяти норми Руської Правди, які регулювали питання права власності на землю і майно; укладання угод та договорів.

3. Князівське законодавство. Залишилося небагато пам'яток права цього періоду. Найбільш відомі 4 пам'ятки права, що збереглися.

Грамота Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.). Вона містить відомості про зв'язки місцевих купців з болгарськими, чеськими, угорськими купцями. Регламентувала правове становище (пільги) деяких іноземців під час перебування їх на землях Русі. *Рукописання (або заповіт) князя Володимира Васильовича* (1287 р.). Воно свідчило про існування права успадкування феодального володіння, порядок передачі князями права експлуатації феодально залежного населення, розкривало систему управління селами і містами. Наведено приклади такого способу придбання землеволодінь, як купівля землі. *Уставна грамота князя Мстислава Романовича* (1289 р.). Вона дає уявлення про розмір та форми феодальних повинностей міського населення на користь князя. *Юридичні документи XIV ст. – грамоти, договори, доручення*. Вони свідчили про впорядкування окремих інститутів права власності і зобов'язального права. В них визначалися правила дарування нерухомості (землі, садиби, млина). У князівстві були поширені договори купівлі-продажу рухомого майна, обміну, заповіту, позики.

Окремі відомості про правову систему князівства збереглися у *літописах*. Це – міжнародні договори, законодавча діяльність князів, норми кримінального права. З'являється і такий вид злочину, як змова проти князівської влади. Розширюється і коло покарань. Застосовується смертна кара для феодалів і залежних селян, конфіскація майна, вигнання з країни, тюремне ув'язнення.

Є припущення, що існував збірник постанов Галицько-Волинського князівства.

4. Магдебурзьке право. У багатьох містах князівства завжди було чимало іноземців, які займалися торгівлею. Поступово їм надавалися привілеї.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. на українських землях запроваджується Магдебурзьке право. Воно було обмежене. Його отримували переважно іноземці, які не підлягали юрисдикції місцевої адміністрації. Православне населення позбавлялося права брати участь у діяльності органів самоврядування, займатися ремеслами. Тому воно чинило опір впровадженню Магдебурзького права. Першими це право отримали такі міста, Володимир-Волинський (1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (1352 р.).

5. Церковне законодавство. Це річні церковні постанови і устави. Ними регулювалися шлюбно-сімейні відносини, правопорушення проти моралі, неправомірні дії духовенства і церковних людей тощо.

Судочинство. Суд не був відокремлений від адміністрації. Судові функції виконували: князь, Боярська рада, воєводи, волостителі, церква. Право суду над залежними селянами здобувають великі землевласники.

Отже, з розпадом Київської Русі традиції державотворення не переривалися. Вони яскраво виявилися у Галицько-Волинському князівстві, яке об'єднувало понад 90% української території. Воно не тільки продовжило державницьку традицію Давньоруської держави, але й досягло значного політичного, економічного, культурного розвитку, вийшовши на передові позиції серед країн Східної Європи.

Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицького – Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії: – зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності; – стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя; – модернізувало давньоруську державну організацію; – розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічності візантійського впливу; – продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського іга з честю представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій українських земель після розпаду Київської держави.

2. Назвіть періоди історичного розвитку Галицько-Волинської держави.

3. Чому Галицько-Волинську державу називають спадкоємицею Київської Русі?

4. Охарактеризуйте державний лад Галицько-Волинської держави.

5. Назвіть джерела права у Галицько-Волинському князівстві.

Король Данило Галицький

«Герб Галицько-Волинського князівства»

З'їзд руських князів. Картина П. Андрусіва.

Данило Галицький

«Підвісна печать Юрія Львовича Галицького»

Тема 5.
ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРИ РУСИ-УКРАЇНИ ТА
КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО
(ГАЛИЦЬКО – ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)

План

1. Соціально – історичні умови становлення і розвитку культури Русі України та Галицько-Волинського князівства.
2. Мова, писемність, освіта, науково-технічні знання.
3. Література і фольклор.
4. Містобудування та архітектура. Особливості галицької архітектури.
5. Живопис та декоративно-прикладне мистецтво.

1. Соціально – історичні умови становлення і розвитку культури Русі України та Галицько-Волинського князівства.

Культура Київської держави – яскраве та багатогранне явище, що стало наслідком тривалого процесу внутрішнього розвитку східно слов'янського суспільства і увібрало все краще від своїх слов'янських предків та від світової цивілізації. В історії Київської Русі умовно можна виділити дві культурні епохи: 1) дохристиянська; 2) після запровадження християнства в 988 р. Виключно вагомим є те, що культурогенез та державотворення на заселених східними слов'янами землях йшли в тій порі рука в руку. Вони зумовлювались внутрішніми причинами, відбувалися без примусу і обмежень із зовні та йшли природним шляхом. Високий злет культури Київської Русі був зумовлений суттєвими зрушеннями у різних сферах суспільного життя – розвитком феодальних відносин, становленням давньоруської державності, відокремленням ремесла від сільського господарства, виникненням міст, пожвавленням торгівлі, активізацією та розширенням міжнародних контактів, запровадженням християнства та ін. Запровадження християнства на Русі сприяло зміцненню державності, розповсюдженню писемності, створенню визначних пам'яток літератури. Під його впливом розвивалися живопис, кам'яна архітектура, музичне мистецтво, розширювалися і зміцнювалися культурні зв'язки Русі з Візантією, Болгарією, країнами Західної Європи. Феномен культури Київської Русі мав такі характерні риси та особливості.

– Домінуючий вплив християнської релігії на розвиток матеріальної і духовної культури. Церква стала своєрідним центром,

у якому органічно синтезувалися витвори майстрів різних культурних сфер – архітектури, живопису, музики, скульптури, літератури. Так само як релігія була поставлена на службу державі, культура мала служити церкві, свідченням чого є абсолютне домінування у мистецтві біблійних сюжетів, у літературі – релігійної проблематики, в архітектурі – культових споруд.

– Запозичення та творче переосмислення візантійських традицій, знань та канонів. Християнство, надавши імпульсу державотворчим та культурним процесам на Русі, сприяло поширенню візантійського впливу в різних сферах суспільного життя і в культурі. З часом почали виявлятися глибинні давньоруські основи. У літературі з'являється емоційне і пристрасне, яке не мало аналогів ні у візантійській, ні у європейській літературі «Слово о полку Ігоревім». З XI ст. у церковному живописі все частіше зустрічаються світські сюжети, релігійні композиції наповнюються образами реальних людей, побутовими сценами, набувають національних рис. Матеріальним уособленням поєднання візантійського стилю і місцевих традицій є Софійський Собор у Києві, його фрески. Значна кількість овальних куполів (бань) у кам'яних храмах є виявом впливу дохристиянських традицій спорудження капищ (язичницьких культових споруд).

– Існування на Русі дохристиянського культурного середовища. Деякі елементи (висока культура плужного землеробства, керамічне та емалеве виробництво, певні будівельні навички) черняхівської та зарубинецької слов'янських культур (перша половина I тис. н.е.) відродилися і розвинулися за часів Давньоруської держави. Ще у дохристиянський період східні слов'яни мали свою писемність, в них існувала самобутня культура – декоративна і фігурна різьба, орнаментальне і відтворне малярство, ювелірство і мистецтво щоденного вжитку.

– Форсоване піднесення культури, поява нових культурних явищ. Слід також пам'ятати, що культура не буває однорідною, а складається з різних субкультур, носії яких займають різне місце у суспільному організмі, мають різні можливості, зв'язки, потреби. Ці субкультури в науці отримали назву елітарної («дружинної») та народної (фольклорної, сільської) культур. На Русі IX-X ст. яскраво засвідчений феномен «дружинної культури», тісно пов'язаний з етнічною неоднорідністю оточення перших руських князів. Її

характер простежується в костюмі, озброєнні, ужитковому мистецтві, поховальному обряді тощо.

– Вплив культури арабського Сходу та інших ісламських країн помітний в першу чергу у побуті знаті. Це – зовнішня розкіш, звичаї дарувати шовкові тканини, поясні прикраси, дорогоцінний посуд, срібло. Ісламські ремісники виготовляли в містах Русі прикраси за східними зразками. Цей вплив пов'язаний і з прийняттям ісламу Волзькою Булгарією, яка мала сталі зв'язки з Руссю. Проте, вплив Сходу на культуру Русі після 988 р. був обмежений з релігійних причин. Зв'язки Русі та Скандинавії набули характеру діалогічного обміну досягненнями. У скандинавському ремеслі поширювалися мотиви давньоруського стилю а, водночас, у центрах Наддніпрянщини йшли засвоєння та переробка північного стилю. Через територію Русі до Скандинавських країн йшов широкий транзит східного монетного срібла, а на самих дірхемах виявлені давньоруські й рунічні написи. Зв'язки з Візантійською імперією набули регулярного характеру після укладення низки міждержавних договорів IX-X ст., а також унаслідок стабілізації внутрішнього життя в імперії з другої половини IX ст. Після державного прийняття християнства в Києві з'являються візантійські майстри різноманітних фахів. Різко зросли зв'язки та імпорту, в тому числі численних пам'яток художнього ремесла. Простежуються зв'язки із Закавказзям і Східним Середземномор'ям через вірменські колонії.

Отже, феномен культури Київської Русі сформувався на основі місцевих традицій під впливом умов соціально-історичного буття і творчого переосмислення та засвоєння досягнень світової культури, що дало змогу розширити культурні горизонти, змістовно збагатитися, але при цьому зберегти власну самобутність і не відірватися від живильних коренів рідної землі. Культура Київської Русі посідала значне місце в культурному житті Європи й активно впливала на процеси розвитку європейської і світової культури. З князями Київської Русі підтримували політичні, економічні, культурні та родинні зв'язки правителі Візантії, Франції, Німеччини, Швеції, Данії, Польщі.

Вагому роль у становленні і розвитку галицько-волинської культури відіграли також київські майстри. Таким чином, культура Галицько-Волинських земель була видатним явищем у духовному житті давньоруського суспільства. Саме галицько-волинські землі після занепаду Київського князівства внаслідок монголо-татарської

навали підтримали, зберегли й передали наступним поколінням ті здобутки в галузі культури, релігійного життя, військової справи, науки, освіти, мистецтва, будівництва, архітектури, літератури, які мала Київська Русь.

2. Мова, писемність, освіта, науково-технічні знання.

Давньоруська літературна мова була мовою державною, адже нею велося діловодство в великокнязівській канцелярії та в канцелярії удільних князів. У церковній сфері, насамперед у богослужінні, в Русі Х–ХІІІ ст. панівною була старослов'янська мова, творцями якої були Кирило та його брат Мефодій. Старослов'янська мова була багатою, високорозвиненою, диференційованою у стильовому відношенні. Її було визнано в Європі поряд із латинською й грецькою як знаряддя духовної культури. Вона вже мала понад столітню традицію. Таким чином, в Київській Русі співіснували, активно й плідно взаємодіяли дві літературні мови: старослов'янська, яка обслуговувала потреби християнської релігії (літургія, обряди, проповіді, житія тощо), та давньоруська, що функціонувала в світських колах (юридичні акти, листування офіційне та приватне, літописи, художня література). Обидві літературні мови Русі Х–ХІІІ ст. – давньоруська писемно-літературна і старослов'янська (церковнослов'янська) східнослов'янської редакції – були могутніми знаряддями духовної культури й об'єднуючим чинником у державі.

Про поширення писемності на Русі яскраво свідчать графіті (написи, що продряпані) на стінах давніх будівель. Кількість відкритих київським дослідником С. Висоцьким графіті на стінах Софійського, Успенського, Печерського та Михайлівського Видубицького соборів, Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестовім та на Золотих воротах налічує декілька сот стародавніх записів, починаючи з Х ст. Серед них – поминальні та пам'ятні записи про відвідини собору, написи до фресок, побутові написи та малюнки. В своїй сукупності вони дають уявлення про грамотність давньоруських прочан. Частина написів мають історичний характер і навіть доповнюють повідомлення літописців. В першу чергу, це запис про смерть Великого князя Ярослава Мудрого, що уточнює літописну дату – 20 лютого 1054 р. (графіті на стінах Софійського Собору): «В [лето] 6562 місяця февраля 20 кончина царя нашего...»; напис про чотирирічне князювання в Києві Святослава Ярославича; про мир, укладений на Желяні (під Києвом) князями Святополком

Ізяславичем, Володимиром Мономахом й Олегом Святославичем. Особливо важливі датовані графіті – написи, де автор записував рік. Вони допомагають зрозуміти, як змінювалось з часом на писання давньоруських літер, особливості мови та фонетики.

Причини, що сприяли поширенню освіти на Русі:

1. Про освіту турбувались не лише і не стільки церковники, а й князівська (світська) влада. І ініціатива тут часто була за князями (в той час, коли в Європі освіта була в руках церкви). Перші школи відкриті в 988 р. Володимиром при Десятинній церкві (30 учнів), 1030 р. Ярославом мудрим в Новгороді і в 1037 р. в Києві (двірцева школа);

2. Навчання в школах Давньої Русі проводилося рідною (слов'янською) мовою (на Заході – латинню);

3. На Русі великого розповсюдження набрала нова форма освіти – самоосвіта – майже невідома на Заході того часу;

4. Школи в Давній Русі були більш доступними для простих людей, хоч, зрозуміло, мова про всеобуч не йде (школи грамоти). На відміну від Європи освіта в давній Русі була доступна для дівчат. В 1086 р. Ганна Всеволодівна відкрила жіночу школу в Києві, такі ж школи були відкриті в Суздалі, Полоцьку. Ряд джерел засвідчує високу освіченість жінок, насамперед, у князівських верхах. Це піднімало престиж київського двору серед монархів Європи. Взагалі, поширення християнства дещо поліпшило й морально-правове становище жінок, підняло їх авторитет в очах суспільства;

Давньоруські школи за своєю організацією були більш демократичними, тут дисципліна носила більш м'який характер.

В XI ст. – період розквіту Київської Русі, система шкіл була представлена такими основними типами: школа «книжого вчення»; монастирська школа; школа грамоти; годувальництво. Піклування про освіту з часу введення християнства взяла на себе держава і церква. Школи «книжого вчення» – державні школи під вищеного типу, де, як правило, викладали «сім вільних мистецтв». Навчання здійснювалось через роботу з книжкою, з текстом, що розширювало межі пізнання й можливості освіти. Молодь готували до діяльності в різних сферах державного, культурного та церковного життя. Монастирські школи відкривали при монастирях. В них навчалися ченці, майбутні священнослужителі. Навчання мало індивідуальний характер. Як і в Європі, такі школи, засновані різними орденами

ченців, поділялися на зовнішні (в яких навчалися миряни) і внутрішні (де навчалися майбутні монахи).

Освіта була диференційованою: ченці із заможних родин опановували надбання середньовічної європейської освіти і готувалися до високих посад у церковній ієрархії, особи ж з простолюття вчилися читати та писати і готувалися до службових відправ. Монастирські школи Київської Русі значно випередили школи європейських країн, побудувавши навчання і виховання своїх учнів у раціонально-практичному плані. Велику роль у поширенні освіти відіграли монастирі, в яких переписувалися книги й організовувались бібліотеки (Києво-Печерська лавра, перший в Давній Русі монастир, найбільший центр православної релігії, заснований у 1051 р., Софійський собор). Церкви і монастирі за наказом князя організовували школи, постачали їм учителів, церковні книжки, визначали режим школи. Можна без перебільшення сказати, що кожна нова єпархія ставала новим центром освіти, новий монастир – школою підвищеного типу, а нова церква – початковою школою. Школи грамоти існували переважно в містах. У них навчали дітей бояр, посадників, купців, лихварів, заможних ремісників. Утримували ці школи на кошти батьків. Крім державних і церковних шкіл існувало і приватне навчання.

Годувальництво – форма домашнього виховання феодальної знаті. Князі підбирали для малолітніх княжичів (віком 5–7 років) годувальників із числа воєвод і знатних бояр; годувальники були і наставниками, і управителями. В обов'язки годувальника входило розумове, моральне і військово-фізичне виховання, раннє залучення княжича до державних справ, військового і політичного життя. Більшість дітей простолюду виховувалась у сім'ях. Їх навчали сільськогосподарській праці, іншої домашньої роботи, зрідка віддавали майстрові для опанування ремесла, де вони могли вивчати також грамоту і хоровий спів.

Вищу освіту добували тільки талановиті одиниці, що прагнули дійти до найвищих церковних урядів або визначитися як проповідники й письменники. Під вищою освітою розумілося вивчення богословсько-філософських дисциплін: богослов'я, філософії, риторики, граматики, співів та вивчення іноземних мов, насамперед, грецької. Таку освіту можна було отримати в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. при Печерському або при Видубицькому монастирях, в Чернігові,

Переяславі, Галичі – в школах при єпископіях. Для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки, що створювалися при монастирях і церквах.

На Русі було багато бібліотек, але перша і найбільш значна знаходилась у Софії Київській (заснована у 1037 р.) При бібліотеці була книгописна майстерня- скрипторій, де переписувались та перекладались книги з грецької мови на слов'янську. В бібліотеці зберігались богослужебні книги, а також література з світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати та різні державні документи. За підрахунками вчених, Софійська бібліотека мала налічувати понад 950 томів. Книги, які вийшли з цього скрипторію, послужились подальшому розповсюдженню писемності на Русі, стали основою нових бібліотек. Виникла бібліотека Печерського монастиря, який з кінця XI ст. перетворився на найбільший в країні культурно-ідеологічний центр. Велика бібліотека мала діяти у Видубицькому монастирі, заснованому 1070 р. князем Всеволодом Ярославичем

Одночасно з бібліотеками виникли і перші архіви. Вважається, що найдавнішим сховищем рукописних документів була церква св. Іллі у Києві. В галузі розповсюдження наукових знань Київська Русь стояла на одному рівні з передовими країнами Європи. Знання з математики, первісні елементарні розрахунки були необхідні для спорудження храмів. Знання обмежувалось до простих чотирьох дій, дробів і обчислювання процентів – все для практичних потреб. Арифметичними знаннями користувались під час торгівлі. Проводились також різні обчислення, записувались міри довжини, обсягу, відстані між містами. Робилися складні розрахунки, викликані потребами церкви у складанні календарів і пасхалій.

Певні знання руські люди мали в галузі практичної хімії, які були необхідні для виготовлення смальти для мозаїк, скляних виробів, різнокольорових емалей, поліхромної поливи для кераміки. Відомо чимало різних фарб і барвників, які застосовувались для фарбування тканин, шкір, розпису фресок, ікон, рукописів тощо. Ремісники володіли знаннями про хімічні властивості розчинів і речовин (для обробки шкіри, хутра, виготовлення різних напоїв тощо). На Русі знали про так званий грецький вогонь – легкозаймисту речовину в спеціальних посудинах – своєрідні запалювані бомби старожитності. Через половців наші предки познайомилися з порохом, винайденим китайцями, але використовували його для

залякування; власне вогнепальна зброя з'явилася наприкінці XIII–XIV ст. Хімія в середні віки нагромадила і прикрий досвід – виготовлення різного роду отруйних речовин та інших засобів нищення живого, про що наводяться реальні факти. У писемних джерелах – отруєння Юрія Довгорукого київськими боярами у 1157 р., його сина Гліба Юрійовича у 1171 р. тощо. Почесне місце в системі позитивних знань Київської Русі належить астрономії. За астрологічним трактатом, вміщеним в Ізборнику 1073 р., що дійшов до нас, у центрі Всесвіту знаходилася Земля, довкола якої обертаються кілька небесних сфер (або просто небес). Крім Сонця та Місяця було відомо ще п'ять планет; решту відкрито вже після винайдення телескопа. Рахували планети, однак, у протилежному напрямі – від периферії до центру. Восьмою сферою деякі автори вважали нерухоме небо. Дехто виділяв ще дев'яту сферу – зодіакальну (12 знаків, розчленованих зо діакальними сузір'ями). Літописи засвідчують увагу до небесних явищ (сонячні і місячні затемнення, комети та метеорити, північне сяйво, атмосферні явища). Досить широкими були географічні знання, які здобувались в результаті практичного освоєння шляхів і через знайомство з географічними трактатами того часу. Давньоруські автори, безумовно, вбачали Русь складовою частиною тогочасного єдиного світу. Знали руські люди і географію своєї країни. В літопису перелічено місця проживання всіх східнослов'янських племен, які локалізуються за ріками, озерами, горами. Це – Дунай, Дніпро, Дністер, Буг, Десна, Сула, Прип'ять, Волга, Ока, озера – Ільмень, Нево, Біле. Детально описується шлях «із Варяг у Греки» по Дніпру. Відомий і шлях по Волзі. Особливу увагу давньоруських людей привертала наука про живе. Хлібороби Київської Русі мали точне уявлення, коли саме орати, коли сіяти, коли збирати врожай. Вони розуміли, яку роль у вегетації рослин (і яких саме) відіграють метеорологічні умови і вміли передбачати їх. У них були надійні методи для сприяння нормальному розвитку і росту рослин – угноєння, ретельність обробки ґрунтів, певні елементи селекції, щеплення дерев, сівозміна тощо. Київська Русь одержала у спадок все багатство медичних знань язичництва. Волхви, знахарі, віщуни були фактично народними лікарями («лечцями»). Лікарські рослини, «мовниці», лазні, масаж, кровопускання – все це було на озброєнні народних цілителів. Про порівняно високий рівень медичних знань на Русі свідчать повідомлення «Руської Правди» про «лечца», а також

свідчення «Ізборника» 1076 р. та інших писемних джерел. Давньоруська медицина базувалася переважно на, так би мовити, трьох китах: психотерапії, фітотерапії, фізіотерапії. В «Ізборнику» подано спеціальні медичні статті про різні людські захворювання і рекомендації щодо лікування їх (до хірургічних операцій включно). Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Набагато складніше було лікувати внутрішні хвороби, особливо – інфекційні. Найвидатнішим медиком до монгольської Русі був Агапіт, що жив наприкінці XI – в першій половині XII ст., який прийняв постриг в Печерському монастирі і діяв там до кінця життя, здобувши неабияку славу і популярність в народі.

Вивченням медицини і лікуванням хворих займалась онука Володимира Мономаха княгиня Євпраксія, яка склала лікарський poradnik «Мазі» («Аллима»), де розповідалось про вплив клімату на організм, сон, лазні, їжу, різні хвороби і лікування ран. Отже, наука в Київській Русі була адекватною загальному стану позитивних знань європейського, а почасти й східного середньовіччя. Майже всі розділи тогочасної просвіти переживали піднесення; їхній рівень не відрізнявся від рівня візантійської культури, що відбивала найбільш прогресивні тенденції епохи.

3. Література і фольклор.

Обрядові пісні (тобто пісні, пов'язані із святами й обрядами) склалися в дохристиянські часи. До обрядових пісень, що зв'язані з порами року чи то боротьбою темних і ясних сил, належать колядки, щедрівки, веснянки (гаївки або гагілки), купальні й русальні. До обрядових пісень, що не стоять в зв'язку з порами року, слід зарахувати весільні й похоронні. Вони розповідають про важливе місце в житті народу родини. В колядках добачають дослідники звеличення давніх богів та поклін силам природи. Пісні і ігри, що в'яжуться з весною (гаївки, веснянки) мали за мету приворожити весну, врожай. Своєрідними поетичними чарами визначаються обряди й пісні русальні та купальні.

Поруч з обрядовими піснями існували в Київській Русі також пісні лицарського, героїчного характеру – билини. Виникли вони наприкінці першого тисячоліття, і місцем складання їх були Київ, Новгород, Чернігівська та Галицько-Волинська земля. Найдавніші билини – про богатиря Святогора та орача Микулу Селяниновича. Окремий відділ народних казок творять казки, в яких народ виявив свої погляди на добро й зло, правду й неправду; це казки з етично-

моральною основою. У східних слов'ян є багато казок, і зміст їх різнорідний. Найчастіше зустрічаються казки про сонце, місяць, мороз, град, про лісовика Оха, водяного діда, про недолю, злидні, про героїв, наділених над звичайною силою (Покотигорошок, Вернигора, Вирвидуб), про героїчного коня, чудодійну дудку. Багато є казок, в яких виступає змії у різних ролях.

З виникненням писемності почалось записування історичних фактів за хронологічним порядком. З'явилося літописання – найважливіший вид історичної літератури, що пов'язано з розвитком суспільної свідомості, інтересом до рідної землі. М. Грушевський вважає літопис за історичну хрестоматію дружинної повісті і одну з найбільших культурних і літературних цінностей нашої минувшини. Найкраще історичні події часів Київської Русі подаються у Лаврентіївському (1377 р.) та Іпатіївському літописних зводах. Іпатіївський літопис, створений наприкінці XIII – початку XIV ст., складається з трьох головних компонентів – «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису, кожен з яких мають складні джерела та складові частини. Початковим літописним зводом вважають історичний твір, створений при дворі великого князя Володимира Святославича або при Десятинній Церкві у 996 – 997 рр. В ньому систематизовано й узагальнено наявні на той час окремі повідомлення, епічні сказання, повісті, записи, міжнародні угоди, що стосувалися історії Київської Русі другої половини IX–X ст. У XIII ст. було складено унікальну пам'ятку – Галицько-Волинський літопис, що охоплює події на Галицькій і Волинській землях від 1202 до 1292 рр. В ньому відсутні щорічні повідомлення й хронологічна сітка. До його складу увійшли військові повісті, повісті про князів, акти, грамоти, фрагменти з інших літописів, місцеве літописання, витяги з різних історичних творів, в тому числі перекладних. Перша (галицька) частина – це розповідь про життя і діяльність Данила Романовича Галицького аж до його смерті у 1264 р. Друга (волинська) частина виглядає більш традиційно й стосується молодшого брата Василька та його нащадків. Літопис залишається практично єдиним джерелом з історії цієї доби не лише Галицько-Волинської Русі, а й прилеглих земель Польщі та Білорусі. Він також знаменує собою перехід від звичайної хроніки до красного письменства, котре набуло поширення в Україні дещо пізніше. Бурхливий розвиток давньоруського суспільства кінця X – XII ст., знайомство з високими досягненнями церковної та світської

літератури Візантії зумовили створення на Русі оригінальних літературних пам'яток, таких високохудожніх творів, як «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Послання» Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик» тощо. Цінною пам'яткою давньоруського письменства є «Повчання Володимира Мономаха дітям», яке дійшло до нас за Лаврентіївським літописом 1377 р. Князь Володимир Мономах – одна з найвизначніших постатей княжих часів, син високо освіченого князя Всеволода. Від батька Володимир перейняв велике захоплення до книжок і до освіти. На київському престолі він був у 1113 – 1125 рр. У «Повчанні...» можна виділити три окремі частини. В першій автор від імені князя Ярослава Мудрого звертається з посланням до його синів, закликає їх жити у мирі, злагоді та любові, не переступати кордонів. «Якщо будете жити у ненависті та розбратах, – говориться у посланні, то самі загинете та загубите землю батьків і дідів своїх, придбану їх власною працею». У другій частині твору автор говорить про обов'язки щодо ближнього та повинності доброго господаря. Він наказує допомагати бідним, брати в опіку вдовиць і сиріт. Забороняє карати смертю: «Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати». В третій частині «Повчання» Володимир Мономах розповідає про різні пригоди та небезпеки у своєму житті, з яких він вийшов цілий і здоровий.

4. Містобудування та архітектура. Особливості галицької архітектури.

Містобудування та архітектура. Особливості галицької архітектури. Будівлі в містах Київської Русі були, головним чином, одноповерховими, хоч існували і двох й триповерхові споруди. Житлові будинки та господарчі споруди розташовувалися в глибині садиби, яка від вулиці та сусідніх садиб відгороджувалась парканом. Давньоруська вулиця з двох боків визначалася парканами з ворітьми, але на торгових місцях знаходилися ряди крамниць та майстерень, що виходили на під'їзні шляхи та торгові площі. Основні вулиці сходилися до міських воріт, інші – до торгової площі або церковних майданів. Система планування міста формувалася з урахуванням ландшафту. Така, наприклад, була первісна забудова «міста Ярослава» та стародавнього Подолу у Києві. Давньоруське місто поділялось на дві складові частини: міський центр – «дитинець» та «верхнє місто», до складу якого входили укріплена фортеця,

«князівський двір», церковне подвір'я, житла дружинників. Наприклад, в Києві між горбами Подолу селилися гончарі, кожум'яки – ближче до Дніпра. У центрі міста, на так званому торжку, стояли князівські палати й Десятинна церква. Дерев'яні споруди мали два конструктивні типи – фахверкова (каркасна) система, де колоди на певній відстані розташовані вертикально, а простір між ними заповнюється дошками чи чимось іншим; і зруб – горизонтальне укладання колод у стінах споруд. За планувальною структурою житла поділялись на три основних групи: однокамерний зруб – основне житлове приміщення; двокамерний зруб, що складався з більшого, наближеного до квадрату, приміщення з піччю, і меншого – сіней; трикамерний зруб, що складався з хати, сіней і кліті, який згодом в Україні називався «дві хати через сіні». Останні, очевидно, були будинками заможних верств населення, які згадані в писемних джерелах під назвою «хороми». У великих містах князівсько-боярські і купецькі «хороми» мали два і більше поверхи. На верхніх розміщувалися «сіни», які, згідно з описом літописної статті 983 р., становили собою галерею на стовпах, а також «тереми». Житло бідноти – однокамерні будинки площею до 20 кв. м. На півдні Русі вони зводились, переважно, за допомогою каркасно-стовпової конструкції, що обмазувалась глиною і білилась подібно до української хати. Дерев'яними були і перші церкви в Києві (Св. Іллі, Св. Софії, Св. Василя та інші, ім'я котрих до нас не дійшли). Широке муроване будівництво на Русі розпочалося в Києві після державного прийняття нею християнства в 988 р. В своєму розвитку монументальна культова архітектура на Русі пройшла кілька етапів. У ранній період храмобудівництва домінує візантійська традиція. Типові риси візантійського стилю чітко простежуються у перших монументальних спорудах: Десятинній церві у Києві (X ст.), Спасо-Преображенському соборі у Чернігові (1031–1036 рр.). Своєрідним перехідним рубежем є зведення у 1037 р. Софійського собору, в якому все яскравіше проступають слов'янські традиції. Починаючи з XII ст. в архітектурі Русі візантійський вплив слабне, з'являються риси західноєвропейського романського стилю, дедалі чіткіше і рельєфніше виявляються місцеві особливості. Поступово формуються вітчизняні архітектурні школи – київська, галицька, переяславська. У перебудованому вигляді із пам'яток цього періоду до нас дійшли церкви Кирилівська (1146 р.), Василівська (1183 р.) у Києві; Борисоглібський собор (1128 р.) у Чернігові, церква Св.

Пантелеймона (1200 р.) у Галичі. Першою кам'яною церквою на Русі була Десятинна церква, побудована у Києві в 989-996 рр. як хрестовокупольний храм з трьома нефами, оточений галереями, прикрашений мозаїкою, фресками, коштовними чашами, іконами. Князь Володимир дарував на її утримання десятину своїх прибутків, тому й назвали її Десятинною. Стіни церкви зведені з каменю і цегли (плінфи) в системі мішаної кладки. В інтер'єрі храму широко використовувалися кам'яні архітектурні деталі, мармурові колони, шиферні різьблені плити, карнизи. Особливо багато в Десятинній церві мармуру, що дало підстави сучасникам називати її «мраморною». Згідно з літописом, Десятинну церкву будували грецькі майстри. Перший мурований християнський храм мав стати не просто палацовою церквою князя Володимира, а першою загальнодержавною християнською святинею, символом перемоги та величі християнства на Русі. З XI ст. в Київській Русі був поширений хрестовобаневий тип храму, який являв собою чітко визначену архітектурну систему споруди, в центрі якої в плані знаходився просторовий хрест. Риси самобутнього давньоруського мистецтва яскраво проявилися у Софійському соборі у Києві – найвидатнішій архітектурній споруді Київської Русі, що збереглася до нашого часу. За величию художнього образу, досконалістю архітектурних форм, внутрішнім оздобленням «руська митрополія», закладена у 1037 р. Ярославом Мудрим, належить до видатних мистецьких пам'яток стародавності. За розмірами собор перевищував візантійські храми, його мозаїка мала 177 відтінків, що створювало багатий колоритний ансамбль. На стінах Софійського собору було багато фресок зі сценами мирського життя: полювання на диких звірів, народні гуляння, ігри скоморохів тощо. Собор займав центральне місце у плануванні всього «Ярославового міста», будучи його композиційним центром. Храм оточували потужні муровані стіни, що утворювали своєрідний «дитинець». Сам Софійський собор являв собою п'ятинефний хрестовобаневий храм, оточений з трьох боків двома рядами галерей – двоповерховою внутрішньою і одноповерховою зовнішньою з відкритим балконом – «гульбищем». Згодом, у XII ст. над цими галереями був надбудований другий поверх. З заходу до собору прибудовані дві масивні асиметрично поставлені вежі, широкі та круті сходи, з яких вели на «палаті». В цьому вбачають певний зв'язок з традиціями романської архітектури. Дванадцять бань, пірамідально групуючись біля центральної, завершують живописну

об'ємну композицію собору, підкреслюють наростання маси до центру. Крім богослужінь у соборі відбувалися урочисті державні церемонії, укладалися договори. Тут садили на престол київських князів, здійснювали їх захоронення. До наших днів збереглися руїни Золотих воріт, що були споруджені в 30-х роках XI ст. і являли собою парадну міську браму. Дві паралельні стіни утворювали проїзд шириною 7,5 м. у земляному валі. Внутрішні стіни розчленовані пілястрами і мають декор у вигляді плоских півциркульних ніш. На другому ярусі знаходилась церква Благовіщення, прикрашена мозаїками та фресковим розписом, від золоченої покрівлі якої й самі ворота названо «золотими». Тут знаходилась міська сторожа.

Збереглася у Володимирі-Волинському Васильківська церква, цікава своїм походженням й незвичайною архітектурою. Збудована первісно у формі восьмилистої ротонди, вона згодом була підперта готськими відпорниками й поширилася прибудовою прямокутного притвору. Про її походження з княжих часів свідчать, крім центрального плану, останки романської орнаментики порталів, відомої з будівель Галича. Простежуються зв'язки з пам'ятками зодчества Угорщини та Малої Польщі. Цей висновок підтверджується наявністю пілястр, груп напівколон, архітектурних поясів і т. ін. На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства збереглося дуже мало. Відомо про рештки півтора десятка монументальних споруд XII – першої половини XIII ст. До князівського періоду належать і такі шедеври архітектури Галичини і Волині як білокам'яні храми в Перемишлі (нині – у Польщі), церква Св. Пантелеймона в Галичі, Святоіванівський собор в Холмі (нині – у Польщі), Спаський монастир поблизу Самбора. Найбільшою будівлею у Галичині був Успенський собор, споруджений 1157 р. Ярославом Осмомислом – головний собор міста. Він був великий (за розмірами – третій храм Київської Русі), оздоблений скульптурними композиціями та різьбленими капітелями, оточений з трьох боків галереями.

5. Живопис та декоративно-прикладне мистецтво.

На ранньому етапі розвитку монументальні споруди Київської Русі поєднували мозаїки і фрески, пізніше фрески зайняли панівне становище. Мозаїчні зображення викладалися на стінах та підлозі з різнобарвних (майже 180 відтінків кольорів) кусків смальти – сплаву свинцю і скла. Техніка мозаїки має свої витoki від Стародавнього Єгипту. Через Візантію це мистецтво прийшло й на Київську Русь.

Фресковий живопис виконувався мінеральними фарбами по сирій штукатурці. Слово «фреска» походить від італійського «фреско», що перекладається як «свіжий», «сирий». Перша київська художня школа розпочинає свій розвиток зі створення комплексу Десятинної церкви кінця X ст. Проте уявлення про світ давньоруського монументального мистецтва до нас донесли лише Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори теж далеко не повністю. Мозаїчні зображення прикрашали головний вівтар і купол Софійського собору в Києві.

В X ст. народжується давньоруський станковий живопис (малювання ікон). Іконами прикрашали храми, каплиці, палаци, житла бояр, купців. Перші ікони на Русь привозили з Візантії і Болгарії, пізніше з'явилися і власні. В міру того як давньоруський іконопис набував самостійного розвитку, традиції візантійської іконографії послаблювалися, створювалися самобутні, яскраві шедеври церковного живопису. Найвідомішою іконописною майстернею в кінці XI – на початку XII ст. була Печерська. Тут творив перший відомий у писемних дже релах давньоруський іконописець Алімпій (Аліпій), Печерський преподобний, який пройшов школу грецьких майстрів (жив в другій половині XI ст.) Вважають, що вже як майстер він брав участь у розписах Михайлівського Золотоверхого собору (1108–1113 рр.). Ряд дослідників пов'язують з київською художньою школою ікони «Ярославська Оранта» (зберігається у Третьяковській галереї), «Устюжське Благовіщення», «Дмитрій Солунський» (знайдена у місті Дмитрові) і композицію «Свенської (або Печерської) Богоматері».

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте соціально-економічні та культурні передумови становлення культури Руси-України та Галицько-Волинської держави.
2. Визначте особливості походження давньоруської мови.
3. Охарактеризуйте причини поширення освіти в Київській державі?
4. Які відомі пам'ятки архітектури Руси-України та Галицько-Волинської держави збереглися до нашого часу?
5. Охарактеризуйте значення культури Руси-України та Галицько-Волинської держави.

«Кирило й Мефодій перекладають богослужбові книги слов'янською мовою»

Мініатюра Х ст.

«Повість временних літ»

«Архітектура Київської Русі»

«Руська школа»

Тема 6.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XIV-XV СТ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

План

1. Суспільно-політичний устрій українських земель у складі ВКЛ, Польщі, Угорщини, Молдавії, Московської держави. Кримське ханство.
2. Національно-культурні процеси й духовне життя в Україні у XIV – XV ст.
3. Культура України в XVI – першій половині XVII ст.
4. Суспільно-політичний феномен українського козацтва

1. Суспільно-політичний устрій українських земель у складі ВКЛ, Польщі, Угорщини, Молдавії, Московської держави. Кримське ханство.

Закарпаття у складі Угорщини

Здавна заселене слов'янськими племенами Закарпаття спершу було тісно пов'язане з Київською Руссю. Проте на початку XI ст., після смерті Володимира Великого, воно потрапило під владу угорських можновладців, які, однак, змогли закріпитися в краї лише в XIII ст.

Протягом XI-XIII ст. Закарпаття відійшло до Угорського королівства, внаслідок його завоювання угорцями. Було здійснено поділ новоприєднаних земель на нові територіально-адміністративні одиниці – *комітати*, очільниками яких були королівські намісники, – ішпани (*жупани*), що перебрали на себе функції адміністративної, військової та судової влади.

Територією Закарпаття активно розселилися мадяри, волохи, словаки, німці; ряду міст було надане магдебурзьке право (XV ст, Берегово тощо). Однак угорські дворяни, включно з католицьким духовенством, сконцентрували у своїх руках основні земельні наділи. Розпочалися поступові процеси асиміляції та мадяризації населення, збільшилися побори з боку іноземних володарів, зросли податки та панщина, все більшого поширення набув католицизм, що призвело до соціального напруження в краї: 1315 р. спалахнуло повстання Петра Петені (Петра Петровича) супроти угорської влади, яке зазнало поразки

Наприкінці 14 ст. закарпатські землі потрапили в коло інтересів литовських князів, однак верховна влада належала угорському королю.

Один із нащадків Гедиміна – *Федір Коріатович*, який володарював на Поділлі, через складну внутрішньополітичну ситуацію у Великому князівстві Литовському передав свої права угорському королю, за що отримав землі в Закарпатті.

Федір Коріатович багато подбав задля культурного, економічного і національного розвитку краю.

За його владарювання на Чернечій горі під Мукачевим було закладено монастир із бібліотекою, якому судилося протягом тривалого часу бути головним культурно-освітнім центром Закарпаття.

У 1526 р., після поразки угорського війська від турків у битві під Могачем, Закарпаття було поділене між князівством Трансильванією (васалом Туреччини) і Священною Римською імперією, в якій правил

Буковина у складі Молдавського князівства.

Буковинські землі входили до складу Київської Русі від другої половини 11 ст. Із занепадом Галицько-Волинської держави частина Буковини потрапила під владу молдавських князів. Наприкінці 14 – в першій половині 15 ст. територію Буковини було переділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського, певно, місцевого боярства.

Упродовж 1387–1497 рр. Молдавія визнавала зверхність Польщі. Від 70-х років 15 ст. через татарсько-турецькі напади становище буковинських земель під владою молдавських князів почало погіршуватися. Тодішній правитель Молдавського князівства *Штефан III* (1457–1504 рр.) сподівався на допомогу з боку Польщі. Однак польський король не надав війська для захисту володінь Штефана III, тому молдавський господар був змушений 1486 р. укласти з Туреччиною мирну угоду. Згідно з нею Молдавське князівство було зобов'язане сплачувати турецькому султанові щорічну данину в розмірі 5 тис. золотих. Ці кошти збирали зі селян, що викликало їхні протести. Щоб якось врятувати ситуацію, молдавські можновладці вирішили спрямувати їхній гнів проти Польщі.

Польський уряд було звинувачено в тому, що він не виконав своїх зобов'язань перед князівством і не захистив його від зазіхань

Туреччини, відтак кошти для сплати данини було дозволено здобувати в сусідніх польських володіннях.

Влітку 1490 р. загін з 9 тис. озброєних селян, очолений досвідченим воїном на прізвисько *Муха* підійшов до буковинсько-галицького кордону. У серпні це військо швидко захопило галицькі міста Снятин, Коломию і Галич, пограбувавши чимало маєтків. Частину здобичі було відправлено на Буковину. Загони Мухи підтримали галицьке селянство й частина боярства. На цій підставі дослідники зробили висновок, що той селянський виступ почав набирати характеру соціальної, національно-визвольної боротьби українського населення проти польського гніту.

У вересні 1490 р. селянське військо переправилося через Дністер і рушило на Рогатин. Проте битва, що сталася тут, не була вдалою для повстанців. Селяни зазнали великих втрат. Муха та інші ватажки, а також 600 повстанців потрапили в полон і невдовзі майже всі були страчені. Проте жорстока розправа не зупинила селян.

Навесні 1491 р. вони поновили напади на польські володіння. Тепер їхнім ватажком був *Андрій Барула*. Загони Барули зайняли все Покуття, але їхній похід був придушений. Окремі напади буковинських селян на польські маєтки траплялися й 1492 р. Внаслідок тих подій у другій половині 1497 р. проти Молдавії було організовано великий польський похід. Проте успіху він не досяг. У відповідь навесні 1498 р. Штефан III одночасно з турками й татарами спустошив Галичину й Поділля й окупував Покуття.

Король Польщі не хотів миритися із втратою Покуття. Тож боротьба за землі тривала. У 1509 р. польське військо вибило молдаван із Покуття, спустошило Буковину і спалило Чернівці.

Одночасно на Молдавське князівство посилювався тиск із боку Туреччини, що, зрештою, призвело до його підкорення у 1538 р. Відтак і Буковина потрапила під владу Османської імперії та її ставлеників

Московсько-литовські війни кінця 15 – початку 16 ст.

Протягом другої половини 15 ст. *Московське царство* перетворилося на могутню державу. Під владою Івана III було об'єднано всі північноруські землі. Молода держава прагнула нових територій. Тож від 80-х рр. XV ст. розпочалися війни між Московією та Великим князівством Литовським.

Формально війну так і не було оголошено, проте прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали

впродовж усього передостаннього десятиліття XV ст., що дало дослідникам підстави називати ті події «дивною війною».

Війни та збройні сутички не вщухали й протягом перших десятиліть XVI ст. На початку XVI ст. кілька дрібних удільних князів Сіверщини за власним бажанням віддалися під владу держави Івана III, більшість же опинилась у складі Московського царства внаслідок збройних протистоянь.

Отож внаслідок воєнних дій 1500 – 1503 рр. до держави Івана III перейшли всі сіверські міста, зокрема, Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч.

Послідовно втілюючи загарбницьку політику, московський уряд 1507 р. розв'язав нову війну проти Великого князівства Литовського. Під час кампанії 1514 р. московське військо захопило білоруський Смоленськ і рушило під Оршу – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. Назустріч москвитам вирушило 30-тисячне українсько-білорусько-литовське військо на чолі з князем Костянтином Острозьким. Основу 80 тис. московського війська становила кавалерія. Проте князь Костянтин діяв рішуче й розважливо. Він удався до військових хитрощів: зімітувавши відступ і завівши москвитів у пастку під залп своєї артилерії, полководець здобув переконливу перемогу. Сталося це 8 вересня 1514 р. Історики високо оцінюють значення битви під Оршею.

Адже в надзвичайно складний історичний момент було збережено територіальну цілісність держави. Перемога піднесла моральний дух пригніченого попередніми поразками воїнів, а також перекреслила можливість союзу Московії з європейськими країнами. Однак перемога не поклала край протистоянню Великого князівства Литовського й Московії за українські землі.

До 1537 р. Велике князівство Литовське у війнах проти Московії поступово втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

Від кінця XV ст. розгорнулася активна боротьба за колишню спадщину Київської Русі між Великим князівством Литовським та Великим князівством Московським. Прагнучи об'єднати всі руські землі навколо Москви, Іван III прийняв титул «великого князя всієї Русі».

1487–1494 рр. Війна була спричинена масовим переходом верхівських князів зі своїми вотчинами до московського князя Івана

III. Завершилася перемогою Московської держави. За умовами миру 1494 р. великий князь литовський Олександр визнав перехід до Москви верхівських князів.

1500–1503 рр. Війна була спричинена переходом до московського царя разом зі своїми вотчинами стародубського, новгород-сіверського і чернігівського князів, незадоволених спробами великого князя литовського Олександра примусово окатоличувати православне населення їхніх князівств. Завершилася перемогою московського князя.

1512–1514 рр. Війну розпочав московський князь Василь III, який прагнув оволодіти західною частиною Смоленської землі. Завершилася взяттям 1 серпня 1514 р. Смоленська. У битві під Оршею у вересні 1514 р. литовці завдали поразки московським військам, але скористатися своєю перемогою і взяти після цього Смоленськ не змогли.

1517–1522 рр. Війну розпочала литовська армія, очолювана Костянтином Острозьким. Жодна сторона не змогла досягти вирішального успіху. За перемир'ям 1522 р. Литва визнала перехід Смоленська під зверхність московського князя.

Кримське ханство.

Під час монгольської навали на руські землі під їх владу потрапив Крим, який безпосередньо ввійшов до складу Золотої Орди. Крим – «кирим» (у перекладі з татарської означає рів, укріплення).

У 1449 р. унаслідок феодалної роздробленості Золотої Орди від неї відокремилися кримські татари і було створено Кримське ханство – військово-феодалну державу.

Визначальну роль у його житті відігравало військо. Уся повнота влади належала хану і баям (багатим сановникам).

Першим кримським ханом був Хаджі-Гірей – нащадок Чингісхана, який домігся влади в Криму за допомоги Великого князівства Литовського. Основою зовнішньої політики ханства стало пограбування сусідніх країн. Своєю резиденцією він зробив місто Бахчисарай.

Новостворена кримськотатарська держава була слабкою і в політичному, і в економічному аспекті. Господарство Кримського ханства базувалося на кочовому скотарстві і примітивному землеробстві, тому не забезпечувало необхідні потреби населення. Отож грабунок сусідів був основою економічного благополуччя

ханства. Постійна боротьба за владу значно ослаблювала Кримське ханство.

Його наступник – хан Менглі-Гірей захопив Причорномор'я. У середині XVI ст. у складі ханства були землі від гирла Дніпра до гирла Дону і річки Кубані.

У 1475 р. турецький султан Мегмед II розпочав захоплення Кримського півострову, здобувши ключові торгові міста, включно з князівством Феодоро, – все південне узбережжя Криму. Менглі-Гірей визнав васальну залежність від Османів, будучи змушеним відтоді брати участь у військових походах турецького султана, який також самостійно призначав та усував підвладних йому ханів.

Територія Кримського ханату була доволі великою: окрім Криму до його території входили землі від гирла Дніпра аж до гирла Дону, та від річки Кубані – до Грузії. Столицею ханату було спершу місто Кирк-Ор, а вже згодом – Бахчисарай.

Щодо політичного устрою, то він був сформований на зразок золотоординського: форма правління – монархія, на чолі якої стояв хан, що карбував власну монету. Основою знаті були князі (беї), які очолювали роди, та темники (воєначальники), що керували військом. Влада хана обмежувалася діяльністю *курултая* – з'їзду найвпливовіших родів у державі, які також входили до державної ради, *дивану*, що вирішувала найважливіші справи в державі. Ще однією впливовою силою в суспільстві були мурзи – привілейовані члени інших родів. Панівною релігією було мусульманство, а очільником мусульманського духовенства був муфтії, який також був представником судової влади.

Стосовно господарської діяльності, то провідну роль відігравало скотарство. Землеробство доволі добре було розвинуте в гірській частині Криму, однак не стало провідною галуззю господарства. В основному вирощували злакові та городні культури, а також займалися садівництвом та виноградарством. Важливим промислом був видобуток солі. Розвивалася реміснича діяльність, серед якої найпоширенішим було ковальство, зброярство, ткацтво, гончарство, а також ювелірна справа.

Цінним культурним надбанням стала кримськотатарська палацова архітектура, приклад якої – Ханський палац у Бахчисарай.

Населення було особисто вільним, однак сплачувало податки мурзам. Найбільш поширеною була військова справа у зв'язку з доволі частими військовими діями та промислами. Здійснювалися

спустошливі грабіжницькі напади на сусідні землі, в першу чергу, на українські, забираючи населення та військовополонених забирали в ясир (полон) із подальшим продажем на невольницьких ринках в якості рабів.

Основними напрямками татарських набігів стали землі Київщини, Поділля та Галичини. Так, у вересні 1482 р. Менглі-Гірей за підтримки московського князя Івана III здійснив похід на Київщину, в результаті чого ним було пограбовано та спалено місто Київ, спустошено довколишні землі. 1487 р. відбувся похід на Східне Поділля, який було зупинено руськими князями внаслідок битви біля Копистирини. 1498 року на Галичину вторглися турки, спустошуючи все навкруги, а в 1500 р. татарські загони здійснили рейд територією Волині, Брацлавщини, Галичини, спалюючи та знищуючи міста й села та захоплюючи в ясир місцеве населення. Таких полонених, здебільшого, продавали в рабство на невольницьких ринках (найбільший знаходився в місті Кафа). Із хлопців виховували яничарів, які становили в подальшому піхоту в султанському війську; дівчата та жінки потрапляли в основному до гаремів або ж працювали прислугою, а чоловіків відправляли на каторгу в якості гребців на турецьких кораблях – галерах.

Військові набіги на українські землі здійснювалися неодноразово. Знищували та захоплювали в полон населення, руйнували та спустошували міста й села, піддавали грабунку культурні та релігійні пам'ятки. Все це призводило до важких соціально-економічних та культурних наслідків на території України.

Українські землі у складі Великого Князівства Литовського (ВКЛ) та Речі Посполитої.

Литовські князі одними з перших рушили на українські землі, які були роздроблені та ослаблені золотоординським ігом.

Засновником Великого князівства Литовського був Міндовг, який у середині XIII ст. об'єднав під своєю владою Аукштайтію, Жемайтію, частину Ятвягії та оволодів частиною Західної Русі. На початку 60-х рр. XIII ст. Міндовг зробив спробу захопити також Чернігово-Сіверщину.

Швидке зростання Литовської держави почалося при Гедиміні (1316–1341 рр.). Добре зміцнивши тили, він узявся за розширення своїх володінь. Цьому сприяло те, що литовські князі дуже ретельно подбали про розбудову військової справи. Вони постановили за правило: *хто має землеволодіння, той мусить служити у війську;*

хто ж відмовлявся від військової повинності, у того забирали землю. Це правило поширювалось на всі суспільні верстви - від князів до селян. Можна сказати, що Литва на той час мала велике організоване військо. Гедимін завершив приєднання білоруських земель, розпочате його попередниками, і приступив до приєднання українських земель. Експансія Литви на схід і північ Русі натрапила на сильний опір з боку Московського князівства. Вирішальна роль у захопленні українських земель належить сину Гедиміна Ольгерду (1345–1377 рр.), який заволодів Чернігово-Сіверщиною, а в 1362 р. зайняв Київ.

Переломним у підкоренні українських земель Литвою став 1362 р. Цього року військо трьох сусідніх народів - литовського, українського та білоруського розгромило монголо-татар на Синіх Водах, давши початок звільненню українських земель від монголо-татарського іга.

Таким чином, у II пол. XIV ст. під владою Литви опинилась уся Білорусь, частина земель Московії та значна частина території України – майже вся Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля. Велике князівство Литовське стало однією з найбільших держав Європи.

Землі Білорусії та частково України й Московії складали тоді 90 відсотків усієї території Великого князівства Литовського, і приблизно таке ж співвідношення існувало щодо національного складу населення, тому Литовську державу тих часів деякі дослідники небезпідставно називають також Литовсько-Руською державою.

Руські землі в економічному і культурному відношенні стояли вище Литви. Не випадково литовські завойовники опинилися під надзвичайно сильним культурним впливом східнослов'янських народів, тому Литва, приєднуючи землі Русі, *«старини не рушила, а новини не вводила»*. Все це сприяло тому, що приєднання українських земель до Литви відбулося мирно, без значного опору. Українці загалом схвально ставилися до цього акту ще й тому, що він сприяв обороні країни від набігів монголо-татар.

Чимало норм руського права, руські назви посад, станів, система адміністрацій тощо були прийняті Литвою. Державною мовою Великого князівства Литовського стала *руська*, нею велися всі ділові папери.

Литовські князі переходили у православ'я, сприймали мову, культуру, звичаї Русі, охоче укладали шлюби з українськими та білоруськими княжими доньками.

Отже, можна виділити такі особливості статусу українських земель у складі ВКЛ:

- приєднання відбувалося переважно мирним шляхом через бажання князівств позбутися монгольського ярма;
- система управління залишалася незмінною: руські князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу;
- руська мова стала державною;
- православна церква зберігала панівне становище;
- збереглося руське законодавство;
- литовці приєднувалися династичними шлюбами з українцями;
- панувала українська культура.

До середини XIV ст. Велике князівство Литовське цілком сформувалося, як держава та значно розширило свою територію. Це розширення відбувалося, в основному, за рахунок входження до складу ВКЛ білоруських та українських князівств.

У 1381–1384 рр. у Великому князівстві відбулась перша литовсько-руська громадянська війна. Для зміцнення внутрішнього та зовнішнього становища ВКЛ у боротьбі з експансією Тевтонського ордену, посилення державної влади та централізації в 1385 р. князь Ягайло уклав Кревську унію з Польщею.

Кревська унія (1385 р.) – угода, укладена між Королівством Польським та Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським 14 серпня 1385 р. у м. Крево (Білорусь).

Угода передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину державу шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя. За умовами унії Владислав II Ягайло зобов'язувався прийняти разом з язичницьким населенням Литви хрещення за католицьким обрядом, обернути на користь Польщі свою великокнязівську казну, повернути до польської корони всі відторгнені на той час її території і, головне, назавжди приєднати до неї землі Литви і Литовської Русі.

Кревська унія сприяла об'єднанню польсько-литовських сил для боротьби проти агресії Тевтонського ордену, яка вилилася у війну 1409 –1411 рр. Орден на чолі з Ульріхом фон Юнінгом після Грюнвальдської битви помітно занепав. Польські феодали намагалися

використати Кревську унію для загарбання українських і білоруських земель, що були під владою Литви.

Проти Кревської унії виступила литовсько-українська опозиція на чолі з князем Вітовтом, двоюрідним братом Ягайлу, яка домоглася збереження Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. У 1392 р. за Острівською угодою Ягайло був змушений визнати Вітовта своїм намісником, а 1398 Вітовт проголошує себе повновладним Великим князем Литовським під номінальною зверхністю польського короля, чим фактично розриває Кревську унію.

Причини унії

Прагнення Литви і Польщі об'єднати зусилля перед небезпекою з боку могутнього Тевтонського ордену, який панував на Балтійському узбережжі, з боку Московського князівства, авторитет якого зростає після перемоги над татарами в Куликовській битві 1380 р., з боку Кримського ханства (виділилося у 1443 р. із складу Золотої Орди, з 1475 р. визнало залежність від Османської імперії).

Пошуки великим князем литовським Ягайлом (1377–1392 рр.) союзника для зміцнення свого становища. Ягайло, молодший син Ольгерда, зайнявши великокнязівський престол всупереч принципам родового старшинства, опинився у скрутній ситуації. Проти нього виступили старші Ольгердовичі і кузен Вітовт.

ЗМІСТ унії

Це була шлюбна унія – литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і був проголошений польським королем; внаслідок цього припинялися сутички між Польщею і Великим князівством Литовським, а їх збройні сили об'єднувалися. Унією передбачалося приєднання Великого князівства Литовського до Польщі. Проте, у результаті прагнення литовської верхівки до політичної самостійності Литва фактично залишилася окремою державою, влада в якій безпосередньо належала кузену Ягайлу – князю Вітовту (1392–1430 рр.).

За умовами унії Литва, яка була останньою язичницькою країною в Європі, прийняла католицизм.

Наслідки унії

Позитивні – об'єднання зусиль двох держав допомогло розгромити Тевтонський орден і зупинити просування німців у слов'янські землі (битва при Грюнвальді 1410р.).

Негативні – посилювався вплив поляків в Україні, почалося насильницьке насадження католицизму. Польща прагнула повністю підкорити Велике князівство Литовське.

Проте невдоволення частини литовської, та білоруської шляхти зближенням з Польщею призвели до початку *другої громадської війни* у ВКЛ. В результаті війни Великим князем Литовським став Вітовт. Він проводив політику «*великого княжіння на всій Руській землі*», розбудовує на півдні українських земель систему опорних укріплень (в Брацлаві, Черкасах, та інших містах), ставить фортеці у південних степах (Дністровський лиман), здійснює у 1397–1398 рр. два переможних походи проти Золотої Орди. Під час князювання Вітовта значно поширилась українська територіальна колонізація на південь та схід, аж до Чорного моря. А з 1398р. Литовська держава стала називатися *Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське*.

Однак, поразка литовсько-руських військ 1399 р. перекреслила мрії Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі. Після цієї поразки зупинилось становлення самостійної Литовсько-Руської держави, й Вітовт вимушений був йти на зближення з Польщею.

1401 р. була підписана Віленсько-радомська унія. Це зближення створило умови для перемоги над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві (1410 р.), приєднання Жемаїтії та земель за Німаном до ВКЛ, водночас сприяючи привласненню українських земель польським панством, поширенню в Україні польського шляхетського права та фільварково-панщинної системи. Ягайлу не вдалося створити єдину державу, але унія визначила процес зближення ВКЛ і Польщі й поступове зменшення ролі руських елементів у державі, що стало ще помітнішим із переходом у католицизм правлячої верхівки ВКЛ.

У 1432–1440 рр. у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському відбувалась *ще одна громадянська війна*. Протягом 4 років (1432–1435 рр.) в межах ВКЛ фактично існувало дві держави – власне *Литва і Велике князівство Руське*. Перше очолював Сигізмунд, друге – Свидригайло, якого проголосили Великим князем Руським (Київським). Хоча осідком Свидригайла вважався Полоцьк.

Політичний та державний устрій ВКЛ формувався у 15–16 ст. як станово-представницька монархія, влада, у якій сконцентрувалася в руках литовської магнатсько-шляхетської верхівки. Відбувається

посилення влади феодалів над селянством, оформлення їх особистої залежності, втрата прав на землю.

З початку XVI ст. стали інтенсивніше формуватися умови для укладення унії (союзу, об'єднання) між Польщею та Великим князівством Литовським. Протягом XV–XVI ст. Польське королівство перетворилося на своєрідну шляхетську республіку. Влада короля була обмежена сеймом (польським парламентом), що обирав короля; Король не міг приймати важливі рішення без згоди сейму.

Розгляд питання про укладення унії розпочався в січні 1569 р. на спільному польсько-литовському сеймі у Любліні (звідси і назва угоди). У червні 1569 р. Люблінська унія була підписана. 1 липня 1569 р. її затвердили роздільно депутати польського і литовського сеймів.

Основні положення угоди

Люблінська унія завершила процес Об'єднання двох держав, що розпочався з укладення Кревської унії. За Люблінською унією Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину федеративну державу – *Річ Посполиту* (буквально-республіка) з виборним королем, загальним сеймом і сенатом, єдиною зовнішньою політикою. Литовська, українська та польська шляхта зрівнювалися в правах і набували права володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Ліквідувалися митні кордони, вводилася єдина грошова одиниця.

Велике князівство Литовське, як і Польське королівство, залишалося самостійним політичним організмом зі своєю вищою адміністрацією, власною скарбницею, військом, судово-правовою системою. Платою за державну суверенність, що вдалося зберегти знесиленому Великому князівству Литовському, стали українські землі, які переходили під юрисдикцію Польської корони.

Ще перед підписанням унії польський сейм, використовуючи підтримку литовської та української шляхти, яка була невдоволена пануванням великих землевласників у Великому князівстві Литовському та намагалась одержати такі ж права, як і польська шляхта, санкціонував акти короля Сигізмунда II Августа про відторгнення від Литви і приєднання до Польщі ряду українських земель. Українські землі у складі Польщі увійшли до шести нових воєводств: Руського (з центром у Львові), Белзького, Волинського (з

центром у Луцьку), Київського, Подільського (з центром у Кам'янці), Брацлавського (з центром у Брацлаві).

Наслідки підписання Люблінської унії

Люблінська унія була важливою історичною подією, яка мала суперечливі наслідки для долі України.

Негативні наслідки. Ця угода сприяла:

- посиленню польської експансії на українські землі, наступу католицизму;
- полонізації (ополяченню) української знаті;
- покріпаченню селян, що було остаточно затверджено Литовським статутом 1588 р., який увів 20-річний термін піймання селян-утікачів і надав право шляхтичам самим установлювати всі повинності, розпоряджатися селянським життям і майном.

До позитивних наслідків унії можна віднести:

- зближення українських земель із західноєвропейською культурою: через Польщу до України потрапляли ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації;
- поширювалася західноєвропейська система освіти: українці навчалися в європейських університетах, прилучалися там до західноєвропейських наукових і художніх ідей, збагачували ними рідну культуру;
- могутнє піднесення культурно-просвітницького руху, що сприяв зародженню та розвитку української національної самосвідомості;
- за відсутності держави культура залишалася єдиною сферою, у якій українці могли захистити свою самобутність.

М. Котляр, С. Кульчицький підкреслюють такі наслідки Люблінської унії:

- 1) український народ зазнав закріпачення й тяжкого феодалного гноблення;
- 2) насаджувався католицизм;
- 3) розгорнулася національно-визвольна народна боротьба;
- 4) виграла лише місцева шляхта, що отримувала рівні права з польською шляхтою;
- 5) український народ втрачав свою політичну верхівку, яка полонізувалася та переходила до католицької віри.

2. Національно-культурні процеси й духовне життя в Україні у XIV – XV ст.

Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського ознаменувало новий період у розвитку української культури, зокрема освіти, шкільництва та науки. Тогочасна українська (руська) мова стала державною мовою діловодства, дипломатії, приватного листування. Значний вплив на національно-культурне піднесення українців цього періоду справили ідеї Гуманізму та Реформації. Всупереч світоглядній системі середньовічного суспільства, в основі якої був Бог, гуманісти переносять увагу безпосередньо на людину, її місце в світі. Людське щастя гуманісти вбачали в особистій свободі й освіченості людини, справедливому устрої суспільства. Одночасно пробуджується інтерес до рідної мови, культури, історії, з'являється гостра потреба в освіті та наукових знаннях. Розвиткові освіти у XIV – XV ст. сприяли великі церкви й монастирі. Духовна культура України все далі відходить від середньовічних теологічних настанов, відкриває шлях для поширення світської культури З XIII – XIV ст. через Польщу та Литву посилюється західноєвропейський вплив. Найосвіченішим суспільним станом було духовенство. Школи існували при церквах і монастирях. Міщанство починає також проявляти велику турботу про освіту. Система освіти у містах України була подібна до західноєвропейських міст. Значна частина грамотних людей була серед шляхти. Вчителями було духовенство. Дяк навчав дітей в церкві, або біля церкви. Навчалися всі діти незалежно від матеріального становища їх батьків. Заможні люди наймали дяків для домашнього навчання. Що ж саме вивчали діти в Україні наприкінці XIV – XV ст.? Як засвідчують джерела, передусім то була азбука та склади (пізніше отримали назву «буквар»). Після цього починалася найголовніша частина навчання – читання. Підручником спочатку правив буквар, а згодом Часослов і Псалтир. Вчилися церковним співам, а також письму. Спочатку «уставу» (каліграфічному письму великими літерами), а з кінця XV ст. – скоропису, який сприяв українізації старослов'янської мови. Скоропис починає вживатися в урядовому та актовому діловодстві. Згодом розпочалося розділення на церковну та українську мови. Зауважимо, що у XV ст. мовна ситуація на українських землях змінилася. Мова періоду Київської Русі – України збагатилася елементами національних говірок, частково увібрала в себе словниковий запас інших мов і стала загальноновизнаною. Приблизно із середини XIII ст. вона перетворюється на давньоукраїнську і продовжує розвиватися.

Тривалий час давньоукраїнська, або, як тоді її називали, руська, мова функціонувала на двох рівнях – розмовному і книжному, маючи між собою суттєві відмінності. Розмовна мова – використовувалася переважно в побуті простого люду, книжна – в літературі, церковних справах, спілкуванні привілейованих верств населення. Руська мова існувала у двох варіантах – північному (білоруському) й південному (українському). Не пізніше першої половини XV ст. староукраїнська й старобілоруська мови починають розвиватися самостійно. Жива, розмовна мова починає активніше витіснити з ужитку церковнослов'янську. Після закінчення шкіл випускники, не маючи власних вищих навчальних закладів, починаючи з XIV ст., здобували освіту в європейських університетах. Так у Сорбонському університеті в 1353 р. підвищували освіту магістр Петро Кордован і його «товариші з Рутенії», у 1369 р. тут вчився Іван «з Рутенії», у 1397 р. – Герман Вілевич «рутенської нації з Києва» та ін. З XV ст. при Краківському та Празькому університетах існували спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України. В одному Краківському університеті за 1510-1560 рр. отримали освіту 352, а протягом XV – XVI ст. – 800 вихідців з України. Вчилися вони також у Болонському, Падуанському, Базельському, Гейдельберзькому, Лейденському та інших університетах. Абсолютна більшість випускників повернулася на Батьківщину, ставши носіями ідей Гуманізму й Реформації. Чимало їх стало вчителями, поетами, визначними громадськими і політичними діячами. Діяльність українських вчених помітно активізується на терені європейських культур. Насамперед серед них слід назвати ректора Болонського університету, видатного вченого у галузі астрономії, астрології, математики, першого з відомих докторів медицини, представника раннього гуманізму, який репрезентував Україну в Західній Європі – Юрія Дрогобича (Юрій Котермак бл.1450-1494 рр.). Український вчений – Юрій Котермак народився в Дрогобичі, підтримував видавничу діяльність піонера східнослов'янського кириличного друкарства Швайпольта Фіоля, мав дружні стосунки з багатьма відомими на той час у Європі вченими й культурними діячами. Зокрема з німецьким астрономом Йоганном Мюллером (Регімонтаном), італійськими гуманістами Франческо Філельфо та Філіпом Буонакорсі (Калімахом). Його учнями були німецький поет-гуманіст Конрад Цельтіс та великий польський астроном Миколай Коперник. У 1483 р. Ю. Дрогобич видав у Римі книжку «Прогностична оцінка поточного» і став, таким чином,

першим українським автором друкованої книги. У XIV–XV ст. відбулися певні зрушення у політичній культурі. Європейський спалах Відродження дав поштовх розвитку гуманістичної думки в Україні. Носіями нових ідей стали Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. Так магістр Краківського університету Павло Русин відіграв значну роль у культурно-освітньому русі не тільки в Україні, а й Польщі. Він видавав і коментував твори Овідія, Сенеки та ін. С. Оріховський, одним із перших серед представників європейської політичної думки, заперечив Божественне походження влади та держави, категорично висловився проти підпорядкування світської влади духовній, обстоював невтручання церкви в державні справи.

Вплив живої української мови досить помітно позначився і на Четві-Мінеї 1489 р. Оригінал цієї цікавої пам'ятки було також складено в західноукраїнських землях, а потім переписано і в Білорусі. Четві-Мінеї 1489 р., поряд з уже згаданим королівським Євангелієм 1401 р., можна вважати праматір'ю перекладів церковних книг так званою простою мовою. Центром переписування та створення нових книжок був Київ. Під впливом Києва цей вид діяльності виникає у Чернігові, Луцьку, Львові, Острозі. При монастирях і церквах існували бібліотеки, які нерідко мали значну кількість релігійних та світських книжок. Окреме місце в історії української культури XIV–XVI ст. займає історична література – літописання. Воно продовжувало та зміцнювало традиції початкового літописання Київської Русі. Це так звані західноруські, або литовсько-руські літописи і Короткий Київський літопис, що містить опис подій 1480-1500 рр. Таких літописних списків відомо 13. Різні за обсягом і змістом, вони мають спільну особливість – їх автори були, очевидно, світськими особами: державні діячі, учителі, працівники канцелярій, а не люди з монастирського середовища. Багато матеріалів з історії України має Супрасльський літопис, складений у Супрасльському монастирі біля Білостоку, частину якого становить так званий «Короткий Київський літопис» написаний в Україні. Цінною пам'яткою української історіографії є Літопис Биховця, доведений до 1507 р. Тут дається інформація про суспільні відносини в Україні та Білорусі кінця XV–поч. XVI ст. Історіографічним джерелом є Баркулабівський літопис, в якому висвітлено події в Україні і Білорусі від половини XVI до XVII ст. Вищезгадані

літописи згодом лягли в основу подальшої української історіографії XVII–XVIII ст.

У XV–XVI ст. в архітектурі сформувався своєрідний український стиль, який вдало поєднував ренесансні впливи з місцевою традицією, що походила з часів Київської Русі. Після монголо-татарської руїни монументальне будівництво в Наддніпрянській Україні на деякий час призупиняється і розвивалося на західноукраїнських землях, ґрунтуючись на архітектурі часів Київської Русі. Пам'ятки того періоду можна поділити на дві групи: оборонні споруди та церкви. Протягом XIV–XV ст. зростала кількість міст і фортець. Нові умови ведення війни постійно вимагали спорудження укріплень не тільки підсилених мурованими баштами, а й цілком побудованих з каменю або цегли. У цей час будуються такі оборонні споруди, як замки в Хотині, Кременці, Кам'янці, Білгороді (Дністровському) та ін. Українське образотворче мистецтво, особливого розвитку набуло на західноукраїнських землях. У живописі знайшли своє втілення народні мотиви, продовжує панувати іконографія, набуваючи все виразніших реалістичних рис. Найкращими його зразками є сюжети «Різдва Христового» та «Успіння Богородиці» стінопису Кирилівської церкви в Києві (заснована 1140 р. Всеволодом II в урочищі Дорогожичі), розписи вірменського собору у Львові (XIV–XV ст.). Майстерно виконано на дерев'яних дошках ікони Петра Ратенського (ікона «Богородиця») у Володимирі-Волинському, «Петровська» ікона в Успенському соборі (в Москві). В Києво-Печерському монастирі зберігалися традиції іконописання давньоруського майстра Аліпія та його школи. У цих традиціях виконано розписи Троїцького собору у Пскові печерським іконописцем Антонієм 1409 р.

Казимир шляхом колонізації галицьких земель поляками і німцями католицького віросповідання утверджував католицизм. Саме за його часів засновано католицькі єпископські кафедри в Перемишлі, Галичі, Холмі, Володимирі. Під кінець свого життя Казимир добився від Візантії для Галичини незалежного православного митрополита. Під час Галицько-Волинської держави православна церква в Галичині зі становища державної поступово переходить до стану церкви другорядної, яку поки що терплять під польською окупацією й сильним наступом католицизму. Нові обставини – політичні й церковні – підштовхували український православний народ під церковний протекторат константинопольського патріарха й під

політичний протекторат Литовської держави. Ця держава своїм федеративним устроєм давала змогу українському народові зберігати рештки своєї державності. Тут православна церква користувалася всіма правами, які мала в Київській державі. Українська православна шляхта брала участь у державному управлінні на українських землях, які зайняли литовці. Руська мова стала державною в Литовсько-Руській державі. Політична злука Литви і Польщі, через шлюб великого князя литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою згідно з Кревською унією 1385р., змінює історичний процес в Литовсько-Руській державі. Незважаючи на те, що законодавчих актів, які б безпосередньо утискували православну церкву, ще не було, надання державною владою низки привілеїв лише для католицької шляхти погіршувало становище православних, громадянські права яких почали обмежувати. Згідно постанови Городельської унії (1413 р.) литовське боярство та шляхта наділялися правами й привілеями, якими користувалася польська шляхта. Однак із цих прав і привілеїв могли скористатися «тільки ті пани й бояри Литовської землі..., котрі сповідують католицьку віру та підпорядковуються Римській церкві». Городельський акт став носієм (провісником) релігійної нетерпимості польської католицької державної влади до православних. Вищі стани, переходячи на католицизм задля прав і привілеїв, змінюючи віру, змінювали і національну приналежність.

У 1439 р. було проголошено Флорентійську унію між Вселенським (Константинопольським) патріархом та Римським Папою. Цю унію не визнали в російських та українсько-білоруських землях. Руська православна церква (з центром у Москві) фактично стала незалежною. Через чотири роки (1443 р.), князь Владислав III видав грамоту, якою утверджувалася церковно-обрядова рівноправність православних і католиків. Наступний великий князь литовський і король польський Казимир IV Ягайлович також проводив толерантну щодо православної церкви політику. Про це засвідчує виданий ним 1447 р. Віденський привілей, яким населення Литовсько-Руської держави зрівнювалося в правах з населенням коронних польських земель. Слід зазначити, що під час правління Казимира IV Київську митрополію остаточно було поділено на Київську і Московську, але до кінця свого правління (1492 р.) він не змінював терпимого, толерантного ставлення до православної церкви і православних. У 1458 р., за київського князя Семена Олельковича,

литовські правителі відновили митрополію в Києві, не бажаючи залишати своїх численних православних підданих під впливом та верховенством московського митрополита. Київська митрополія стала керівним центром діяльності 10 єпископств, розташованих в українських та білоруських землях, і була підпорядкована безпосередньо константинопольському патріархату. Намагання литовських правлячих кіл схилити православне населення до унії з католицизмом у XV ст. успіху не мало.

3. Культура України в XVI – першій половині XVII ст.

Культура України в XVI – першій половині XVII ст. Період XVI – першої половини XVII століття у розвитку української культури характеризувався: одночасною активізацією суспільно-економічних процесів, – збільшенням кількості ремісничих осередків, розвитком торгівлі, товарно-грошових відносин, зростанням міст; посиленням боротьби за свою національну самобутність. Характерною особливістю цього періоду було те, що соціальне поневолення українського народу, який перебував у складі Литви, Польщі та інших країн, поєднувалося з національно-духовним тиском на всі верстви населення; формуванням української мови як окремої мовної системи; активним впливом на українську культуру європейських процесів, пов'язаних з епохою Відродження. Якісні зрушення в економічній сфері були тісно пов'язані з соціальними процесами. Після появи «Устави на волоки» (1557 р.) відбулося остаточне соціальне розмежування й виділення шляхти в окремий стан. Відтепер до шляхти відносилися «бояри стародавні», а решта відтіснялась на нижчі соціальні сходи – до станів міщанства і селянства. Король Сигізмунд II Август під час Лівонської війни 1558–1583 рр., щоб привернути симпатії православних руських (українських) і білоруських феодалів Великого князівства Литовського на свій бік, зрівняв їх у правах з феодалами-католиками. У 1573 р. Король Генріх Валуа підписав так звані Генріхові артикули, за якими впроваджувалося «ліберум вето» і підтверджувалися всі попередні привілеї, надані шляхті. За шляхтою було визнано право організації конфедерацій та збройних повстань з метою чинити опір королівській владі. Король позбавлявся права оголошувати війну й укладати мир без згоди сенату. Все це перетворювало Польщу на шляхетську республіку на чолі з виборним і обмеженим у правах королем. Формально всіх шляхтичів, незалежно від майнового стану, було проголошено рівними. У середині XVI ст. паралельно до

процесів виділення, консолідації, самоусвідомлення шляхти відбувався процес створення юридично оформленої системи її прав, привілеїв та обов'язків. Так, другий Литовський Статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності, закріпив за шляхтою законодавчі права і створив організоване представництво шляхти на загальнодержавних сеймах, які в цей час могли істотно обмежувати великокнязівську владу. Рішення Люблінської унії 1569 р. посилили залежність руської (української) шляхти в Правобережній і Лівобережній Україні від магнатів. Важлива роль та особливе місце в українському суспільстві належали церкві – важливому чиннику культурного процесу. Після Люблінської (1569 р.) та Берестейської церковної (1596 р.) уній вона втратила своє привілейоване становище. Після падіння 1453 р. Константинополя православне духовенство втрачає підтримку зовні. У православ'ї поглиблюється інтелектуальний та культурний застій, посилюється наступ католицизму, поглиблюється розкол (з появою уніатської церкви) українського суспільства. Вищевказані зміни призвели до того, що православне духовенство втратило свої позиції, а католицьке стало панівною ідеологічною силою, яка несла народу, з одного боку, європейську культуру та цивілізацію, а з іншого – окатоличення, полонізацію, тобто денаціоналізацію українців.

Одночасно в Україну потрапляли ідеї Відродження, Реформації й Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Прагнучи поширити свій вплив, католицька церква закладає в Україні єзуїтські школи. Єзуїти заснували свої осередки в Києві, Луцьку, Львові, Вінниці, Острозі і вели пропаганду в своїх костьолах, серед талановитих і освічених людей, за якими повинна була піти проста людина. Єзуїтські школи поширювали католицьку культуру. Слід зауважити, що після Берестейської унії (1596 р.) діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви. Отже цьому духовному наступові слід було протиставити свою культуру. Традиційні школи при церквах, де навчали найелементарніших знань та навичок, вже не відповідали вимогам часу. Виникла нагальна потреба в організації вищої школи в Україні, яка б за рівнем викладання не поступалася західним університетам і водночас могла б готувати національно свідомі кадри. Українці знайшли в собі сили, долучившись до здобутків західної культури, створити сучасну систему освіти, зберегти та реформувати церкву. Цією справою, зокрема, зайнявся визначний діяч української культури князь

Костянтин (Василь) Острозький. У м. Острозі 1576 р. за його ініціативою був створений культурний осередок, а в 1578 р. князь заснував перший вищий навчальний заклад в Україні нового типу – Острозьку школу (колегіум). Спочатку Костянтин Острозький запросив викладачами освічених греків, а згодом тут почали викладати обдаровані українські вчені. Старі слов'янські та греко-візантійські традиції поєднувалися в ній із здобутками європейської освіти. Працювала школа за програмою західноєвропейських університетів. Тут вивчали переважно три мови: давньоукраїнську (слов'яно-руську), грецьку та латинську і «сім вільних наук» – граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Вона започаткувала «слов'яногреко-латинський» тип шкіл в Україні. Острозька школа передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Згодом цей навчальний заклад піднявся до рівня тогочасних європейських академій. Острозька школа мала великий вплив на розвиток педагогічної думки. Першим її ректором був відомий громадський діяч, письменник, автор підручника старослов'янської мови Герасим Смотрицький, а викладачами – видатні педагоги Д. Наливайко, Х. Філарет, І. Лятос, Лукаріс Кирило та ін. Вихованцями школи були гетьман П. Сагайдачний, письменник, ректор Київської братської школи М. Смотрицький. Сучасники називали Острозьку школу академією. В цьому заслуга не лише її викладачів, а й тих просвітителів, що бували там: Христофор Філарет, Тимофій Анич, Тимофій Михайлович, першодрукар Іван Федоров, греки Діонісій Палеолог, Кирило Москопул та ін. Після смерті князя К. Острозького школа занепала і в 1640 р. припинила існування.

Поширенню освіти, поглибленню її зв'язків з національним життям сприяли братські школи. Через ці організації утверджувалося в Україні просвітництво як ідеологія трудового люду. Не маючи власної еліти, українське суспільство все ж таки залишалося духовно й культурно міцним. Прогресивні сили, що згуртувалися навколо братств, рішуче вступали в боротьбу за розвиток вітчизняної культури. Саме братствам належить найбільша заслуга в національно-культурному піднесенні кінця XVI – поч. XVII ст. Вони увібрали в себе кращі традиції давньоруських братчин та організаційні елементи цехів і гільдій і найповніше відображали інтереси міщанства та інших верств населення. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертвування православних

шляхтичів, церковників і міщан. Наприкінці 1585 р. оформилося Успенське братство у Львові; 1589 р. – у Рогатині та Красноставі; 1591 р. – у Бресті та Городку; 1592 р. – у Комарні; 1615 р. – у Києві; 1617 р. – у Луцьку, а також у ряді менших міст та містечок. Засновниками братств у Львові стали міщани, у Луцьку й Києві поряд з ними активну роль відігравало духовенство та шляхта. Українські братства протистояли наступу католицизму й уніатства, національним утискам, виступали проти засилля духовенства в суспільному житті, за право міських громад брати участь в управлінні церковними справами й контролі за діяльністю єпископів. Прикладом може бути активне протистояння Львівських братчиків намаганням Львівського православного єпископа Гедеона Балабана підкорити собі товариство й обмежити доступ міщан до освіти. У 1598 р. вони вийшли з-під влади єпископа й домоглися участі в призначенні й зміщенні священників. Але боротьба тривала до 1602 р., коли Балабан змушений був визнати братський статут і відмовитися від наміру передати єпархію у спадок своєму племінникові. Братство протестувало проти обмеження прав православних ремісників вступати до цехів, тяжкого становища міщан і закликало до єднання в боротьбі за існування українського народу.

На поч. XVII ст. провідну роль в українській освіті стала відігравати Київська братська школа. Вона відкрилася у 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни. Першим її ректором став Йов Борецький, а опікуном був гетьман П.Сагайдачний. На чолі школи стояли видатні вчені й просвітителі: вищевказаний перший ректор Йов Борецький (1615–1619 рр.), Мелетій Смотрицький (1619-1620 рр.), Касіян Сакович (1621–1624 рр.) та інші. М.Смотрицький – автор фундаментальної праці «Граматика словенська» (1619 р.), вона була авторитетним шкільним підручником, за яким викладали в Сербії, Болгарії, Росії аж до кінця XVIII ст. – майже 150 років. «Граматика» складалася з чотирьох частин: орфографії, яка вчила правильно писати; етимології, що вчила правильно вживати слова; синтаксису, який «учить словеса сложні сочиняти»; і просодії, що вчить «мірою количества стихи слагати». Праці М. Смотрицького – це праці мислителя, блискучого стиліста. Він палко захищав свої переконання як православний, а згодом і як католицький богослов. Видав твори: «Апологія», «Протестація» та «Паранесіс», написані польською мовою.

В основу навчання було покладено слов'янську, грецьку, латинську. польську мови, а також «сім вільних наук». У нижчих класах вивчали мови, основи точних наук, музику. Учні вищих класів, які називалися студентами, викладали поетику, риторику, філософію, астрономію. Київська братська школа була відкрита для всіх станів населення. У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила заснував при лаврі школу вищого типу. Всього в ній навчалось приблизно 100 осіб.

Митрополитові Могилі судилось не тільки зміцнити православну церкву, зробити її найавторитетнішою з усіх східно-християнських церков, а й визначити напрям розвитку культури і освіти, пов'язаних з церквою. Спочатку він не користувався авторитетом серед козацтва – основної опори православної церкви, але повернення з-під влади уніатів Софійського собору та інших церков і монастирів піднесло його авторитет. Як владика Могила нагадував радше вельможного князя. Він рішуче взявся за оновлення церковного життя. Йому вдалося навести дисципліну і прибрати до рук ієрархів і, головне, братства, які своїми діями іноді вносили анархію у церковне життя. У процесі реформування церкви важливим завданням Могила вважав формування фундаментальних догматів і впорядкування служби в такий спосіб, щоб обрядовість була логічна і однотипна. Цим цілям слугувало опрацювання проекту «Православного ісповідання віри» – першого православного катехизису, який був прийнятий Собором православних церков у Києві в 1640 р. і в Ясах 1641 р. та остаточно затверджений усіма східними Патріархами в 1643 р. Щоб наблизити церкву до народу, він запровадив богослужіння українською мовою. Петро Могила автор ряду богословських творів – «Євангеліє Учительне» (1616 р.), «Служебник» (тексти Богослужб 1629 р., 1639 р.), «Хрест Христа Спасителя» (1632 р.), «Анфологійон» (1636 р.), «Євлогійон» («Требник Петра Могилы», 1646 р.), тексти обрядів, численних полемічних праць і проповідей. За ініціативою і активною участю Могилы групою київських письменників був написаний один з кращих творів української полемічної літератури XVII ст. трактат «Літос альбо Камінь...» (1644 р.). Діяльність П. Могилы сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства, визріванню в його надрах ідей боротьби проти іноземного і релігійного гноблення. Хоча Київська колегія як вищий навчальний заклад гуманітарного типу фактично була академією, польський уряд, не зважаючи на численні

прохання Петра Могили, так і не надав їй цього титулу, оскільки вона виховувала захисників української духовності, куль тури, неприйнятних для католицької Польщі. Проте сучасники іменували її академією. Ці права було офіційно підтверджено царськими грамотами в 1694 і 1701 років.

У 1517 р. Франциск Скорина видав «Празький Псалтир» на церковнослов'янській мові та 19 окремих книг «Біблії» (1517/1519 рр.) у власному перекладі на білоруську мову.

Першою українською друкованою книгою вважається «Апостол», (1573–1574 рр.), надрукований у Львові Іваном Федоровим. До цього він працював у Москві разом зі своїм помічником Петром Мстиславцем, заснував там друкарню і 1564 р. надрукував «Апостол», а в 1565 р. – два видання «Часословника». Під тиском ортодоксального духовенства І. Федоров змушений був покинути Москву і переїхати у маєток литовського магната Г. Ходкевича в Заблудов (тепер Польща). Створивши нову друкарню тут майстер друкує «Учительное Євангеліє» (1569 р.) та «Псалтир» (1570 р.). І. Федоров, переїхавши до Львова, за допомогою міщан у 1573 р. заснував тут друкарню, що й поклало початок українському друкарству. Як вказувалося раніше, в 1574 р. він видрукував нове видання «Апостола», у післямові до якого містяться історичні відомості про початок книгодрукування на Русі, про життя й діяльність самого першодрукаря. У кінці книги відтворено гравюрою на дереві геральдичну композицію з гербом м. Львова і друкарським знаком І. Федорова. Того ж 1574 р. було надруковано «Буквар» — цінну пам'ятку тодішньої навчальної літератури. Буквар складається з двох частин – азбуки та матеріалу для читання, граматичних вправ, взятих з церковних книг. Фінансові труднощі змусили І. Федорова переїхати до Острога (1577б–1582 рр.), маєтку князя К. Острозького. Тут була найбільш успішною видавнича діяльність І. Федорова. Заснувавши Острозьку друкарню під його керівництвом виходить грецько-старослов'янський буквар (1578 р.), «Книга Нового Завіту» і покажчик до неї (1580 р.), «Хронологія» А.Римші (1581 р.). У 1581 р. тут побачило світ перше повне видання Біблії православних слов'янських народів слов'янською мовою – знаменита «Острозька Біблія» – видатна пам'ятка історії української культури. До її видання було утворено редакційну раду, куди увійшли викладачі Острозької академії, зібрано і звірені тексти. Коли більш ніж через 80 років по тому Москва спромоглася на друкування Біблії, то було просто

передруковано 1663 р. текст «Острозької біблії». Після виходу книги у світ І. Федоров, на той час уже хворий, повертається до Львова, заходиться організовувати нову друкарню, але 1583 р. помирає. На могильній плиті під друкарським знаком І. Федорова викарбувано: «Друкар книг пред тим небачених». Його друкарню викупив єпископ Гедеон Балабан, і вона стала основою друкарні Львівського братства. Услід за Львівською та Острозькою в Україні XVI–XVII ст. організовуються інші друкарні. В Галичині, крім Львова, з'являється ціла низка друкарень у провінції – в Снятині, Рогатині, Угорцях, Уневі, Перемишлі. На Волині починають діяти друкарні в Дермані, Почаєві, Константинові, Луцьку, Крем'янці, Житомирі. На Київщині, окрім найбільшої в Україні друкарні Києво-Печерського монастиря, існували друкарні у Фастові та Бердичеві. На Поділлі було сім друкарень, велику друкарню створено у Чернігові. На початку XVII ст. провідна роль в українському книгодрукуванні належала друкарні Києво-Печерської лаври, яку заснував архімандрит Єлисей Плетенецький. У 1616 р. тут вийшов з друку «Часослов», пізніше «Лексикон словено-руський», цілий ряд граматик, букварів, словників, різноманітна полемічна і богослужебна література.

Викладений мовою близькою до народної з'явився на початку XVII ст. невеликий збірник під назвою «Літописи Волині й України», який прийнято називати «Київським літописом». Твір написано на основі запозичень з давніх руських літописів з додатком записів Б. Балики, київського війта, який був учасником походу на Москву 1612 р. У відповідь на експансію католицизму на схід у XVI–XVII ст. в Україні з'являється богословська література: багато церковно полемічних і політичних трактатів. Першим з гострими полемічними творами виступив ректор Острозької школи Герасим Смотрицький. Найбільш відомим його твором є трактат «Ключ царства небесного» (1587 р.) із закликом до українського та білоруського народів стати на захист вітчизни, її національних традицій. Твори Юрія Рогатинця, Стефана Зизанія, Захарії Копистенського, Іпатія Потія, Христофора Філалета (Мартина Броневського), Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Атанасія Кальнофойського не лише реєструють тогочасні події, а й показують їхній зв'язок з минулим, зроблено узагальнення. Полемічна література є важливим джерелом до розуміння української історії. Її вершиною ж стала творчість Івана Територіальна експансія Литви Вишенського. У своїх посланнях з Афону в Україну («Посланіє до всех обще в Лядской земле живущих», «Облічення

діаволасамодержца» та ін.) він різко виступав проти польсько-католицької реакції, висунув утопічну про граму «царства Божого на землі».

Але найвидатніша пам'ятка цього періоду – це комплекс споруд Львівського Успенського братства – Успенська церква, вежа Корняка і каплиця Трьох Святителів. Авторами цих проектів були П. Красовський, Петро з Барбони, Павло Домінічі Римлянин, Амброджіо Прихильний та ін.

Становлення нового типу освіти, надбання світової культури справили свій вплив на розвиток мистецтва. У живописі, графіці, скульптурі спостерігався перехід від канонів середньовіччя до національних форм. З'являється монументальна скульптура. Вона виконувала функцію оздоблення архітектурних споруд. Прикметними у зв'язку з цим є скульптурні різблення львівських каплиць Кампіанів та Боїмів. В ті часи набув поширення й скульптурний портрет, що виконував функцію надгробного пам'ятника. Так, 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври було встановлено надгробок князя К. Острозького. Протягом XVI – першої половини XVII ст. набуває подальшого розвитку іконопис. Виняткової майстерності досягли українські митці у створенні іконостасів. Українським іконам XVI – першої половини XVII ст. властиве продовження й удосконалення традицій візантійського іконопису. Дедалі частіше зображення на образах набували реалістичних рис, рис індивідуальності, передається динаміка руху. Прикладом можуть бути школи львівських художників Ф. Сеньковича та М. Петраховича.

Поряд з церковним розвивалися світські жанри – портретний живопис та батальне малярство. Входить у звичай малювати у церквах портрети державних, політичних та культурних діячів. Наприклад, на стінах Успенської церкви у Києві були портрети Острозьких, Ольшанських, Вишневецьких, Сангушків, а трохи згодом – Хмельницького і Мазепи. У живописі світського характеру найпопулярнішим стає легендарний образ козака Мамає. Окрім того, розвивалося й образотворче мистецтво малих форм – оформлення рукописних і друківаних книг, заставок тощо. Досконалим видом цього мистецтва була книжкова мініатюра та графіка. Яскравими зразками оформлення рукописної книги мотивів європейського Відродження є мініатюри знаменитого Пересопницького Євангелія і друкованої – «Апостола» та «Острозької Біблії».

Остання московсько-литовська війна. Її розпочав польський король і великий князь литовський Сигізмунд (1506–1548), що прагнув повернути втрачені землі. Литва не змогла здобути перемогу.

4. Суспільно-політичний феномен українського козацтва.

Походження та розселення українського козацтва, його заняття та побут

В українській історичній традиції та суспільній свідомості, усталився погляд на козацтво як на своєрідну соціальну групу, явище, і навіть історичний феномен, характерний лише для України. Перебуваючи у полоні політичних ідеологій (народництво, марксизм, інтегральний націоналізм), дослідники козацтва теж вдавалися до певної ідеалізації цього, поза всяким сумнівом, своєрідного явища української історії. Намагатимемося підійти до нього неупереджено.

Слово «козак», за найпоширенішим поглядом, походить з тюркського «схильний до завоювання», «охоронець». Перші згадки цього слова знаходять у XIII – на початку XIV ст., але вони не стосуються України. Так, у 1240 р. цей термін згадується в Початковій монгольській хроніці, до якої перейшов із тюркських мов. У XIV ст. «козак» вже фігурує у дописі до збірника житій святих «Синаксар» (1308) та в словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303) у значенні «вартовий», «конвоїр». На побутовому рівні слово «козак» вживалося на означення вільних людей, які населяли південноукраїнські степи.

Попри зовнішню подібність, козацтво мало інше походження. Загальним для них було спільне проживання, відсутність жінок у місцях цього проживання (але необов'язкові обітницькі цнотливості і навіть безшлюбності). Об'єднання воїнів, які ведуть свій вік від архаїчних чоловічих союзів родоплемінної епохи, – це військові братства людей, витиснутих суспільством. У своєму розвитку українське козацтво протягом розглядуваного нами періоду можна розділити за значенням на дві групи: 1) у XV – першій половині XVII ст. – військово-промисловий стан, який проживав на українських землях у складі Польського королівства і Великого князівства Литовського; 2) у період Гетьманщини, з середини XVII ст. – привілейований стан населення, сформований в Україні у роки козацької війни під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр.

Спочатку козаками позначали людей, які живуть у степу, але за межами організованого суспільства номадів; покидьків, що не

визнавали влади законних владик степу, мародерів, що крали худобу в кочівників (за А. Тойнбі).

У традиційній українській історіографії (М. Костомаров, В. Антонович та його послідовники) усталився промисловий погляд на походження козацтва. Згідно нього, козаки розвинулися із категорії населення уходників – сезонних здобичників, які оселялись у степах, щоб полювати, рибалити, обробляти землю, і, згодом, під татарською загрозою вимушено організовувалися за військовим принципом.

Перші письмові літописні згадки про українське козацтво стосуються 1489 року (у «Хроніці» М. Бельського). Перші документальні свідчення зафіксовані під 1492 роком. Одні з перших згадок про участь козаків у боротьбі проти Туреччини і її союзників стосуються особи короля польського Яна I Ольбрахта (1492–1501 рр.), сина Казимира IV Ягеллончика. В складі військ цього монарха чи не вперше проявили себе українські козаки.

Територія козаків отримала назву Запорозжя, оскільки розташовувалася на південь від дніпрових порогів. Базою для існування козацтва стала військово-політична організація Запорозька Січ або Кіш. Протягом свого існування Січ неодноразово міняла місце свого розташування. Були такі Січі: 1) Хортицька (о. Мала Хортиця), 2) Томаківська (о. Томаківка біля сучасного м. Марганця, затоплений водами Каховського водосховища), 3) Базавлуцька, 4) Микитинська (мис Микитин Ріг на правому березі Дніпра, тепер у межах м. Нікополя Дніпропетровської обл.), 5) Чортомлицька на о. Чортомлик (або Базавлук), при впадінні в Дніпро протоки Чортомлик (поблизу теперішнього села Капулівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.), а також: 6) Кам'янська, 7) Олешківська, 8) Підпільненська (Нова Покровська) та 9) Задунайська.

На Запорозжі ніколи не було кріпацтва, тут використовувалася вільнонаймана праця. Господарство запорожців за період існування Січі зазнало серйозних змін. Спочатку це було полювання на звіра і птицю, рибний і соляний промисли і лише частково розведення худоби та хліборобство (які переважили в останній період існування Січі). З часом у січовиків відбувалося майнове розшарування. Січ приймала в свої ряди всіх, незалежно від соціального походження, національності, релігії. Але одним із головних об'єднуючих факторів на Січі була православна віра. Той, хто прибув на Січ добровільно, свідомо і без примусу, мав прийняти православну віру, хоча

траплялися й іновірці (навіть польські шляхтичі-католики). Січова вольниця породжувала й певні обов'язки – виконання звичаїв Січі, дотримання суворой дисципліни, готовності віддати своє життя за свободу і січове товариство.

В Січі існував особливий ритуал прийняття у козацьке братство – випробовування на силу і спритність. Здоров'я, сила, спритність, витривалість, боєздатність запорожців загартовувались не лише в боях і походах, але і в іграх, танцях, змаганнях. На Січі існував культ фізичного розвитку людини. Гетьманами, отаманами, полковниками, курінними отаманами обирали людей особливої сили і військової майстерності. У вільний час козаки вправлялися у військовому ремеслі, зокрема у одноборствах, фехтуванні тощо. Особливе було ставлення запорожців до жінок, яких не пускали на Січ. Козаки, як правило, одружувалися в солідному віці, їхні сім'ї проживали в козацьких слободах, у межах запорозьких вольностей або у віддалених від Запорозжя містах і слободах.

Старшина і поважні козаки мали своїх слуг-джур, котрими були козацькі діти, взяті на Січ для навчання і виховання, а також хлопчики-полоненики. У запорозьких (січових) школах навчалися хлопці, частково силоміць забрані козаками звідкись і потім усиновлені в Січі, частково добровольці з України й Польщі, частково хрещеники старшини чи привезені багатими батьками на Січ для навчання грамоти і військового мистецтва. Вони зазвичай називалися «молодиками». Перша початкова січова школа була відкрита у 1576 р. (в межах сучасного м. Новомосковська Дніпропетровської обл.). З 1602 р. вона існувала як монастирська при Самарському монастирі. Середню школу, яку прийнято називати Січовою центральною, було відкрито у 1659 р. на Чортомлицькій Січі (вона, згодом, стала взірцем для аналогічних паланкових шкіл). Школярів на Січі було понад 30 осіб, за іншими даними – до 80, з них 30 дорослих і 50 підлітків. В січовій школі вивчали грамоту, церковний спів, вона була своєрідним іспитом перед майбутнім лицарським життям. Важливо, що молодики мали своє самоврядування: особливий, схожий до війська, громадський лад, спільну шкільну скарбницю, що завжди була в руках старшого, по завершенні кожного року обирали з-поміж себе двох отаманів: для дорослих і для підлітків. Крім коштів від «наказних» батьків та своєї частки бойових запасів свинцю і пороху, решту прибутків вони заробляли самі за дзвоніння у дзвони й читання псалтиря по умерлих

козаках, за продаж ладану в січовій церкві, за колядку під вікнами січового товариства і поздоровлення його на свята Різдва Христового, Нового року і Великодня. Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник, який підпорядковувався безпосередньо кошовому отаманові.

Прийнято вважати, що першу Січ, точніше укріплену фортецю – прототип Запорозької Січі на о. Мала Хортиця збудував бл. 1552 р., а за іншими даними – бл. 1554–1556 рр., черкаський і канівський староста князь Дмитро Іванович Вишневецький (?–1563). Саме цій постаті історична традиція завдячує формування військово-політичної організації Запорозької Січі. Його прийнято вважати першим із достовірно відомих козацьких гетьманів (бл. 1552–1563 рр.).

Під його патронатом було розпочато зведення замку. Зовнішньо фортеця Вишневецького очевидно, відрізнялася від відомих пізніше козацьких укріплень на Дніпрі. До складу залоги Хортицького замку входили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри, слуги та драби. Загалом же, Хортицька залага справила помітний вплив на еволюцію Січі.

Протягом свого існування козацтво зберігало поділ на дві великі групи: запорозькі або низові, які проживали на Січі, та ті, що мешкали «на волості».

Виділяють такі основні риси запорозького козацтва:

1. Родинний принцип організації (братство, побратимство, рівність, демократизм).
2. Морально-етичний кодекс поведінки (з високим статусом свободи, мужності, відданості товариству і, навпаки, низьким статусом мирної праці, спокійного способу життя).
3. Інститут кобзарів.
4. Спеціальне навчання (вишкіл) молоді.
5. Специфічне ставлення до жінки і родинного життя, аскетизм, релігійність (аналогія до середньовічних лицарсько-чернечих орденів).
6. Колективне землеволодіння.
7. У суспільній свідомості та, почасти, в історичній науці усталився погляд, згідно з яким Запорозька Січ була державно-політичним утворенням козацтва із демократичним устроєм.

Запорозькій Січі властива низка ознак державності: територія, населення та верховна влада, яка на них поширюється, а також –

військо, яке охороняло її кордони, уряд, який виконував законодавчі, виконавчі та судові функції, символики (прапор, герб), скарбниця. Однак, у сучасному (та й середньовічному) розумінні її не можна назвати державою. Січ не мала свого громадянства чи підданства, козаки були підданими Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої, згодом Гетьманщини і Російської імперії. Січ не мала повнокровної економіки, фінансової системи, господарської інфраструктури, власної грошової одиниці. Запорозьці не мали міст (за винятком Запорозької Січі, яка мала лише певні ознаки міста). Населення Вольностей Війська Запорозького не складало значної чисельності. Однак, Січ, у силу своєї організації, самоуправління, *de facto* мала автономію, в т. ч. щодо Гетьманщини. Саме січове товариство заперечувало будь-яку державну владу, а їх органи влади були лише формою самоорганізації.

Верховна влада на Січі належала зборам козаків – козацькій раді (ще січова або військова рада). На ній могли бути присутніми всі козаки. Це був вищий законодавчий, адміністративний і судовий орган Запорозької Січі. Рішення ради вважалося думкою всього війська і було обов'язковим до виконання кожним членом козацького товариства. Рада розглядала питання внутрішньої і зовнішньої політики, на ній відбувалися вибори військової старшини, поділ земель і угідь, покарання злочинців за найтяжчі злочини тощо. Козацька рада збиралася у встановлені дні року. В часи Нової Січі (XVIII ст.) це були (за старим стилем – юліанським календарем): 1 (14) січня – Новий рік, 2-й або 3-й день Великодня та 1 (14) жовтня – свято Покрови (храмове свято Запорозької Січі). Крім того, це робилося в будь-який інший день на вимогу козацького товариства чи «сіроми». Скликалася рада кошовим отаманом і відбувалась згідно з давніми звичаями. Її учасники утворювали широке коло, всередині якого розміщувалась козацька старшина: кошовий отаман, обозний, писар, осавули та ін. Рада не могла розпочатися без сигналу – стуку козацьких литаврів або кітлів (великого барабана), в які бив довбиш. Особливу роль на раді відігравали осавули, які були посередниками між радою і старшиною. Виборний кошовий отаман (до 1648 р. – гетьман) очолював виконавчу владу, його називали «батьком» всі козаки, незалежно від віку. У період свого правління він мав необмежену владу і авторитет. Однак, у будь-який момент рада могла позбавити його влади, а за військові чи інші прорахунки навіть винести смертний вирок, який приводився у виконання негайно.

Однак, процедура прийняття рішень на козацькій раді була доволі своєрідною. Формального голосування не проводилось. Свою волю козаки виявляли голосними вигуками та підкиданням шапок. Часто козацька демократія виглядала як охлократія, коли рішення накидалося, а незгодні могли поплатитися життям. Однак, існувала й певна субординація. Так, ради, скликані без згоди кошового отамана (чи гетьмана у реєстровців), вважалися незаконними.

Інколи перед загальними козацькими радами відбувалися старшинські ради. Крім рад всього Запорозького Коша, існували також курінні та ради. Вони відбувалися у випадках, коли козацька старшина не вважала за потрібне скликати загальну козацьку раду (таємні та термінові справи, що вимагали негайного вирішення, прикордонні суперечки, організація незначних військових походів тощо). Отже, на Січі утвердився виборний принцип на рівні військової демократії, а гасло «Вся влада – радам!» можна вважати цілком запорозьким.

Козацькою радою за участю всього козацтва обиралася козацька старшина. На Запорожжі ця група козацтва зосереджувала в своїх руках адміністративну владу і судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ у зносинах з іноземними державами. В різні часи її існування чисельність старшини була неоднаковою, сягаючи до 150 осіб. До складу козацької старшини входили 3 категорії: військова старшина (начальники), військові служителі (чиновники), а також похідні та паланкові начальники. Отже, власне керівну функцію запорозького коша обіймала військова старшина, що складалася з кошового отамана (наголос у слові ставиться на 2-й склад), військового судді, військового осавула, військового писаря та курінних отаманів, – це й була виконавча влада. В період ведення воєнних дій обирався також обозний, що був помічником осавула і входив до складу військової старшини. До категорії військових служителів належали: підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, військовий пушкар, підпушкар, гармаш, військовий товмач, військовий шафар, підшафар, кантаржій та канцеляристи. Похідними начальниками були: полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. Почесну керівну функцію відігравали т. зв. батьки або січові (чи сивовусі) діди – колишні військові старшини, які залишили свої посади по хворобі або за старістю.

Виникнення реєстрового козацтва та структура війська Запорозького

У другій половині XVI ст. литовський і польський уряди намагалися встановити контроль над запорожцями. У 1541 р. литовський уряд робить перші спроби завести реєстр козаків. Та щойно 5 червня 1572 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август своєю грамотою утворив реєстр – спеціальний список, що визначав статус козаків. Відтоді козаків брали на королівську службу, їм встановлювали платню, утримання, визначали місця їх проживання, адміністрацію, звільняли від податків та повинностей. Козаки отримували право власної військової, адміністративної і судової юрисдикції. Платня становила червінець на кожного козака та по кожухові. Козаки, вписані у реєстр, отримали назву реєстрових.

Козацька історична традиція пов'язувала виникнення категорії реєстровців із постаттю польського короля, семигородського князя Стефана Баторія. Спочатку уряд Баторія здійснив спробу знищити Запорозьку Січ. У квітні 1578 р. було видано королівський універсал, який забороняв пускати запорожців «на волость» і торгувати з Січчю зброєю і порохом. У вересні–грудні 1578 р., готуючись до війни з Московською державою і намагаючись використати в ній козацтво, Баторій збільшив кількість реєстрових козаків до 500 осіб, а в 1583 р. – до 600 осіб і надав їм ряд привілеїв. Зокрема, козакам вперше було передано клейноди (хоругву, бунчук, булаву та печатку) та надано у володіння містечко Трахтемирів із Зарубським монастирем (бл. 1576 р.), де розташовувався арсенал і шпиталь для поранених і старих козаків. Реєстровці отримали право володіння землею, провадити промисли і торгівлю. У 1579–1582 рр., за Стефана Баторія, Річ Посполита брала участь у Лівонській війні (1558–1583). У воєнних діях брали участь і козаки. З того часу уряд Речі Посполитої активно використовував козацтво у своїх війнах.

Так сформувалася категорія реєстрових козаків. Після першого реєстру у 500 осіб, він поступово збільшувався. У 1590 р. (королівський універсал від 25 липня) чисельність реєстрових козаків сягнула 1000 осіб. У першій половині XVII ст. чисельність реєстровців – в залежності від потреби уряду у козацькій військовій силі – зростала: від 1 тисячі осіб (1619 р.) до 6 тисяч (1625 р.) і до 8 тисяч (1631 р.), за Зборівською угодою (1649) – 40 тисяч, тощо.

У реєстровому козацькому війську скликалися загальні, полкові та сотенні козацькі ради. Однак, порівняно із січовими радами, їх компетенція була обмеженою. Прийняті на раді рішення затверджувались польською військовою владою, що викликало незадоволення козаків. Та все ж за реєстровими козаками визнавалися окремі права: вони не підлягали звичайній адміністративній владі, а присудові своїх старшин, яких самі обирали, були звільнені від деяких податків, могли вільно розпоряджатися своїм майном, мали право володіння землею тощо.

На чолі реєстрового козацького війська було встановлено посаду старшого або гетьмана, якого обирали за погодженням з королівським урядом на загальній військовій раді. Посада гетьмана запозичена з практики Речі Посполитої (також Великого князівства Литовського), в якій вищі командувачі військ називалися коронним і польним (заступник коронного) гетьманами. Це ж стосується поділу на полки і сотні, який існував і в польському війську, і в козаків. З 1625 р. реєстровці поділялися на 6 полків: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський. Полки поділялися на сотні (у 1625–1630 рр. їх було 60).

Питання для самоконтролю:

1. Порівняйте суспільно-політичне життя українських земель у складі Польщі та Великого Князівства Литовського.
2. Визначте, яку роль у середньовіччі виконували братства на українських землях?
3. Назвіть пам'ятки полемічної літератури 16–17 ст.
4. Назвіть основні риси гуманізму.
5. Охарактеризуйте адміністративний устрій Запорозької Січі.
6. Підготуйте повідомлення про військове мистецтво і військові походи козаків

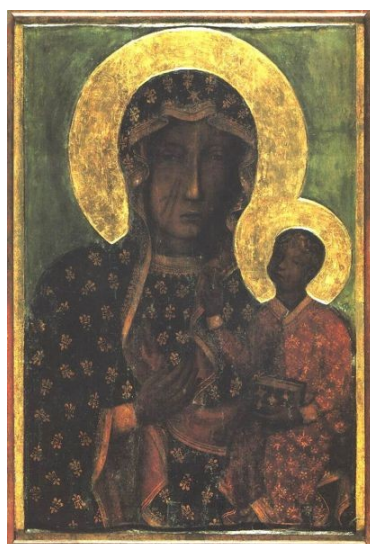
Паризький псалтир

Сигізмунд II Август

Битва під Берестечком

Ченстоховська ікона Божої Матері

Федір Коріятович

Петро Могила

Тема 7.

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст. І ВІЙНА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ II-І ПОЛ. XVII ст

План

1. Причини та передумови Козацької революції сер. XVII ст. .
2. Воєнні події 1648-1649 рр. Умови Зборівського договору.
3. Воєнні події 1650-1653 рр. Умови Білоцерківської угоди. Березневі статті.
4. Держава Богдана Хмельницького.
5. Воєнні події після підписання Переяславського мирного договору.

1. Причини та передумови Національно-визвольної війни

Соціально-економічні причини. Національно-визвольна війна мала цілий комплекс причин. В першій половині XVII ст. серед українського населення наростало незадоволення політикою польського уряду. Селяни страждали від посилення кріпосного права, нещадної панщини, яка сягала в західних регіонах 6 днів на тиждень. Головною метою селянства була ліквідація кріпосництва і панщини. У складній ситуації опинилось і українське міщанство. Жителі невеликих міст були залежні від великих магнатів, не мали права самоврядування, вимушені були платити високі податки і виконувати повинності. Великі міста мали в тій чи іншій мірі самоврядування (магдебурзьке право), проте панівне становище в міських магістратах займали поляки. Українські міщани були витіснені на околиці великих міст. Міщани вимагали права самоврядування, прагнули припинити панування іноземців в українських містах.

Нереєстрові козаки (січові, городові та волосні) вимагали розширення реєстру, щоб офіційно підтвердити свій козацький статус. Реєстрові козаки були незадоволені своїм становищем, свавіллям місцевої адміністрації. Поразка козацьких повстань у кінці XVI – першій половині XVII ст. та затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації війська Запорозького реєстрового» призвели до обмеження козацького самоврядування, скорочення реєстру. Козацька старшина вимагала надання шляхетських прав. Українська православна шляхта мала менші політичні права, ніж польська.

Національно-релігійні причини. Всі прошарки українського населення страждали від національного та релігійного тиску з боку

польської влади. Утиски православної церкви, конфіскація церковного майна, насильницьке окатоличення викликало обурення населення. Польська мова витісняла в діловодстві руську (книжний варіант української та білоруської мови).

Політичні причини. Уряд Речі Посполитої захищав в першу чергу інтереси польських магнатів і шляхти. Тому боротьба українського населення за свої соціально-економічні, політичні та релігійні права неминуче перетворилась на боротьби за власну державність. Повстання очолив *Богдан (Зиновій) Хмельницький*, писар Чигиринського реєстрового полку.

2. Воєнні події 1648-1649 рр. Умови Зборівського договору.

У 1648 р. в Україні вибухнуло велике повстання проти польсько-шляхетського панування, яке переросло у національно-визвольну війну (революцію). Очолив цю війну чигиринський сотник Богдан Зиновій Хмельницький. Це був досвідчений воїн, на середину XVII ст. він мав трохи більше 50-ти рр. (народився наприкінці 1595 р.), брав участь у боях проти турків і татар, був учасником козацько-селянських повстань, до того ж, отримав добру освіту. Володів кількома іноземними мовами, зокрема, й латиною. Побував в державах Європи і Туреччині, що дало змогу ознайомитись з їх устроєм, дипломатією, військовою тактикою. Засвоєння уроків вивченого іноземного і козацького воєнного мистецтва дало змогу підняти стратегію й тактику українського війська на значно вищий щабель. Від пасивної оборонної тактики Б. Хмельницький перейшов до активних, наступальних дій, нав'язуючи противнику місце й час битви. Завдяки блискуче налагодженій розвідці завдавав ударів зненацька, досить часто використовував обхід ворога із флангів. Саме гетьману належить видатна роль у створенні артилерії й кінноти, як окремих родів війська. Запровадив завчасну підготовку набоїв (ладування), що дало змогу підвищити скорострільність у кілька разів і перейти до 3-х шеренгового бойового порядку. Завдяки цьому, а також використанню татарської кінноти, повстанці у 1648 р. здобули блискучі перемоги під Жовтими Водами та Корсунем (травень) і під Пилявцями (вересень). Важливе значення мала битва під Пилявцями, що відбулась 13 червня 1648 р., і закінчилась перемогою козаків та нищівною поразкою польського війська. Ця перемога відкрила українському війську шлях у Галичину.

Протягом жовтня-листопада 1648 р. тривала облога Львова. Козаки, взявши викуп, відступили від міста, рушили далі до

польської фортеці Замостя і дійшли аж до Вісли. Дізнавшись про вибори нового польського короля, Б. Хмельницький дав згоду на перемир'я і повернув козацьку армію назад в Україну.

23 грудня 1648 р. козацьке військо урочисто вступило у Київ, де гетьмана вітали як українського месію. Саме в Києві, вважають історики, стався перелом у поглядах гетьмана на основну мету боротьби. Під час переговорів з поляками він заявив про свій намір визволити всю Україну та український народ з-під польської влади. З метою заручитися підтримкою у подальшій боротьбі Б. Хмельницький веде переговори із Московською державою та укладає угоду з Трансильванією. У 1649 р. війна розгортається з новою силою. Польська армія, очолювана королем Яном Казимиром, захопила Галичину і вторглася на Поділля. Козацькі війська виступили назустріч польській армії, оточили частину польських військ біля м. Збаража.

15-16 серпня 1649 р. відбулась битва з головними силами польської армії на чолі з королем Яном Казимиром під Зборовом. Коли, здавалось, перемога вже була на боці козаків, татари залишили поле битви.

Зборівський мирний договір. Після напружених переговорів 8 серпня 1649 р. було укладено мирний договір. За умовами угоди визначалася козацька територія, яку можна трактувати як зародок Української козацької держави (Гетьманщини). Гетьманщина визнавалась польським урядом у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Волинь та Поділля залишались під владою польського короля. У Гетьманщині влада належала гетьману (звідси і назва держави), резиденція якого знаходилась у Чигирині. Коронне польське військо на цю територію доступу не мало. Водночас на території козацької держави зберігалась польська адміністрація, хоча на всі відповідальні пости король мав право призначати тільки православних шляхтичів. Зборівська угода зберігала Вольності Війська Запорозького, число реєстрових козаків встановлювалося у 40 тис. осіб (насправді їх було значно більше) і проголошувалась амністія всім учасникам козацько-селянської війни. Католицька і православна шляхта зрівнювалася у правах, а православний Київський митрополит мав увійти до польського сенату. Питання про унію передавалось на розгляд сейму.

3. Воєнні події 1650-1653 рр. Умови Білоцерківської угоди. Березневі статті. Битва під Берестечком. На початку 1651 р. воєнні

дії відновилися наступом поляків на Поділля. У червні 1651 р. відбулася найбільша у середньовічній історії Берестецька битва. Вона розпочалась вдало для української армії. Але у вирішальний момент татари втекли з поля бою, оголивши цим самим лівий фланг. Значно погіршило ситуацію і те, що Б. Хмельницького, який подався за татарами, щоб переконати хана повернутися на поле битви, «союзники» затримали у себе і відпустили лише через 2 тижні. Завдяки героїзму і мужності повстанців, їм вдалося побудувати табір, котрий тримав оборону протягом 10 днів. Після цього під проводом І. Богуна була здійснена унікальна операція по виведенню війська з оточення, коли через три переправи по болотистій місцевості вдалося вивести не лише майже 90-тисячну армію, а й переважну частину артилерії. Наслідком поразки під Берестечком стала Білоцерківська угода (вересень 1651 р.), яка обмежила територію української держави лише одним Київським воєводством. Реєстр зменшувався до 20 тис. Пани одержали право повертатися до своїх маєтків, Б. Хмельницький підпорядковувався владі коронного гетьмана тощо.

Навесні наступного року українці здобули переконливий реванш у битві під Батогом (травень 1652 р.). За всю середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загинула половина всіх гусарів Речі Посполитої. Перемога привела до скасування Білоцерківської угоди й відновлення на українських землях національних органів влади. У джерелах є згадки про карбування восени 1652 р. власної монети.

Подальші події, зокрема, поведінка татар у битві під Жванцем (восени 1653 р.), а також погіршення міжнародного становища України (небезпека оформлення ворожої коаліції у складі Польщі, Валахії, Трансільванії й Молдавії) примусили гетьмана шукати іншого, надійнішого союзника, ніж татари. Таким союзником стає Московська держава. Але вже в день Переяславської ради (8 січня 1654 р.) відбувся неприємний інцидент в Успенській церкві, коли московське посольство відмовилося присягти від імені царя, у тому, що він не буде порушувати прав і вольностей України. Пізніше значна частина українського народу, зокрема, чотири козацькі полки, відмовились від присяги на вірність царю.

Внаслідок переговорів і підготовки відповідних документів у березні 1654 р. у Москві був укладений українсько-московський договір (Березневі статті). Він передбачав збереження за українською державою республіканської форми правління, власного суду й

судочинства, фінансової системи, територіально-адміністративного устрою, повної незалежності у внутрішній та зовнішній політиці, за винятком відносин з Польщею й Туреччиною, встановлення 60-ти тисячного війська та ін.

4. Держава Б. Хмельницького.

Видатним явищем стало виникнення й зміцнення козацької держави, котра мала всі необхідні атрибути функціонування. На чолі держави стояв гетьман, котрий скликав ради, відав фінансами, керував військом, проводив дипломатичні зносини з іншими державами. В кінці життя Б. Хмельницький сконцентрував у своїх руках майже необмежену владу. Він провів поділ країни на полки й сотні, які стали територіальними одиницями управління. Полковники, сотники і міські отамани здійснювали не лише військову, а також і цивільну владу у своїх районах. Полковники насамперед розпоряджалися всім земельним фондом, який складався з колишніх королівщин та земель, залишених шляхтою. Переважна частина цих земель розподілялась між козаками, які за службу не одержували платні гроші. Полковники також організували фінансову справу на підлеглий їм території. Вони проводили збір податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, збирали орендну плату, а також податки з ярмарків. Державний скарб поповнювався також за рахунок млинів, винокурень, броварень, корчмів, які раніше належали королівщинам або шляхті. Важливу роль відігравали також збирачі податків та інших державних доходів. Повністю належали скарбові кордонні мита: «індукта» від ввезення товарів та «евекта» – від вивозу. Українська держава мала кордони, укріплені військовими заставами. Перевага козацької адміністративної мережі проявилася в тому, що всі накази зі столиці Чигирини дуже швидко доводилися до віддалених місцевостей і виконувалися без затримки.

При гетьманові знаходився найвищий суд, який розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, а також деякі справи, із якими прохачі йшли просто до гетьмана. Для вирішення справ особливо важливих, він посилав окремі судові комісії. На місцях кожен стан мав свій суд, але на першому місці стояли козацькі суди. Останнім підлягали не тільки козаки, але також міщани й селяни, особливо за вбивство, розбій, крадіжки тощо. Як свідчать джерела, Б. Хмельницький організував ефективні служби розвідки та контррозвідки, завдяки чому в Чигирині було відомо навіть те, що

говорилось на таємних королівських радах чи в покоях Яна Казимира.

Українська держава була визнана багатьма європейськими країнами. Очевидці свідчать, що в гетьманській столиці одночасно перебували посольства Австрії, Трансільванії, Московії, Туреччини та інших держав. У свою чергу українські посольства відправлялися в іноземні країни.

5. Воєнні події після підписання Переяславського мирного договору.

Влітку 1654 р. розпочалися військові дії об'єднаних сил союзників проти Речі Посполитої. Але несвоєчасна й недостатня допомога царського уряду, який левову частину уваги надавав приєднанню білоруських і литовських земель, а також спроби втручання у внутрішні справи України, привели до загострення відносин. Останньою краплею стали Віленські переговори восени 1656 р., коли Москва й Польща уклали угоду про припинення воєнних дій, а козацьку делегацію навіть не пустили за стіл переговорів. Гетьман рішуче змінює зовнішньополітичну орієнтацію і намагається створити антипольську коаліцію держав у складі Швеції, Трансільванії, Бранденбургу, Литви. Він не відмовляється від головної мети, а саме – звільнення всіх етнічних українських земель і включення їх до складу самостійної й незалежної держави. Частково йому з допомогою військ Швеції й Трансільванії вдається це завдання виконати. Але територіальні претензії нових союзників на західноукраїнські землі, а також неузгодженість дій перекреслили перемоги, здобуті безпосередньо на території Польщі. Та головною причиною того, що побудова Української держави була не завершена, стала смерть Б.Хмельницького (27 липня 1657 р.).

Запитання для самоконтролю:

1. Назвіть причини початку Визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої.
2. Назвіть основні битви визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої.
3. Чому у 1654 р. московська орієнтація була домінуючою у зовнішній політиці гетьмана Богдана Хмельницького?
4. Чому невдовзі після укладення Переяславського договору між Україною і Росією виникли непорозуміння та конфлікт?

«Національно-визвольна війна»

Битва під Берестечком

Тема 8.
КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА)
НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII ст.
КУЛЬТУРА ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

План

1. Становище українських земель після смерті Богдана Хмельницького. Руїна.
2. Українські землі в кінці 17 – на поч. 18 ст. Гетьманування Івана Мазепи.
3. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.
4. Гетьманщина після Полтавської битви.
5. Українські землі в II – й пол. XVIII ст. Гетьманування Кирила Розумовського.
6. Культура гетьманської України.

1. Становище українських земель після смерті Богдана Хмельницького. Руїна.

Смерть Б. Хмельницького стала тим поворотним моментом, що змінив хід української національної революції. Всередині козацької еліти зростають деструктивні сили. Не врятувало ситуацію і те, що козака старшина вирішила у квітні 1657 р. встановити спадковість гетьманства-передачі влади після смерті Б. Хмельницького його молодшому синові Юрію Хмельницькому. Однак, враховуючи молоді роки Юрія гетьманом було обрано Івана Виговського.

Іван Виговський (?-1663 р.) – діяч українського козацтва. Походив з шляхетної родини. За національно-визвольної війни став одним із найближчих соратників Б. Хмельницького. Проводив антимосковську політику, в 1658 р. розгромив повстання Я. Барабаша і М. Пушкаря, а 27–28 липня під Конотопом розгромив російські війська. Намагався порозумітись з Річчю Посполитою.

16 березня 1658 р. у Гадячі після довгих переговорів Іван Виговський підписує договір:

- Утворено Велике Князівство Руське, що входило до Речі Посполитої;
- Входило Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства;
- Утворювались національні збори (депутати від всіх станів);
- Виконавча влада належала гетьману;
- Гетьмана обирали всі стани ВКР;
- Гетьман керував збройними силами;

- Вводились посади канцлера, підскарбія і Вищий судовий трибунал. Діловодство велося українською мовою. Карбувалась власна монета;
- Армія складалася з 30 тис. козаків і 10 тис. найманців;
- Старшина отримувала права шляхти;
- Православні урівнювались з католиками, зберігалось українство;
- Створювався Київський університет.

Однак серед широких кіл козацтва, сам термін Річ Посполита викликав антипатію і тому підтримка Івана Виговського зменшується. В жовтні 1652 р. на Чорній Раді за вимоги І. Букалича, Т. Цюцюри і В. Золотаренка був усунений від гетьманства. Боярин Ромадановський розпочинає наступ.

Хмельницький Юрій (1641–1681) – гетьман України в 1659-1663 рр. Отримав добру домашню освіту, навчався у Києво-Могилянській академії. Намагався продовжити справу батька, шукав союзників які б могли гарантувати цілісність і незалежність Української держави. 27 жовтня 1659 р. він пішов на укладення нового договору (Переяславський) з Московщиною. Цей договір відчутно обмежував суверенітет Української держави.

В цей же час в таборі козацької старшини відбувається розкол, виділяються декілька груп, що мали різні цілі: промосковська, пропольська, протурецька.

17 жовтня 1660 р. під тиском старшини Ю. Хмельницький підписав з Польщею Чуднівський договір. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою програму. У 1663 р. він відмовляється від булави. Під час боротьби за булаву підтримує спочатку П. Дорошенка, а влітку 1669 р. взяв бік його супротивників П. Суховля і М. Каменка. У жовтні 1669 р. потрапив до рук татарів і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 р. призначається Портою володарем «Руського князівства» зі столицею в Немирові. Робив невдалі спроби об'єднати Україну. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 р. був відісланий до Стамбула.

60–80-ті рр. XVII ст. увійшли в історію України як доба Руїни. Восени 1657 р. на Корсунській Раді було здійснено фактично військовий переворот. Гетьманом проголошено Ів. Виговського.

Формальним приводом виступу стали молодість, хворобливість і слабохарактерність Ю. Хмельницького. Під тиском росіян українці

відмовились від багатьох досягнень. У 1660 р. розпочався новий раунд російсько-польського протистояння у боротьбі за українські землі. На Волинь рушила армія В. Шереметьєва (20 тис.), другим ешеленом йшли українці (30 тис.). Росіяни потрапили під Чудковим у оточення. За цих обставин пропольська старшина йде на підписання трагічного Слободянського тракту (18 жовтня 1660 р.). Однак промосковська група старшини на чолі з Я. Сомком під Каневом розгромила війська Ю. Хмельницького. Відбувається по суті розкол держави на Правобережжя, яке контролюють поляки і Лівобережжя. Доба Руїни за влучним словом О. Субтельного «Сягнула свого апогею».

Руїна – період історії України кінця XVII століття, що відзначився розпадом української державності і загальним занепадом.

Причини:

- ✓ відсутність загальнонаціонального лідера, який би міг продовжити справу Богдана Хмельницького після його смерті;
- ✓ глибокий розкол серед української політичної еліти з питань внутрішньої та зовнішньої політики;
- ✓ егоїстичність козацької старшини, її нездатність поставити державні інтереси вище від вузькокланових та особистих;
- ✓ перетворення українських теренів на об'єкт загарбницьких зазіхань Росії, Польщі, Османської імперії та Кримського ханства внаслідок внутрішньої міжусобної боротьби.

Претендентів на гетьманську булаву було багато. На Лівобережжі основна боротьба розгорнулась між Я. Сомком, І. Брюховецьким та В. Золотаренком. У Ніжині та Чорній Раді у червні 1663 р. за підтримки запорожців, де він з 1659 р. був кошовим отаманом, та демагогічним обіцянкам він став гетьманом (1663-1668 рр.). Наказав стратити свого претендента Я. Сомка, вчинив розправу на опозицію. Новообраний гетьман займав відверто промосковські позиції. У 1663 р. в Батурині погоджується з посиленням присутності російської армії, та встановлення митниць на російсько-українському кордоні. Неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату і утворення князівства на чолі з царевичем Федором. Загострюється боротьба і на Правобережжі. У 1663 р. в Чигирині обрано правобережнім гетьманом П. Тетерю (1620–1671). Талановитий дипломат він спочатку намагається лавірувати між Польщею і Росією. Прихильник пропольської орієнтації.

У 1663–1664 рр. брав участь у поході Яна Козимира на лівобережжя, намагаючись об'єднати українські землі. Одне повстання 1664 р. на Правобережжі, а потім напад І. Сірка заставив його зректись булави.

Глибока криза викликала бажання у патріотичних сил зупинити цю тенденцію, відновити єдність держави і її незалежність. Лідером цих сил стає Петро Дорошенко (1627–1698). Гетьманом став у серпні 1665 р.

В складній ситуації проводить ряд реформ: створює постійне військо (20 тис.), вводить митну лінію і власну монету, проводить політику заселення нових територій.

Перед собою він поставив стратегічне завдання обмежити вплив поляків на правобережжі, поступово об'єднати українські землі. Орієнтується на союз з Кримським ханством і Туреччиною.

У цей час (1667 р.) між Польщею та Росією було підписано Андрусівське перемир'я, що закріпило поділ України. П. Дорошенко робить спробу приєднати Західний регіон. Уряд Речі Посполитої вимушений визнати автономію Правобережної України (кордон по р. Горінь). На початку літа 1668 р. війська П. Дорошенка вступають на Лівобережжя. В цей же час (8 червня) козаки вбивають Івана Брюховецького. 8 червня 1668 р. козаки проголосили його гетьманом України. Однак сусідні держави розпочали боротьбу проти нього. На Правобережжі татари підтримали П. Суховія, як кандидата на гетьманство. У березні 1669 р. на Корсунській Військовій Раді було проголошено про прийняття протекторату Туреччини. Принцип удільності подібно до Кримського ханства. Боротьба з польськими військами заставили його рушити на Правобережжя. Він втрачає Лівобережжя. Аналізуючи перебіг подій, один з сучасних дослідників пише «Між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як з чужинцями».

Влітку 1672 р. Оттоманська Порта розпочинає війну з Польщею. Туреччина все більше хоче перетворити Україну в безправного васала.

В липні 1674 р. росіяни здійснюють і Чигиринський похід, однак під тиском турецьких військ відступили. Правобережна Україна знову опинилась під владою П. Дорошенка. Порта вимагає податків, будує мечеті. В цій критичній ситуації гетьман намагається порозумітись з Росією. Восени 1676 р. він складає гетьманські повноваження, складає присягу цареві.

Традиції привілейованого землеволодіння і кріпацтва були безпосередньо збережені землеволодінням церков і монастирів і шляхетських родів. Ще важливим було те, що вся козацька верхівка виросла в тих же традиціях і найрадикальнішим висновком було те, що місце польської шляхти повинні зайняти нові привілейовані роди з козацтва. Тогочасне старшинське володіння оформилось у двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній. Характерною рисою спадкового (вічного, спокійного) володіння була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало в процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, при торгових операціях що фіксувалися у відповідних юридичних документах. Іншою була природа та спосіб формування тимчасово-умовного (рангового) володіння. Землі видавалися за службу на певний термін або ж до смерті. Формально рангові землі вважалися власністю Війська Запорізького і перебували у володінні Генеральної військової канцелярії.

Розширення меж старшинського землеволодіння здійснювалося різними шляхами:

- займанщина вільних земель;
- захоплення громадських місць та угідь;
- загарбання козацьких та селянських земель на основі боргового загарбання їх власників;
- гетьманські надання та пожалування царського уряду, за службу великому государю з фонду вільних військових маєтностей;
- перетворення рангових земельних володінь на спадкові.

Процес зростання та зміцнення старшинської земельної власності підтримував гетьманський уряд, вбачаючи в ньому опору та гарантію автономії України. Царський уряд також з розумінням ставився до економічного зміцнення старшини, сподіваючись в такий спосіб бодай компенсувати прогресування обмеження політичних прав і вольностей.

У період управління Д. Апостола основний земельний фонд було роздано. У цей же час межа між спадковим і ранговим володінням практично стерлося. Характерною рисою зростання великого землеволодіння було збільшення земельної власності в Україні російських поміщиків.

Зростання великого феодального землеволодіння супроводжувалось масованим наступом на землі та права козацтва і селянства.

2. Українські землі в кізці 17 – на поч.. 18 ст. Гетьманування Івана Мазепи.

Після укладення Вічного миру для Московії склалися сприятливі умови для активізації боротьби за Північне Причорномор'я і припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою в 1687 р. було здійснено спільний Кримський похід 150-тисячного московського і 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним і гетьманом І. Самойловичем. Похід завершився повним провалом. Провину за це поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його з гетьманства. Улітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі (1687 – 1709 рр.).

25 липня 1687 р. було ухвалено новий україно-московський договір – Коломацькі статті, які базувалися на основі Глухівських статей, вони містили такі положення:

- декларативне підтвердження 30-тисячного козацького реєстру, прав і привілеїв гетьмана та старшини (зокрема, звільнення маєтностей від державного оподаткування);
- заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя;
- гетьману заборонялося самостійно вступати в дипломатичні відносини з іншими державами, а також він був зобов'язаний дотримуватися Вічного миру з Польщею (по суті, він не повинен був намагатися повернути під свою владу Правобережжя);
- гетьман був зобов'язаний за наказом царя надсилати козацькі війська проти Криму і Туреччини;
- у містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися російські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини Батурині – російський стрілецький полк для контролю над гетьманом;
- запровадження спеціальної статті, яка пояснювала відносини між Гетьманщиною і Московською державою: заборонялося «голосомі спущать», що... Малоросійський край гетьманського регименту», а лише говорити, що він є складовою єдиної держави московського царя;
- забезпечити вільний перехід із Московської держави в Україну;

– гетьманський уряд був зобов'язаний «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в неразрывное и крепкое сугласие проводить супружеством и иным поведением».

Зовнішня політика Івана Мазепи. На першому етапі гетьманування Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: придушував народні рухи, посилав козацькі полки в далекі північні райони за межі Гетьманщини. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й російські війська. Вже в 1689 р. Відбувся Другий кримський похід, в якому взяв участь Мазепа та 40 тисяч козаків. Цього разу російсько-українське військо дійшло до Перекопу, але вимушене повернутись назад, оскільки гостро відчувалась нестача продовольства та внутрішні суперечності серед командування. Для Гетьманщини ця кампанія мала негативні наслідки, оскільки населення обурювалось величезним витратам на реалізацію царських планів.

Внутрішня політика. У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину та українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського і монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям та великим купцям у володіння сотень сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Росії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того, Мазепа здійснив *перепис козацького стану*, ускладнивши тим самим перехід до нього з інших суспільних станів. Важливу роль відігравав курс на створення козацької еліти. З цією метою розвивався інститут бунчукових товаришів, а згодом з'явилися значкові та значні військові товариші. За цими посадами гетьман закріплював особливі привілеї, готуючи таким чином майбутніх державних та культурних діячів. Отримуючи у володіння поселення, старшина, шляхта й монастирі часто змушували козаків виконувати різні повинності, виписували їх із реєстру, перетворювали на підданих, відбирали землі. Проте воєнні потреби вимагали існування босздатного козацького війська. У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну

службу (виборних) і неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман укладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, ще лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Промовистим є тон факт, що лише під його безпосереднім наглядом і керівництвом споруджувалося 12 храмів. За гетьманування Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби. Так, у Києві коштом гетьмана Мазепи було збудовано новий Богоявленський собор Братського монастиря, величний Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею та трапезною палатою в Пустинно-Микілівському монастирі, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. За гетьманування Мазепи було відбудовано лаврський Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, а також Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори з дзвіницями. Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко». Відродження козацького устрою на Правобережній Україні. Гетьман Мазепа прагнув об'єднати всі українські землі під своєю булавою, тому ніколи не випускав з-під уваги Правобережжя, яке після численних війн було пустою. Саме для вирішення цієї проблеми польський король Ян III Собеський в 1685 р. відновив полково-сотенний устрій на Правобережжі. Але вже в 1699 р. мирний договір Польщі з Туреччиною усунув потребу Варшави в козаках, тому було видано наказ розпустити правобережні полки. У відповідь в 1702 р. розпочалось повстання під проводом *Семена Палія*, швидко поширюючись повстанський рух становив загрозу для Москви, тому війська гетьмана Івана Мазепи в 1704 р. придушили це повстання, а Правобережжя перейшло під владу Мазепи.

24 жовтня 1708 р. під час Північної війни Мазепа виступив на зустріч з Карлом XII на чолі чотиритисячного війська. Вже 29-30 жовтня 1708 р. було укладено *українсько-шведський договір*, який передбачав незалежність України, гетьман мав забезпечити шведське військо провізією та квартирами. Дізнавшись про наміри І. Мазепи, частина козаків його залишили, оскільки не зрозуміли несподіваної

зміни поглядів гетьмана, який напередодні закликав бути вірними російському цареві й боротися зі шведами. Основна маса українського населення розглядала шведів як загарбників. Також далася взнаки непопулярна соціальна політика гетьмана в попередні роки. Петро наказав О. Меншикову розгромити гетьманську столицю Батурин, де були великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний хід у місто. Через нього російські війська проникли в місто і вчинили погром. Місто було спалене, а населення знищене. Знищення Батурина та його мешканців не було лише помстою, цим каральним актом Москва намагалась залякати українців від підтримки Мазепи. І. Мазепу було оголошено зрадником. На старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано *Івана Скоропадського (1708–1722 рр.)*. У квітні 1709 р. російські війська під командуванням П. Яковлева здійснили каральний похід на Січ, у результаті якого вона була знищена. Це була своєрідна відповідь царя на приєднання 8-тисячного війська запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком до гетьмана Івана Мазепи.

27 червня 1709 р. відбулася битва під Полтавою, яка завершилася поразкою Карла XII й Мазепи. Причини поразки полягали у нерівності сил, шведській 30-тисячній армії протистояла 50 тисячна армія московитів. 30 червня Меншиков змусив капітулювати відступаючу шведську армію. Карл XII та Мазепа вирушили до Бендер, де гетьман і помер 22 вересня.

3. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.

16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада. Новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника І. Мазепи генерального писаря його уряду *Пилипа Орлика (1726–1742 рр.)*. Він очолив першу українську політичну еміграцію в Західній Європі й уряд в екзилі (еміграції). Під час козацької ради 16 квітня було прийнято написаний ним документ *Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького* (пізніше цей документ дістав назву «Конституція Пилипа Орлика»). Це була угода між старшиною і запорозькими козаками з одного боку та гетьманом – з іншого. Конституція обмежувала права гетьмана й передбачала створення представницького органу – Генеральної ради. У ній були закладені основи принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, упроваджувалась виборність посад.

10 травня 1710 р. було укладено новий українсько-шведський договір, в якому Швеція виступала гарантом незалежності та територіальної цілісності. Вже протягом 1711 р. Пилип Орлик зумів організувати антимосковську коаліцію у складі Швеції, Криму та Туреччини. Вже наприкінці березня 1711 р. Орлик з успішними боями підійшов до Білої Церкви, але нестача артилерії та продовольства змусили відступати назад до Бендер. Петро I у відповідь оголосив війну Туреччині та вирушив на Молдову, де в липні царське військо було оточене турками і після великого хабаря великий візир відпустив росіян. У 1714 р. Орлик змушений виїхати в Західну Європу, де продовжував спроби організації антимосковської коаліції.

Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро I використав як привід для розгортання терору. Поступово звужувалася влада гетьмана. Воєводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх уже було двоє). У 1708 – 1709 рр. Запровадився *губернський устрій* при збереженні полково-сотенного. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що спричинило виникнення великих територій, непідконтрольних гетьману. 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду.

Посилилося втручання російського уряду в економічне життя: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через російські прибалтійські порти, і до того ж не українськими купцями. Дедалі частіше козаків стали використовувати за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у військових походах тощо. У той же час господарства козаків на батьківщині занепадали. Крім того, населення Гетьманщини страждало від постоїв російських військ.

4. Гетьманщина після Полтавської битви.

Іван Скоропадський. Діяльність І. Скоропадського в цих умовах була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність цареві. Це допомогло йому утримувати гетьманську владу, але, водночас, розгортання царської політики сприяло обмеження гетьманської влади. Разом із тим Скоропадський проявляв порядність і в міру своїх сил намагався захистити українську автономію. У соціальній політиці І. Скоропадський продовжував політику І.

Мазепи. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30% оброблюваних земель перебувало в приватній власності старшини, деякі з них перетворювалися на справжніх земельних магнатів.

Посилення колоніальної політики Росії. 29 квітня 1722 р. Петро I видав указ про запровадження Малоросійської колегії, яка повинна була контролювати дії гетьмана. Ця новина приголомшила І. Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. По смерті гетьмана всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів начолі з бригадиром С. Вельяміновим. Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману *П. Полуботку (1722—1723 рр.)* слухати колегію. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу (зробив Генеральний суд колегіальним, установив порядок подання апеляцій), розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався зі скаргами в Сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) на порушення Малоросійською колегією українських законів і традицій, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склали так звані *Коломацькі чолобитні* на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро I, то наказав ув'язнити П. Полуботка і 15 опозиційних українських старшин у Петропавлівській фортеці. Не витримавши такого стану і допитів. *18 грудня 1724 р.* наказний гетьман П. Полуботок помер.

Після смерті Петра I уряд Росії змінив політику щодо козацької України. Наростання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії і загроза нової війни з Туреччиною спричинили її скасування в 1727 р. і деяке пом'якшення російської політики в українському питанні. Було дозволено провести вибори гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник *Данило Апостол (1727—1734 рр.)*. Діяльність гетьмана визначалася *Рішительними пунктами 1728 р.* Нова угода дозволяла гетьману вирішувати лише прикордонні проблеми з Польщею та Кримом, але під наглядом російського резидента. Отже, цей документ важко навіть назвати двостороннім, це скоріше був нормативний акт верховної влади, який регулював внутрішнє життя Гетьманщини, як частини імперії.

Гетьман здійснював активну внутрішню політику: провів *ревізію земельної власності*, впорядкував бюджет, домогся зменшення кількості російських військ на території Гетьманщини. Було проведено генеральне слідство про маєтності, в державне користування було повернено чимало земель. Здійснюючи реформу фінансів, Апостол вперше встановив точний бюджет державних видатків. Також було визначено способи наповнення державної скарбниці Гетьманщини. Долаючи опір Москви, Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.

Після смерті Д. Апостола російський уряд заборонив вибори гетьмани. Гетьманщиною керувало Правління гетьманського уряду на чолі з князем *Шаховським*. Роки Правління гетьманського уряду проходили в умовах чергової російсько-турецької війни (1734–1739 рр.). Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції лишали населення найнеобхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорожців у межі Російської імперії. Правління гетьманського уряду тривало до 1750 р. Відзначалось своїм свавіллям та абсолютним нехтуванням прав українців. Все це призвело до загострення внутрішньополітичної ситуації та соціально-економічного становища.

5. *Українські землі в II-й пол. XVIII ст. Гетьманування Кирила Розумовського.*

У 1750 р. під час правління дочки Петра I Єлизавети було дозволено обрання нового гетьмана. Ним став брат фаворита імператриці українця Олексія Розумовського Кирило Розумовський (1750 – 1764 рр.), якому тоді було лише 22 роки. Навчався за кордоном у Берліні, слухав лекції у Гданську, Кенігсберзі, Данцигу, побував у Франції, Італії, вивчаючи німецьку, французьку й латинські мови, географію, історію тощо. Людина високоосвічена, у 18 років став президентом Петербурзької академії наук. Сам гетьман більше проживав у Петербурзі, ніж в Україні, доручив правління старшині, але завдяки своєму впливові при дворі домогся деяких перетворень в Україні. А саме:

1. Українські справи було передано з відання сенату до колегії закордонних справ.
2. Домігся права вести відносно самостійну зовнішню політику.
3. У своїй резиденції будував розкішні палаци і будинки.

4. Провів судову реформу в Гетьманщині (1760 р.), яка була затверджена у 1763 р. Генеральними зборами. Територію гетьманщини поділив на 20 судових повітів, де були:

- суд земський – для цивільних справ;
- суд підкоморський – для земельних справ;
- городські суди – для карних справ, які були в кожному з 10 полкових міст. Усіх суддів обирала козацька старшина.

5. В Україні було ліквідовано міністерську канцелярію.

6. Московські урядовці виїхали з України.

7. Запорожжя і Київ знову підпорядковувалися гетьманові. З України було виведено царські війська.

9. Спробував реформувати українські військові частини:

- було вдосконалено артилерію; створено систему шкіл з військовою наукою для козацьких дітей;
- введено однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та Уніформу – синій мундир з червоним коміром, білі штани, шапки різних кольорів для кожного полку.

10. Опікувався освітою, наукою, літературою, мистецтвом. Виношував плани відкриття університету в Батурині.

У 1754 р. видано указ про контроль над фінансами Гетьманщини, який фактично ліквідував митну службу України. Скасовано митний кордон між Росією та Україною, що позбавило гетьманський уряд значних прибутків (50 тис. крб. щорічно). Скарбниця України мусила подавати до столиці імперії відомості про прибутки і видатки Гетьманщини.

Остаточна ліквідація Гетьманства (1764 р.). У 1762 р. до влади в Росії доступилася Катерина II. Вона продовжила політику Петра I щодо України. Про це вдало висловився Тарас Шевченко: «Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдовусиротину».

Українська старшина висунула ідею спадковості влади гетьмана. Це обурило Катерину II, яка була занепокоєна зростанням авторитету Кирила Розумовського і вирішила остаточно ліквідувати гетьманство «...щоб навіть назва гетьманів зникла».

Катерина II змусила Кирила Розумовського відмовитися від гетьманства, за що йому було пожалувано чин генерал-фельдмаршала, великі володіння в Україні: м. Гадяч з навколишніми селами, Биківську волость, палац в Батурині та довічне грошове утримання в розмірі 60 тис. крб. щорічно.

10 листопада 1764 р. Оголошено маніфест про ліквідацію гетьманства. Кирило-Розумовський був одним із найбагатших людей Російської імперії. Лише на Чернігівщині йому належало 74177 посполитих, а в російських губерніях понад 45 тис. кріпаків. Позбавлений гетьманства, проживав у Петербурзі, Москві, тривалий час перебував за кордоном, лише 1794 р. переїхав на постійне проживання в Батурин. Похований у церкві Воскресіння Христового, яку відбудував на руїнах мазепинської церкви, зруйнованої у 1708 р. О. Меншиковим. На могилі поставлено мармуровий пам'ятник з гербом і погруддям гетьмана в профіль, а на пам'ятнику – чашу.

У 2003 р. в Україні відзначали ювілей двох шедеврів архітектури, пов'язаних з долею родини Розумовських, – 200-річчя гетьманського палацу в Батурині та 240-річчя собору Різдва Богородиці в Козельці.

Згідно з маніфестом Катерини II від 10 листопада 1764 р. в Україні замість гетьманства було створено Другу малоросійську колегію (із чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх старшин, прокурора (цю посаду обіймав російський полковник), двох секретарів – росіянина і українця), якою керував президент і генерал-губернатор граф П. Рум'янцев.

Основним завданням колегії було остаточно ліквідувати автономні права, якими покористувалася Лівобережна Україна. Було ліквідовано органи гетьманського управління – Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд, інші Установи.

У 1765-1769 рр. в Україні проведено Рум'янцевську ревізію – генеральний опис Лівобережної України – перепис населення і господарств:

- натуральні повинності селян було замінено грошовим податком, сума якого становила 250 тис. крб. на рік;
- було введено подушне оподаткування населення;
- обмежено селянські переходи.

Наслідком такої «реформи» стало зростання доходів у російську скарбницю. Лише з населення Лівобережної України скарбниця почала збирати в три рази більше грошей.

У судочинстві почали застосовувати норми російського законодавства.

Прапори України, гетьманські клейноди, військові печатки було відіслано до Санкт-Петербурга. Це свідчило про те, що Україну остаточно позбавлено автономії у складі Росії.

Скасування козацького устрою на Слобожанщині.

У 1765 р. Катерина II ліквідувала полковий устрій на Слобожанщині, а вкупі – автономію й самоуправління. На місці козацьких постало п'ять гусарських полків. Із колишніх полків-провінцій (Ізюмського, Охтирського, Острозького, Сумського, Харківського) утворено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові. Головним органом управління стала губернська канцелярія. Старшини отримали російські військові чини.

У 1780 р. Слобідсько-Українську губернію було реформовано і долучено до складу Харківського намісництва. Внаслідок цих перетворень Слобожанщина стала звичайною російською провінцією. На територію Слобожанщини було поширено суспільно-політичний устрій, характерний для всієї території Російської імперії.

Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини.

У 1781 р. в Лівобережній Україні було ліквідовано Малоросійську колегію і на українських землях утворилося три намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, згодом об'єднані в Малоросійське генерал-губернаторство. Намісництва ділилися на повіти.

У 1783 р. козацькі полки перетворено на полки карабінерів. Указом Катерини II заборонено переходити селян на Лівобережжі та Слобожанщині. Селянство було остаточно закріпачене. Крім селян, у становищі кріпаків опинилася й частина козаків. Усе чоловіче населення обкладалося грошовим податком:

- міщани платили по 70 коп. на рік;
- казенні і монастирські селяни – по 1 крб.;
- козаки – по 1 крб. 20 коп.

Унаслідок запровадження такого податку скарбниця Росії стала збирати лише з населення Лівобережної України в три рази більше.

У 1785 р. вийшла Жалувана грамота дворянству, підписана Катериною II, за якою всі дворянські права та привілеї поширювалися на українську старшину. А вже у 1790 р. чисельність «нових дворян» серед українців становила 20–25 тис. осіб.

Історичне значення Української козацької держави – Гетьманщини

1. Автономна Українська держава – Гетьманщина – у складі Росії проіснувала з другої половини XVII до другої половини XVIII ст. і була центром політичного життя України.

2. Хоча Росія постійно втручалася у внутрішні справи Гетьманщини, контролювала її зовнішню політику, все ж таки управління і соціально-економічна політика, суд, фінанси, армія були в руках українців.

3. Гетьманщина мала значне самоврядування, і це свідчило про те, що український народ мав власну державність, хоч і обмежену.

4. Демократичні традиції козацтва Гетьманщини, досвід самостійного економічного життя, висока культура цього краю стали передумовою для національного відродження українського народу.

5. Із нащадків козацької старшини вийшло багато діячів, які сприяли формуванню національної свідомості українців.

6. Культура гетьманської України.

На культурний розвиток України XVII–XVIII ст. суттєво вплинула і Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Перш за все в ході війни було підірване соціально-економічне значення православної шляхти тим, що вона втратила свої маєтки на Правобережній Україні, багато загинуло її представників в часи війни. Духовне життя України в добу Руїни не тільки не завмирає, а виявляє подиву гідну активність і творчу наснагу, зокрема і в царині науки, філософії (й теології), літератури, політики – менше в царині освіти та мистецтва, що з природи речей вимагало і більших матеріальних засобів, і більш спокійних умов для свого нормального розвитку. Доба Мазепи вперше давала можливість українській культурній творчості пореволюційних часів знайти своє завершення й реальне втілення, створити свій власний стиль. Головним культурно-науковим осередком Києва і всієї України знову стає Могилянська колегія, яка щасливо пережила скрутні часи Руїни. Зміцнення української державності в останній чверті XVII ст. створювало для колегії відповідну матеріальну базу, а відновлення культурних зв'язків із Заходом і відкриття широкого поля культурної діяльності на Сході допомагало колегії скупчувати видатні професорські сили. Протягом XVIII ст. царський уряд послідовно здійснював політику русифікації України. Створювалися перешкоди для розвитку української культури. Російська мова запроваджувалася в адміністративних установах. Вона стала насаджуватися у книгодрукуванні, а з часом – і в освіті. З 1721 р. Синод – імперський орган, що управляв Церквою, встановив контроль над українськими друкарнями. Дозволялося друкувати лише церковні книги, причому,

тільки російською мовою. У 1724 р. царські цензори закрили Чернігівську друкарню. Вона змогла відновити свою роботу лише через 20 років. У 1763 р. гетьман К. Розумовський звернувся до царського уряду із проханням перетворити Києво-Могилянську академію на університет, відкрити університет у Батурині, а також заснувати при університетах друкарні. Однак Катерина II відкинула ці проекти.

Провідними тенденціями культурно-історичного розвитку українського суспільства були дедалі більше набуття культурою світських рис, а також утвердження бароко (від італ. *Barocco* – вигадливий, химерний) – особливої культурно-історичної доби у Європі наприкінці XVI–XVIII ст. На українську культуру вплинули також ідеї Просвітництва, які, зокрема, зводилися до обстоювання свободи особистості й засудження кріпосництва.

Освіта та наука. Український народ завжди прагнув знань. XVII століття – це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром науки, її Афінами, «розумною головою». Однак, є дані про те, що за 100 років шкіл стало втричі менше, тоді як людність зросла вдесятеро. Те ж сталося і на всій Лівобережній Україні: коли там в 1740 р. було 866 шкіл, то через 60 років, на поч. XIX ст., шкіл цих не стало.

Значний внесок у справу відродження української культури зробили національно-релігійні об'єднання міщан – братства. Спочатку вони були товариствами суспільно-релігійного характеру, що мали на меті займатися справами християнського милосердя. З часом братства поширили свою діяльність, займаючись справами освіти і культури, закладали школи, бурси, друкарні. Перша братська школа виникла в 1585 р. у Львові, а на початку XVII ст. братські школи існували у більшості міст України. Могилянська колегія, що 1701 р. отримала статус академії, розсівала проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко за її межами: в Сербії, Волощині, Московії. Значення Київської Академії в історії України було велике. За 150 років її існування навчалось в ній близько 25 тисяч українців. З цієї кількості вийшли тисячі освіченого духовенства та більша частина тієї свідомої інтелігенції, яка протягом XVIII ст. займала урядові місця. Переглядаючи біографії видатних людей XVIII ст., рідко можна зустріти людину, що не вчилася в Академії. З Академії вийшло те «знаменитое сословие войсковых канцеляристов»; як назвав їх М. Грушевський, що «подготовляет

национальное украинское возрождение XIX ст.», цебто, та армія урядовців полкових та генеральних канцелярій, серед яких були письменники, вчені, дипломатичні діячі, а головне – українські патріоти – автономісти, як характеризував їх О. Оглоблін. У XVIII ст. у Гетьманщині та Слобідській Україні продовжували діяти сотні початкових шкіл, у яких учителювали дяки. Наприкінці 80-х рр. стали з'являтися більш досконалі навчальні заклади. Це були 4-класні народні училища, в яких вивчали, зокрема, російську граматику, історію, арифметику, механіку, фізику, архітектуру. У 2-класних училищах дітей навчали читання, письма і рахунку. На Правобережжі і західноукраїнських землях початкові школи діяли при братствах. Шляхетські діти навчалися в єзуїтських і василіанських школах. Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: Чернігівський у 1700 р., Харківський – 1727 р., Переяславський – 1738 р. Особливо значимим освітнім центром став Харківський колегіум. У ньому навчалось 800 учнів. Крім традиційних предметів, вивчалися також інженерна справа, артилерія і геодезія. Наприкінці XVIII ст. в Україні з'являлися нові типи навчальних закладів – артилерійське та штурманське училища у Миколаєві. На Правобережжі і західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми – Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та ін. Із середини XVIII ст. у Києво-Могилянській академії побільшало нових предметів. Однак вища освіта в Україні у цей період вже не встигала за вимогами часу. Для західноукраїнських земель важливе освітнє значення зберігав Львівський університет. Осередки освіти існували безпосередньо і на запорізьких землях паланках, а також у фортеці Січі. На початку XVII ст. виникла школа при Самарському Пустинно-Микільському монастирі, будівля якого розташована зараз на околиці м. Новомосковська Дніпропетровської області. В школі навчали письма, церковного читання, співу та музики. Такі школи існували при всіх 44 церквах на Січі. Біля церкви з одного боку будувався «шпиталь», тобто лікарня для поранених та хворих козаків, а з іншого – школа. В запорізьких школах навчалися козацькі діти з паланочних населених пунктів, а також джури – підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. У той час посада вчителя була невід'ємною від посади священика або ієромонаха. Формування світогляду дитини та її морально-етичних рис відбувалося на релігійному ґрунті. Практику з читання або співів

школярі проходили в церкві під час служби, а також під час проведення інших релігійних служб (похорони, різні посвяти та ін.). Вчитель-наставник піклувався не тільки про знання, виховання учня, а й про його здоров'я. Як повідомляє історик Д. Яворницький, на Січі існувала школа музичної грамоти та церковного співу. Він також пише, що загальноосвітня січова школа мала самоврядування, подібне до адміністративного устрою Січі. Школярі мали двох отаманів, яких обирали поміж себе, спільні кошти. Навчатись в січовій школі було чимало бажаючих тому в середині XVII ст. вона була переповнена учнями. Вчилися в ній як малі діти, так і дорослі юнаки. Найбільш здібні продовжували навчання в Києво-Могилянській академії та закордонних університетах. Ще одним показником освіченості запорізького козацтва було шанобливе ставлення до книги. У фондах Дніпропетровського державного історичного музею імені Д. Яворницького збереглася велика кількість книг, які належали колись запорізьким козакам та були зібрані до музею Д. Яворницького, цим невтомним шукачем запорізької старовини. Як свідчить запис на «Пречистих Акафістах», виданих 1674 р. у друкарні Києво-Печерської лаври «за благословенням» видатного культурно-освітнього діяча України Інокентія Гізеля, ця книга належала свого часу «товаришеві куреня Іркліївського». А ось «Євангеліє», надруковане у Москві 1735 р. Судячи з напису на ньому, воно було придбане на кошти «товариша» Поповичовського куреня Никифора Рябошапки і передано задля відпущення його гріхів до Нехворощанського монастиря. У Львові та багатьох інших містах. Засновувалися медичні навчальні заклади. У 1773 р. у Львові виникла Медична колегія, яка у 1784 р. увійшла до складу медичного факультету Львівського університету. У 1787 р. відкрився вищий медичний навчальний заклад – Єлисаветградська госпітальна медикохірургічна школа. Українські вчені завоювали високий авторитет у тогочасній медичній науці. Д. Самойлович (1742–1805) був основоположником вітчизняної епідеміології. Він написав працю про боротьбу з чумою, що вийшла французькою і німецькою мовами. Самойловича обрали своїм членом 12 академій світу. Н. Максимович-Амбодик (1744–1812) став засновником вітчизняного акушерства і педіатрії. Він був автором першого в Російській Імперії підручника з акушерства, а також із ботаніки. Першим українським дослідником, який експериментально вивчав мікроорганізми, став М. Тереховський (1740–1796). У XVIII ст. зростає роль математичних знань у

практичній діяльності людей. У школах і колегіумах вивчали чотири арифметичні дії з цілими і дробовими числами, добування квадратного і кубічного кореня, а також низку інших правил. У другій половині 80-х років у Києво-Могилянській академії окрім алгебри, стереометрії, тригонометрії та інших розділів чистої математики, вивчали ще й змішану математику – механіку, гідравліку, оптику, сферичну тригонометрію, астрономію тощо. У 1793 р. викладач цієї академії І. Фальковський видав перший у Російській імперії підручник зі змішаної математики. Досить успішно розвивалася математика в наукових закладах Львова, Харкова та інших міст. Зокрема, у Харківському колегіумі вивчали арифметику, геометрію (включно зі тригонометрією), а також курси з артилерії, фізики і механіки, геодезії, архітектури та фортифікації. Найяскравішим представником філософії в Україні був Григорій Сковорода (1722–1794), видатний учений та мислитель.

Доба Хмельницького і Українська держава дали новий поштовх і для історичних дослідів. Історичні праці виходять з рамок літописного оповідання й набирають форм граматичної історії. З'являються – «Хроніка» Теодосія Сафоновича (1762), «Синопис», який приписують Інокентієві Гізелеві (1674); «Літописець» – Леонтія Боболинського (1699). З цих творів найбільше значення має «Синопис», стислий підручник історії України, який витримав кілька десятків видань.

Наприкінці XVII і на початку XVIII ст. з'являються так звані «козацькі літописи»: «Самовидець» – імовірно Романа Ракушки, що брав участь у визвольній війні і закінчив життя протопопом Стародубським; полковника Гадяцького, Григорія Граб'янки «Действія ... небывалой брани Богдана Хмельницкого...» та канцеляриста Генеральної Канцелярії Самійла Величка – «Сказаніє о войне козацкой зъ поляками черезъ Зеновія Богдана Хмельницкого». Всі ці твори – прагматична історія Хмельниччини. У 1730-их роках складено «Краткое описаніє Малороссии»; в 1751 р. Г. Показ написав «Описание о козацком малороссийском народе»; в 1770 р. С. Лукомський – «Собрание историческое». Великою заслугою цих істориків України є те, що вони твердо поставили питання про єдність українського народу від Княжої доби до XVIII ст., єдність його держави. Величезний «Дневник» (1735- 1740 pp.) залишив генеральний підскарбій Яків Маркович, освічена, спостережлива людина з широким діапазоном наукових інтересів. Маркович

цікавився природознавством, літературою, історією, закупував книжки за кордоном, передплачував чужомовні часописи. Він докладно, день за днем, занотовував усе, що діялося біля нього: від погоди, стану власного здоров'я, кількості випитого вина, відвідин, розмов, стану господарства – до високої політики.

Література, усна народна творчість, музика і театр. На поч. доби Козацької держави виразно позначилися в літературі України впливи релігійної полеміки початку XVII ст., а навіть і пізніше довгий час переважали в літературі духовні інтереси над світськими в значній мірі внаслідок того, що більша частина авторів були духовні особи. Серед авторів перші місця належали: І. Величківському (помер у 1726 році), авторів емблематичних збірок «Млеко», «Зегар» та збірки епіграм; ієромонахові Климентієві Зінов'єву (кінець XVII поч. XVIII ст.), плідному сатирикові; Дмитрові Тупталові (1651-1709), Стефанові Яворському (1658-1722) та Григорію Сковороді (1722-1794), авторів збірки «Сад божественних пісень». Епос був репрезентований слабше. Збереглися вірші про битву під Берестечком, під Хотином, про оборону Відня. Релігійний епос виявлений у переспівах Самійла Макрієвича (1697) – Євангелії від Матвія, Апокаліпсисі; І. Максимовича: «Богородице Діво», «Осьм блаженств» (1707, 1709 рр.). Широко представлені були оповідання, переважно релігійного змісту – про святих та їх чудеса. Збірку таких оповідань видав Петро Могила. В XVII ст. були славетні проповідники: Кирило Ставровецький, автор збірки проповідей «Перла многоцінне», де вміщено разом з проповідями й вірші; Петро Могила, Мелетій Смотрицький; Йоаникій Голятовський, професор і ректор Київської Колегії, видав збірку проповідей «Ключ розуміння» (1659) та трактат «Наука албо способ зложення казання» (1659), в якому дав теорію проповіді.

У цей час дальшого розвитку набула музична культура. Поширений був хоровий спів і гра на різних музичних інструментах, існували хори і симфонічний оркестр. Кобзарі – запорожці були носіями народної музичної культури України. Розквіт українського театру, що ґрунтується на шкільній драмі, припав на 70-і рр. XVII – першу половину XVIII ст. і був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колегії. По Україні побутувала народна драма, діяв народний ляльковий театр – вертеп.

Архітектура і живопис. В другій половині XVII ст. в Україні витворюється своєрідний стиль, що постав із сполуки українських

тринавних церков із західноєвропейською базилікою і пізніше дістав назву українського бароко. Перші подихи бароко в архітектурі з'являються майже рівночасно початок XVII ст. у Львові (козуби бернардинів 1600 р., єзуїтів 1613-1670 рр.) та Києві (перебудова Успенського собору італійцем С. Брачі в 1613 р.). Але самостійна творчість українських митців розпочинається в другій половині XVII ст. Новий характер української архітектури складається головно під впливом двох чинників – старої традиції мурованого будівництва, започаткованої в княжу добу, й дерев'яного народного будівництва. Перший тип будов постав зі сполуки тринавної церкви – віддавна пристосованої до літургічних потреб східної обрядовості – із західним і базилічним типом бароко, що, до речі, близько стояв до візантійсько-української базиліки. До таких оздоб належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові 1679 р., собор Мгарського монастиря коло Лубен, розпочатий гетьманом Самойловичем у 1682 р., та дві будови гетьмана Мазепи в Києві – Михайлівський собор (1690–1694 рр.) і Братська церква Академії (1695 р.).

На умовах розвитку мистецтва, живопису XVII–XVIII ст. позначилося панівне становище церкви в цій сфері суспільного життя. Не був виключенням у цьому відношенні і народний живопис. Довгий час він розвивався в межах іконопису. В часи виникнення запорізького козацтва в іконописі України вже існувала досить потужна народна течія. Народні митці-іконописці потроху звільнялися від канонів візантійського іконопису, який домінував на Україні ще з часів Київської Русі. У XV–XVI ст. іконопис позначався об'ємністю форм, застосуванням яскравих барв і головне – зображенням на іконах людей – сучасників іконописців. Ця тенденція набуває особливого поширення на Запоріжжі. Запорізькі майстри часто зображували на іконах не тільки козацьку старшину, гетьманів, але й рядових козаків. Широко розповсюдилась на Україні у другій половині XVII – на поч. XVIII ст. традиція виконання ікон у стилі «Запорізької Покрови», коли на іконах поруч з козаками зображались також військові клейноди запорожців. Чудову виставку козацького іконопису та світського живопису влаштовують час від часу Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького та Дніпропетровський художній музей. Тут представлені не тільки ікони з колишніх земель Запорізької Січі, але й всесвітньо відомі «Мамаї» – народні картини із зображенням козака-бандуриста, які прикрашали в

давнину майже кожному козацьку та селянську хату. Картини із зображенням козака Мамаю уособлювали любов народу до свого захисника від зовнішніх і внутрішніх ворогів – запорізького козацтва. Кобза, яка завжди зображалася на таких картинах, символізувала народну історію та мрії, кінь – його волю, дуб – його могутність. Картини «Козаків Мамаїв» набули особливого поширення на Україні наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. Це була світла і тривала пам'ять народу про його захисників-козаків та про Запорізьку Січ. Найбільша колекція народних картин «Козаків Мамаїв» зібрана Д. Яворницьким і зберігається в Дніпропетровському обласному історичному музеї. На західноукраїнських землях відомим майстром фрескового живопису був С. Строїнський. Він, зокрема, прикрасив своїми розписами стіни Бернардинського костюлу у Львові. Провідним жанром світського живопису став портретний. У ньому виявлялися впливи реалізму, тобто портретні зображення були правдивими, близькими до реального життя. Кращими зразками цього жанру стали портрети козаків Якова й Івана Шиянів, козачки Сулимихи. Ці портрети створені на замовлення громади у подяку за те, що Шияни фінансували спорудження іконостасу в Нікопольській Покровській церкві, ктиторами якої вони були. Шияни відмовилися після зруйнування Січі йти на державну службу і залишилися вірними пам'яті Запоріжжя. Більше того, до церкви Покрови вони перенесли з Січі ікону з зображенням останнього кошового Петра Калнишевського, який в той час був засланий царем на Соловки.

В умовах нових впливів, зокрема наступу стильових особливостей класицизму у живописі, розгорнулась діяльність вихідців з України, талановитих художників Д. Левицького та В. Боровиковського. Зокрема, в творчості Боровиковського на різних її етапах відобразилися і традиції українського живопису і потужний струм російського мистецтва епохи класицизму, одним із провідних діячів якого він був сам. Значний вплив на українських малярів мала Академія мистецтв, заснована в Петербурзі у 1757 р. Серед перших її випускників були вихідці з України – А. Лосенко, Г. Сребреницький, К. Головачевський, І. Саблуков.

Підсумовуючи сказане, можна вважати, що архітектура й будівництво в даному періоді на Україні продовжували розвиватись на місцевій самотній народній основі. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю бароко, для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість,

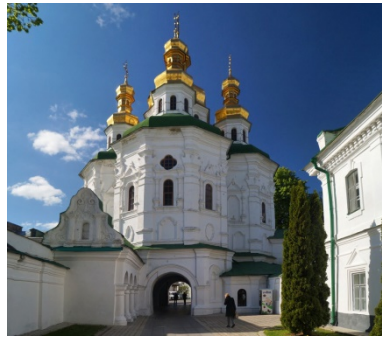
мальовничість. Основним жанром живопису в Україні були іконопис та портрет. В іконопис проникали світські мотиви, в іконописі зображення вводилися портрети відомих політичних діячів, сучасників. В портретах живопису виявлялися впливи реалізму, тобто, портретні зображення були правдивими, близькими до реального життя. Популярними були народні картини з зображенням козаків – народних героїв, насамперед, козака Мамаю. Отже, другу половину XVII ст. можна вважати золотим віком української культури. В цей час під впливом західноєвропейського бароко зароджується українське козацьке бароко. Кульмінаційним часом розвитку цього стилю – пишного, урочистого – стала доба Мазепи – великого мецената і фундатора низки пишних храмів. Натомість пізніший період, пов'язаний із інкорпорацією українських земель до складу Російської імперії та політикою русифікації, загалом негативно позначився на культурному житті українського народу.

Питання для самоконтролю:

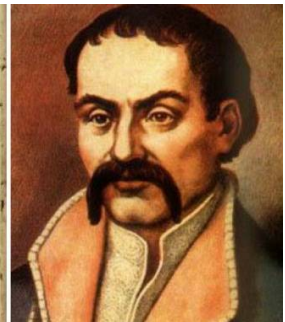
1. Назвіть причини Руїни.
2. Чим відрізнялася політична діяльність гетьмана Івана Мазепи?
3. Назвіть найважливіші риси української культури 17–18 ст.
4. Охарактеризуйте навчальний процес Києво-Могилянської Академії.
5. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку української архітектури та живопису у 18 ст.

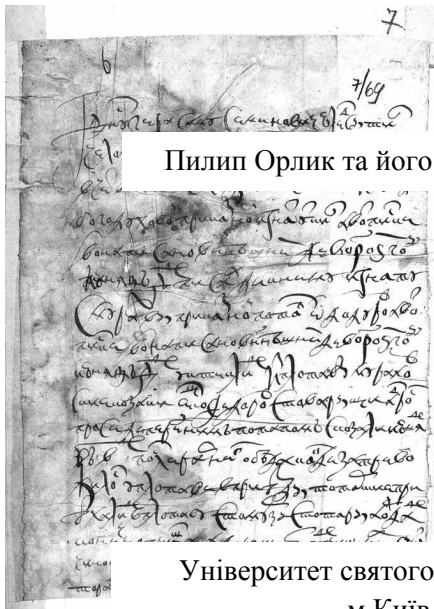
Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі (1696-1698)

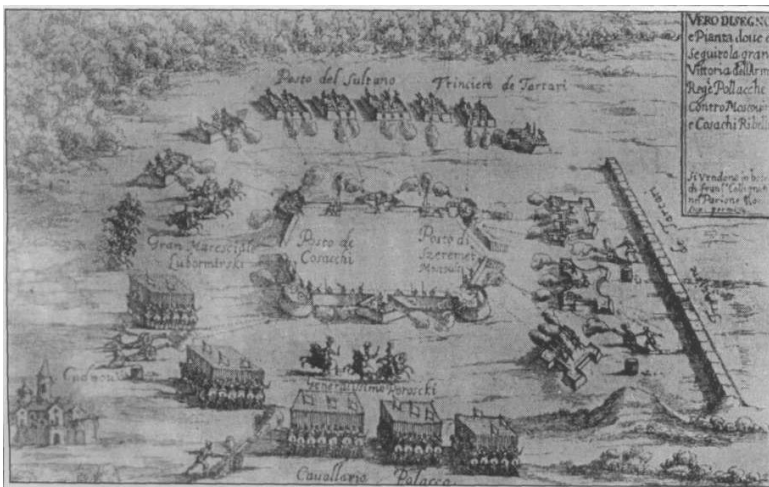
Іван Виговський

Пилип Орлик та його Конституція

Університет святого Володимира
м.Київ

під Чудновом»

Іван Мазепа

Тема 9.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

План

1. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.
2. Українське національне відродження. «Руська трійця». Кирило-Мефодіївське братство.
3. Реформа 1861 року в Російській імперії. Скасування кріпацтва.
4. Соціально-економічні зміни у II-й пол. ХІХ ст.
5. Національно-визвольний рух.

1. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.

Економічний розвиток України в першій половині ХІХ ст. характеризувався розкладом феодально-кріпосницької системи. У цей період сільське господарство було головним сектором економіки, а стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку. У I-й пол. ХІХ ст. в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. В українських землях, що належали Російській імперії, воно становило майже 75% усієї землі. Незважаючи на таку значну концентрацію земельних угідь в руках поміщиків, їхні господарства занепадали. Для задоволення своїх потреб у грошах, які весь час зростали, поміщики посилювали панщину та скорочували селянські наділи, що призводило до розорення селянства і деградації поміщицьких господарств. Прогресуючий їх занепад виявився у зростанні заборгованості поміщиків державі, що становила у першій половині ХІХ ст. понад 83 млн крб. Тому наприкінці 50-х рр. поміщиками було оформлено під заставу майже кожен четвертий маєток в Україні. Процес розорення охопив не лише середні й дрібні поміщицькі господарства, а й латифундії земельних магнатів, у тому числі нащадків козацької старшини. Основними групами селянства в той період були поміщицькі (кріпосні) та державні селяни. За даними 1833 р.. кількість поміщицьких селян становила 2.5 млн осіб, або 63.8% всієї кількості селян Східної України, державних – 1.5 млн. або 36.2%. Поміщицькі селяни переважали у Західній Україні, Правобережжі, а державні – на Лівобережжі та Півдні. Відробіткова, грошова і

натуральна ренти були основними формами експлуатації селян. Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював триденну панщину, реально вона досягала 4–6 днів на тиждень. До того ж селяни відробляли й додаткові повинності та сплачували натуральні та грошові оброки. Страждали селяни також і від прогресуючого процесу обезземелення. Поміщики скорочували селянські наділи, розширюючи власну рілля і пасовища. Важким тягарем на плечі селян лягали державні повинності, насамперед рекрутчина. Погіршувалося їхнє правове становище. Поміщики втручалися у родинне життя підвладних, продавали і міняли їх, розлучаючи членів сімей, могли позбавити майна тощо. Більш незалежним було становище державних селян, які вважалися вільними і сплачували державі феодальну грошову ренту за користування землею. Сільськогосподарське виробництво було малоефективним через рутинний стан техніки та технологічно відсталу традиційну систему землеробства. У середині XIX ст. землю обробляли тими ж знаряддями праці, що й століття тому – плугом, сохою, серпом, косою. Незмінними залишались і системи обробітку землі: класичне трипілля на Правобережжі, архаїчна перелогова система – на Півдні та комбінація цих двох систем – на Лівобережжі. Прогресуюче обезземелення, руйнація індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі. Спробою знайти вихід із скрутного становища були стихійні та організовані переселення селян у Новоросійський край, Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ. У 1838–1852 рр. з Лівобережжя переселилося у ці райони 58,5 тис. осіб. Розвиток сільського господарства українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. визначали такі тенденції:

- домінування в аграрній сфері поміщицького землеволодіння, яке перебувало в кризовому стані:

- посилення експлуатації селянства і його майнова диференціація;

- застосування застарілих способів і засобів ведення господарства:

- поява в аграрному секторі надлишків робочої сили; поступова руйнація натурального господарства та розвиток підприємництва.

У першій половині XIX ст. почалися суттєві зрушення в аграрному секторі: поступова руйнація натурального господарства та

еволюційний перехід господарської діяльності на засади товарності та підприємництва. Характерною рисою аграрних відносин цього періоду була нерівномірність залучення поміщицьких господарств у товарне виробництво. Найбільш інтенсивно буржуазні відносини розвивалися у степовій частині України, де були значні площі землі та найменша кількість кріпаків, що сприяло кращому використанню в поміщицьких господарствах найманої праці. Саме тому ці господарства швидше і легше пристосовувалися до товарно-грошових відносин, ніж дрібні господарства Лівобережжя, де застосовувалася переважно кріпацька праця, що гальмувало розвиток капіталізму. З проникненням капіталізму в сільське господарство поглиблювалась соціальна диференціація українського селянства. Так, у 1836 р. у Лівобережній Україні та Слобожанщині лише 54,3 % козацьких родин володіли землею, решта належала до бідноти або мала лише садиби. На Правобережжі 35% селян були неспроможні обробляти свої наділи, 15% не мали ніякого господарства. У районах аграрного перенаселення зростала кількість сільських пауперів (жебраки, позбавлені будь-яких засобів існування), які в пошуку заробітків йшли у степові райони, формуючи ринок робочої сили. З іншого боку, створювалась заможна сільська верхівка, яка, накопичивши певний капітал, вкладала його в промислові підприємства, торгівлю, купувала й орендувала землю. Такі соціальні прошарки виникали насамперед серед державних селян, особливо нащадків колишніх козаків, однак були вони й серед кріпаків. Наприклад, колишні селяни-кріпаки Симиренки та Яхненки започаткували династію українських промисловців-мільйонерів. У 1861 р. їм належало нерухомого майна на суму майже 4 млн крб. Інший мільйонер Артем Терещенко – родоначальник династії відомих цукрозаводчиків – виходець із козацького роду. Початок промислового перевороту. Розширення торговельних відносин Перша половина XIX ст. характеризується також глибокими змінами у промисловому розвитку. Початок промислового перевороту (середина 30-х рр.) став своєрідним Рубіконом між двома якісно відмінними етапами у розвитку вітчизняної промисловості. Суть його полягала у поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики. Промисловий переворот в українських землях, що належали Російській імперії, розпочався у 30 – 40-х рр. (водночас з Німеччиною, але пізніше, ніж у Великобританії, Франції, США). Він започаткував новий етап розвитку вітчизняної

промисловості, що тривав до скасування кріпосного права в 1861 р. У цей час відбувався процес кількісного зростання промислових підприємств: з 1825 до 1861 року їхня кількість зросла у 3,6 рази. Водночас у промисловій сфері виникають нові тенденції та процеси. Основу промислового перевороту складав технічний переворот, суть якого полягала у заміні ручної праці машинною, широкому впровадженні у виробництво парових двигунів, удосконалених технологій. Відбувалося поступове витіснення кріпацької мануфактури капіталістичною фабрикою. Нові машини й технології вимагали якісно нової робочої сили – дисциплінованої, кваліфікованої, заінтересованої в результатах своєї праці. А закріпачений робітник не відповідав цим вимогам, і тому частка вільнонайманої праці продовжувала неухильно зростати. Якщо в 1825 р. вона становила 25%, то в 1861 р. – майже 74%. У цей час з'являються нові галузі виробництва – кам'яновугільна, машинобудівна, цукроварна тощо. Поступово формувалася спеціалізація районів на виробництво певної промислової продукції. Донбас перетворився на центр кам'яновугільної промисловості. Українські землі стали дедалі більше спеціалізуватися на виробництві цукру. Наприкінці 40-х років кількість заводів в Україні зросла до 208. або 2/3 всіх цукрових заводів Роси, які виробляли 81 % цукру. Найбільше таких заводів було на Київщині, яка давала 60 % всього цукру України. Швидко зростала кількість суконних підприємств: із 12 суконних мануфактур у 1797 р. до 160 у 1859 р. У цю традиційно поміщицьку галузь активно проникав купецький капітал. У 40 – 50-х рр. в Україні почало розвиватись сільськогосподарське машинобудування. Зростання попиту на метал зумовило виникнення нових чавуноливарних та залізобудівних підприємств, які будувались на Луганщині. Київщині. Одещині. Розвивались й інші галузі промисловості – салотопна, шкіряна, свічкова, миловарна. Тут купецький капітал став домінуючим – капіталістична мануфактура з вільнонайманою працею витіснила поміщицьку з примусово-кріпацькою працею, відсталою технікою. Отже, дореформений період економічного розвитку характеризувався досить швидким зростанням промисловості. Якщо у 1825 р. в Україні існувало 674 більшменш значних підприємств з 15,2 тис. робітників, то у 1860 – відповідно 2709 і 85319. причому у 1861 р. вільнонаймані робітники становили майже 74% від загальної кількості. Формування капіталістичного укладу в економіці України, розвиток товарно-грошових відносин

сприяли зміцненню внутрішнього ринку, посиленню торговельних зв'язків між різними районами України. Важливу роль у цьому відігравала ярмаркова торгівля, насамперед у Харкові, Ромнах, а потім у Полтаві, Києві. На знаменитий Київський контрактний ярмарок, який був переведений з Дубна у 1797 р., приїздили поміщики з інших місць імперії, а також з Австрії, Пруссії, Франції, Англії. Тут укладалися контракти на куплю-продаж різноманітної продукції панських маєтків, передусім сільськогосподарської. Ярмаркова торгівля сприяла економічному об'єднанню різних регіонів України, підтриманню зв'язків з промисловими районами Росії, зарубіжними країнами. З опануванням Чорноморським узбережжям і стрімкою колонізацією південних степових районів посилилася роль України в загальноросійському експорті. Якщо раніше основна маса товарів вивозилась через Петербург, Ригу, Гданськ, що істотно гальмувало експорт з України, то в першій половині ХІХ ст. він здійснювався через азовсько-чорноморські порти. Вагоме місце в українському експорті зайняв хліб, насамперед пшениця, яка становила 90% всього хлібного експорту. Український хліб споживали Туреччина, Греція, Італія, Франція, а також Англія, Австрія, Пруссія. Крім хліба, Україна експортувала лляне насіння, конопляне прядиво, тютюн, вовну, шкіру, смушки, топлене сало, олію, худобу, мед, віск, рибу тощо. Зростання промислового й сільськогосподарського виробництва, розвиток торгівлі сприяли розвитку міст України. З ремісничих центрів чимало перетворювалося на великі промислові міста. Надзвичайно швидко зростали Харків, Одеса, яка на 50 років (з 1817 р.) дістала право порто-франко, Херсон, Миколаїв. Протягом 1811 – 1858 рр. кількість міського населення України зросла з 512,5 тис. до 1456,8 тис. осіб, тобто майже втричі. Динаміка розвитку промислової сфери цієї доби визначалась бурхливим зростанням кількості промислових підприємств, промисловим переворотом, впровадженням нової техніки та технології, підвищенням ролі вільнонайманої праці, виникненням нових галузей промисловості. Усі ці процеси й тенденції становлять суть і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних суспільних явищ: кризи, занепаду, проте все ж певного домінування старих феодальних відносин та структур, які дедалі більше гальмували розвиток суспільства, і зародження, становлення та формування у межах феодалізму нових капіталістичних відносин. У складному економічному становищі

перебували західноукраїнські землі. Австрійська монархія вважала їх ринком збуту своєї промислової продукції. Природні багатства Західної України використовувались мало. У містах, в основному, розвивалося дрібне ремесло, з переважанням ручної праці. На початку 40-х рр. у Східній Галичині нараховувалось до 200 таких підприємств (3,9 % від загальної кількості в Австрії). Слаборозвинутим було й сільське господарство, обтяжене феодално-кріпосницькими відносинами. Земельні багатства перебували в руках магнатів, шляхти, держави і церкви. У Східній Галичині на одне поміщицьке господарство в середньому припадало до 440 га продуктивної землі, а на один селянський двір – до 6 га. Ці пропорції значно відрізнялися від Лівобережної України, Наддніпрянщини і Правобережжя, де пограбування селян було масштабнішим. Австрійський абсолютизм закріпив на західноукраїнських землях їх політикоадміністративну роз'єднаність, що виникла в попередні століття. Закарпаття залишилось у складі Угорського королівства і підкорялось Братиславському намісництву, утворюючи його чотири комітети (жупи). Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край – «Королівство Галіції і Лодомерії» з центром у Львові. Східна українська частина краю адміністративне була поділена на 12 округів. На правах окремого округу до королівства входила Буковина з адміністративним центром у Чернівцях.

2. Українське національне відродження. «Руська трійця». Кирило-Мефодіївське братство.

За неповними даними, в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян. Характерними рисами більшості з них були стихійність, неорганізованість, локальний характер, малочисельність учасників тощо. Своєрідним феноменом у межах селянського руху першої половини ХІХ ст. були народні вистуди під проводом Устима Кармалюка. Його боротьба з пануючим режимом та кріпосницькими порядками почалася ще 1812 р. і характеризувалася тривалістю, інтенсивністю та безкомпромісністю. Кармалюка чотири рази заарештовували та засиляли до Сибіру. Та він втівав і. повернувшись на рідне Поділля, знову розпочинав боротьбу, яка тривала 23 роки. За цей час у повстанському русі під проводом Кармалюка брало участь майже 20 тис. осіб, повстанці здійснили майже тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Особливо інтенсивними були дії кармалюківців у 1830 – 1835 рр., коли селянський рух охопив

не лише Поділля, а й частину Бессарабії та Київщини. Припинилися вони лише зі смертю Кармалюка. Нові сподівання на волю і незалежність України відродилися у 1812 р., коли російський імператор Олександр I наказав сформувати в Лівобережній Україні козацькі полки, обіцяючи при тому, що по закінченні війни всім буде залишений козацький стан. У земські полки набирали також кріпаків, яких поміщики повинні були забезпечити всім необхідним – одягом, харчами, зброєю. Поміщицькі кріпаки охоче йшли до війська, адже ш було обіцяно, що після закінчення війни всі учасники українських ополчень стануть вільними і отримають земельні наділи. Перспектива поновлення козацтва викликала у народі ентузіазм та свіжі надії: до козацьких та ополченських шляхів вступило майже 70 тисяч осіб, тобто 15 полків. У битві під Бородіно прославилися Полтавський, Харківський, Сумський, Глухівський та інші полки, в яких воювало багато українців. У березні 1814 р. Російська армія, у складі якої було шість українських козацьких полків, увійшла в Париж і залишилась там як окупаційна армія. Молоді офіцери спілкувалися з місцевим населенням, серед якого було багато учасників і свідків Великої французької революції, мріяли поширити її ідеї на батьківщині. Однак після повернення на батьківщину українські ополченські полки були розформовані. Цар забув свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу і звільнення від феодальних повинностей. Спроби козаків захистити свою самостійність були жорстоко придушені каральними російськими військами. У 20-х роках значна частина козаків була переселена на Кубань і включена до складу Чорноморського війська. Така політика російського царизму викликала гнів і обурення серед недавніх солдат і ополченців. «Дух опозиції» дістав відображення у діяльності таємних масонських організацій, які протягом 1817 – 1819 рр. виникали у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Найвиразніше українська національно-визвольна спрямованість виявилась у полтавській масонській ложі «Любов до істини», яку заснували місцеві урядовці і поміщики, переважно українці: І. Котляревський, С. Кочубей, Г. Тарновський, С. Петровський та ін. Учасник цієї ложі В Лукашевич (виходець із давньої козацько-старшинської родини, проводир дворянства Переяславського повіту) став організатором у 1821 р. Малоросійського таємного товариства. Це вже була громадсько-політична організація, яка ставила за мету домогтися державної незалежності України. Каральні органи

російського царизму не дали змоги Малоросійському товариству розгорнути практичну діяльність щодо втілення в життя своїх програмних положень. Ще при підготовці виступу декабристів в Україні діяло Південне товариство, яке очолював П. Пестель, що ставило на меті ліквідацію самодержавного ладу в Росії шляхом здійснення військового перевороту. Після поразки виступу 14 грудня 1825 р. в Петербурзі організували повстання солдатів Чернігівського полку (29.12.1825 – 2.1.1826 рр.; придушене переважаючими силами уряду). У першій половині ХІХ ст. розпочався підйом нової української літератури. Її першим твором є «Енеїда» І. Котляревського; відомими письменниками були також Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський. Важливим проявом національного відродження стало поширення історичних знань. У цей час з'явилися перші узагальнюючі праці з історії України: «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського та «История Малороссии» М. Маркевича. Наукові історичні товариства (Київська археографічна комісія) надрукували ряд документів з минулого України. На поч. 30-х років ХІХ ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів, де було утворено напівлегальне демократично-просвітницьке й літературне угруповання «Руська трійця». Термін «Руська» тоді означав «українська». Засновники об'єднання були – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Поставили за мету піднесення національної свідомості та запровадження української мови в усі сфери громадського життя, вони записували фольклор, проголошували у церквах проповіді українською мовою. У 1837 р. тисячним тиражем було надруковано підготовлений ними альманах фольклорних творів «Русалка Дністрова» – перша книга демократичної культури в західноукраїнських землях. Центральною в ній була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, прагнення до відродження державності та політичної незалежності. Власті, вважаючи діяльність «Руської трійці» небезпечною, заборонили поширювати альманах, а його укладачів та авторів притягли до відповідальності. Незабаром це об'єднання розпалося. Першою власне українською політичною організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство, засноване у 1846 р. До його складу входило 12 осіб – відомі діячі української інтелігенції: Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, М. Гулак та ін. Товариство ставило за мету створення федерації слов'янських держав, до складу якої увійшла б і Україна. Самодержавство і

кріпацтво мали бути ліквідовані. Практичними засобами для реалізації цих ідей мали стати поширення освіти та літературних творів. Проте у 1847 р. товариство було викрите, а його учасники заслані. На хвилі революції в Східній Галичині 2 травня 1848 р. у Львові було створено політичний орган – Головну Руську раду, яка повинна була представляти українське населення Східної Галичини у центральному уряді. У її програмі містилась вимога поміркованих реформ у промисловості, сільському господарстві, соціальних відносинах, культурі та забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини.

3. Реформа 1861 р. в Російській імперії. Скасування кріпацтва

Дещо інакше вирішувалися питання земельного упорядкування поміщицьких селян на Правобережній Україні, де панувала польська шляхта. Правобережжя спеціалізувалося на вирощуванні цукрового буряка, конопель, а Лівобережжя – картоплі й тютюну. Українці становили етнічну більшість. Понад 90 % їх належало до селянських верств і становило 85 % усіх зайнятих в сільськогосподарському виробництві. Провідне становище в органах державного апарату та господарського управління посідали росіяни, євреї, а в Галичині – австрійці, поляки. За участю іноземного капіталу збільшувався видобуток нафти, зростало виробництво продукції деревообробної і харчової промисловості" важливою галуззю було солеваріння. Невеликі підприємства виготовляли папір і сукно. Намагаючись повернути її на свій бік, царський уряд спеціальним положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній в основу земельного упорядкування поклав інвентарні правила 1847 – 1848 рр. Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. Коли він був меншим за інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення їм в користування відрізаної поміщиками землі. Під впливом польського визвольного повстання 1863 – 1864 рр. царський уряд прийняв законодавчі акти, які дещо пом'якшили для селян ці умови. Зокрема, запроваджувався обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів тощо. Особливостями капіталістичного розвитку західноукраїнські землі (після скасування кріпосного права в 1848 р.) були: – розорення дрібної промисловості потоком дешевих і якісних західних товарів; – залежні становище промисловості й банків від у горської економіки. Домінування іноземного капіталу; австро-німецького, англійського, французького. Промисловими галузями, що розвивалися

найшвидшими темпами, були; нафтова, буро-вугільна, соляна, лісова та харчова; – сільське господарство розвивалося пруським шляхом, з пануванням поміщицького землеволодіння, при якому поміщики здавали більшу частину своєї землі в оренду своїм селянам; – дискримінація українців і зростання політичної активності населення, особливо інтелігенції. У західноукраїнських землях також розвивалася, особливо в 70-90-х рр. XIX ст., фабрично-заводська промисловість. За участю іноземного капіталу збільшувався видобуток нафти, зростало виробництво продукції деревообробної і харчової промисловості" важливою галуззю було солеваріння. Невеликі підприємства виготовляли папір і сукно Поштовхом до реформ, що відбулися в 60 - 70-х рр. XIX ст. в Росії та Австрії, були передусім воєнні поразки обох країн. Головними причинами реформ стали нездатність кріпаків через низьку продуктивність праці задовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зубожіння значної частини поміщиків і кріпосних селян, наростання антикріпосницького руху, критика європейською громадськістю царизму за обстоювання кріпосницьких порядків, станового устрою Російської імперії. Реформи торкнулися різних сфер суспільно-політичного життя (селянська – 1861 р., земська, фінансова – 1864 р., міська – 1870 р., шкільна – 1860–1864 рр., військова – 1864–1874 рр., поліцейська та ін.). Найважливішою була селянська реформа, яка скасувала кріпосне право в Російській імперії. Умови звільнення селян від кріпосної залежності були викладені в «Положенні 19 лютого», які склалися з Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та окремих законодавчих актів («Положень», «Додаткових правил»). Найважливіше з них – «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» – містило загальні умови скасування кріпосного права й визначало правове становище селян, які оголошувалися «вільними сільськими обивателями» і наділялись особистими та майновими правами. Вони могли подавати позови і відповідати в суді, бути представниками сторін, мали право утворювати власні органи самоврядування: обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах), сільських старост (на сільських сходах). Однак селяни були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони вважалися «селянами-власниками», а до того – «тимчасово зобов'язаними». У Лівобережній Україні діяло «Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської,

Полтавської та частини Харківської». Згідно з ним в основу наділення селян землею було покладено принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося за общинної форми землекористування, а на основі ділянок, що склалися з садиби та польового наділу або тільки з садиби. Верхня межа наділу на душу залежно від місцевості коливалася від 2,75 до 4,5 десятин. Поміщики отримали право на зменшення наділів селян, заміну угідь, перенесення їх садиб та ін. Незважаючи на половинчастість селянської реформи 1861 р., вона зумовила корінні зміни у розподілі земельної власності, сприяла розвитку капіталістичних відносин як на селі, так і загалом в країні. Розвиток капіталізму, зростання міст змусили царат піти на поступки міському самоврядуванню. Міську реформу спершу було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові й Херсоні, а протягом 70-х років – в інших містах України, де створювалися виборні міські думи (розпорядчі органи) й міські управи (виконавчі). Однією з найпослідовніших була судова реформа 1864 р. Реформа шкільної справи запроваджувала єдину систему початкової освіти. Було відновлено академічну автономію університетів. Зміни також відбулися в організації збройних сил. У 1864 р. було створено 15 військових округів, в Україні Новий військовий статут, затверджений у січні 1874 р., передбачав загальну військову повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років, скорочував терміни військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років – на флоті. Були відмінені тілесні покарання. Реформи 60–70-х рр. намагалися пристосувати Існуючий суспільно-політичний устрій країни до потреб капіталістичного господарства.

Проте, реформи були непослідовними і зберігали основні дореформені вищі й місцеві установи, існуючі порядки. Розпад натуральних господарств і розшарування селянства створили великий надлишок робочої сили. У сільському господарстві України він становив 7,3 млн чоловік із 10,7 млн працездатних. У пошуках землі й кращого життя українські селяни переселялися у віддалені куточки імперії. З 1885-го по 1900 рр. з України до Сибіру переїхало понад 367 тис. чоловік. Але там на них чекали нестерпні умови. Повернулося назад близько 22 тис. осіб. Кожен десятий селянин загинув у дорозі.

4. Соціально-економічні зміни в II-й половині XIX ст.

Протягом другої половини ХІХ – на поч. ХХ ст. сформувалися три потужних промислових центри: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий.

Наприкінці ХІХ ст. продовжувала розвиватися залізнична мережа Донбасу, обсяги й номенклатура продукції металургійних заводів. Юзівський та Сулинський металургійний заводи внесли вагомий внесок у промисловий розвиток України. На Всеросійській промисловій та художній виставці 1896 р. Сулинський завод одержав золоту медаль за впровадження доменної плавки й мартенівського виробництва на антрациті.

Дещо інакше виглядав завод Юза, який розпочав свою діяльність з використання застарілих технологій, проте під тиском часу та конкурентів змушений був брати приклад з Сулинського заводу й запровадити нові технології виплавки чавуну та сталі. Це дозволило йому у 1900 р. на Всесвітній виставці у Парижі отримати «Гран-прі» за високу якість продукції. Зростала й продуктивність заводу. У 1899 р. на Юзівському заводі було виплавлено 17,7 млн. пуд. чавуну. За чверть століття виплавка чавуну на ньому зросла у 42 рази. У кінці ХІХ ст. в Україні вже діяли 17 металургійних і 65 машинобудівних заводів.

Серед металургійних підприємств виділялися такі, як Дружківський, Донецько-Юріївський, Петровський, Ольховський, Краматорський, Кадіївський, Гартмана. Найбільшою продуктивністю відзначався Петровський – на 1900 р. на ньому було виплавлено 9,3 млн. пуд. чавуну та 8,1 млн. пуд. сталі, у той час як, наприклад, Дружківський завод давав 5,9 млн. пуд. чавуну та 6,1 млн. пуд. сталі, а інші – значно менше. Одночасно зростав і вуглевидобуток. З 1861 по 1900 р. він збільшився у 115 разів. Отже, в Донбасі склалася потужна металургія, яка посіла перше місце в імперії за обсягом виробництва.

Наддніпрянська Україна посіла друге місце в промисловому виробництві імперії. Тут було сконцентровано майже 30% промислових підприємств країни, які виготовляли 20,7 % промислової продукції. Україна давала половину загальноросійського видобутку залізної руди, стільки ж – чавуну та сталі, три чверті вугілля і майже стільки ж залізничних рейок. Промисловість таких міст, як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлісаветград, Кременчук, Луганськ, Юзівка та Маріуполь, у 1900 р.

виробляла 70 % усієї української промислової продукції. Основними факторами, що забезпечили швидке зростання промисловості в Південно-Східній та Наддніпрянській Україні, стали: урядові замовлення, пільги підприємцям, протекціоністська політика, значні іноземні інвестиції та ін. На поч. ХХ ст. на вугільну промисловість Донбасу, наприклад, припадало 74 % іноземних капіталів, які діяли у вугільній промисловості імперії.

Промислове піднесення було перерване економічною кризою 1900 – 1903 рр. Почалося скорочення виробництва. Припинили плавку чавуну більше половини печей металургійних заводів Донбасу. В 1901 р. на металургійному заводі Новоросійського товариства з 6 доменних печей працювало лише 2.

У роки кризи найбільше постраждали середні та невеликі підприємства, разом зі скороченням виробництва на великих підприємствах став падати й курс їх акцій.

У 1901 р. було створено перший синдикат «Продвагон», до якого увійшли 13 великих вагонобудівних заводів. У тому ж році ХХVI з'їзд гірничопромисловців півдня Росії вперше поставив питання про необхідність організації синдикату в металургії, а в 1902 р. уряд затвердив статут такого синдикату, що отримав скорочену назву «Продамет» (товариство для продажу виробів російських металургійних заводів). Його основу склали заводи півдня країни, а також Царства Польського, деякі підприємства Центральної Росії та Уралу. У 1902 р. було створено й синдикат з продажу спеціальних чавунів – феромарганцю, феросиліцію, дзеркального, до якого увійшли Донецько-Юрїївський, Дніпровський, Новоросійський (Юза), Ольховський, Російсько-Балтійський, Олександрівський заводи. Згодом він здійснював вже 90 % збуту спеціальних чавунів Російської імперії. В тому ж році було створено синдикат з продажу залізних труб – «Трубопродаж», що об'єднав 10 заводів, у т. ч. 5 заводів Півдня. Його збут дорівнював майже 100% труб. У 1903 р. було створено всеросійський синдикат «Цвях», який об'єднав 32 заводи, у т. ч. Дружківський, Олександрівський, Дніпровський заводи. У 1904 р. було створено синдикат «Продвугілля», до якого увійшло 18 окремих акціонерних товариств, що видобували близько 75% вугілля в Донбасі, та ін.

Новоутворені об'єднання мали свої особливості. Вони виникали як загальноімперські, але їх основу складали українські підприємства, даючи до 65% всієї виробленої продукції. Крім того, іноземцям на

стадії становлення монополій належало до 90% акціонерних капіталів. Проте в 1910-1914 рр. намітилася тенденція до перерозподілу контролю над об'єднаннями на користь українсько-російських підприємців у чорній металургії та вугледобувній галузі.

Промисловому розвитку сприяло будівництво залізниць. У політиці уряду стосовно будівництва мережі залізниць можна виділити два відмінних один від одного етапи. На першому – початок ХХ ст. – відбувалося активне залучення приватного капіталу на будівництво залізниць у європейській частині Російської імперії. У червні 1905 р. було видано закон про це. Він надавав великі пільги інвесторам, бо казна обмежувала свою участь у прибутках частиною чистого прибутку не більше 8% на акціонерний капітал. Це призвело до того, що приватні підприємці були зацікавлені у швидкому будівництві залізниць, щоб скоріше отримати прибуток. На з'їзді представників промисловості і торгівлі перед самим початком світової війни наголошувалося, що у 1910 – 1913 рр. приріст залізничної мережі відбувався значно повільніше, ніж у попередні сорок років. Проте й при цьому масштаби залізничної мережі в Україні значно перевищували аналогічні в інших районах імперії, займаючи п'яту частину загальноімперських.

Другий етап державної політики розпочався у передвоєнні роки. Він визначався інтенсивним викупом державою приватних залізниць і створенням державного сектора. Напередодні війни залізниця на 78% стали державними.

Діяльність монополій сприяла суттєвим змінам в економічній та соціальній сфері. Період кризи змінився депресією, яка згодом змінилася новим промисловим піднесенням. Так, Наддніпрянська Україна починаючи з 1910 р. переживала промислове піднесення, яке охопило усі галузі фабрично-заводської промисловості. Особливо швидкими темпами зростала чорна металургія. У 1913 р. Південь України дав 420 млн. пуд. видобутку залізної руди (з 582 млн. пуд., видобутих у Російській імперії), або 72,3%. У Донбасі було видобуто 1,5 млрд. пуд. вугілля або 78 % (у 1900 р. було видобуто 671,6 млн. пуд., або 69,5 %), він був єдиним регіоном виробництва коксу в Російській імперії. У Наддніпрянській Україні діяв 21 металургійний завод, де вироблялося 69% загальноімперської продукції чавуну, 57% сталі та 58% прокату. Працювало 459 машинобудівних та металообробних заводів, які давали 20,2% всієї продукції імперії, а також випускалося понад 50% сільськогосподарських машин і 40%

паровозів. Інтенсивний розвиток промисловості та розширення залізничних мереж позитивно позначилися на формуванні стабільного внутрішнього ринку, сприяли суттєвим змінам у промислових містах, що обумовило процес урбанізації, який проявився у структурних змінах внутрішньої життєдіяльності. З десяти найбільших міст імперії у 1914 р. чотири – Одеса, Київ, Харків, Катеринослав – знаходилися в Україні. Зросла чисельність робітників й населення промислових міст. Розвиток концентрованого промислового виробництва потребував утворення чіткої інфраструктури, що створювало позитивні можливості для піднесення малих та середніх обслуговуючих підприємств. Так, в Одесі наприкінці ХІХ ст. почали діяти 25 цехів з 79 ремісничими спеціальностями, в яких нараховувалося 3926 майстрів, 4069 підмайстрів і 2556 учнів.

Розгорнулося й міське будівництво, особливо конторських приміщень, державних і громадських споруд, зростала кількість навчальних закладів. Великі міста відзначалися досить розвиненою системою комунального господарства: тротуари, газове освітлення, наявність трамваїв, водопроводу та ін. Діяльність монополістичних об'єднань призвела й до корінного перерозподілу в структурі населення між його міською та сільською частинами за відносними показниками на користь першої. Особливістю цих змін стосовно України був значний приріст мешканців міст за рахунок мігрантів з інших регіонів Російської імперії. Це призвело до збільшення мешканців України з 1863 р. до поч. ХХ ст. більш ніж у 1,7 рази з 13,4 до 23,4 млн. осіб.

Розвиток промисловості призвів до зростання робітничого класу. Так, у вугільній промисловості Донбасу чисельність робітників з 1892 р. по 1900 р. зросла з 25,9 тис. до 82,9 тис. осіб, у Криворіжжі чисельність робітників, зайнятих тільки видобутком руди, склала 15-18 тис. осіб, чисельність робітників металургійних заводів зросла до 43 тис. осіб. У південній губернії для роботи у сільському господарстві щорічно прибувало близько 900 тис. осіб.

Загалом у промисловості України працювало 330 тис., у сільському господарстві, рибальстві – 425 тис., на транспорті – 60 тис. осіб та ін. Переважну більшість робітників та обслуги (83,6%) в Україні складали місцеві мешканці, інші – прибулі з Орловської, Курської, Смоленської та ін. губерній Центральної Росії. Згідно з переписом 1897 р. у всіх галузях промислового виробництва було

зайнято 554,3 тис. осіб, з них росіян – 185 тис. (33,4%), українців – 204,2 тис. (36,9%), інших – 164 тис. (29,6%). В Донбасі прибулі в 1881 р. складали 7/8 робітників.

На межі століть мігранти складали особливо велику частку в металургійній та вугледобувній промисловості. Так, у металургії їх кількість досягла 41,6%, у вуглевидобутку – 33,5%. У контексті міст це виглядало так: у Юзівці, наприклад, 40,7% її мешканців були вихідцями з центральних губерній Росії та Прибалтики.

Монополізація промисловості суттєво впливала і на розвиток сільського господарства. Значний вплив сільського населення до міст був одним з чинників, які обумовили проведення аграрної реформи. Крім того, діяльність монополій супроводжувалася появою медичного, страхового та пенсійного обслуговування, що позитивно впливало на становище частини населення. Зокрема 2 червня 1903 р. було затверджено закон «Правила про винагороди потерпілим внаслідок нещасних випадків робітникам і службовцям, а також членам їх родин, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості», з яким його правова дія поширювалася на всі категорії приватних підприємств. Проте позитивні наслідки соціальних зрушень відзначалися лише у великих промислових містах.

Таким чином, реформи другої половини XIX ст. створили умови для розвитку промисловості й формування монополістичних об'єднань, які по суті визначали характер змін у соціально-економічному житті України, в т. ч. її урбанізацію, перерозподіл населення, створення промислових регіонів, найважливішим з яких був Донбас. Напередодні Першої світової війни Донбас зайняв виключне становище в Російській імперії. Якщо в 1890 р. видобуток вугілля складав 3,1 млн. т (50% від вуглевидобутку в імперії), то у 1900 р. – 11 млн. т, а в 1913 р. – 215,3 млн. т (понад 70%) і посідав п'яте місце в світі. Проте позитивні наслідки швидкого піднесення промисловості України могли бути більшими, якби цьому не перешкождала колоніальна політика імперії, яка нещадно експлуатувала природні та людські ресурси.

Відповідно запроваджувались деякі елементи буржуазної державності: виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління (земські та міські органи самоврядування), виборні органи суду (мирові судді), більш гнучкі буржуазні форми фінансового контролю і цензури, принципи

всезагальності в комплектуванні армії та діяльності органів народної освіти тощо.

5. Національно-визвольний рух.

Активізація економічного життя сприяла розвитку опозиційних до самодержавства сил. У другій половині XIX ст. в Україні поширився громадівський рух. Громади об'єднували представників ліберальної і демократичної інтелігенції. Вони утворювалися в різних містах і діяли здебільшого нелегально. Громади, в першу, чергу дбали про поширення української культури: організовували недільні школи, видавали літературні твори. Надалі вони почали пропагувати і політичні ідеї – перетворення України на федерацію робітничих і землеробських громад і на цій основі – побудову соціалістичного суспільства. Одним з найвидатніших теоретиків громадівського руху став М. Драгоманов, який через переслідування змушений був емігрувати до Швейцарії, але і там продовжив творчу діяльність. Драгоманов виступав за повалення імперського ладу в Росії і Австро-Угорщині та входження України до федерації народів, обстоював демократизм як принцип побудови суспільства і держави. Соціалістичні ідеї підтримували і представники загальноросійського народницького руху (60-80-і рр. XIX ст.), який поширювався і в Україні. В ньому також об'єднувалася інтелігенція – здебільшого різночинці, але і представники дворянських родів. Народники висунули гасло «Земля і воля народів!». Це означало перехід усіх земель у власність селян і запровадження селянського самоврядування. Народники сподівалися досягти цього, організувавши селянські повстання в усій імперії. Для цього вони організували «ходіння в народ» – влаштовувались у селах писарями, вчителями, фельдшерами, щоб пропагувати свої ідеї. Пропаганду народники поєднували з терористичними актами проти царських урядовців; саме вони підготували замах на Олександра II, який загинув у 1881 р. Проте відсутність масової підтримки та жорстке переслідування поліції зумовили занепад народницького руху. До політичного руху з 70-х рр. XIX ст. залучається і нова сила – пролетаріат. Першою робітничою організацією в Україні став «Південноросійський союз робітників» в Одесі (1875); у 80-ті рр. в Києві та Катеринославі виникли «Союзи боротьби за визволення робітничого класу». Організатори цих гуртків спиралися на ідеї марксизму про неминучість соціалістичної революції, яка знищить класову нерівність і експлуаторський лад. Відомим діячем

робітничого руху в Україні був Ю. Мельников, який 4 роки керував Київською школою марксистських агітаторів (з самих робітників). Основним шляхом боротьби робітників були страйки на підприємствах. Рубежем, який позначив новий етап національного руху, стала поява в Україні політичних партій. Перша з них – Революційна українська партія (РУП) виникла 1900 р. в Харкові; її засновниками стали Д. Антонович та М. Русов. РУП намагалася знайти широку підтримку серед селянства; з цією метою вона вела пропаганду (періодика, брошури), підбурюючи селян на страйки і виступи проти поміщиків. З РУП пізніше виділилися інші партії: Народна українська партія (НУП; різко націоналістична; М. Міхновський), «Спілка» (близька до меншовиків; М. Меленевський), Українська демократично-радикальна партія (УДРП; ліберальна; Б. Грінченко, С. Єфремов), Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП; С. Петлюра, В. Винниченко). Спільною для них (крім НУП) була ідея автономії України у складі федерації замість Російської імперії. В Україні діяли і загальноросійські партії: РСДРП (більшовики і меншовики), есери. Вони взяли активну участь в першій російській революції 1905-1907 рр., яка вибухнула через масове незадоволення режимом самодержавства. В революції брали участь робітники, селяни, інтелігенція; вона поширилася також в армії та на флоті (виступи на броненосці «Потьомкін» та крейсері «Очаків»; повстання саперів у Києві під керівництвом поручика Б. Жаданівського). Важливим наслідком революції стало скликання в Росії нового законодавчого органу – Державної Думи. Проте через розпорошеність сил, неузгодженість вимог різних верств царизм зміг почергово ліквідувати найбільш значні виступи. З 1907 р. розпочинається період реакції – ліквідація як соціальних, так і національних досягнень революції. Найбільшу активність у пробудженні самосвідомості виявили студенти Київського університету, які навесні 1860 р. заснували гурток «Українська громада», що ставив за мету працю на благо українського народу. До нього входили М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Чужбинський. Очолив гурток Володимир Антонович. Друкованим органом, що пропагував українську думку, була газета «Київський телеграф». Його програмні положення декларували, що український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець має віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу. Займалися в основному

культурно-просвітницькою роботою (створювали недільні та щоденні школи, організовували публічні лекції, поширювали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка). Діяльність громад викликала серйозну тривогу в урядових колах. Антиукраїнська кампанія завершилася циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва в липні 1863 р., в якому твердилось, що, нібито «більшість малоросіян... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, й що наріччя їх, яке вживається простолудом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». Противники ставлення до української мови як до «південноруського наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії, згубних для Малоросії». З 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. Циркуляр, проти якого виступив навіть царський міністр освіти О. Головін. Після Валуєвського циркуляра громадівський рух почав згасати і в другій половині 60-х років припинив своє існування. Так завершився перший етап громадівського руху. Другий його етап розпочався у 70-ті роки. На той час «старі» громадівці зберегли лише одну організацію – Київську, поряд з нею почали діяти молоді громади. Провідним ідеологом Київської громади був фундатор української політичної історії Микола Драгоманов. Декларація київських громадівців 1873 р., яка вважалася «програмою мінімум» або «основою програми», висувала три провідні ідеї: «федералізм», «демократизм», «раціоналізм». Принцип політичного федералізму поділяли ідейні лідери найбільших українських громад – Київської та Одеської. Емський указ забороняв ввезення на територію Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі», крім історичних документів.

Про шкоду, завдану Емським указом українській культурі, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки. Так закінчився другий етап громадівського руху. Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, котрі стали прообразом українських партій. «Братство тарасівців» було першим серед них. Виникло воно влітку 1891 р. з невеликої групи одностудентів Харківського університету, їх метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної. Його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах,

Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному, що на Чернігівщині, Оргієві – у Бессарабії (сучасна Молдова). Отже, українські громади відіграли помітну роль у вітчизняному русі другої половини ХІХ ст. За світоглядною орієнтацією вони об'єднували тодішню вітчизняну демократію від «культурників» ліберально-демократичного до «політиків» радикально-демократичного спрямування. Головним змістом діяльності стало служіння національно-культурному відродженню України. Суспільно-політичний рух у західноукраїнських землях. В першій половині ХІХ ст. тут також розпочалося видання літератури українською мовою (об'єднання «Руська трійця», яке підготувало альманах «Русалка Дністрова» – першу на Західній Україні україномовну книгу), а також дослідження рідної історії та мови. В цей час провідну роль у русі відігравала інтелігенція: М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич («Руська трійця»). Під час революції 1848-1849 рр. в Австрії. Центром українського руху в цей час стала нова громадська організація – Головна руська рада у Львові (голова – єпископ Г. Якимович, склад – інтелігенція і духовенство). Підтримуючи програму, сформульовану Головацьким, ГРР сподівалася вирішити ці завдання у складі імперії, в межах якої сподівалася на культурно-національну автономію (утворення у Східній Галичині окремої провінції).

Проте це завдання вирішене не було – як через позиції уряду, так і внаслідок протидії польської громадськості, що висувала таке ж завдання. У другій половині ХІХ ст. національний рух на західних землях поділяється на дві течії: «москвофіли» (орієнтувалися на з'єднання слов'янства під егідою Росії) та «народовці» (обстоювали автономію України у складі Австро-Угорщини). Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1864), культурно-освітню організацію «Руська бесіда» (1861), «Просвіту» (1868). Велике значення мало створене в 1873 р. у Львові літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Шевченка. Тривалий час (з 1897 по 1913 рік) – посаду голови Товариства обіймав М. Грушевський. Серед народовців у 70-х рр. проявились і більш радикальні сили, які не погоджувались на підтримку курсу імперії Габсбургів, підтримували ідеї соціалізму (найвідоміший – І. Франко). Наприкінці ХІХ ст. у краї утворились перші політичні партії. Член Русько-української радикальної партії (1900) Ю. Бачинський у 1895 р. видав знамениту книжку під назвою

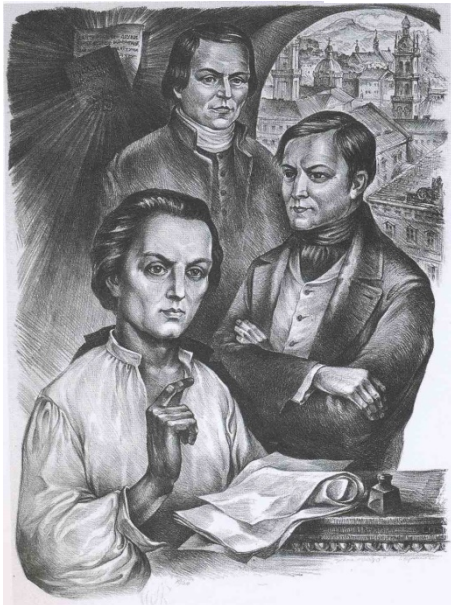
«Україна уярмлена». В ній автор першим у вітчизняній суспільно-політичній думці порушив питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній державі. Самостійницьку позицію зайняла і створена у 1899 р. Українська соціалдемократична партія (УСДП). Її основною метою було досягнення українським народом національного визволення і політичної самостійності, створення вільної держави українського люду, української республіки. Незалежність України визнавала й Українська національно-демократична партія, створена в тому ж 1899 р. Програма цієї партії передбачала завоювання українсько-руським народом культурної, економічної та політичної самостійності, злиття його в монолітний національний організм. Отже, у другій половині XIX ст. в західноукраїнських землях активізується суспільно-політичний рух, в якому злились різні течії, що виражали інтереси й ідеологію різних прошарків населення. Важливу роль у розвитку національної самосвідомості та національного руху як у західних, так і в східних українських землях відіграли народовські періодичні видання, культурно-освітні та наукові товариства, програми й політичні документи перших українських політичних партій. Висунення ідеалу незалежної Української соборної держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці XIX ст. Це свідчило про завершення процесу формування новітньої державницької ідеології свідомого українства.

Питання для самоконтролю:

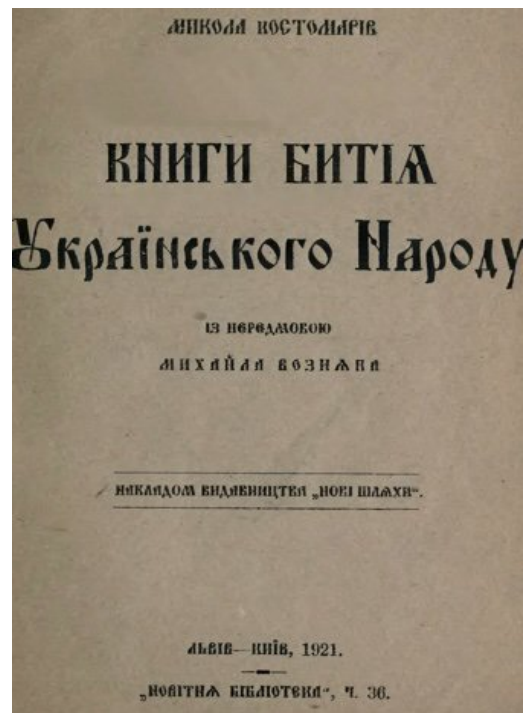
1. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку України у контексті реформ II-ї половини XIX ст.
2. Охарактеризуйте суть селянської реформи 1861 року.
3. В чому суть громадського руху?
4. Кого називають «молодими» і «старими» громадівцями?
5. Охарактеризуйте програмні документи Кирило–Мефодіївського братства.

Кирило-Мефодієвське товариство

Маркіян Шашкевич

Донецький металургійний завод

Тема 10.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТ.

План

1. Розвиток української культури у першій половині ХІХ ст.
2. Українська культура в другій половині ХІХ ст.

1. Розвиток української культури у першій половині ХІХ ст.

Протягом першої половини ХІХ ст. культурна праця української інтелігенції розвивалася у таких трьох основних напрямках: збирання історичних документів, фольклору, старожитностей; відродження національної мови, активне впровадження її в літературу, освіту, театр; створення політичних організацій, одним із завдань яких була пропаганда національної незалежності.

Національне відродження в галузі літературі пов'язане із творчістю І. Котляревського, автора поеми «Енеїда» – першого твору нової української літератури. З появою творів Котляревського українська мова завоювала право на своє існування. Вона збагачувалася творчими здобутками у прозі, поезії, драматургії, публіцистиці. Основоположником художньої прози нової української літератури був Г. Квітка-Основ'яненко. Антикріпосницькими ідеями пройняті його роман «Пан Халявський», повісті «Українські дипломати», «Життя і пригоди Петра Столбикова». Окремі його твори («Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Сватання на Гончарівці») є гостро психологічними, витриманими у сентиментальних тонах. В цей же час в українську літературу приходять українські письменники та поети-романтики Є. Гребінка, Л. Боровиковський, М. Костомаров, А. Метлинський, М. Шашкевич, Т. Шевченко та ін. Розвиткові стилю романтизму сприяла творчість Є. Гребінки. Наслідуючи кращі літературні та фольклорні традиції, письменник виявив творчу індивідуальність у жанрі байки. Він викривав соціальні суперечності тогочасної дійсності, протиставляючи їх високим людським якостям – людяності, працьовитості, доброті. Палкою любов'ю до України, захопленням її героїчною історією пройнята також поезія Є. Гребінки. Серед його поетизованих переказів про минуле рідного краю виділяється романтична поема «Богдан» (1843) – один з найкращих тогочасних творів про Б. Хмельницького. Формування нової української літератури завершилося у творчості Т. Шевченка. Він як ніхто інший синтезував основні українські діалекти, міські та сільські говірки,

надав їм загальноукраїнської форми й став трибуном українського народу. Вже в першій поетичній збірці «Кобзар» (1840) поет постав як неперевершений майстер народної поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання свого народу. В його творчості знайшли відображення найболючіші проблеми життя українців і України. Новий етап літературного й громадсько-культурного руху в Західній Україні цього часу засвідчила збірка «Русалка Дністровая» 1837 р., авторами якої були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яков Головацький – т.зв. «Руська трійця». У ній було вміщено кілька десятків творів українського писемного фольклору, об'єднаних у цикли: «думи і думки», «обрядові пісні», «колядки», переклади сербських народних пісень та оригінальні твори авторів (вірші, балади, оповідання). Продовженням «Русалки Дністрової» був виданий І. Головацьким альманах «Вінок русинам на обжинки» у двох частинах (Відень, 1846-1847). Значні зміни відбуваються у розвитку освіти. 1802 р. в Російській імперії було створено Міністерство освіти, яке взяло шкільництво під повний контроль. На місцях його здійснювала адміністрація Харківського, Київського та Одеського навчальних округів. Система шкіл в Україні не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Русифікаторська політика царизму в Україні гальмувала розвиток національної школи. На кінець 50-х рр. ХІХ ст. на всіх українських землях було лише 1300 початкових шкіл, в яких навчалося 67 тис. учнів. З 1803 р. впроваджувалися чотири типи шкіл: парафіяльні; повітові; губернські (гімназії); університети. Парафіяльні школи були початковими, навчання в них тривало 4-6 місяців у селах, і до одного року у містах. Дітей навчали (російською мовою) читати, писати, елементарних арифметичних дій, основ православної релігії. У повітових училищах і професійних навчальних закладах (сільськогосподарських, фельдшерських) навчалися вихідці з заможних верств населення. Для дворянства засновувалися гімназії. Протягом першої половини ХІХ ст. гімназії було відкрито в Одесі, Харкові та Києві (по дві), Чернігові, Полтаві, Катеринославі та ін. містах. З 1828 р. навчання в них тривало 7 років. Діяли також приватні пансіони, що працювали за програмою середніх навчальних закладів. Доньки дворян здобували освіту і виховувалися в інститутах шляхетних дівчат (Харків, 1812; Полтава, 1817; Одеса, 1829; Керч, 1836; Київ, 1838). Проміжне місце між гімназіями та університетами

займали ліцеї, яких в Україні було три: Рішельєвський в Одесі (1817), Кременецький на Волині (1819), Ніжинський (1820). Розвивалася і вища освіта. 1805 р. з ініціативи В.Каразіна засновано Харківський університет. 1834 р. у Києві почав діяти університет св. Володимира. Першим ректором став професор М. Максимович. Розвиток промисловості вимагав створення мережі професійних закладів. 1804 р. в Чернігові відкрито перше в Україні ремісниче училище. З часом у Полтаві і Херсоні відкрилися училища для підготовки службовців державних установ. В Одесі відкрилося садівниче училище, землеробське у Харкові, землемірне у Кременці, училище торгівельного мореплавства у Херсоні. У Західній Україні успішно працював Львівський університет. З 1826 р. відкрито ліцей у Чернівцях. У Закарпатті не було жодного вищого навчального закладу, а Чернівецький ліцей готував церковнослужителів.

Система початкової освіти була підпорядкована церковним властям. До неї належали на всіх західноукраїнських землях трикласні школи. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. на українських землях зароджується наукове історіописання. В Україні, як і в Європі, цей процес проходив паралельно зі створенням університетів, що, поряд з науковими товариствами, стали осередками дослідження історії та підготовки когорт професійних істориків. Перша чверть XIX ст. у розвитку української історіографії характеризується поєднанням в одній особі автора певної систематичної історії з критиком та збирачем текстів, історичних пам'яток і джерел. За відповідним принципом написані праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, Д. Зубрицького як перші власне наукові історії України. Визначною пам'яткою історіописання початку XIX ст. стала «Історія Русів», чиє авторство залишається нез'ясованим і до сьогодні. Вона значною мірою вплинула на подальший розвиток історіографічного процесу, розглядаючи козацтво як основний рушій української історії з XVI ст. і стимулюючи таким чином інтерес до його вивчення. У 20-60-х рр. XIX ст. з'являється романтичний напрям української історіографії: перші історико-етнографічні збірники й розвідки М. Цертелєва, І. Срезневського (збірка «Запорожская старина»), М. Максимовича, харківських романтиків А. Метлинського, М. Костомарова, в Галичині – «Руської трійці». Осередками науково-дослідної діяльності на поч. XIX ст. були вищі навчальні заклади, державні установи та громадські фахові товариства. Так, для допомоги сільському господарству і транспорту

на Харківщині та у Миколаєві були відкриті метеорологічні станції, які дали змогу розробляти прогнозну карту погоди. В усіх губернських центрах України були організовані статистичні комітети, які вивчали стан промисловості, сільського господарства, торгівлі та видавали необхідні практичні рекомендації. Українська музична культура XIX ст. успадкувала від попередньої епохи чимало художніх цінностей, що дали вагомий поштовх для її подальшого розвитку. Головним чином це стосується творчості великих майстрів хорової справи М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, яка увійшла в золотий фонд світового мистецтва, відкрила щедрі багатства національно забарвленого багатоголосого співу. У той час формуються важливі осередки музичної освіти (наприклад, глухівська школа), виникають цікаві зразки інструментальної та вокальної музики, нерідко засновані на українських фольклорних мотивах. Важливим осередком музичної культури в Галичині стали організовані 1828 р. хор і музична школа при кафедральному соборі в Перемишлі. Особливо велике значення у становленні національної композиторської школи відіграла творчість двох найвидатніших діячів перемишльської школи – Михайла Вербицького та Івана Лаврівського. Власне, про український театр на поч. XIX ст. говорити не доводиться, оскільки його не було. Існували лише російські й польські професійні трупи і палацово-поміщицькі театри на Наддніпрянщині. У підвладній Австрії Галичині виступали німецькі та польські мандрівні трупи. Початок XIX ст. позначений виникненням в Україні садибних театрів великих землевласників. Це були польськомовні на Правобережжі і російськомовні на Лівобережній і Південній Україні домашні аматорські театри, до роботи в яких залучались як окремі кріпаки, так і великі кріпацькі трупи. У 30-40-і рр. не лише у містах України, а й у Російській імперії на сценах аматорських театрів зрідка йшли українські вистави («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Шельменко-денщик»). Успіхом ці вистави завдячували передусім їх учасникові М. Щепкіну, який і був найвидатнішим серед тодішніх російсько-українських акторів. Оскільки українські п'єси в Москві та Петербурзі йшли не в перекладі російською мовою, а в оригіналі за участю М. Щепкіна та інших українців, це дає підстави вважати їх вистави надбанням передусім української театральної культури. Разом зі Щепкіним з 1837 р. грав видатний український актор Карпо Соленик. Серед інших акторів, які виконували українські ролі в реалістичній манері,

були Данило Жураховський, Карл Зелінський, Теофіл Домбровський, Петро Репановський, Дмитро Зубович, Дмитро Дмитренко; серед актрис – Любов Млотковська, Аграфена Кравченко та ін.

Розвиток архітектури в цей період здійснювався у стилі класицизму. Провідна роль належала містобудуванню. За розробленими проектами забудовувалися, нові міста, торговельні та військові порти на чорноморському узбережжі – Херсон, Севастополь, Одеса, Миколаїв. Змінювалися старі адміністративні центри – Київ, Чернігів, Полтава. На формування архітектурного вигляду міст у значній мірі справило вплив спорудження будівель торговельного призначення: Контрактовий дім у Києві (1815-1817, архітектор В.Гесте), гостинні двори у Білій Церкві (1809-1814), Києві (1809-1828, архітектор А.Меленський) та ін. З розвитком світського мистецтва почалося будівництво спеціальних театральних приміщень: Міський театр у Києві (1804-1806, арх. Меленський), театр в Одесі (1809, за проектом Ж.Тома де Томон). Промисловий розвиток суспільства викликав необхідність будівництва різноманітних навчальних закладів: новий корпус Київської академії (1822-1825, арх. Меленський), Ніжинський ліцей І.Безбородько (1824, арх. Л.Руска), інститути шляхетних дівчат у Полтаві (1832) та Києві (1832-1842, арх. В.Беретті), університет у Києві (1837-1842, арх. В.Беретті). Класицизм, який був офіційним стилем, одночасно виражав високий громадянський пафос, патріотичні настрої. Це знайшло відображення у монументальній скульптурі, яка витримана у дусі античності – пам'ятник на честь повернення Києву Магдебурзького права (1802-1808, арх. Меленський), Колона Слави у Полтаві (1805- 1809, арх. Тома де Томон), пам'ятник Рішельє в Одесі (1823-1828, скульптор І. Мартос). Україна в середині ХІХ ст. 168 Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні палацово-паркової архітектури, зокрема, таких пам'яток як палац К. Розумовського в Батурині, палац Галагана в с. Сокиринцях на Чернігівщині, знаменита «Софіївка» в Умані, парк «Олександрія» на березі Роси у Білій Церкві, «Тростянець» у Чернігівській області. У Західній Україні класицизм у архітектурі почав затверджуватися наприкінці ХVІІІ ст.: бібліотека Оссолінських (1824, арх. І. Беліта, П. Нобіле), Міський театр (1837-1842, арх. І. Зальцман та Л. Пихль), ратуша (1827-1835, арх. І. Маркль, Ф. Трешер) усі у Львові. Класицизм в образотворчому мистецтві проявився у розписах культових споруд: Благовіщенський собор у Ніжині (1802-1815),

палаців Розумовського в Батурині, Воронцова в Одесі та Сімферополі. У мистецтві західноукраїнських земель класицизм утверджувався завдяки тісним зв'язкам із західноєвропейським мистецтвом, у т.ч. італійським (живописці Л. Долинський, О. Белявський, скульптори Г. Витвер, сім'я Шимзеров). У станковому живописі, наприклад, у жанрі портрета посилилася увага до індивідуальних рис людини, її зовнішності та духовного життя. Відомими майстрами українського портрета були Д. Левицький та В. Боровиковський. Самостійним жанром становиться пейзаж: акварелі А. Кунавіна, міські пейзажі І. Сошенка, М. Сажина, пейзажні, жанрові твори В. Штернберга. Важливий внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва зробив Т. Шевченко, який був одним із найвидатніших майстрів цього жанру. Шевченко як художник-реаліст, одним з перших правдиво змалював життя і побут селянства («На пасиці», «Селянська родина», 1843). У 1844 р. вийшов перший випуск серії офортів «Живописна Україна», яку художник задумав як періодичне видання про історію, народний побут, звичаї, природу, історичні пам'ятки. Одним із провідних жанрів мистецької творчості Шевченка був портрет. У цьому жанрі художник створив понад 130 робіт. У 1860 р. за серію офортів за творами К. Брюлова та автопортрети Шевченко був удостоєний звання академіка гравірування. Українська культура в другій половині ХІХ ст. Із запровадженням в Україні громадського руху (з 1859) поживляється культурне життя. Значну літературно-організаційну та видавничу діяльність розпочинає Пантелеймон Куліш. Він прагнув збагатити літературу оригінальними жанрами, ввести її в загальноєвропейський літературний процес. Куліш створив перший національний історичний роман «Чорна рада». Високого громадянського звучання набули його альманахи «Хата», збірки поезій «Досвітки», «Хуторна поезія» та ін. Формується реалістичний напрям, започаткований у творчості Марко Вовчок: соціальна повість «Інститутка», «Народні оповідання» та ін. Продовжується літературна діяльність Л. Глібова. Гуманістичними мотивами була пройнята творчість засновника громадянської і пісенно-романсової лірики Степана Руданського: «Співомовки», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Мене забудь». Його перу належать також історичні поеми. Велике значення має також повість Анатолія Свидницького «Люборацькі». Значний резонанс у суспільстві мав доробок письменників О. Кониського, Г. Барвінок, О. Стороженка. Серед

письменників Галичини 50-х рр. найбільшу увагу привертає діяльність М. Устияновича, А. Могильницького та ін. Очевидна активізація національно-культурного українського життя насторожувала шовіністичні кола імперії. У липні 1863 р. було видано Валуєвський циркуляр. Відразу ж після нього кількість східноукраїнських видань була незначною. Проте українське культурне життя уже не загальмовується.

2. Українська культура в другій половині XIX ст.

Здобутки української прози 60-80-х рр. пов'язані із творчістю І. Нечуя-Левицького (понад 50 романів, повістей, оповідань і казок – «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря»), П. Мирного (роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», повість «Голодна воля»), згодом І. Франка (близько 5 тис. різноманітних праць – поеми «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці» тощо). У доробку Бориса Грінченка – оповідання, повісті, поетичні збірки, драматичні твори, переклади, публіцистичні й літературно-критичні виступи, фольклористичні видання тощо, і нарешті, упорядкований ним і відредагований чотиритомний «Словник української мови» (1907–1909). Чимала прозова спадщина Олени Пчілки – письменниці, культурного діяча. Повість «Товаришки», твори «Світло добра й любові», «Маскарад», «Забавний вечір» та ін. Відмінна самобутність характеризує поезію і прозу Осипа Маковея. Її важливою складовою є широкий діапазон гумористичного й сатиричного вислову: гуморески «Як я видавав газету», «Як я продавав свої новели», «Два ставки. Весняна ідилія», повість «Залісе». Наприкінці XIX ст. починається творчість М. Коцюбинського: «Fata morgana», «Тіні забутих предків» та ін. Значний внесок в українську прозу кінця XIX ст. зробили Ольга Кобилянська: повість «Земля», «В неділю рано зілля копала...»; Василь Стефаник – прозова збірка «Синя книжечка», «Камінний хрест». Одне з чільних місць в українській поезії 80-90-х рр. належить діяльності Якова Гоголева: збірки «Ворскло», «Слобожанщина». Визначним явищем української поезії кінця XIX – початку XX ст. є творчість Л. Українки. У 60–70-ті рр. XIX ст. в Російській імперії було проведено низку реформ, в т. ч. і у галузі освіти. У 1864 р. усі типи початкових шкіл стали початковими народними училищами. Школи відкриваються земствами. Прогресивні представники української інтелігенції організовували недільні школи для селян, робітників. У 1859–1862 рр. в Україні їх діяло понад 110. Т. Шевченко написав для них «Букварь

южнорусский». Викладали в цих школах гуманітарні та природничі дисципліни. Проте за царським указом від 10 червня 1862 р. недільні школи було закрито. Початкові народні училища працювали за єдиним планом і програмою: тут вивчали закон Божий, чотири дії арифметики. Відкривалися двокласні початкові училища, де викладали історію, географію, малювання тощо. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізували в 6-річні міські училища. Наприкінці ХІХ ст. кількість початкових шкіл в Україні порівняно з 1856 р. зросла і досягла майже 17 тис. Проте поза школою залишалося понад 70% дітей. Основними середньоосвітніми закладами були гімназії. За статутом 1864 р. створювалися повні (семикласні) та неповні (чотирикласні) гімназії. Наприкінці ХІХ ст. в Україні було 129 гімназій і 19 реальних училищ. У 70–90-ті рр. відкрилися Новоросійський в Одесі (1865) і Чернівецький (1875) університети, Харківський, Київський, Львівський політехнічні інститути та інші вищі навчальні заклади. З'являється чимало ремісничих, нижчих промислових, комерційних, сільськогосподарських, технічних та інших училищ, а також учительських семінарій. Відкриваються вищі спеціальні навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний, Південноросійський технологічний у Харкові, Вище гірниче училище в Катеринославі та ін. На західноукраїнських землях за реформою 1869 р. початкові школи було передано у відання світських органів, формально впроваджено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14 років. Однак матеріальні нестатки не давали змоги відвідувати школи багатьом із них, не вистачало вчителів, приміщень. Із другої половини ХІХ ст. запроваджується народницький напрям історіографії. У працях М. Костомарова, П. Куліша, О. Кістяківського, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Лазаревського та ін. дослідників український народ постає як суб'єкт історичного процесу. Осередками народницького напрямку виступали часопис «Основа» (60-ті рр.), Південне відділення Російського географічного товариства (70-ті рр.), журнал «Киевская старина» на чолі з О. Лазаревським (80-ті рр.). Проблеми народницького напрямку репрезентовані у працях В. Антоновича та його учнів. Антонович працював переважно над історією Правобережної України та її соціально-економічними проблемами. Значну увагу приділяв історії козацтва, гайдамаччині, містам, шляхетству. Однак, найбільшою заслугою стало створення

власної наукової школи – т. зв. київської школи істориків. До його школи належали майже всі історики, які посідали професійні кафедри в українських університетах наприкінці ХІХ ст. – Д. Багалій (Харків), І. Линниченко (Одеса), П. Голубовський (Київ), О. Андріяшев, П. Іванов, Н. Мончаловський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, В. Ляскоронський, М. Грушевський та ін.

Протягом другої половини ХІХ ст. в містах України засновано низку наукових історичних товариств (Історичне товариство ім. Нестора Літописця, Історико-філологічне товариство, НТШ), часописів та журналів («Киевская старина», «Записки НТШ»), археографічних комісій і товариств, музеїв. Особливе значення для розвитку науки і культури України мало товариство, що об'єднало в своїх лавах учених гуманітарного та природознавчого профілю, котрі розгорнули цілий спектр українознавчих досліджень. Сприятливі умови для створення такої організації склалися в кінці ХІХ ст. у Галичині. Саме у Львові у 1873 р. гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури. Серед засновників фонду «Товариство імені Шевченка» були Олександр Кониський, Єлизавета Милорадович, Дмитро Пильчиков. 13 березня 1892 р. на спеціальних загальних зборах Товариства було схвалено новий статут, за яким воно стало називатися Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Воно набуло чіткої структури і складалося з 3-х секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничо-лікарської. З 1892 р почали виходити «Записки НТШ», редактором якого з 1895 р. став М. Грушевський. Крім «Записок», товариство видавало спеціальні збірники секцій, праці комісій та ін. видання. З 1868 р. у Львові було засновано товариство «Просвіта», яке об'єднало всі патріотично налаштовані верстви суспільства, що усвідомлювали значення для українського народу освіти рідною мовою як шлях до національного відродження. Засновниками й керманичами «Просвіти» виступили А. Вахнянин – композитор і письменник, один з лідерів партії народовців, та Омелян Партацький – мовознавець, педагог. Зусиллями «Просвіти» 6 серпня 1881 р. було засноване Руське товариство педагогічне, 1912 р. перейменоване на Українське педагогічне товариство – «Рідна школа». Як окремий підрозділ «Просвіти» функціонувало товариство «Народна Рада» (24 жовтня 1885 р.). Оригінальні праці багатьох українських вчених збагатили вітчизняну і світову науку. Математик Д. Граве заснував першу алгебраїчну школу в Україні. У наукових колах незаперечним

авторитетом користувався професор математики Київського університету М. Остроградський. Своєрідними науково-дослідними центрами стали кафедри фізики Київського, Харківського, Новоросійського університетів. З 1865 по 1890 рр. кафедру фізики Київського університету очолював М. Авенаріус – основоположник однієї з перших в Україні наукових шкіл з молекулярної фізики. В галузі термодинаміки прославився розробками М. Шиллер, який очолював кафедру теоретичної фізики. У Харківському університеті М. Бекетов почав викладати основи нової науки – фізичної хімії. В галузі магнетизму, електротехніки та електролізу з 1880 р. у Харкові працював М. Пильчиков – один з піонерів рентгенографії та рентгенології. 1881 р. український інженер М. Бенардос винайшов і застосував у промисловій практиці дугове електрозварювання металів. Інтенсивно розвивалася біологічна наука. Плідну діяльність Новоросійському університеті розгорнув видатний вчений І. Мечников. У 1886 р. він разом із мікробіологом М. Гамалією заснував в Одесі першу вітчизняну і другу в світі бактеріологічну станцію, де почали використовувати вакцини проти інфекційних захворювань. За розвиток теорії та практики нової на той час галузі біології та медицини – імунології – Мечников був удостоєний Нобелівської премії. У II-й пол. XIX ст. процес становлення національної композиторської школи набув значного розмаху, хоча проходив нерівномірно, долаючи значні перешкоди. В Україні виникають важливі осередки розвитку оперного мистецтва. Завдяки будівництву у великих містах спеціальних театральних будинків у Києві, Одесі, Харкові замість мандрівних труп, формуються справжні центри оперної культури. У композиторській спадщині Миколи Лисенка сконцентрувалися провідні тенденції розвитку українського музичного мистецтва: обробки народних пісень, створення музичного циклу до «Кобзаря» Т. Шевченка, кантати, твори на тексти І. Франка, Л. Українка, М. Гоголя, опери «Тарас Бульба», «Енеїда», «Ноктюрн». Досягнення Петра Сокальського на композиторській ниві були істотними для утвердження професійної сутності українського музичного мистецтва. Опери «Майська ніч», «Облога Дубна» (за мотивами повісті «Тарас Бульба»), незавершені «Мазепа» (за поемою Пушкіна) та «Боротьба на Україні» («Богдан Хмельницький»); фантазії, музичні картинки, рапсодії тощо. Формування композиторських особистостей та розвиток музично-творчих процесів другої половини XIX ст. у Галичині й Буковині проходили

під помітним впливом посилених зв'язків з Наддніпрянщиною. Значну роль у поживленні українського музичного життя відіграло засноване 1862 р. культурно-освітнє товариство «Руська бесіда». У ньому систематично влаштовувалися т.зв. декламаційно-музичні вечори, на яких аматори виступали зі співами, читанням віршів тощо. Музичні номери, в т. ч. й українські хорові пісні, виконувалися також на балах і танцювальних імпрезах «Руської бесіди». Часто влаштовувало музичні виступи студентське об'єднання «Академічний кружок», заснований 1871 р. Починаючи з 1884 р. систематично організовувало концерти також товариство ремісників «Зоря». 1870 р. Анатоль Вахнянин заснував хорове товариство «Торбан». Особливе місце в українській культурі займає Сидір Воробкевич – надзвичайної популярності набули його хорові мініатюри ліричного складу, застольні пісні для чоловічого хору без супроводу, інтерпретації поезій Шевченка. Значну роль в утвердженні й популяризації засад української композиторської школи відіграв Анатоль Вахнянин: оригінальні хори, опера «Купало». Велике значення для музичної культури мали Віктор Матюк (хори), Остап Нижанківський (чоловічі хори без супроводу), Євген Купчинський (пісні для голосу з фортепіано), Генріх Топольницький (хори, обробка народних пісень), Денис Січинський (кантата «Дніпро реве», хорові обробки народних пісень), Філарет Колеса (автор хорів на вірші Шевченка, обробка народних пісень) та ін. У першій половині 60-х рр. в Україні активно розвивається аматорський театральний рух. Аматорські драматичні гуртки виникають при недільних школах, ними опікуються «Громади»: Полтава, Гадяч, Чернігів. З 1859 р. діють студентські театральні гуртки в університеті св. Володимира у Києві. 17 березня 1864 р. з ініціативи Ю. Лавровського та під опікою товариства «Руська бесіда» у Львові було відкрито Руський народний театр, який давав вистави у галицьких та буковинських містах. У червні 1865 р. Руський народний театр був переведений у статус професіонального. Після Емського указу 1876 р. до 1880 р. українське театральне аматорство мало підпільний характер. Вистави готувалися й виконувалися у приватних будинках таємно від поліції за участю осіб, яким можна було довіряти. Це була одна із форм діяльності українських «Громад». Улітку 1883 р. в Одесі було з'єднано найвидатніших тоді діячів українського театру з метою створення зразкової високомистецької української трупи. М. Старицький очолив антрепризу, а М. Кропивницький став її мистецьким керівником.

Вистави почалися 15 серпня 1883 р. в Одесі «Наталкою Полтавкою». Під час виступів у Миколаєві у вересні 1883 р. до неї вступив наймолодший з братів Тобілевичів – Панас Карпович (псевдонім Саксаганський), а в Єлісаветграді (вересень-жовтень 1883 р.) – до трупи приєднався найстарший з братів – Іван Карпович (Карпенко-Карий). До кінця 1883 р. трупа збагатилася сестрою братів Тобілевичів – Марією (Садовська), Ганною Затиркевич-Карпінською, В. Грицаєм, Ю. Касиненком, М. Маньківською, Л. Квіткою та ін. Проте успіхами українських акторів була стурбована царська влада, вбачаючи в українських виставах демонстрацію сепаратизму, тому у Петербурзі було підготовлене таємне розпорядження Головного управління у справах друку від 31 грудня 1883 р., яким заборонялося утворення окремих українських театрів з виконанням тільки українських п'єс і пропонувалося надалі дозволяти українські вистави лише за умови, що поряд з українською виставою ітиме російськомовна п'єса. Більша частина Наддніпрянської України – Правобережжя, Полтавщина, Чернігівщина близько 10 років були позбавлені можливості дивитися вистави українських театрів. 8 квітня 1890 р. розпочало свою діяльність «Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П. Саксаганського», його основу становили П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовська, Д. Мова, С. Тобілевич, Л. Квітка. Незабаром до трупи вступили Л. Ліницька, Г. Решетников, П. Васильківський, Г. Борисоглібська та ін. Архітектура другої половини ХІХ ст. характеризується подальшим розвитком. На площах, вулицях у парках встановлювали пам'ятники Б. Хмельницькому у Києві, О. Пушкіну в Одесі, О. Суворову в Ізмаїлі. У Криму у маєтках створювали екзотичні ландшафтні парки – Алупкінський, Нікітський, Лівадійський та ін. Архітектурі другої половини ХІХ ст. притаманний розвиток історизму, еkleктики та стилізації. Характерні споруди цього напрямку – Міська дума у Києві (1876, арх. А.Шиле), біржа у Харкові (1880, арх. Б.Міхаловський), театри в Одесі (1884–1887, арх. Ф. Фелькор та Г. Гельмар) та Києві (1901, арх. В. Шретер), вокзал у Харкові (1886-1901, арх. Ю. Цауне, С. Загоскін), Нова біржа в Одесі (1894-1899, арх. А. Бернардацці), Театр опери та балету у Львові (1897-1900, арх. Д. Скоробогатов), судові установи в Одесі (1895, арх. Н. Толвінський) та ін. У образотворчому мистецтві творчість Шевченка мала великий вплив на живописців. Це передусім навіяні поезією Шевченка офорти та живописні твори Л. Жемчужникова:

«Кобзар на дорозі» (1854), «Покинута» (1860), серія «Мальовнича Україна» (1861- 1862); жанрові картини І. Соколова: «Проводи рекрутів» (1851), «З базару» (1859); гостросоціальні, з національним колоритом та тонким ліризмом живописні твори К. Трутовського: «Хворий» (1883), «Весільний викуп», «У місячну ніч» (1881). Глибоко психологічні характеристики мають жанрові картини та графічні портрети селян, створені П. Мартиновичем. У Західній Україні працювали художники Т. Копистинський, Т. Романчук, портретист К. Устиянович, жанрові полотна І. Труша, портрети та натюрморти А. Новаковського. Реалістичні принципи в скульптурі присутні в роботах Г. Кузневича, П. Вийтовича, М. Пращука. На Буковині працювали художники Ю.Пигуляк, А.Кохановська, у Закарпатті – І. Рошкович, Ю. Виращ, скульптор І.Петридес. Наприкінці ХІХ ст. продовжує розвиватися монументально-декоративний живопис: розписи та мозаїка у Володимирському соборі Києва (худ. В. Васнецов, М. Нестеров, М. Врубель, П. Сведомський, В. Замирайло, С. Костенко, Н. Пимоненко), розписи та ікони М. Врубеля для мармурового іконостасу у Кирилівській церкві Києва. Подальший розвиток отримала станкова скульптура – портрети і статуї П. Забіли (портрет Т. Шевченка, 1872; М. Салтикова-Щедріна, 1879; В. Маяковського, 1894; бюст для пам'ятника М. Гоголю в Ніжині, 1881; пам'ятник на могилі А Герцена у Ніцці), Б. Едуардса («Катерина», 1885; «Життя невеселе», 1887-1899).

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте поняття «національне відродження».
2. Розкажіть про романтичний стиль в українській літературі. Які письменники та поети представляли цей стиль в українській літературі?
3. Охарактеризуйте стан розвитку музичної культури і театру в Україні.
4. Що таке класицизм в архітектурі та образотворчому мистецтві?
5. Назвіть представників цієї течії в українській культурі.
6. Як розвивалася наука в Україні? Які основні досягнення українських науковців у ХІХ ст.?

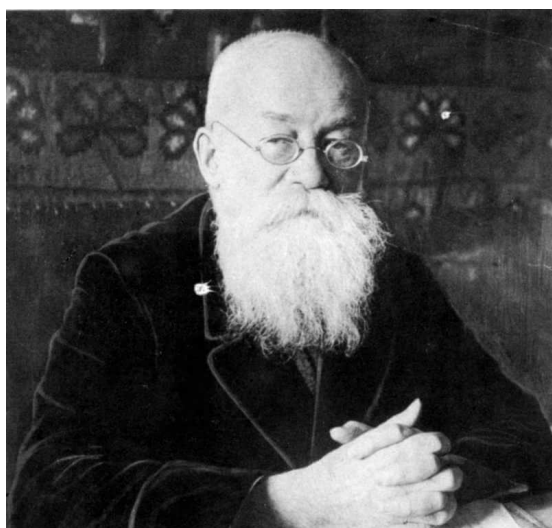
Володимир Антонович

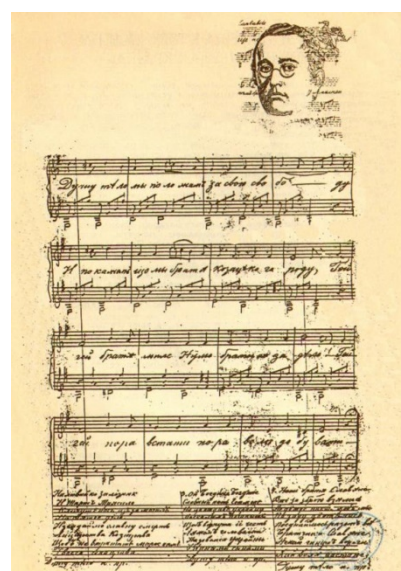
Фрагмент з вистави «Наталка Полтавка»

Одеський університет

Михайло Грушевський

Тема 11.

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЧ. XX СТ. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

План

1. Соціально-економічний розвиток українських земель в к. XIX – на поч. XX ст.
2. Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні на поч. XX ст.
3. Суспільно-політичний рух на західно-українських землях на по. XX ст.
4. Розвиток української культури на поч. XX ст.

1. Соціально-економічний розвиток українських земель в к. XIX – на поч. XX ст.

Особливо бурхливе зростання економіки України припадає на період 1893–1899 років, перш за все в галузях важкої промисловості, де виробництво зросло у два рази. Швидкими темпами розвивались гірничодобувна і металургійна промисловість, машинобудування. 1900–1908 рр. можна охарактеризувати як період деякого занепаду. При цьому обсяги промислового виробництва зростали, але це відбувалось дуже нерівномірно. Зокрема, виплавка чавуну зменшилась, а видобуток вугілля зріс. Зростає кількість зайнятих робочих рук, загальний випуск промислової продукції.

В 1909–1913 рр. відбувається процес економічного зростання, який охопив практично всі галузі господарства України. Особливо швидкими темпами йшло зростання промислової продукції. Циклічність розвитку економіки на початку XX ст. привела до посилення процесу монополізації. Відбувався процес концентрації виробництва на найбільших підприємствах. Так 75 % чавуну виплавлялось на 9 металургійних заводах, на яких працювало до 80 % всіх парових двигунів і робітників металургійних підприємств. В першому десятилітті XX ст. на базі цих великих підприємств створюються монополії. В 1902 р. було засновано могутній синдикат «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів» («Продамет»), його акціонерний капітал становив 900 тис. крб. Спочатку тут об'єднались 14 заводів для продажу листового і широкополосного заліза, пізніше синдикат почав реалізовувати вироби прокату.

На початку століття утворились такі могутні синдикати, як «Продпаровоз» (Рада паровозобудівних заводів, 1901 р.); «Цвях» (1903 р.); «Продвагон» (1904 р.); «Продвугілля» (1904 р.), на частку якого в 1909 р. припадало 60 % добутку вугілля Донбасу.

Одним із методів панування монополії початку ХХ ст. було стримування об'ємів виробництва і підвищення цін на продукцію. Перший синдикатний договір в системі «Продамет» сприяв підвищенню цін на залізо. Пізніше «Продамет» увів у практику виплату премій тим підприємствам, які не повністю виконували визначену їм норму виробництва продукції металургії. В 1911 р. підприємства Півдня України, що входили в «Продамет», скоротили виробництво рейок на 20%, а ціни при цьому зросли на 40 %.

На рубежі двох століть значну роль в багатьох галузях господарства почав відігравати іноземний капітал. За останнє десятиліття ХІХ ст. об'єм іноземних інвестицій в промисловість і банківську систему Росії зріс з 214,7 до 911 млн. крб. До 96% всіх іноземних капіталів припадало на чотири європейські країни: Францію, Англію, Німеччину і Бельгію, при цьому кожна із цих країн мала свої галузеві орієнтації. Так, Франція і Бельгія проявляли особливий інтерес до металургії, машинобудування, банківської системи. Англія свої інвестиції направляла у вугільну промисловість Донбасу. На початку ХХ ст. частка Франції складала 31% в загальному об'ємі іноземного капіталу, Англії – 24%, Німеччини – 20%, Бельгії – 13%. При участі європейських бізнесменів в Донбасі і Криворіжжі були побудовані металургійні заводи, що обладнувались за останнім словом техніки. Значних успіхів було досягнуто в галузі внутрішньої і зовнішньої торгівлі: об'єм внутрішньої торгівлі Росії в 1913 р. складав 18 млрд. крб.; зовнішньоторговий обіг в 1913 р. становив 2,6 млрд. крб, що в 1,5 рази більше, ніж в 1909 р. Структура експорту традиційно складалась із сировини сільськогосподарської продукції, а імпорту – із товарів виробничого призначення: машин, обладнання, напівфабрикатів. Прибутки від продажу хліба складали 44% вартості всіх експортних надходжень в державний бюджет, а прибутки від продукції тваринництва – до 22 %. Перед першою світовою війною Росія була однією з основних країн – експортерів хліба в світі.

Активне зовнішньоторгове сальдо сприяло посиленню державного бюджету. Крім прибутків від зовнішньої торгівлі, важливим джерелом поповнення державного бюджету були прибутки

від горілчаної монополії і відкупної системи, від казенних залізниць, а також від непрямих податків. Державні доходи збільшилися з 1,4 млрд. крб. в 189 р. до 3,1 млрд. крб. у 1912 р. Російський карбованець стає однією із основних валют світу. Загальна сума податків на одного мешканця країни була в два рази нижчою, ніж в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині, в чотири рази нижчою, ніж в Англії.

Як і в попередні роки, велике значення мала кредитна система на чолі з Державним банком. Він зберігав золотий запас країни, здійснював грошову емісію і основні розрахункові операції. Навколо Державного банку сформувалась велика кількість акціонерних комерційних банків, основним завданням яких було фінансування всього господарства країни.

Особливе місце серед них займали банки земельного (іпотечного) кредиту, два з них були державними: Дворянський земельний і Селянський поземельний, а десять – приватні. Ці банки видавали субсидії землевласникам, виступали посередниками в процесі купівлі – продажу земельних ділянок.

В економіці Росії спостерігались високі темпи виробництва інвестиційних товарів – майже в два рази вищі, ніж темпи виробництва споживчих товарів. Темпи росту промислової продукції і продуктивності праці були найвищими в світі і складали в середньому 9 % в рік (в період з 1880 по 1913 р.), однак за багатьма показниками економіка Російської імперії відставала від інших країн. Росія змушена була закупати за кордоном велику кількість промислового обладнання, майже половину сільськогосподарської техніки. Не дивлячись на значні темпи росту продуктивності праці, за цим показником Росія відставала від США в 10 разів.

На початку XX ст. сільське господарство України продовжувало розвиватися капіталістичним шляхом за умов збереження залишків феодалізму, передусім великого поміщицького землеволодіння. В цей період існувало чимало поміщицьких латифундій, площа яких сягала десятків тисяч десятин землі. Напередодні соціального вибуху 1905 р. в Україні налічувалося 35,2 тис. поміщицьких господарств. У маєтках площею понад 500 десятин зосереджувалося майже 9 млн. десятин землі, тобто 20% місцевого земельного фонду.

На відміну від інших регіонів Російської імперії господарство було більш розвинутим. Як і всюди, сільськогосподарське виробництво в Україні розвивалося нерівномірно, циклічно: періоди піднесення змінювалися кризами, депресіями, потім знову деяким

пожвавленням. Там, де пережитки кріпаччини були найбільш поширені, переважав прусський шлях еволюції землеробства. І навпаки, в місцевостях із слабкими пережитками кріпаччини переважала тенденція до американського шляху розвитку. Масові виступи селян в революції 1905-1907 рр. змусили уряд переглянути підходи до вирішення аграрного питання в Росії. Безпосереднє здійснення аграрної реформи розпочалось згідно з указом «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування» від 9 листопада 1906 р., проект якого розробив П. Столипін. Реформа передбачала здійснення трьох груп заходів:

- виділення селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність;
- створення хутірського та відрубного господарства;
- переселенська політика.

Найголовніша умова – це вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність. Указ 9 листопада 1906 р. вніс корективи в законодавство 1861 р. щодо общини і общинної власності. Якщо до 1906 р. община вважалася власником надільної землі і право користуватися нею належало всім її членам, то з 1906 р. селяни могли виділити із общини землю, якою користувалися, не рахуючись з волею общини. Земельний наділ ставав власністю окремого селянина – господаря. Внаслідок цього на Правобережжі і в Полтавській губернії общинне землеволодіння майже зовсім зникло, а на Півдні і Харківщині воно охопило близько половини селянських дворів. Характерно, що 57 % селян, котрі вийшли з общини в усій імперії і закріпили землю у приватну власність, були українські землероби.

Значне місце у проведенні аграрної реформи належало Селянському поземельному банку. У 1906–1913 рр. селяни Російської імперії одержали за сприяння Селянського банку 8 млн. 460,4 тис. десятин землі.

Важливою ланкою земельного реформування було виділення селян на хутори і відруби. На початку 1916 р. в українських селах функціонувало 440 тис. хутірських і відрубних господарств (13% загальної кількості селянських дворів). Більшість з них припадала на степові губернії: Таврійську, Херсонську, Катеринославську. Чимало хуторів і відрубів було на Правобережжі, зокрема у Волинській та Київській губерніях. Завдяки виділенню селян з общини на хутори та

відруби розширилися посівні площі в Україні та збільшилися валові збори сільськогосподарської продукції.

Важливою складовою частиною столипінської аграрної реформи була переселенська політика. Суть її полягала в тому, щоб задовольнити бажання тих селян, які прагнули збільшити свої земельні володіння. З боку держави переселенцям надавалася матеріальна допомога для заведення господарства на новому місці, на соціальні потреби, забезпечувалось безкоштовне медичне обслуговування. Найбільше переселенців до Сибіру дала Україна. За 1906–1912 рр. виїхало близько 1 млн. українських землеробів.

За роки проведення реформи було досягнуто суттєвих успіхів в розвитку аграрного сектора. Сільське господарство почало переходити до інтенсивного способу виробництва. В цей час кількість використаних мінеральних добрив збільшилась в два рази. Однак в цілому не було вирішено проблему голоду і відносного аграрного переселення. Сільське господарство залишалось в основному екстенсивним, його ефективність була низькою.

Хоча капіталізм в Росії на початку ХХ ст. був розвинутий значно більше, ніж у західноєвропейських країнах епохи буржуазних революцій, суто капіталістичні протиріччя тут перемежовувалися з протиріччями феодалізму і кріпацтва. Дворянство в соціально-економічному плані було неоднорідним. Дворянські господарства, які зберігали феодальні засади, розкладались, втрачали панівні економічні позиції. Частина дворянства набувала рис буржуазії, переводила на капіталістичні рейки сільськогосподарське виробництво. Буржуазія в Росії, незважаючи на те, що вона посідала в економіці панівні висоти і фінансова залежність царату від неї зростала, політичних прав не мала і до участі у вищих органах влади і управління допущена не була. Однак класова організованість буржуазії сильно зросла.

Серед селянства на початку ХХ ст. відбувався процес глибокої класової диференціації, в ході якої більшість селян розорялася. Становлячи 80% населення країни, селянство перебувало у найбільш безправному стані.

Важливі зміни в правове становище селянства внесла аграрна реформа П. Столипіна. В умовах України, головним чином у зв'язку з переважанням не громадської, а подвірної форми селянського землеволодіння, ця реформа була проведена скоріше, ніж у центральних районах Росії. Умови розвитку капіталізму в Російській

імперії, в тому числі в Україні, давали капіталістам можливість здійснювати більш жорстоку, порівняно з іншими капіталістичними країнами, експлуатацію. Поряд з тим, до 1913 р. по країні знизилась тривалість робочого дня з 11–12 до 9,5–10 годин. Середня заробітна плата в галузях обробної промисловості за 1904–1913 рр. виросла з 205 до 264 крб. в рік. На початку ХХ ст. в Галичині, Буковині та Закарпатті капіталізм переростав в монополістичну стадію. Тут діяли нафтовий, спиртовий, залізничний, цукровий та інші картелі. Провідне місце в них займав австрійський капітал. У промисловості зазначених регіонів України особливо зросло значення банківського капіталу.

На західноукраїнських землях діяла система жорстокої експлуатації. Заробітна плата була надзвичайно низькою, а умови праці робітників дуже важкими. В цей період на західноукраїнських землях ще більше посилилась класова диференціація селянства. Розвиток капіталізму в сільському господарстві здійснювався тут пруським пі ляхом.

На початку ХХ століття в руках великих землевласників – поміщиків і церкви зосередилося 44 % всієї земельної площі західноукраїнських земель. У той же час у сільському господарстві було зайнято 93,2 % українського населення Галичини, Буковини, Закарпаття.

На початок ХХ ст. в Галичині проживало біля 3 млн. українців, або 63,09% всього населення краю, поляків – 32,7 % і 3,7 % німців. На Буковині на 1900 р. проживало 305,1 тис. українців, що складало 41 % від загальної кількості населення краю. На Закарпатті проживало 400,3 тис. українців. Основними рисами промислового розвитку у Західній Україні були штучні гальмівні процеси збоку метрополії. У краї переважав кустарно-ремісничий характер виробництва. У Західній Україні були великі запаси таких корисних копалин, як нафта, сіль, озокерит та ін. Незважаючи на це, її економіка розвивалась дуже повільно, оскільки Австрія перетворила ці землі на свої внутрішні колонії – на ринок збуту товарів австрійської промисловості, джерело отримання сировини й дешевої робочої сили. Основними галузями промисловості Галичини були: нафтова, соляна, лісорубна. Австро-угорська влада не заохочувала переробки нафти на місцях. Вивізне мито на не перероблену нафту було нижче, ніж на перероблену. Це привело до того, що на місці перероблялась лише третина видобутої нафти. Лісорубна

промисловість розвивалась лише як сировинна. 85 % населення було зайнято в сільському господарстві, воно давало 70 % національного прибутку. У Закарпатті сільське населення складало 83 %. 40% усіх земель належало польським, угорським, румунським, австрійським, українським поміщикам. Характерним явищем цього періоду була масова *еміграція*. Українці з Галичини, Буковини і Закарпаття переселялися на американський континент, передусім до США та ін.

2. Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні на поч. ХХ ст.

Важливою складовою суспільного життя в Україні початку ХХ ст. був національний рух. Поряд із традиційними засадами, на яких він розвивався і раніше, з'явилося й чимало нових рис. Активно розгортався процес створення українських політичних партій. Посилилася земсько-ліберальна опозиція владі. Рух поступово набирив загальнонаціонального характеру, дедалі більшою мірою ставав не лише культурно-освітнім, а й насамперед політичним. Зокрема проводилися масові заходи за участю широких верств української інтелігенції – урочисте відкриття в Полтаві 1903 р. пам'ятника І. Котляревському, відзначення 35-річчя творчої діяльності М. Лисенка та І. Нечуя-Левицького тощо, які сприяли зростанню національної свідомості, духовному єднанню українців обох імперій.

Активними учасниками українського національного руху були студенти, в тому числі Київського університету. На поч. 1901 р. 183 з них було віддано в солдати. Посилення репресій щодо молоді поєднувалося з вимушеними поступками влади. Студентам було дозволено створювати гуртки, каси взаємодопомоги, бібліотеки, скликати збори. Зі свого боку громадськість дедалі гучніше вимагала відміни обмежень щодо вживання української мови.

Піднесення національної самосвідомості українського народу діставало вияв, зокрема, у створенні політичних партій. Перші українські національні партії виникли ще наприкінці ХІХ ст. У 1890 р. С. Даниловичем, І. Франком, М. Павликом було створено Русько-українську радикальну партію в Західній Україні. Програма партії будувалася на засадах демократії, соціалізму й соборності українських земель. Своїм завданням партія вважала здобуття української автономії у складі Австро-Угорщини, а в перспективі ставилося за мету створення незалежної Української держави.

У 1899 р. лави РУРП залишили Ю. Бачинський, М. Ганкевич, С. Вітик та інші марксистське налаштовані діячі, які заснували Українську соціал-демократичну партію. Водночас радикалів залишили І. Франко, К. Левицький, В. Охрімович, Т. Окуневський та інші, що створили Національно-демократичну партію, яка стояла ближче до інтересів селянства. Невдовзі вона стала найбільшою українською партією Галичини.

У Наддніпрянській Україні виникають гуртки «свідомих українців», котрі прагнуть перетворити культурно-освітній рух на політичний. У 1892 р. було засновано «Братство тарасівців» за участю І. Липи, братів Міхновських, О. Черняхівського та ін. Члени братства бачили своєю метою боротьбу за самовизначення українського народу, за відродження та розвиток рідної мови, культури, освіти. У 1897 р. громади, що існували в багатьох містах України, об'єдналися в Загальну українську організацію, яка прагнула спрямувати національний рух в його традиційне культурно-освітницьке річище.

Через три роки (1900 р.) виникає перша політична партія в Наддніпрянській Україні – Революційна українська партія (РУП). Постала вона у Харкові з ініціативи Д. Антоновича, М. Русова, О. Коваленка, М. Камінського, Д. Познанського та ін.

Партія об'єднала різні покоління й верстви українців у боротьбі за національне та соціальне визволення. Вона мала шість організацій – у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі – та закордонний комітет у Львові. Програмні цілі партії були сформульовані М. Міхновським: «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Найближчим завданням вважалося повернення українських прав, гарантованих російським царем у 1654 р. за Переяславською угодою.

У складі РУП діяло кілька фракцій. Більшість членів цієї партії на чолі з М. Поршем, В. Винниченком, С. Петлюрою вважали, що партія за складом повинна бути суто національною. На їхню думку, вона мала об'єднувати і націоналізм, і марксизм, тобто те, що, мабуть, важко поєднати. Іншу фракцію РУП очолював М. Міхновський. Фракція виступала з чітких націоналістичних позицій, не позбавлених певної категоричності («За самостійну Україну», «Україна для українців» тощо).

Ще одну внутріпартійну групу очолював М. Меленевський. Її члени вважали, що РУП має відмовитися від національної орієнтації і

стали автономною складовою Російської соціал-демократичної робітничої партії. У 1903 р. РУП перейшла на соціал-демократичні позиції, а її фактичним керівником став М. Порш. Органами партії були місячник «Гасло», часопис «Селянин», газета «Праця».

Українська народна партія була заснована 1902 р. М. Міхновським, М. і С. Шеметами, О. і С. Макаренками та ін. Політична орієнтація партії була викладена М. Міхновським у так званих «10 заповідях»: самостійна демократична республіка, панування української мови, звичаїв, культури тощо. Основним гаслом було «Україна для українців». УНП була єдиною партією в Наддніпрянській Україні, яка послідовно обстоювала ідею державної самостійності України.

Українська демократична партія була створена 1904 р. С. Єфремовим, Є. Чикаленком, Б. Грінченком та ін. Вона мала ліберальну орієнтацію. Серед її вимог – надання Україні автономії у складі Російської імперії, встановлення конституційної монархії. Передбачалися скликання крайового сейму, українізація адміністративного апарату, освіти, культури. Загалом політична платформа УДП багато в чому нагадувала партію конституційних демократів Росії.

«Спілку» (Український соціал-демократичний союз) створено 1904 р. на базі частини РУП. Її лідерами були М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський. Вони прагнули, щоб партія представляла всіх робітників України, незалежно від їхньої національності. У 1905 р. партія приєдналася до російських меншовиків на правах автономної організації.

Українська радикальна партія, що виникла 1904 р. з ініціативи Б. Грінченка, С. Єфремова та Д. Дорошенка, та Українська демократична партія, створена 1904 р. на чолі з А. Лотоцьким і Є. Чикаленком, за своїм складом були невеликими, а за політичними орієнтаціями близькими до ліберально-буржуазних поглядів російських кадетів.

2. *Суспільно-політичний рух на західно-українських землях на поч. XX ст.*

Наприкінці XIX ст. активізується і політична думка. В 1895 р. у книзі Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») вперше в історії українського суспільно-політичного руху сформульовано та обґрунтовано тезу державної незалежності України. З часом вона стала програмною для більшості українських

політичних партій, хоч вони по-різному вбачали шляхи досягнення кінцевої мети.

На початку ХХ ст. національний рух вступив у нову фазу, поряд із традиційними засадами, на яких він розвивався і раніше, з'явилося й чимало нових рис. Активно розгортався процес створення українських політичних партій, що сприяло піднесенню національної самосвідомості українського народу. Загострення соціально-економічної та політичної ситуації на західноукраїнських землях виявлялося також у зростанні страйкового руху. Дедалі частіше на мітингах і страйках, окрім економічних, звучали й політичні вимоги. Такого характеру набули 200 тис. страйк сільських робітників Галичини (1902 р.), страйки будівельників (1902 р.), нафтовиків Борислава (1904 р.). У період 1905–1907 рр. страйковий рух під впливом російської революції набув усеохоплюючого характеру.

Завоювавши у 1907 р. загальне виборне право до віденського парламенту, трудящі Галичини в 1908 – 1914 рр. розгорнули боротьбу за загальне виборче право й до галицького сейму. Галичина делегувала до австрійського парламенту 20 українців – переважно соціал-демократів та радикалів.

Першими політичними партіями в Галичині були: *Русько-українська радикальна партія (1890 р.)*, *Українська народно-демократична партія (1899 р.)*, *Руська народна партія (1900 р.)*.

Всі вони тяжіли або до москвофілів, або до народовців. Під впливом політичних партій західноукраїнський рух став опозиційним до влади, все більше орієнтувався на власні сили, організацію народних мас. Значного успіху добилися галичани і буковинці в демократизації виборчої системи.

У січні 1907 р. австро-угорський уряд проголосив нове положення щодо виборів до федерального парламенту. На виборах до парламенту у 1907 р. українці мали 22 депутати від Галичини і 5 – від Буковини проти трьох депутатів, обраних до парламенту у 1879 р. Депутатів могло бути ще більше, якби не фальсифікації виборів з боку польської адміністрації. До крайових сеймів у Львові і Чернівцях обрано 12 депутатів у Галичині і 17 – на Буковині. На поч. ХХ ст. «Просвіта» залишалася найбільш авторитетною громадською організацією Східної Галичини. На цей час налічувалось 77 філій «Просвіти», 3 тис. сільських читалень, читачами яких було понад 200 тис. осіб. Крім підвищення національної свідомості серед українців «Просвіта» вчила галичан веденню кооперації, кращим зразкам

господарювання, займалася видавничою справою, здійснювала перевидання і поширення творів Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки та ін. З 1892 р. у Львові діяло НТШ, головою якого був М. Грушевський, а активними членами – І. Франко, В. Гнатюк, М. Павлик та ін. До 1914 р. вчені Галичини випустили українською мовою 300 томів наукових праць з різних галузей знань. В національно-визвольних змаганнях українців велику роль відіграв Андрей Шептицький. У 1900 р. він став митрополитом греко-католицької церкви. Він виступив за дотримання християнської моралі в суспільстві, за увагу до господарчих і культурних потреб населення. З цих пір роль церкви у політичному житті галичан помітно зростає. У 1913 р. за сприяння митрополита у Львові було засновано Український національний музей.

Важливою складовою суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях початку ХХ ст. була діяльність спортивно-молодіжних організацій. Львівська організація «Сокіл» стала провідною у Східній Галичині і функціонувала аж до 1939 р. Не менш популярним було товариство «Січ», засноване К. Трильовським – юристом за фахом, депутатом віденського парламенту та галицького сейму. Слід наголосити, що згадані організації не обмежували свою діяльність спортивно-оздоровчими питаннями, а чимало уваги приділяли вихованню молоді на українських традиціях культури, освіти, військової справи, національно-патріотичному дусі.

Отже, за соціально-економічним розвитком українські землі Східної Галичини, Буковини і Закарпаття були найвідсталішою окраїною Австро-Угорської імперії. На відміну від Наддніпрянської України тут значно повільніше розвивалася промисловість, переважали в основному дрібні, напівкустарні підприємства, зорієнтовані на добування та первинну переробку сировини. В занедбаному стані перебувало й сільське господарство. Західноукраїнські селяни страждали від малоземелля і безземелля, масового безробіття. Тому в кінці ХІХ ст. вони тисячами емігрують до США, Канади, Аргентини, Бразилії та ін. країн. Проте національне гноблення на українських землях Австро-Угорщини здійснювалося не в такій грубій формі, як у Росії. ХІХ ст. стало періодом справжнього національно-культурного відродження, зростає національна відомість українців. Національно-визвольний рух пройшов шлях від культурно-просвітницького до політичного стану, висунувши гасло політичної самостійності України. Східна Галичина

була центром громадсько-політичної активності, П'ємонтою національного відродження, як відзначав М. Грушевський.

3. Розвиток української культури на поч. ХХ ст.

Піднесення в Наддніпрянській Україні посилюється також національно-культурний рух. Значною українською національнокультурною подією стало відкриття пам'ятника класикові нової української літератури І.Котляревському в Полтаві влітку 1903 р. Відкриття пам'ятника обернулося широкою всеукраїнською національною маніфестацією, оскільки до Полтави з'їхалося багато гостей з усіх регіонів України, різних місць Росії, а також прибули делегати з Галичини та Буковини. Нові можливості для боротьби українців за свої національнокультурні права з'явилися під час революції 1905–1907 рр. Оголошення у жовтні маніфесту, в якому царський уряд обіцяв запровадити політичні свободи, в тому числі і свободу слова, Україна зустріла з надією на поліпшення політичної ситуації, а українська інтелігенція скористалася демократичними свободами для організації видання національної преси. Започаткував національну пресу лубенський часопис «Хлібороб», який видавав М. Шемет. Перший номер газети вийшов наприкінці 1905 р. У грудні 1905 р. у Києві почала виходити щоденна газета «Громадська думка». У її виданні провідну роль відігравали лідери УДРП С. Єфремов, В. Леонтович і Є. Чикаленко. «Громадська думка» користувалася великою популярністю, що значною мірою обумовлювалося публікацією в ній творів Б. Грінченка, М. Кропивницького, В. Самійленка, А. Тесленка, А. Кримського, В. Доманицького та ін. Уряд відразу зарахував газету до ворожих йому органів, оскільки в ній порушувалися і соціально-політичні, і національні питання. Після заборони цього друкованого органу почала виходити «Рада». Крім Києва українські газети видавалися в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві. На початок 1906 р. їх налічувалося 18. Крім газет в Україні друкувалися й журнали, наприклад місячник «Нова громада». У 1907 р. перейшов на українську мову найдавніший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна». Велике значення для розвитку культури на західноукраїнських землях також мала періодична преса. На 1913 р. західні українці вже мали 80 періодичних видань, із них 66 у Галичині, а решта – на Буковині та Закарпатті. Під впливом піднесення національно-визвольного руху значно урізноманітнювалася тематика та спрямованість української

літератури. Письменники все гостріше висловлювали своє ставлення до соціальних проблем того часу, не обмежувалися лише описом життя селянства, а звертали увагу на інші верстви населення. Прикладом такого реалістичного підходу до зображення тогочасного життя українського суспільства була творчість В. Винниченка («Краса і сила», «Голота», «Талісман»). Яскравою постаттю тогочасної доби серед літераторів був М. Коцюбинський («В дорозі», «Сон», «Сміх», «Подарунок на іменини», «Лялечка», «Fata morgana»). Глибокою і витонченою була поезія Лесі Українки («Осіння казка», «В катакомбах», «Пісні про волю», «Лісова пісня»). Неперевершеним майстром короткої психологічної новели був В. Стефаник (збірки «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Дорога», «Моє слово»). Надзвичайно яскраво розкрила психологію дрібних власників-селян, їхнє непереборне прагнення мати свою землю О. Кобилянська в повісті «Земля». На початку ХХ ст. в українська література ввійшов О. Олесь – поет-лірик (збірка «З журбою радість обнялась» та ін.). Рівень писемності населення України на початку ХХ ст. залишався дуже низьким. 70% населення не вміли читати й писати, в початкових, неповних середніх і середніх школах навчалося дуже мало учнів. Так, у 1910 р. у Київському навчальному окрузі освіти отримували лише 10% дітей шкільного віку. У 1914–1915 рр. на території Наддніпрянської України нараховувалося 252 середніх школи, в яких навчалося 140 тис. учнів. У 27 вищих навчальних закладах було 35,2 тис. студентів. Але загалом рівень освіти в Україні залишався незадовільним. На західноукраїнських землях стан народної освіти був не кращим. На початку ХХ ст. третина галицьких сіл не мала початкових, а кожне шосте село – будь-яких шкіл. 150 тис. дітей шкільного віку ніде не навчалась. У Галичині налічувалося 49 середніх шкіл, і тільки в 4 з них навчання велося українською мовою. На Північній Буковині існувала лише 1 українська гімназія, а на Закарпатті у початкових школах мовою викладання була угорська. У цей період надзвичайно плідно розвивалася історична наука. Одну з перших узагальнюючих популярних праць з історії України «Нарис історії українського народу» написав і видав у Петербурзі М. Грушевський. Вчений продовжував плідно працювати над виданням багатотомної фундаментальної «Історії України-Руси». Автором ґрунтовних робіт з історії рідного краю виступив І. Франко, який залишив серію нарисів, присвячених визначним діячам різних часів і народів: І. Федорову, Л. Кобилиці, С. Болівару та ін.

Завершений О. Єфименко наприкінці 90-х рр. рукопис «Історія українського народу» було видано російською мовою в Петербурзі під час революції 1905–1907 рр. Там же вийшов її двотомний збірник праць «Південна Русь». Демократичний підхід щодо висвітлення питань соціально-економічної історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. простежується у працях В. Барвінського. Слобідська Україна була в центрі досліджень відомого історика Д. Багалія, автора фундаментальних праць з історії Харкова, української культури Слобожанщини. Розвиткові суспільствознавчих наук сприяли чотиритомний «Словник української мови», упорядкований Б. Грінченком, тритомна «Українська граматика» А. Кримського, упорядковані й науково прокоментовані В. Гнатюком багатотомні фольклористичні та етнографічні дослідження з життя українців Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. У 1908 р. у Петербурзі опубліковано українською мовою «Історію України-Руси» М. Аркаса. Археологічну науку представляв В. Хвойка, який відкрив у Подніпров'ї перші пам'ятки трипільської культури. Розвиткові науки в Україні сприяло Наукове товариство ім. Т. Шевченка. До 1914 р. воно випустило до 400 томів досліджень у вигляді «Записок». У 1907 р. було створено Українське наукове товариство у Києві. Ці товариства координували наукові дослідження в Україні, виконуючи, власне, академічні функції. На початку XX ст. в українській науці працюють І. Пулюй – винахідник променів, пізніше названих рентгенівськими, В. Вернадський – геохімік та мінералог, засновник вчення про ноосферу. У Київському університеті працює математик Д. Граве, який заснував Київську алгебраїчну школу. У розвиток різних галузей математики вагомий внесок зробили харківські вчені В. Стеклов, Д. Синцов, С. Бернштейн. Засновником харківської школи радіофізики став Д. Рожанський. З питань органічної хімії цінні праці опублікував професор Київського університету С. Реформаторський, з фізичної хімії – професор Харківського університету І. Осипов. Багато українських вчених працювали в галузі біології та медицини: морфолог Д. Сєверцев, ембріолог і цитолог рослин С. Навашин, ботанік-морфолог В. Арнольд. Визначні досягнення мали вчений-фізіолог В. Данилевський – в ендокринології, М. Трінклер – у хірургії, Л. Гіршман – в офтальмології та ін. Першим у світовій практиці епідеміолог і мікробіолог Д. Заболотний відкрив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні методи боротьби з нею. Разом з М. Гамалією,

В. Високовичем та іншими вченими він брав участь у боротьбі з епідеміями в Індії, Китаї, Аравії, Месопотамії. Демократичні тенденції української музичної культури найповніше проявилися у творчості М. Лисенка – композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача та дослідника фольклору, засновника української класичної музики. Його творчий спадок багатогранний: опери, кантати, хори та пісні, романси, оркестрові та камерно-інструментальні п'єси, музика для дітей, сольні та хорові обробки народних пісень. У 1904 р. в Києві була відкрита Музичнодраматична школа М. Лисенка. У 1905 р. М. Лисенко очолив Київське музичне товариство «Боян», у 1908 р. заснував «Український клуб». Його творча та суспільна діяльність вплинули на розвиток української музичної культури. В умовах гострої суспільно-політичної боротьби на початку ХХ ст. принципи ідейності, реалізму та народності в музиці втілювали К. Стеценко (дитячі опери, кантати, хори, романси), А. Кошиця (хорова музика), П. Сениця (опери «Життя – це сон», «Наймичка», 1916; дві симфонії, 1905, 1911; хори, романси, камерно-інструментальні твори), Б. Подгорецький (опери «Купальська іскра», 1901, «Бідна Ліза», 1916; хори, пісні, романси), Ф. Колесса (хори, обробки українських народних пісень), О. Нижанковський (хори, пісні), Г. Топольницький (кантата «Хустина», хорові твори), Я. Лопатинський (опера «Еней у мандрах», 1911; романси), С. Людкевич (симфонії, вокально-симфонічна, камерно-інструментальна, хорова та вокальна музика), В. Барвінський (симфонічні, інструментальні та вокальні твори). Видатним явищем української музики була самотня творчість М. Леонтовича – творця жанру хорової мініатюри без інструментального супроводу. Великий вплив на розвиток української сценічної культури мав перший український стаціонарний театр – Театр М. Садовського у Києві (1907–1919). Він розвивав прогресивні демократичні традиції реалістичного мистецтва М. Щепкіна та М. Кропивницького. Зберігаючи яскраво виражений музично-драматичний характер, цей театр здійснив постановки опер С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Сичінського, Г. Козаченка, С. Монюшка, Б. Сметани.

У репертуарі театру були також п'єси Л. Старицької-Черняхівської та драми В. Винниченка. У Галичині та на Буковині в цей період продовжував свою діяльність Театр товариства «Руська бесіда» під керівництвом М. Садовського (1905–1906) та І. Стадника

(1906–1912). Тут виступала М. Заньковецька (1905–1906), починали свою діяльність А. Бучма та Лесь Курбас. Крім цього театру, діяли ще й напівпрофесійні та аматорські театри – Буковинський народний театр, Гуцульський театр, «Тернопільські театральні вечори» та ін. У 1916 р. група театральної молоді, очолювана Лесем Курбасом, організувала у Києві студію, на базі якої виникло товариство «Молодий театр», яке намагалося створити новаторський театр на основі сучасних досягнень сценічного мистецтва. В архітектурі початку ХХ ст. останнім проявом історизму став неокласицизм, який розвивав традиції класицизму кінця ХVІІІ ст. (Промислова виставка, 1913, арх. Ф. Вишинський; Педагогічний музей, 1913, арх. П. Альошин; Вищі жіночі курси, 1913, арх. А. Кобелев, усі в Києві; житлові будинки у Катеринославі, 1913–1915, арх. А. Красносельський; Харкові, 1914, арх. В. Естрович).

На початку ХХ ст. пошуки національного стилю привели до створення трьох творчих напрямків. Перший – неоукраїнський стиль: Харківська школа, для якої характерна орієнтація на досвід народної творчості (будівля Полтавського земства, 1909, арх. В. Кричеський; Художнє училище у Харкові, 1914, арх. К. Жуков; сільські школи у Канівському та Лохвицькому повітах, 1913–1914, худ. А. Сластіон), Львівська школа (будівля товариства «Дністр», 1906, арх. І. Левинський та ін.; Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, 1916, арх. І. Левинський – обидва у Львові). Другий напрямок – необароко, яке ґрунтувалося на традиціях українського бароко ХVІІ – початку ХVІІІ ст. (Житловий будинок у Києві, 1914, арх. П. Альошин, не зберігся; лікарня у Лубнах на Полтавщині, 1915, арх. Д. Дяченко). На початку ХХ ст. отримав певний розвиток і третій напрямок, який походив з художньої спадщини Давньої Русі Х–ХІІ ст. (Церква у с. Натальївка на Харківщині, 1908–1912, арх. А. Щусєв, скульптори С. Конєнков, А. Матвеєв; Троїцький собор у Почаєві на Тернопільщині, 1906, арх. Щусєв, худ. М. Реріх, Жіноче училище у Лубнах, 1907, арх. Бекетов). На рубежі ХІХ–ХХ ст. в Україні розповсюдився стиль модерн (готель в Одесі, 1901, арх. Л. Влодек; дім архітектора В. Городецького, 1902–1903; Цирк, 1903, арх. Е. Брадтман, обидва у Києві; вокзал у Ковелі, 1903, арх. О. Вербицький, не зберігся; Магазин, нині Історичний музей у Харкові, 1912, арх. В. Покровський). Модерн розвивався у містах Західної України під впливом архітекторів Відня (вокзал, 1904, філармонія, 1907, обидва –

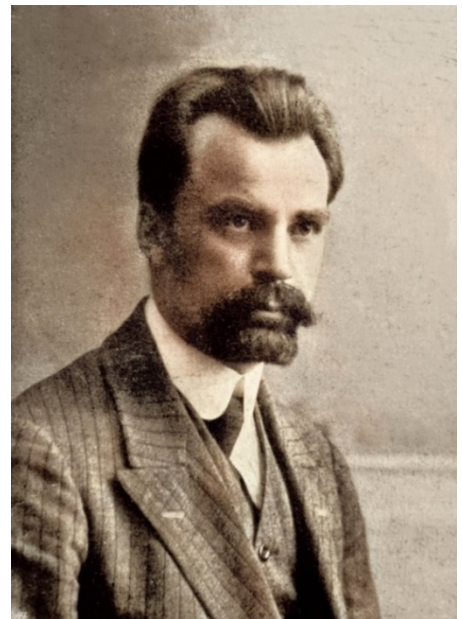
арх. В. Садловський, житлові будинки по вул. Валуїв, 1910–1914, усі у Львові). Паралельно з модерном у 10–ті рр. ХХ ст. певний розвиток в українській архітектурі отримав раціоналізм (театр-клуб у Катеринославі, 1909–1912, архітектор А. Гінзбург; адміністративна будівля у Києві, 1911–1913, архітектори Д. Торон, І. Зекцер). Архітектурні напрямки та течії цього періоду суттєво вплинули на подальший розвиток української архітектури. В образотворчому мистецтві під впливом французьких імпресіоністів та постмодерністів зростає інтерес до передачі мінливого стану природи, світлоповітряної перспективи, до використання фактурної виразності живопису. Посилився інтерес до життя міських окраїн (А. Маневич), до імпресіоністичного відображення природи (М. Бурачек). Отримав подальший розвиток жанр живописного портрету. Це портрети О. Мурашка («Портрет дівчини у червоному капелюшку», 1902–1903; портрет Я. Станіславського, 1906 та ін.) та його жанрові полотна («Карусель», 1906; «Селянська сім'я», 1914), портрети та жанрові полотна Ф. Кричевського («Наречена», 1910; «Портрет Л.Старицької», 1914) та ін. Демократичний напрямок у мистецтві Західної України очолює І.Труш – автор жанрових картин «Трембітарі», «Гуцулка з дитиною», портретів В.Стефаника, М.Лисенка, Лесі Українки, пейзажів «Одинока сосна», «Дніпро» та ін. Гострота малюнка, декоративність та експресія художнього виразу характерні для жанрових сценічних портретів та натюрмортів А.Новаківського («Автопортрет з дружиною», 1911; «Коляда», 1907–1910; «Втрачені надії», 1903–1908). Переборюючи вплив віденського класицизму, реалістичні принципи в скульптурі Західної України утверджували Г. Кузнецов («Гончар», 1901), П. Вийтович («Після купання»; декоративні скульптури для залізничного вокзалу та оперного театру у Львові), М. Паращук (портрети В. Стефаника та С. Людкевича, 1906; І. Франка та М. Лисенка, 1913; цикл композицій «Поневолені»). На початку ХХ ст. продовжує розвиватися монументальнодекоративний живопис: панно та орнаменти у будинку колишнього Полтавського земства (1903–1908, художники В. Кричевський, С. Васильковський, М. Самокиш, М. Уваров та ін.), розписи Троїцького собору у Почаївській лаврі (м. Почаїв, Тернопільської обл.), спорудженої за проектом арх. О.Щусова (1910, художники М. Реріх, В. Щербаків). Продовжує розвиватися станкова скульптура – портрети і статуї Ф. Балавенського (бюсти Т. Шевченка,

М. Лисенка, І. Котляревського, 1903; надгробок М. Кропивницького на харківському кладовищі, 1914).

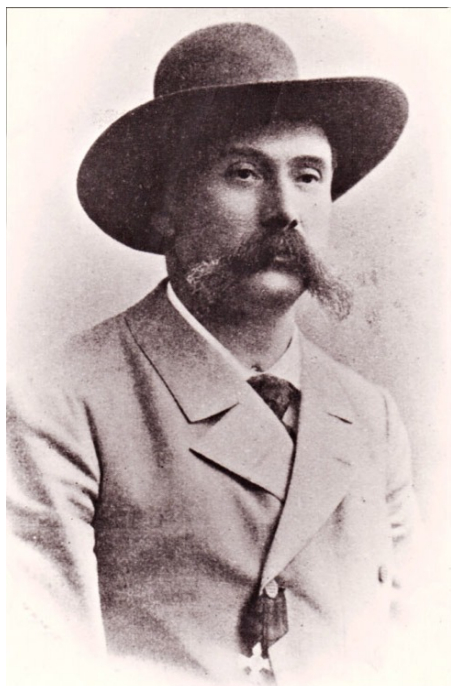
На рубежі XIX-XX ст. у творчості окремих художників помітно знизився інтерес до ідейно-сислової сторони мистецтва, вони захопилися поверхневою стилізацією (В.З амирайло, Є. Судомора, Г. Золотов) та ідеалізацією старовини (П. Холодний). У той же час значна частина художників у своїй творчості відображала гострі соціальні теми (картини Г.Светлицького «У місто», 1907; «Музиканти», 1912 та ін.). Складні шляхи розвитку українського мистецтва свідчили про те, що принципи реалізму та національної характерності були в ньому визначальними; воно стало активним фактором духовного життя, виразником визвольних прагнень народу.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть причини економічного зростання на українських землях Наддніпрянської України на поч. XX ст.
2. В чому суть реформи Петра Столипіна?
3. Охарактеризуйте діяльність українських партій Наддніпрянської України на поч. XX ст.
4. Які політичні організації представляли національний рух Галичини на поч. XX ст.?
5. Як розвивалася наука в Україні? Які основні досягнення українських науковців у XIX – на поч. XX ст.?
6. Як вплинула революція 1905-1907 рр. в Росії на піднесення національнокультурного життя України.
7. Які нові течії з'явилися в архітектурі та живописі України на поч. XX ст.?

Володимир Винниченко

Микола Садівський

Микола Міхновський

Агатангел Кримський

Михайло Драгоманов

Тема 12.

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

План

1. Основні тенденції у розвитку культури. Культурні процеси в Україні в роки Першої світової війни.
2. Розвиток освіти та науки.
3. Новітні тенденції, національна самобутність у театральному, образотворчому мистецтві та літературі у часи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР.

1. Основні тенденції у розвитку культури. Культурні процеси в Україні в роки Першої світової війни.

Розвиток культури у період Першої світової війни та революції 1917–1920 рр. був тісно пов'язаний з усіма сторонами життя українського суспільства, з особливостями його соціально-економічного та політичного розвитку. На поч. ХХ ст. людство вступило в якісно новий етап свого розвитку. Відчутно посилилась єдність світу, взаємозалежність народів та держав і водночас загострилися міждержавні протиріччя, різко зростала загроза світового конфлікту. Розвиток поліграфії, поява телефону, радіо, кіносилили інтенсивність інформаційного обміну, заклали основи індустріалізації культури. Суспільне життя України у цей період дедалі більше набуває рис нової капіталістичної формації, що зумовлює появу та зростання нових класів і верств: буржуазії, робітничого класу, інтелігенції. Прогресуюча соціально-економічна диференціація, наявність відбитків феодалізму, які заважали прогресу, сприяли зростанню політизації суспільства, появі політичних партій, які активно претендували на владу. Все це відбувалося в умовах глибокої економічної і політичної кризи, яка посилилась з початком Першої світової війни. В українському суспільстві активно розвивалася поляризація за етнічними ознаками, яка доповнювалася політизацією міжнаціональних суперечностей. Сам факт війни між багатонаціональними Російською та Австро-Угорською імперіями неминуче ставив національне питання у фокусі подій. Роки війни і відвертої антиукраїнської політики російського уряду призвели до суттєвих змін у стані українського руху. Переживши істотну кризу у перші місяці війни, він ідейно зміцнів, відстоюючи рівні права для всіх націй України, значно розширив

свою соціальну базу і національну самосвідомість. Загалом Першу світову війну можна розглядати як каталізатор активності українського національновизвольного руху та початку революції в Україні у 1917–1920 рр. Відродження української держави під час революції створило умови для формування національної освіти, науки, художньої культури. У культурній сфері чітко визначилися дві тенденції: збереження національно-культурної ідентичності (народні традиції); пересадження на український ґрунт новітнього європейського ідейно-художнього напрямку та течії (модернізм). Український варіант модернізму був досить своєрідним і мав свої особливості. Українські письменники в своїй творчості органічно поєднували традиційний для вітчизняної літератури етнографізм із новітніми європейськими рисами – символізмом та психоаналізом. Стиль модерн набув поширення в українській архітектурі, скульптурі, живопису. Через те що українські землі були роз'єднані між різними державами і перебували в статусі провінцій український модернізм не сформувався як національна самобутня течія, а виявлявся лише у творчості окремих митців. Однак для України він став спробою подолання другорядності, провінційності української культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічної самоідентифікації до національного самоусвідомлення – визначення свого місця і ролі в сучасному світі. Загострення імперіалістичних протиріч стало причиною початку Першої світової війни 1 серпня 1914 р. Ця війна була збройним протистоянням двох воєнних блоків: Четвертого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антанти (Англія, Франція, Росія), але поступово в її орбіту було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Трагедія українського народу полягала в тому, що він всупереч власній волі був втягнутий у війну. З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці були змушені воювати за чужі інтереси і брати участь у братовбивчому протистоянні, адже в російській армії перебувало 3,5 млн. українців, у австро-угорській – 250 тис. Війна зумовила глибокий розкол національного руху українців воюючих Російської та Австро-Угорської імперій. З метою захисту українців Галичини в умовах експансії з боку самодержавної Росії у Львові 3 серпня 1914 р. українські політичні партії утворили Головну Українську Раду на чолі з Костем Левицьким. З ініціативи цієї організації було

сформовано національну військову організацію - легіон Українських січових стрільців (УСС), який боровся за свободу України у складі австро-угорської армії. Квіт української молоді у рядах січових стрільців залишив великий слід в українській культурі. У перервах між боями поряд з регулярними військовими вправами велася масова культурно-освітня робота. Працювали курси для малограмотних за шкільною програмою. Пожваблювалася літературна діяльність. Весною 1915 р. на фронт прибув Осип Назарук, який згодом написав нариси «Слідами УСС» і «Над Золотою Липою». Незабаром у Львові почав видаватися щомісячник «Шляхи», в якому плідно працювали прозаїки і поети – галицькі старшини і стрільці, такі як Андрій Бабюк (Мирослав Ірчан), Василь Бобринський, Лев Лепкий, Антон Лотоцький та інші. У журналі публікувалися художні твори, спогади, листи. В. Бобринський, Л. Гец уклали «Стрілецьку антологію», яка містила 36 творів і 144 фотографії і малюнки. Серед авторів цього збірника були: Д. Вітовський, О. Назарук, Л. Лепкий, М. Гайворонський, Р. Купчинський та інші. У той же період засновано сатиричні журнали «Самопал» і «Самоохотник». Зусиллями А. Лотоцького, В. Огоновського і Ю. Шкрумеляка у 1918 р. налагоджено випуск журналу «Червона Калина». У 1915 р. у Відні О. Назарук видав «Співанки УСС», де містилося чимало творів стрілецького пісняра Романа Купчинського і молодого композитора Михайла Гайворонського. Пісні цього талановитого композитора «Чуєш, брате мій», «Човен хитається серед води», «Засумуй, трембіту», «Не схиляйте вниз прапора» та інші добре знали на Прикарпатті і Надзбруччі. Стрілецька поезія, що постала під впливом настроїв і переживань на фронті нагадує твори усної народної поезії. З поміж тих пісень здобули широкий розголос «Ой, у лузі червона калина похилилася» Степана Чернецького, «Ой, видно село, широке село під горою» Льва Лепкого, «Питається вітер смерті» Юрія Шкрумеляка та інші. Стрілецьке життя лягло згодом в основу повісті Романа Купчинського «Заметіль», що складається з трьох частин – «Курилася доріженька», «Перед навалою» та «У зворах Бескиду». Пізніше, під час військових подій 1917–1918 рр. на Наддніпрянщині січові стрільці створювали «Просвіти», бібліотеки, ставили театральні вистави. Відомого письменника Івана Франка пов'язували із стрілецтвом найтісніші стосунки, його сини Петро і Тарас служили в легіоні УСС, а згодом – в УГА. Восени 1915 р. він оселився у стрілецькому «Приюті для хворих і виздоровців УСС» у Львові. На

похорон письменника 31 травня 1916 р. прибула велика стрілецька делегація на чолі з Г. Коссаком. Таким чином, творчість молоді у лавах УСС можна вважати окремим напрямком у розвитку української культури на західноукраїнських землях у часи Першої світової війни. З початком війни до легіону УСС потрапив 44-літній художник Осип Курилас. Він став одним з провідних у групі художників, серед яких виділялися І. Іванець, І. Сорохтей, В. Горобець, Л. Лепкий. За короткий час О. Курилас створив дві сотні портретів старшин і стрільців, батальні картини «Маківка», «Битва на Лисоні» та інші. Водночас з утворенням Головної Української Ради група емігрантів із Східної України (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Скоропис-Полтуховський) заснували у Відні свою організацію – Союз визволення України (СВУ). Програмною метою СВУ було утворення самостійної Української Держави, встановлення конституційної монархії, заснування демократичного устрою, надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей. Організація мала своїх представників у країнах Четвертного союзу, а також у Швейцарії й Швеції. Союз Визволення України здійснював велику культурнопросвітницьку роботу серед українських військовополонених в таборах у Австрії та Німеччини (Фрайштатті, Ганновері, Раштату, Гмюндені). Там організовувалися школи, бібліотеки, церкви, що сприяло зростанню національної свідомості українців. З початком світової війни посилювалися репресії щодо діячів української культури на теренах Російської імперії. 12 серпня 1914 р. уряд запровадив військову цензуру й одночасно видав указ про заборону друку українською мовою. Він став підставою для закриття газет «Рада», часописів «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Село». В 1915 р. припинили існування журнали «Дзвін», «Рідний край», «Сяйво», «Світло». Як і раніше, навіть початкова освіта була недоступна для абсолютної більшості українських дітей. Станом на 1914-1915 рр. в Україні налічувалося лише 452 середні школи, які охоплювали навчанням тільки 140 тисяч учнів, і лише 19 вищих навчальних закладів, у яких навчалося 26,7 тисяч студентів, що не відповідало потребам розвитку краю. Жодної школи чи вищого закладу освіти з українською мовою навчання не було. Заборонена діяльність «Просвіт», українських клубів, бібліотек. Голову Українського наукового товариства М. Грушевського заарештовано й заслано до Симбірська. Товариство змушене було припинити видання «Записок» та «України», воно мало змогу видати лише два

«Українські наукові збірники» перенісши їх друк до Москви. Через обставини воєнного часу затрималось видання наукової енциклопедії українознавства російською мовою – «Украинский народ в его прошлом и настоящем». У трагічному становищі опинилося населення Галичини й Буковини. На початку війни ці землі були завойовані російськими військами. На знищення українського національного руху була спрямована діяльність новопризначеного генерал-губернатора Галичини графа О. Бобринського: закриття «Просвіт», українських установ, бібліотек, шкіл; насильницька русифікація, репресії проти місцевої інтелігенції, гоніння на греко-католиків. До Росії вивозили сотні греко-католицьких священиків, а на їх місце ставили православних попів. Заарештували й вивезли до Суздалі митрополита Андрія Шептицького, який від 1900 р. очолював греко-католицьку церкву Галичини. Ставлення російського уряду до західних українців являло собою продовження його політики щодо українського руху в Російській імперії. Під час війни посилювалися репресії з боку австроугорської влади. Причину військової поразки вона пов'язувала із зрадою українців. Тому спочатку русофілів, а згодом і взагалі українців сотнями заарештовували, страчували без суду, гнали до концентраційних таборів. Громадяни підлягали арешту тільки за те, що представники адміністрації знаходили у них книги російською мовою. Серед селян Закарпаття у 1915 р. влада збирала підписи під заздалегідь сфабрикованими текстами заяв про те, що вони нібито бажають «стати угорцями». З 1916 р. початкові школи були переведені на угорську мову навчання, а кириличний алфавіт замінювався латинським. Страх перед терором австро-угорської армії призвів до того, що перед відступом російської армії з Галичини і Буковини у 1915 р. рідні місця залишило понад 100 тисяч українського населення й перейшло в межі Російської імперії. Російська влада не дозволяла створювати українські комітети для допомоги біженцям, як дозволялося полякам та литовцям, відкривати українські школи для дітей.

2. Розвиток освіти та науки.

Важливим чинником у вирішенні проблем розвитку української культури було відродження національної освіти у період 1917–1920 рр. На поч. 1917 р. в Україні не відвідувало школу близько 50 % дітей шкільного віку. З перших днів революції кожне село намагалося відкрити українську школу, збирало кошти, відводило приміщення, розшукувало вчителів. Велику роль у розвитку національної освіти

відігрівала Центральна Рада, яка проголосила основним завданням освітньої політики відродження рідної мови і школи. У червні 1917 року було створено Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. Стешенком, який узяв на себе функції керівництва справою освіти в Україні. Влітку 1917 р. секретаріат почав призначати губернських, повітових комісарів освіти, завданням яких було проведення українізації школи. Після проголошення УНР до секретаріату перейшло управління всіма освітніми установами в Україні. Було скасовано шкільні округи і замість них створено комісаріати освіти. Національним меншинам забезпечувався вільний розвиток рідної мови та освіти. Управління освітою кожної нації здійснювалося через відділи освіти при Генеральних секретаріатах польських, єврейських, російських справ та Національні ради освіти. Активізували свою діяльність українські громадські організації, які утримували на власні кошти українські школи, друкували підручники, організовували літні учительські курси. Цьому значною мірою сприяли рішення першого Українського педагогічного з'їзду, який відбувся у Києві 5-6 квітня 1917 р. У ньому брали участь 300 делегатів. З'їзд ухвалив низку резолюцій щодо розвитку української національної школи. Згідно з його рішенням при УЦР почала працювати Генеральна шкільна рада, а при Комітеті УЦР – шкільна комісія. Громадськість власними силами відкрила українські гімназії: в Києві ім. Б. Грінченка, в Харкові ім. М. Драгоманова, в Полтаві ім. І. Котляревського. До початку навчального року відкрилося більше 50-ти українських середніх шкіл, які існували на приватні або громадські кошти. Гасла створення єдиної української національно-демократичної школи проголошувалися на другому Всеукраїнському педагогічному з'їзді, що відбувся в Києві 10-12 серпня 1917 р. Це мало велике значення для розвитку освіти, адже до революції Україна не мала єдиної системи освіти. Різноманітні освітні заклади не були пов'язані між собою жодним єдиним планом чи програмою: школи грамоти, різні типи початкових шкіл, парафіяльні, вищі початкові, різні категорії і типи середніх шкіл, ціла низка різних типів професійних і відомчих. Єдина школа утворилася як 7-річна народна загальноосвітня школа, побудована на спостереженнях та уявленнях з навколишнього життя. Після закінчення 7-річної школи юнаки та дівчата мали змогу продовжити навчання у 4-річній гімназії або у технічній школі. Проголошувалось право громадян на безплатну початкову, середню й вищу освіту із забезпеченням учнів підручниками, одягом,

харчуванням. Освіта ставала обов'язковою і світською. Ці ідеї були покладені в основу діяльності Генерального Секретаріату освіти, а за тим – Міністерства народної освіти. Реформування системи освіти потребувало реорганізації системи керування освітньою галуззю. Для розв'язання проблеми забезпечення школи україномовною та українознавчою навчальною і художньою літературою Генеральним Секретаріатом освіти була створена комісія з написання нових підручників. До її складу на різних етапах діяльності входили І. Стешенко, Я. Холодний, П. Сушицький, М. Грушевський, І. Огієнко, О. Кисіль, Б. Білецький, С. Русова, А. Лещенко, І. Власенко, Д. Багалій та інші відомі вчені та педагоги України. Ними були написані або укладені десятки найменувань підручників з української мови, літератури, історії, географії, етнографії, математики, фізики, хімії та інших предметів, які вивчалися в школах. Незважаючи на труднощі воєнного часу, тираж шкільних підручників доходив до 300 тисяч примірників, а в 1918 р. було видано 2 млн. книг. У процесі формування національної школи розпочалася розбудова упорядкованого дошкільного виховання дітей. До осені 1920 р. у кожній губернії республіки було створено до 80-100 дитсадків, декілька сотень оглядових кімнат-садків, денних санаторіїв, у яких перебували 170 тис. дітей, а це становило 20 % малят дошкільного віку. Поряд з шкільним будівництвом формувалася система позашкільної освіти, спрямована на ліквідацію неписьменності серед дорослого населення та підвищення його загальнокультурного рівня. Українізацію освіти продовжила Українська держава, яку очолював гетьман П. Скоропадський, а міністерство народної освіти і мистецтва – професор М. Василенко. Першим кроком Міністерства у цій справі стала робота з запровадженням єдиної національної школи, проект якої був розроблений Центральною Радою. Викладання української мови і літератури, історії і географії України вважалося обов'язковим у всіх середніх чоловічих і жіночих загальноосвітніх, професійних, комерційних та інших школах. У вересні 1918 р. розпочалося навчання у 72-х гімназіях, а до кінця року планувалося відкрити ще 150 україномовних гімназій. Для незаможних учнів призначалися стипендії. Перед початком 1918–1919 навчального року Міністерство освіти розпочало роботу літніх курсів українознавства для вчителів, на що Рада Міністрів спеціально асигнувала понад 2 млн. крб. та 2 млн. крб. на видання шкільних підручників. За часи гетьманату відбулися значні зміни в системі управління освітою.

Через відмову від реалізації принципу національно-персональної автономії для національних меншин були скасовані національні міністерства з відділами освіти. Посилювалася централізація управління освітою у відповідності з «Тимчасовим законом про управління шкільними справами на Україні». Шкільні ради втратили свою автономію, таким чином були позбавлені впливу на справи в освітній галузі. Виборну Генеральну шкільну раду було ліквідовано, а на її місце призначено цілком бюрократичний орган – Раду при міністрі освіти. Наступним кроком у подальшому розвитку освіти стало прийняття Директорією УНР програми створення єдиної національної школи з 12-річним терміном навчання. У січні-травні 1919 р. посаду міністра освіти в уряді УНР обіймав І. Огієнко, який був автором цієї концепції. В основі документа було покладено продовження розробки плану перебудови освіти Генерального секретаріату Центральної Ради з доповненнями, які були внесені у гетьманський період. Була підтверджена децентралізація керування освітою, але звужувався принцип демократизму й національно-персональної автономії. Відновлювалася діяльність загальних шкільних рад: і генеральної, і повітових. Кількість членів була зведена до мінімуму. Національні та сільські шкільні ради не створювались. З приходом до влади Денікіна українську школу й освіту оголошено приватною справою й позбавлено державного фінансування, навіть земські й міські органи самоврядування не мали права утримувати на свої кошти українські школи, тоді як їм не заборонялось утримувати російські, єврейські, польські чи інші школи. Призначених владою Директорії УНР директорів та вчителів було звільнено. Український державний університет у Києві, Українська академія наук і Українська академія мистецтв припинили існування як державні установи і мусили просити дозволу про фінансування на приватних засадах. Таким чином, у 1917-1920 рр. в умовах революції та громадянської війни через постійні державні перевороти та нетривалість влади, соціально-економічні проблеми і недосконалість системи фінансування з боку держави та місцевих органів самоврядування ідея побудови єдиної української національної школи не була реалізована ні Центральною Радою, ні Гетьманатом, ні Директорією УНР. Державні органи керівництва освітньою галуззю з тих причин були позбавлені можливості реалізувати програми у цьому напрямі. Радянська влада в Україні також приділяла увагу розвитку освіти. Народний секретаріат освіти

у грудні 1917 р. очолив В. Затонський. Протягом наступних 2-3-х місяців у тих регіонах України, де існувала радянська влада замість старих адміністративних органів освіти створювались відділи і комісаріати народної освіти, культурно-освітні комісії ревкомів. Ці організації на поч. 1918 р. зустрілися з гострими кадровими проблемами, оскільки абсолютна більшість адміністрацій та вчителів 480 гімназій і 356 неповних середніх шкіл поставилися до них негативно. Вони практично не брали участі у перших спробах запровадження обов'язкової та безкоштовної освіти. 25 січня 1919 р. було ухвалено декрет Раднаркому УСРР про єдину трудову школу. Передбачалося створити єдиний тип навчальних закладів – трудову школу, яка складалася з двох ступенів: першого (5 класів) і другого (4 класи) з безкоштовним навчанням та викладанням предметів українською мовою. З метою якнайшвидшої підготовки спеціалістів для зруйнованої економіки України в 1920 р. державні, громадські й приватні початкові і середні школи були ліквідовані, а їх класи реорганізовані у 7-річну школу. Молодь мала продовжувати освіту в професійно-технічних школах і технікумах. Наприкінці 1920 р. в Україні нараховувалось 21887 шкіл. Незважаючи на певні успіхи у створенні єдиної трудової національної школи, радянська система освіти мала заідеологізований, класовий характер. Обов'язковість навчання не поширювалась на дітей «буржуїв» і «куркулів». В дійсності трудова школа не давала достатнього обсягу загальноосвітніх знань, а виробнича практика обмежувалася рамками лише одного якогось виробництва. Водночас вона мала розв'язати одне із головних завдань Радянської влади – подолати неписьменність та підготувати кваліфіковані кадри для соціально-економічних перетворень. Подальшого розвитку набула вища освіта в Україні. Влітку 1917 р. з ініціативи членів Центральної Ради І. Стешенка, С. Петлюри, М. Ковалевського в Києві відкрився перший український вищий народний університет у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного. Його ректором уряд призначив І. Ганницького. За добу Української Центральної Ради за допомогою місцевих органів влади, «Просвіт», громадських організацій було засновано Педагогічну Академію, Академію мистецтв, географічний, технологічний інститути в м. Києві, Київський юридичний інститут, Одеський сільськогосподарський інститут, Харківську консерваторію та 9 учительських інститутів, реорганізованих Центральною Радою у

вищі навчальні заклади. Створена Вища економічна рада готувала фахівців банківської справи, торгівлі, економістів. У новостворених і діючих вищих навчальних закладах українізувався навчальний процес шляхом відкриття українознавчих факультетів, кафедр, спеціалізацій, запровадження україномовного читання лекцій й ведення практичних занять. Інтенсивне будівництво вищої освіти відбувалося в період Гетьманату. Цією проблемою займалася спеціальна комісія на чолі з видатним ученим В. Вернадським. Завдяки її роботі та фінансовій підтримці з боку держави й різних наукових товариств на основі Київського народного університету відкрився Український державний університет 6 жовтня 1918 року. В Кам'янець-Подільському 22 жовтня 1918 р. був заснований ще один державний український університет, до складу якого увійшли історико-філологічний та фізико-математичний факультети. При першому створювалися на загальних підставах кафедри польської і єврейської літератури й історії, при другому – математичний і природничо-історичний відділи. У жовтні 1918 р. на базі Вищих жіночих курсів розпочав роботу Катеринославський університет. Рада міністрів виділила кошти на створення електротехнічного факультету в Київському політехнічному інституті, Миколаївського і Херсонського політехнічних інститутів та ряду інших вищих навчальних закладів. За ініціативою художників і архітекторів Ф. Красицького, Д. Дяченка та В. Рикова розпочав роботу Архітектурний інститут. Були оголошені українськими Київський (Святого Володимира), Харківський, Одеський університети. Все це ввело інститутсько-університетський рівень освіти в процес реформування освітньої системи в Україні. Лютнева революція 1917 р., боротьба національно-патріотичних сил за відродження української держави створили умови для подальшого розвитку науки. Активізували діяльність різні наукові товариства: Товариство дослідження природи, Фізико-математичне товариство, Фізико-хімічне товариство та інші. Тривала діяльність Українського наукового товариства (УНТ), де працювали М. Грушевський, Д. Багалій, М. Біляшівський, О. Єфименко та інші видатні українські вчені. 29 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ за пропозицією М. Грушевського було порушено питання про необхідність заснування Української Академії Наук. Влітку 1918 р. було створено комісію у складі відомих учених, яка мала розробити проект статуту УАН. У вересні того ж року проект був розглянутий і затверджений

Радою міністрів, а 14 листопада було ухвалено закон про заснування Української Академії Наук, затверджено її статут, штат, а також склад установ. У її складі було три відділи: історикофілологічний, фізико-математичний, соціальних наук. Видатний внесок у створення Української академії наук вніс визначний у той час учений-природознавець В. Вернадський. Саме він очолив комісію з питань заснування УАН та став першим її президентом. Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – академік Петербурзької академії наук, основоположник геохімії, біохімії, гідрохімії, вчень про ноосферу і біосферу, автор понад 400 праць. Наказом гетьмана П. Скоропадського було призначено перших дійсних членів УАН. До відділу історико-філологічних наук увійшли: професор Харківського університету Д. Багалій, професор Київського українського державного університету А. Кримський, професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький. На першому засіданні відділу його головою обрано Дмитра Івановича Багалія (1857–1932) – українського історика, архівознавця і громадського діяча, автора понад 600 праць. По відділу фізико-математичних наук призначені: академік Російської Академії наук В. Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С. Тимошенко, професор Київського університету П. Тутковський. По відділу соціальних наук призначені: професор Київського українського державного університету М. Туган-Барановський, професор Київського політехнічного інституту В. Косинський, секретар комісії з розбирання давніх актів О. Левицький. Секретарем УАН було обрано Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942) – видатного українського вченого, сходознавця, історика української мови і літератури. Літературна спадщина академіка А. Кримського налічує сотні праць, неопублікованих рукописів, які ще потребують ретельного вивчення. На одне з перших місць було поставлено дослідження історії України, а одночасно з цим вивчення літератури, мовознавства, археології, мистецтва. В Україну почали повертатися і працювати вчені, які до цього працювали у вузах і наукових установах Росії. УАН вважалася найвищою державною науковою установою в Українській державі. На неї покладалося поширення і поглиблення наукових дослідів і збагачення їх відкриттями, об'єднання та організація наукової праці, створення різноманітних дослідних інститутів. Планувалося видання праць загального зібрання, відділів, наукових установ, членів академії. До обов'язків

УАН належали підтримка відносин з іноземними академіями та науковими товариствами, організація експедицій, дослідних станцій та установ. Намічалось створити 45 структур, 15 інститутів, 14 постійних комісій, 6 музеїв, 2 кабінети, 2 лабораторії, ботанічний та акліматизаційний сади, астрономічну обсерваторію, біологічну станцію, друкарню та бібліотеку. Все це мало сприяти розгортанню ґрунтовних досліджень у найрізноманітніших галузях знань. З окремих напрямків науки за ініціативою дійсних членів Академії передбачалась організація наукових семінарів, де могли б готуватись до професорської діяльності молоді люди, що закінчили університет. На час Гетьманату припадає заснування таких наукових установ, як Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Національна бібліотека. У 1919–1920 рр. незважаючи на продовження громадянської війни та іноземної інтервенції, УАН продовжувала свою діяльність. Тут працювала понад 1 тис. співробітників, діяло декілька науково-дослідних інститутів, лабораторій, комісій, які досліджували різні проблеми з історії України, літератури, фізики, хімії, економіки тощо. Наприклад, термінологічна комісія на чолі з П. Тутковським розробила українську гуманітарну та природно-технічну термінологію і видала орфографічний словник з різних наукових проблем. Літературна комісія, очолювана С. Єфремовим, підготувала до видання літературну спадщину Т. Шевченка, І. Франка, В. Антоновича, М. Драгоманова, понад 40 томів (600 друкованих аркушів) творів О. Потебні. Археологічна комісія під керівництвом М. Біляшівського розробила програму розвитку археологічної науки в Україні і склала мапу археологічних пам'яток республіки. Наукові проблеми розробляли як науковці УАН, так і професорсько-викладацькі колективи вищих навчальних закладів. Їхніми зусиллями видавалися монографії, підручники та загальноосвітня література для шкіл, професійних училищ, інститутів. Усі 30 наукових товариств України проводили плідну пошукову роботу. Підсумовуючи результати роботи в напрямі освіти та науки в 1917–1920 рр., слід зазначити, що за ці роки мережа шкіл, інститутів, університетів, наукових установ значно збільшилась. У багатьох навчальних закладах розгорнулася українізація навчального процесу та запровадження вивчення українознавчих дисциплін. Велике значення мало створення Української Академії Наук та підпорядкованих їй наукових структур. Все це разом дає право стверджувати, що в цей

період було закладено основу формування національної освіти і науки.

3. Новітні тенденції, національна самобутність у театральному, образотворчому мистецтві та літературі у часи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР.

З відродженням української державності у 1917–1920 рр. відбулися значні зміни у різних сферах мистецтва: театрі, музиці, образотворчому мистецтві, літературі та інших. До революції 1917 р. у Києві був лише один український театр – це трупа М. Садовського, яка давала вистави в Народному домі. В інших містах України нерегулярно виступали трупи М. Садовського, О.Суходольського та інші. Восени 1917 р. за рішенням Генерального секретаріату Центральної Ради у Києві було створено Український національний театр. До складу його колективу увійшли І. Мар'яненко, Л. Курбас, М. Садовський, П. Саксаганський та інші відомі українські актори. Пізніше, за фінансової підтримки уряду, до постановки українських вистав перейшли трупи ряду професійних драматичних театрів Києва, Чернігова, Полтави, Житомира, Катеринослава, Харкова, Одеси. Діючим театрам виділялися кошти, які не оподатковувалися. У театрах удосконалювалися репертуари, поліпшувався професійний склад творчих колективів. Для підготовки митців сцени й організаторів театрального мистецтва Генеральний секретаріат відкрив школу з підготовки професійних артистів, режисерів, налагодив випуск тижневика «Театральні вісті». Становлення національного сценічного мистецтва Українська Центральна Рада тісно пов'язувала з розвитком народної музики, музичної освіти і хореографії. З ініціативи Української Центральної Ради було створено Український народний хор (диригент К. Стеценко), у Києві засновано загальноукраїнські курси з підготовки співаків хору, музикантів, хореографів. У великих містах відкрито мережу музичних шкіл. Навесні 1918 р. уряд УНР профінансував відкриття в Києві Українського оперного театру і призначив його керівником М. Садовського. Значні кошти на розвиток професійного театру виділяв уряд Гетьманату. Це стосувалося як окремих театральних установ, так і окремих діячів, які працювали у великих містах України. Зокрема, йдеться про Київську російську оперу (міський театр), до трупи якої входили такі відомі співаки, як Ю. Кипоренко-Доманський, М. Литвиненко-Вольгемут, Л. Собінов, М. Стефанович, І. Стеценко та інші. Уряд надав матеріальну підтримку товариству

«Молодого театру у Києві», де під керівництвом Л. Курбаса об'єдналися Г. Юра, С. Бондарчук, П. Самійленко, В. Василько, В. Чистякова та багато іншої талановитої молоді. В їх репертуарі була і світова («Цар Едіп», «Тартюф») і вітчизняна класика («У пущі», «Шевченківська вистава»). Колектив являв собою приклад молодого ентузіазму, творчості, упровадження нової технології акторського мистецтва. Лесь Курбас став основоположником нового напрямку в історії українського театрального мистецтва. Він порвав з традицією старого побутового театру, зорієнтував його на модерні течії західноєвропейського театру. У травні 1918 р. Рада міністрів асигнувала з державної скарбниці понад 165 тис. крб. товариству «Національний театр», що виникло одразу після Лютневої революції з метою підвищення художнього рівня театрального мистецтва. Ініціаторами його створення були трупя М. Садовського, «Молодий театр» Л. Курбаса та музичнодраматична школа М. Лисенка. Наприкінці 1917 р. при Товаристві виник Національний зразковий театр (режисер І. Мар'яненко), який мав власний хор і оркестр. У жовтні 1918 р. на його основі уряд утворив Державний народний театр під керівництвом П. Саксаганського. До цієї трупи увійшли М. Заньковецька, Л. Ліницька, Б. Романицький, О. Корольчук та інші відомі актори. Новий театр у своїй діяльності схилявся до реалістичної школи К. Станіславського і Б. Немировича-Данченка. У репертуарі цього театру переважала українська класика «Запорожець за Дунаєм», «Назар Стодоля», «Сава Чалий», «Наймичка», «Безталанна». Працював колектив у Троїцькому народному домі. На 1918 рік припадає розквіт діяльності театру «Студія», який працював під керівництвом трагедійної актриси, режисера і педагога С. Висоцької і ставив п'єси Г. Ібсена, П. Корнеля, М. Метерлінка та ін. Театр мініатюр виступав на сцені театру Бергоньє, театр «Конюшня», відомий ще під назвами «Театр під мостом», «Український драматичний колектив» – у Клубі залізничних службовців на Хрещатику. Найважливішим результатом спільної роботи театральних і музичних відділів Міністерства освіти та мистецтва Гетьманату П. Скоропадського стала реорганізація Музичної драматичної школи ім. М. Лисенка, випускники якої становили творчу основу нових театрів, у Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка у складі факультетів: педагогічного, диригентського і драматичного. Очолив інститут Ф. Блуменфельд, а серед його викладачів були найвідоміші українські композитори,

музиканти, співаки й актори: П. Козицький, Л. Курбас, М. Леонтович, Д. Ревуцький, М. Старицька та інші. У Харкові на базі російської оперної антрепризи відкрилася Перша народна опера та Перша дитяча опера. Завдяки зусиллям музичного відділу гетьманського уряду було створено Перший український національний хор у Києві під керівництвом Олександра Антоновича Кошиця (1875–1944) – визначного українського диригента і композитора. На поч. січня 1919 р. він спільно з К. Стеценком організував у Києві за дорученням С. Петлюри Українську республіканську капелу, яка з величезним успіхом виступала в Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині, Франції та інших країнах Західної Європи й Америки. У Києві відкрився Музично-педагогічний інститут Л. Славич Регаме. Водночас розпочало свою діяльність Київське концертне бюро, яке згодом дістало назву Філармонічного товариства. Також уряд прийняв постанову про заснування у Києві Державного симфонічного оркестру ім. М. Лисенка. Активно діяли Київська, Одеська і Харківська консерваторії, Київські музичні школи М. Тутковського, Г. Любомирського, такі ж заклади у Харкові, Миколаєві, Одесі, Херсоні. У 1918 р. на авансцену українського музичного мистецтва вийшли М. Вериківський, Г. Вірьовка, П. Демуцький, В. Косенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький та інші. Розвиток театральномузичного мистецтва постійно перебував у центрі уваги Директорії УНР. За участю В. Винниченка було засновано нові професійні та аматорські театри в Херсоні, Катеринославі, Проскурові та інших містах. Нові театри ставили вистави українських драматургів, такі як «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький», «Остання ніч» М. Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» Н. Кропивницького, «Лісова пісня» Л. Українки та інші, які представляли різні художні жанри українського театального мистецтва. За підтримки відділу мистецтв Наркомату освіти УРСР було відновлено роботу багатьох театральних колективів, що припинили сценічну діяльність під час денікінської інтервенції в Україну, створено мережу нових професійних та аматорських театрів, серед них – Державний драматичний театр ім. Т. Шевченка у Києві в березні 1919 р. Навесні 1919 р. за наказом радянського керівництва у структурі Всеукраїнського театального комітету було створено підкомісію радянської пропаганди. Вона дістала право затверджувати репертуари театрів і контролювати їхню сценічну діяльність. У ході перевірки театрів комісія усунула чимало п'єс українських і

зарубіжних драматургів. Усе це гальмувало творчий розвиток багатьох театральних колективів і театального мистецтва в цілому. Всеукраїнський музичний комітет займався питанням розвитку музичного й хорового мистецтва. Під керівництвом комітету вдосконалювалися навчальні програми музичних шкіл та училищ, розпочався процес створення нових музичних закладів, у тому числі консерваторій, різних музичних колективів, ансамблів, мандрівних хорових капел. Загальна кількість музичних закладів до кінця 1920 р. була доведена до 200 одиниць. Комітет також заснував відому українську державну капелу «Думка», яка стала одним із найкращих музично-хорових колективів республіки. Розвиток національного театру позитивно вплинув на розвиток кіномистецтва. В цю справу значний внесок зробила Л. Старицька-Черняхівська, яка очолювала кіносекцію Міністерства освіти та мистецтва Гетьманату. Під її керівництвом були створені режисерські й авторські групи, які зняли десятки художніх, наукових і документальних кінофільмів та казок для дітей. За 1918–1920 рр. кінематографісти, які в основному об'єднувалися навколо новостворених Київської та Одеської кіностудій, випустили у світ художні кінофільми режисерів Л.Старицької-Черняхівської («Вітер з Півночі», «Розбійник Кармелюк»), М. Замкового («Прозрівший»), А.Нефедова («Жертви позвали»), А. Архана («Червоний Кобзар»), хроніко-документальні – «Шевченкове свято», «Сон Тараса», «Випуск першої української гімназії», «Життя Донбасу» (всього близько 500 найменувань), запустили у кінопрокат 4,2 тис. кінофільмів різної тематики. До революції в Україні діяло близько 220 приміщень, у яких періодично демонструвалися кінострічки. У 1920 р. лише стаціонарні кінотеатри відвідало 9,6 млн. чоловік. З кіно ознайомилося декілька мільйонів жителів села. Мали можливість систематично переглядати художні й наукові кінофільми десятки тисяч учнів шкіл та студентів вищих навчальних закладів. Таким чином, у 1917–1920 рр. в Україні почали формуватися основи національного кіномистецтва та кіноіндустрії. Отже, увага українських урядів до проблем розвитку театального та музичного мистецтва зумовлювала піднесення творчих сил, сприяла збагаченню духовного потенціалу народу й держави. У 1917 – 1920 рр. отримало подальший розвиток образотворче мистецтво та скульптура. Восени 1917 р. Генеральний секретаріат освіти Центральної Ради профінансував створення у Києві Української національної картинної галереї. До її фондів були зібрані полотна

українських та західноєвропейських майстрів живопису від епохи Відродження до поч. XX ст. До галереї передали частину своїх робіт та колекцій полотен художники В. Кричевський, М. Козик, М. Жук, М. Бойчук, Г. Нарбут, М. Самокиш та інші. Галереї, виставки відкрилися у Катеринославі, Полтаві, Чернігові. Музей образотворчого мистецтва було засновано в Харкові. Організовувалися пересувні й постійно діючі виставки творів українських та зарубіжних художників. Одним з провідних центрів художнього мистецтва в Україні була Одеса. Тут активно діяло створене ще в 1900 р. Товариство південноросійських художників, художнє училище, художній музей, одеське товариство заохочування красних мистецтв, рисувальна школа при ньому. На базі цієї школи було створено Одеське вище художнє училище. Важливу роль у формуванні національного образотворчого мистецтва відіграла Українська академія мистецтв, заснована за доби УНР. Першим її ректором було призначено відомого українського художника-графіка Г. Нарбута. Навколо Академії об'єдналися майже всі відомі художники, скульптори, архітектори та різні художньо-мистецькі школи України. У ній працювали О. Мурашко, М. Бойчук, М. Бурачек, В. Кричевський, М. Жук, І. Труш, О. Архипенко, В. Різниченко та інші митці. Вони створили багато полотен, які відображали визвольну боротьбу українського народу, громадянську війну, життя і побут населення тощо. Так, В. Кричевський, працюючи в різних жанрах, підготував багато декорацій на різні теми до українських вистав, створив художньо-етнографічні павільйони для таких кінофільмів, як «Назар Стодоля», «Тарас Трясило», «Сорочинський ярмарок», ілюстрації до численних книжок. М. Бурачек написав полотно «Дахи Софіївського собору», створив цілу низку чудових декорацій на українські вистави театрам у Києві, оформив зали Української національної галереї тощо. М. Жук ілюстрував навчальну та художню літературу, а також намалював портрети В. Чумака, Т. Шевченка, Г. Нарбута, М. Зерова та ін. Плідно працювала група художників-монументального живопису, які створили школу бойчукістів. До її складу входили М. Бойчук, В. Седляр, К. Гвоздик, С. Колос, М. Рокицький, О. Павленко, О. Музін, Т. Бойчук та інші, які працювали в кераміці, тканині, книжковій графіці. Їхніми зусиллями були розписані Луцькі казарми у Києві, оперні театри Харкова і Києва, санаторій в Одесі. Багато полотен, написаних цією групою, прикрашали різні виставки,

картинні галереї, музеї образотворчого мистецтва. Серед них «Коні на пасовищі», «Біля яблуні», ілюстрації до збірки «Барвінок», різні плакати Т. Бойчука тощо. Бойчук Михайло Левович (1882 – 1937) – визначний український живописець-монументаліст, графік, навчався у Віденській, Краківській та Мюнхенській академіях мистецтв. Він удосконалював майстерність у Парижі, одночасно вивчаючи українське народне мистецтво. У другій половині 30-х років художники-бойчукісти були репресовані, а всі їхні монументальні твори знищені. Сам М. Бойчук був розстріляний у липні 1937 р. Українські скульптори створили проекти побудови пам'ятників, фігурних композицій, барельєфів таким видатним особам, як Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Северин Наливайко, Іван Котляревський, Леся Українка та інші. Були відкриті пам'ятники Тарасу Шевченку в Києві (Ф. Балавенський) і в Ромнах (І. Кавалерідзе). У 1917–1920 рр. в Україні працював Архипенко Олександр Порфирівич (1887–1964) – видатний український скульптор і живописець, один з найяскравіших представників кубізму, конструктивізму й абстракціонізму. Він залишив понад тисячу скульптур, картин і творів малярства. Серед найвідоміших – «Адам і Єва» (1908 р.), «Поцілунок» (1910 р.), «Танок» (1912 р.), серія жіночих торсів (1909–1916 рр.), портрети Т. Шевченка (1923–1935 рр.), І. Франка (1925 р.), скульптури «Солдат», «Постать». М. Паращук змодельював скульптурні образи В. Стефаника, М. Лисенка, І. Франка, композицію фігур «Поневолені», «Юнак у кайданах», «Дівчина з народу», «Народні танцюристки». Відкривалися меморіальні знаки видатним особам та історичним подіям в українських містах. У часи встановлення радянської влади в Україні демонтувалися скульптурні пам'ятники попередніх часів, які були створені видатними скульпторами і мали художню цінність. У 1917–1920 рр. відбувалося формування національної музейної і пам'ятникоохоронної справи. Уряди України, громадські і культурні організації провели велику роботу в цьому напрямку. Їхніми зусиллями засновано Національний історичний музей, в якому були зібрані історико-культурні пам'ятки з первісного суспільства до ХХ ст. За доби Української держави діяли 36 музеїв, які виникли до Лютневої революції. Це Житомирський краєзнавчий, Катеринославський історичний, Полтавський краєзнавчий, Кам'янець-Подільський історичний, Єлисаветградський краєзнавчий, Миколаївський природничо-краєзнавчий, Київський музей старовини

і мистецтва, Чернігівський музей українських старожитностей ім. В. Тарновського. Активно діяли товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Серед них треба відзначити Київське товариство, де важливу роль відіграв відомий український колекціонер-меценат і археолог Богдан Ханенко, і Одеське товариство історії та старожитностей. Воно вивчало археологічні й історичні пам'ятки Північного Причорно-мор'я, здійснювало розкопки Пантікапею, Тіри, Херсонеса, Ольвії і видало 33 томи «Записок», останні з яких припадають на 1918–1919 рр. За часів Гетьманату назване товариство тісно співпрацювало з Одеським бібліографічним товариством, яке і займалося проблемами організації краєзнавчої бібліографії в Україні. Загалом упродовж 1917–1920 рр. в Україні відкрилося 250 музеїв республіканськоповітового значення та сотні невеликих, які діяли при школах, вищих навчальних закладах, наукових товариствах, різних організаціях. У цій мережі музеїв зберігалася велика кількість історикокультурних пам'яток українського народу та народів, які мешкали на території України. Отже, у 1917–1920 рр. закладалися основи державної підтримки подальшого розвитку українського мистецтва. Воно все більше набувало національного характеру, посилювався зв'язок з народною творчістю. У часи революції 1917–1920 рр. значна увага приділялася розвитку української літератури і книговидавництва. Напередодні революційних подій українська література перебувала у досить складному становищі: по-перше, її корифеї пішли з життя якраз незадовго до Лютневої революції (Л. Українка, І. Франко, М. Коцюбинський), по-друге, багато талановитої творчої молоді воювало на фронтах (С. Васильченко та ін.), по-третє, значна частина відомих українських літераторів (О. Кобилянська, Л. Маркович, В. Стефаник, М. Черемшина) жили в Західній Україні і були позбавлені можливості брати участь у літературному процесі Східної України. Пожвавлення літературного життя почало спостерігатися з березня 1917 р. У цей час виникають приватні й кооперативні видавництва («Друкар», «Криниця», «Час» та інші), що друкували нові твори українських науковців, письменників і критиків, які відображали вибух національно-визвольного руху, соціалістичні ідеї, культивували піднесення національної свідомості, відстоювали ідеї чистого мистецтва, просвітительства. Принциповим питанням, що постало перед митцями нової літератури, стало збереження традицій класичної спадщини. Поезія Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки –

це той ґрунт, на якому формувалися і визріли П. Тичина, В. Чумак, В. Сосюра, М. Рильський та інші. Характерним для літератури років революції та громадянської війни був широкий спектр поглядів. Гостра класова боротьба породила різні ідейні платформи. Місію літературного служіння народів в роки національно визвольних змагань взяли на себе письменники молодого покоління, які почали свій творчий шлях до повалення самодержавства. Молоді поети і прозаїки групувалися навколо численних літературних студій і гуртків, редакцій газет і журналів, літературних альманахів. Найпомітнішими творами української літератури періоду національно-визвольних змагань були книги віршів «Плуг» та «Сонячні кларнети» П. Тичини, «Червоний заспів» В. Чумака, «Удари молота і серця» В. Еллана-Блакитного, «Червона зима» В. Сосюри, «Мої коломийки» І. Кулика. Помітними стали прозові твори С. Васильченка, А. Головка, М. Ірчана, Г. Коцюби, П. Панча, О. Вишні, С. Пилипенка та ін. Важливою умовою розвитку літератури стало надання Центральною Радою українській мові статусу державної (березень 1918 р.) та проведення українізації адміністративного апарату й суспільно-політичного життя українськими урядами. Прагнучи повернути на свій бік якомога більше письменників, уряд Скоропадського прийняв ухвалу про визнання могили Т. Шевченка національною власністю. За часи Гетьманату була опублікована наукова праця І. Огієнка «Українська культура», роман «Повія» П. Мирного, переклади східних поетів А. Кримського, твори О. Кобилянської, С. Васильченка, В. Стефаника, М. Рильського, Х. Алчевської та багатьох інших як досвідчених, так і молодих українських прозаїків, поетів і перекладачів. Це був «Літературно-критичний альманах» та окремі поетичні збірки. Активно в будівництво нової культури ввійшов Пролеткульт. Письменників ця культурно-освітня організація приваблювала своїм гаслом – «Творити революційне мистецтво!» У 1919–1920 рр. членами Проліткульту були В. Коряк, В. Еллан-Блакитний, С. Пилипенко, В. Сосюра, М. Майський. Згодом вони залишили цю організацію. У 1917–1920 рр. відбулося формування національної видавничо-поліграфічної справи. Зазначимо, що основи українського книжкового книговидання, періодичної преси та журналістики в період визвольних змагань заклали УЦР і її Генеральний секретаріат. При цьому керівництво держави особливу увагу приділяло насамперед виданню навчальної, художньої та

суспільно-політичної літератури. Завдяки фінансовій підтримці уряду, персональній участі в організації видавничої справи М. Грушевського, С. Петлюри, С. Єфремова, В. Винниченка, Ф. Лизогуба, С. Чикаленка, С. Русової, О. Лотоцького. Д. Дорошенка та інших відомих політичних і культурних діячів України у 1917–1918 рр. було видано понад 1,5 тис. найменувань українських книжок і брошур, загальним накладом близько 10 млн. примірників. У періодиці також відбувалися якісні зміни. У добу УЦР було засновано 150 українських газет і журналів. Серед них – газети «Наше життя», «Робітник», «Наша воля», «Вісті з Української Центральної Ради», журнал «Вільна українська школа», «Просвітянин», «Волошка» та ін. Під час правління гетьмана П. Скоропадського число українських періодичних видань зросло до 225 найменувань. У 1919 р. продовжився процес створення української періодичної преси. Не припинився розвиток культури під час національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях. У кінці 1918 р. в Тернополі було засновано «Український театр» під керівництвом Миколи Бенцеля, який у березні 1919 р. перетворився на культурноосвітнє товариство акторів «Новий львівський театр». До складу трупи входили Амвросій Бучма та Володимир Калин, а також Зубрицький, Демчик, Рубчик, Бенцель. Ставили «Молоду кров» Винниченка, «Суєту» Карпенка-Карого для військових, поранених січових стрільців, на запрошення Українського Червоного Хреста. Пізніше в Станіславі було організовано інший заклад – «Український Чернівецький театр». Його трупі румунська влада заборонила ставити вистави українською мовою на Буковині. У травні 1919 р. під керівництвом Й. Стадника було створено Державний театр ЗУНР. У період військових подій 1919 р., коли війська Директорії УНР мусили під тиском більшовицької армії відступити на територію Поділля, з ними приїхала трупа наддніпрянських акторів: М. Садовський, Г. Борисоглібська, Іванова та ін. Вони відновили свою акторську діяльність. Продовжували свою творчість поети Роман Купчинський, Олесь Бабій, Юрій Шкрумеляк, Богдан Лепкий, Михайло Рудницький, із молодших – Богдан Кравців («Сонети і строфи»), Юрій Косач («Черлень», «Мить з майстром»), Богдан-Ігор Антонич («Привітання життя», «Три перстені»), О. Ольжич («Рінь»), Святослав Гординський («Буруни», «Барви і лінії», переспів «Слова о полку Ігоревім») та ін. Визначне місце зпоміж ними зайняв Євген Маланюк, поезія якого завдяки глибокому

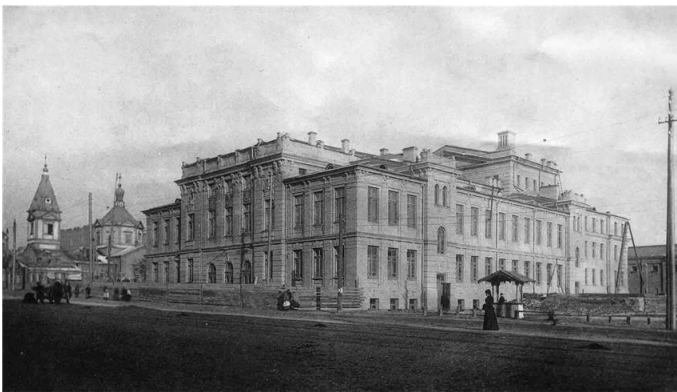
національному пафосу та вибагливій культурі поетичного слова здобула загальне визнання. Отже протягом 1917–1920 рр. державні органи влади, громадські, культурні організації здійснили радикальні перетворення на шляху створення національної системи освіти та науки, ліквідації неписьменності серед дорослого населення, формування української видавничої справи, театрального та образотворчого мистецтва, налагодження охорони пам'яток культури. За ці роки було розбудовано розгалужену мережу бібліотек, клубів, будинків культури, «Просвіт», з'явилися кінотеатри. На державний законодавчий рівень винесено проблему створення належних умов для розвитку культури національних меншин. Основи, закладені в культурному будівництві в 1917–1920 рр., дали можливість у наступні роки підняти українську культуру на якісно новий рівень, який увійшов в історію під назвою «український Ренесанс». До цього слід також додати, що зміни у сфері культурного будівництва протягом періоду Української революції були складовою подібних загальноєвропейських культурних процесів, характерних насамперед для новоутворених національних держав, які з'явилися після закінчення Першої світової війни внаслідок національно-визвольної боротьби та розпаду імперій.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте політику російського царського уряду щодо української культури напередодні та у період I світової війни.
2. Дайте характеристику культурно-освітній діяльності Української Центральної Ради.
3. Які практичні кроки здійснив уряд гетьмана П. Скоропадського у справі відродження та розвитку української культури і науки?
4. Коли і за яких обставин була створена Українська Академія Наук? Хто був її першим президентом?
5. Проаналізуйте вплив революційних подій 1917–1920 рр. на розвиток театрального, образотворчого мистецтва та літератури.
6. Визначте місце розвитку національної культури у процесах відродження української держави.
7. Які були передумови створення системи української національної освіти у добу революції 1917 – 1920 рр.?

Національна академія наук України

Театр Миколи Садовського

Павло Скоропадський

Тема 13.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. УКРАЇНА В СКЛАДІ ТОТАЛІТАРНОЇ ІМПЕРІЇ – СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

План

1. Національно-державне будівництво.
2. Економічна політика в Україні.
3. Встановлення тоталітаризму. Політичні репресії.
4. Особливості розвитку культури у 20– 30-і рр.:
 - а) соціально – історичні умови становлення і розвитку української культури;
 - б) особливості національно-культурного будівництва в 1920–ті рр.;
 - в) стан культури в Україні у 1930–ті рр.

1. Національно-державне будівництво.

Україна вийшла з громадянської війни поділеною на 4 частини: Галичина і Волинь опинились у межах Польщі, Буковина – Румунії, Закарпаття – Чехословаччини; всі землі на схід від р. Збруч увійшли до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Формально УСРР виникла як самостійна держава, що знаходилася з РСФРР лише у договірних відносинах, однак фактично, починаючи з 1919 р., вона була у повній залежності від останньої, адже керівники УСРР були членами КПУ, що була не самостійною партією, а однією з організацій РКП(б). Тому вони були зобов'язані керуватися вказівками з Москви. Російські керівники не зважали на незалежний статус України і час від часу втручалися в її внутрішні справи. Частина компартійної верхівки – і в Україні, й у Росії – прагнула побудувати радянську державу в кордонах колишньої Російської імперії. У березні 1922 р. українське керівництво звернулося до Центрального Комітету РКП(б) з пропозицією упорядкувати відносини між РСФРР і УСРР, маючи на увазі утворення конфедерації радянських республік, тобто збереження їх суверенітету. Враховуючи, що подібні пропозиції були висунуті й у інших республіках, Політбюро ЦК Російської компартії створило спеціальну комісію під головуванням В. Куйбишева. Спочатку комісія схилилася до пропозиції Й. Сталіна про входження республік до складу РСФРР на правах автономії (план «автономізації»). Однак після гострої критики плану «автономізації» В. Леніним комісія

ухвалила план створення федерації радянських республік. Саме цей план був покладений в основу установчих документів, Декларації про утворення СРСР і Союзного Договору, що були прийняті 30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді Рад, і першій Конституції СРСР, що була прийнята в січні 1924 р. Союз заснували: Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Білоруська Соціалістична Радянська Республіка, Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, що складалася з трьох автономій (Грузії, Вірменії, Азербайджану). У подальшому число республік збільшилося. За Конституцією СРСР 1936 р. їх уже було 11, у 1940 р. – 16. З 1956 р. їх було 15 (Карело-Фінська союзна республіка стала Карельською автономною республікою у складі Росії). Формально СРСР від утворення й до свого кінця був федеративною державою, тобто державою, яка складалася з низки суверенних держав, які утворили разом союзний центр і добровільно передали йому частину своїх повноважень. УСРР (з 1936 р. – УРСР), як і інші союзні республіки, мала всі державні атрибути: власну законодавчу й виконавчу владу, конституцію, герб, прапор тощо, але фактично українська влада мусила лише виконувати рішення, що приймалися центром, а вся державна атрибутика мала лише декоративний характер. Водночас у 1920-ті рр. радянське керівництво ще не наважувалося відверто ігнорувати національні інтереси України, більше того – проводило політику українізації в кадровій політиці (коренізацію) й культурно-освітній сфері. Більшість питань внутрішньої та економічної політики мали вирішуватися на республіканському рівні. Однак жорстка централізація, що посилилася в умовах правління Сталіна, поступово призвела до повної ліквідації суверенітету республік і перетворення СРСР із федеративної держави в унітарну, тобто таку, де республіки фактично були не державами, а адміністративними територіями, хоча і зберігали деякі атрибути державності. Про це свідчать визнання територіальної цілісності України, існування в республіці власного адміністративного центру та державного апарату, надання певних прав компактно проживаючим національним меншинам та ін. Свідченням унітарного характеру новоствореної багатонаціональної держави є той факт, що більшість республіканських керівників України призначалися з Москви: у 1923 р. – П. Постишев, у 1925 р. – Л. Каганович, у 1938 р. – М. Хрущов. Після встановлення сталінської

диктатури й тоталітарного режиму, відбулося «згортання» й політики українізації, адже вона, на думку більшовицького керівництва, почала виходити з-під їхнього контролю суперечила «пролетарському інтернаціоналізму» й заважала будувати соціалістичне суспільство. На зміну політики українізації прийшла політика уніфікації, радянізації, русифікації з метою перетворення всіх народів СРСР у єдину спільноту – радянський народ.

2. Економічна політика в Україні.

У роки громадянської війни на підконтрольній більшовиками території діяла політика воєнного комунізму. Її основні риси: мобілізаційна економіка, тобто підпорядкування всієї економіки потребам фронту, армії; 2) жорстка централізація управління; 3) відмова від товарно-грошових відносин, вільного ринку, засобів матеріального заохочення; 4) використання примусової праці; 5) безкоштовні послуги; 6) репресивна політика; 7) продрозкладка на селі; 8) політика жорсткої економії; 9) централізований розподіл мінімальних благ; 10) заборона найманої праці. Політична і економічна криза в країні змусила більшовицьке керівництво відмовитись від політики воєнного комунізму і перейти до непу. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком. Незабаром уряд УСРР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн. пудів зерна замість 180 млн. пудів згідно з продрозкладкою. Поява непу була зумовлена наступними об'єктивними причинами: закінчення громадянської війни, перехід до мирного будівництва, початок відбудови господарства; кризовий стан економіки; невдоволення селянства продрозкладкою, що періодично виливалося у збройні виступи проти існуючої влади; спад світового революційного руху і втрата надії на швидке здійснення світової революції, матеріально-технічної допомоги з боку західного робітничого класу. Політика непу – це економіка мирного часу. Вона мала наступні риси: 1) запровадження товарно-грошових відносин, засобів матеріального заохочення; 2) централізоване управління лише в основних, ключових галузях; 3) заміна продрозкладки продподатком; 4) багатоукладність економіки, допущення приватної власності та використання найманої праці; 5) денационалізація частини промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, допуск приватного капіталу, заохочення іноземних концесій; 6)

встановлення плати за послуги, що надаються державою. В Україні неп запроваджувався швидкими темпами. Зокрема, у 1921 р. орендувалось понад 5 тис. підприємств; на території УСРР діяло біля 75 тис. приватних торговельних закладів; відновлено у повному обсязі грошовий обіг, банки, кредитні установи, проведено грошову реформу 1922–1924 рр., яка зупинила інфляцію; було створено низку галузевих госпрозрахункових трестів тощо. Впровадження непу в Україні дало позитивні результати щодо виведення економіки з кризи, відбудови і подальшого розвитку народного господарства, незважаючи на помилки і великі труднощі ліквідовано повстанський рух, бандитизм, досягнута стабільність в Україні. У 1923 р. були завершені аграрні перетворення. Дрібні селянські господарства збільшилися за рахунок поміщицьких та церковних земель, а також наділів. До селян перейшло 31 млн. десятин землі, тобто 92 % земельного фонду республіки. Селянські господарства швидко відновили своє виробництво, підняли продуктивність у землеробстві і тваринництві. Виробництво зерна в Україні майже досягло довоєнного рівня. Особливо успішно розвивався в республіці кооперативний рух. Кооперативні товариства експортували свою продукцію, яка успішно конкурувала на європейському ринку. Завдяки непу була поліпшена економічна ситуація в республіці: відновлено промислове виробництво, налагоджена робота транспорту, усунуті наслідки голоду, подолана інфляція, проведена грошова реформа і введена тверда грошова одиниця – червонець (8,6 гр. золота). Запровадження нової економічної політики сприяло відродженню приватної ініціативи. Однак ця політика означала лише тимчасове повернення до ринкової економіки і вона проіснувала лише до 1929 р. Обмеженість і непослідовність нової економічної політики згодом полегшили Сталіну повернення до воєнно-комуністичних методів управління державою. Водночас не можна ідеалізувати неп, адже подальше проведення непу не могло призвести до подолання значного відставання радянської економіки від західних країн, які мали потужну індустрію. З цього приводу Сталін, виступаючи в 1931 р. на всесоюзній господарській конференції, сказав: «Ми відстали від передових країн світу на 50–100 років. Нам необхідно пробігти цю відстань за десять років. Або ми це зробимо, або нас зімнуть». Але нова економічна політика не дозволяла здійснити економічний ривок, від неї слід було відмовлятися. На думку більшовиків, насамперед було потрібно розв'язати три

взвємопов'язані завдання: по-перше, запровадити директивно-планову економіку, що й було реалізовано у формі п'ятирічних планів; по-друге, здійснити великі капіталовкладення в промисловість; по-третє, в найкоротший час провести індустріалізацію, яка мала стати фундаментом усіх перетворень. П'ятирічка (п'ятирічний план) – основна форма державного економічного планування в СРСР, починаючи з 1929 р. до розпаду країни 1991 р. Під час виконання першого п'ятирічного плану (1928/29–1932/33 рр.) в Україні була створена передова технічна база для реконструкції всього народного господарства внаслідок швидких темпів індустріалізації; проведена колективізації сільського господарства. У другій п'ятирічці відбувалася реконструкція народного господарства, на новій технічній основі будувалися нові підприємства й створювалися нові промислові галузі. Як були пов'язані індустріалізація і колективізація? У зв'язку з курсом на індустріалізацію постало питання: де взяти гроші? З'ясувалося, що гроші може дати тільки село: посіяли зерно, зібрали врожай, продали його за кордон – отримали валюту. Далі постало й друге питання: яким чином хліб (гроші) вилучити у селянина? Спочатку була невдала спроба використати метод «ножиць цін», тобто в наказному порядку встановити низькі ціни на хліб і одночасно різко підняти ціни на промислову продукцію. Проте селяни відмовилися продавати хліб і купувати промислову продукцію (реманент, одяг, взуття тощо). Тоді влада зробила спробу відібрати у селян хліб примусово. Знову не вийшло: селяни або обмежували виробництво власними потребами, або ховали врожай. Відтак у Й. Сталіна виникла ідея використати ідею В. Леніна про кооперацію для примусового об'єднання селянських господарств у колгоспи, оскільки вилучити хліб з колгоспів було набагато легше, ніж у мільйонів окремих селянських господарств. При проведенні масової колективізації, що розпочалася наприкінці 1920-х рр., було допущено безліч зловживань, головними з яких були неповага до власного народу, ігнорування приватних інтересів селянства, жорстокість методів колективізації. Як наслідок – негативні наслідки політики колективізації. Серед них – голодомор 1932–33 рр., який призвів до загибелі мільйонів селян. Слід усвідомити причини того, що голодомор був особливо жахливим в Україні: по-перше, Україна була основною житницею СРСР, а основним джерелом капіталовкладень у промисловість був саме хліб, його експорт; по-друге, волелюбні українські селянихлібороби

чинили найбільш відчайдушний опір політиці колективізації й могли зірвати цю політику. Однак попри великі жертви й складнощі, основна мета колективізації була досягнута: ціною мільйонів людських життів Радянська держава отримала хліб, перетворила його у валюту, створила фінансову основу для проведення індустріалізації. У процесі індустріалізації в Україні було побудовано сотні тисяч великих промислових об'єктів, серед яких: Дніпрогес, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Харківський тракторний завод, Краматорський завод важкого будування, Луганський паровозобудівний завод тощо. На кінець другої п'ятирічки (1933–1938 рр.) вартість валової продукції України порівняно з 1913 р. збільшилася в 7 разів, промислова продукція України перевищувала продукцію всієї промисловості дореволюційної Росії. За видобутком вугілля Україна зайняла четверте, а за виробництвом чавуну – третє місце у світі. Машинобудівна промисловість України в 1940 р. перевищила рівень 1913 р. в 50 разів. Тож наприкінці 1930-х рр. Україна перетворилася з аграрно-індустріальної республіки на індустріальноаграрну. Варто також зазначити, що політика індустріалізації була б неможливою без масового ентузіазму, самовідданості, трудової звитяги мільйонів людей, чим зловживала більшовицька влада, всіляко експлуатувала найкращі людські якості. У середині 1930-х рр. на Донбасі виник так званий стаханівський рух, названий на честь шахтаря О. Стаханова. Участь у стаханівську русі взяли трудівники всіх республік країни і різних галузей. Зокрема, стаханівський рух на залізничному транспорті в Україні й загалом в СРСР започаткував машиніст тепловозу П. Кривоніс, у металургії – М. Мазай, у сільському господарстві – М. Демченко. Стаханівський рух став важливим інструментом здійснення індустріалізації. Він спирався на певну підтримку суспільства, ентузіазм багатьох людей. Однак чимало людей ставилися до нього скептично, адже він примушував їх важко працювати за мізерну заробітну плату. Головним соціальним наслідком націоналізації засобів виробництва, індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства була ліквідація промислово-фінансової торговельної і сільської буржуазії, створення міського і сільського пролетаріату, позбавленого приватної власності. Вважалося, що були створені соціалістичні за своїм характером класи та ліквідована експлуатація людини людиною. Хоча насправді, замість одних панівних класів сформувався новий – партноменклатура, у колективній власності і володінні якої фактично

опинилися всі засоби виробництва. Отже, політика індустріалізації та колективізації – це: 1) формування командно-адміністративної системи; 2) запровадження планової системи народного господарства (п'ятирічних планів); 3) часткове використання примусової праці, встановлення фактичного кріпацтва на селі; 4) посилення ролі бюрократії, партійної номенклатури в управлінні економікою; 5) підпорядкування всієї економіки потребам індустріалізації, розвитку важкої промисловості; 6) обмежене використання матеріальних засобів заохочення і надмірне використання моральних засобів («соціалістичне змагання», «рух передовиків праці», стаханівський рух тощо); 7) формування загальносоюзної народногосподарської системи, що управляється з Москви; 8) обмеження економічних свобод; 9) фактична монополія державної власності на засоби виробництва, наявність окремої колгоспно-кооперативної власності – фікція. Утім, наприкінці 1930-х років матеріальний рівень життя багатьох людей трохи підвищився.

3. Встановлення тоталітаризму. Політичні репресії.

Економічний розвиток в Україні, як і в СРСР загалом, відбувався в умовах формування тоталітарного режиму, встановлення сталінської диктатури. Тоталітарному режиму, який сформувався в СРСР, були притаманні наступні риси: 1) тотальне відчуження народу від власності й політичної влади; 2) монополія на владу комуністичної партії; 2) неосяжний контроль держави над усіма сферами життя радянського суспільства; 4) наявність формальних ознак соціалістичного народовладдя; 5) підпорядкування усього громадського життя одній комуністичній ідеології, надмірна ідеологізація суспільства; 6) соціальна демагогія, проголошення життя в країні втіленням добра, справедливості, матеріального благополуччя людей. Об'єктивними причинами тоталітаризму були: необхідність жорсткої централізації управління, концентрація влади в руках однієї партії, дефіцит часу для проведення перетворень, низька загальна й політична культура більшості населення, відсутність демократичних традицій, постійне перебування країни фактично у воєнному стані тощо. Головними суб'єктивними чинниками, очевидно, були більшовицькі вожді, передусім Й. Сталін, людина край честолобна, енергійна, вольова, жорстока, підступна. Для Сталіна вище за все були інтереси держави й влади, а люди з їхніми інтересами, потребами, національними та іншими почуттями були

«гвинтиками» державної машини. На посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталін був обраний у 1922 р., згодом В. Ленін усвідомив, яку небезпеку створює діяльність Й. Сталіна. Він запропонував (у листі до з'їзду партії) усунути Сталіна з цієї посади. Однак виконання цієї рекомендації було заблоковано впливовими партійними діячами Л. Каменєвим і Г. Зинов'євим, бо головну небезпеку встановлення авторитарного режиму вони бачили в особі Л. Троцького, а не Й. Сталіна. Й. Сталін разом з Г. Зинов'євим і Л. Каменєвим усунули Л. Троцького, потім виступив проти своїх союзників разом з М. Бухаріним та О. Риковим, а потім (у 1929 р.) усунув з ключових керівних посад і останніх. За активної участі Й. Сталіна в системі державного управління встановився порядок, згідно з яким керівні посади в державі могли займати, як правило, тільки партійці з числа т. зв. партгоспноменклатури, тобто нової соціальної еліти, що ретельно відбиралася партійними органами за спеціальними критеріями: професійними якостями, політичною активністю, а головне – відданістю «справі партії» та її вождям, готовністю беззаперечно виконувати всі їх вказівки. Цей порядок Й. Сталін використав для того, щоб наблизити до керівництва відданих особисто йому людей. Здається цілком природним, що такий режим не міг обійтися без насилля, без застосування в управлінні й внутрішній політиці терору, без придушення будь-якого інакодумства, недопущення будь-якої критики режиму. Тому, починаючи з середини 1920-х рр., у системі державної влади дедалі більше, а згодом ключове місце посідають репресивно-каральні органи. Теоретичною базою масової репресивної політики стала теза Сталіна про посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва, хоча насправді, очевидно, режиму потрібно було позбавитися людей, які мали революційний досвід, власні думки й тому могли являти потенційну загрозу для його існування. Так завжди було – ще у XVIII ст. один з вождів Великої французької революції Дантон перед тим, як покласти голову в гільйотину, сказав: «Революція пожирає своїх дітей». У 1937–1938 рр. відбулося фізичне знищення більшої частини «ленінської партійної гвардії», провідних воєначальників, діячів науки та культури. Від сталінського терору загинули: перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, другий секретар ЦК П. Постишев, Голова Раднаркому УРСР П. Любченко, колишній голова Раднаркому України В. Чубар, нарком освіти В. Затонський, командуючий Київським військовим округом І. Якір і безліч інших.

Політичний терор вийшов за межі Радянської України. Зокрема, здійснювався проти Організації українських націоналістів (ОУН), що була створена у 1929 р. Є. Коновальцем та ін. у Відні, мала в основному антипольський характер, поширювала свою діяльність лише на Західну Україну. Говорячи про наслідки встановлення сталінської диктатури, варто вказати дві речі. По-перше, вона значною мірою вплинула на характер соціально-економічного й політичного розвитку країни. По-друге, переважна більшість людей в Україні, як і в інших республіках, мало що знала про репресії, повністю довіряла партійному керівництву, обожнювала «генія всіх часів і народів Сталіна», була щиро переконана у неперевершеності радянського суспільства, його соціалістичній сутності. За цих умов у 1936 р. була прийнята Конституція СРСР і проголошена перемога соціалізму (аналогічна Конституція УРСР з'явилася у 1937 р.). Однак об'єктивний аналіз радянського суспільства показує, що в ньому поряд з безперечно соціалістичними рисами (соціальні гарантії, планування економіки, суспільний характер виробництва) існували феодальні елементи (сталінська деспотія, кріпосне право, примусова праця, номенклатурні привілеї). Отже, саме гострота цих суперечностей і зумовила особливий драматизм в історії України радянського періоду.

Першим політичним процесом стала так звана «шахтинська справа» 1928 р. За нею були притягнені до відповідальності інженери та техніки Донецького басейну, яких обвинувачували у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми її власниками, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю. За даними обвинувачення, шкідницькі організації Донбасу фінансувались західними капіталістами. Насправді ніякої організації не існувало, хоча факти безгосподарності, порушення техніки безпеки, несумлінного ставлення до справи безумовно були. Загалом цей процес мав на меті списати на технічних спеціалістів труднощі реконструктивного періоду, пояснити причини економічних невдач; залякати інтелігенцію, яка бачила недоліки в політиці радянської влади, не рідко не схвалювала її, тобто мала зухвалість думати по-своєму, що за тоталітарного режиму було не припустимим. Суд повинен був підтвердити наявність класової боротьби в країні, створити атмосферу напруженості, підготувати ґрунт для нових репресій, відволікти увагу незадоволених від Компартії. План Сталіна

полягав у тому, щоб використати створені через власну політику труднощі й провали собі ж на користь, набути цим процесом нового політичного капіталу.

«Шахтинська справа» зачепила до тисячі осіб. Деякі підсудні визнали лише частину обвинувачень, інші – повністю їх відкинули; були й такі, які визнали себе винними з усіх статей обвинувачення. Одинадцять осіб засудили до вищої міри покарання – розстріл, більшість була ув'язнена на термін від 4 до 10 років.

Поняття «шахтинці» стало узагальнюючи, синонімом «шкідництва». «Шахтинська справа» стала приводом до розгортання спеціальної кампанії на зборах і в пресі, репетицією для організації нових процесів.

Через два роки після завершення «шахтинської справи» було організовано новий процес, спрямований проти шкідницької організації, буржуазно-кадетської «Промислової партії». Стверджувалося, що організація нараховувала до двох тисяч осіб (судили 8) сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу. Вона нібито намагалася повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. До середини 1931 року половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до службової відповідальності, внаслідок чого їх було засуджено до різних строків ув'язнення.

Один з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, в основному представники української інтелігенції. Їх звинувачували в підготовці терористичних актів, у шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприянні іноземній інтервенції в Україні. Це був справжній політичний спектакль над невинними діями української культури. Всі звинувачення ґрунтувалися на зізнанні підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Ніяких документальних, речових доказів, які підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення, але і після цього «філіали СВУ» продовжували розкривати ДПУ в інших містах України, що спричинило нові хвилі репресій.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних

українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 (членів УНЦ) у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21 розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Новий виток репресій почався у 1933 році. Приховати таке масштабне лихо, як голод і смерть мільйонів людей, було не можливо, тому влада намагалася відвести від себе можливі звинувачення і перекинути їх на «шкідників», передусім фахівців сільського господарства.

Так наприкінці 20-х на початку 30-х років, в умовах утвердження тоталітаризму, в партійно-державній політиці намітилося посилення репресивних заходів щодо інтелігенції. На думку влади, інтелігенція старої генерації вже виконала свою місію. Промисловість була відбудована, індустріалізації потребувала людей нового типу, з психологією, яка не передбачала сумнівів щодо доцільності партійно-державних директив, а виявляла готовність виконувати їх будь-якою ціною. До того ж політика підготовки кадрів технічної інтелігенції, в основі якої був класовий принцип, дала свої результати. Серед кадрів технічної інтелігенції стало менше спеціалістів старої генерації, збільшилась кількість «молодих інженерів».

Найжорстокішим щодо репресій був 1937 рік. Суттєво змінилася спрямованість репресій. Якщо наприкінці 20-х – на початку 30-х років вони, в основному були спрямовані проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, то у 1935-1936 р. р. – проти учасників колишньої опозиції, ухилів, небільшовистських партій. З 1937 року репресії захопили широкий загальний партійних радянських працівників, командний склад армії, господарників.

Максимальний строк позбавлення волі у справах про державні злочини збільшився з 10 до 25 років. Справи осіб, притягнутих до відповідальності за політичними звинуваченнями з ініціативи Кагановича розглядали в позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Враховуючи велику їх кількість, за пропозицією Молотова покарання почали визначати за списками. Особлива нарада діяла у формі трійки, а потім і двійки: нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР. На місцях теж виникали трійки і двійки. Загалом судовий порядок розгляду справ мало чим відрізнявся від позасудового.

Всього в Україні з 1930 рік по 1941 рік було розкрито більше 100 різних «центрів», «блоків», «організацій». За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Репресовано багато видатних діячів культури: письменника Остапа Вишню, режисера, засновника театру «Березіль», Леся Курбаса, засновника школи монументального мистецтва Михайла Бойчука, письменників Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та ін. (до 500 українських письменників).

4. Особливості розвитку культури у 20–30-і рр.

У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації, суть якої полягала в заохочуванні розвитку національних культур в інтересах зміцнення більшовицької влади. Основними напрямками політики коренізації були: підготовка, виховання й висування кадрів корінної національності – передусім у партійний апарат і державні органи; формування національної за формою, але інтернаціональної за змістом культури шляхом розвитку закладів освіти, культури, преси, книговидавничої справи національними мовами тощо. Політика українізації проводилась у складних умовах протистояння між націонал-комуністами – колишніми боротьбістами, укапістами, що увійшли до лав КП(б)У і прагнули розглядати національну реформу як засіб державотворення, а також тією частиною правлячої партії, що сповідувала «теорію двох культур», обстоювала ідею вимушеного і тимчасового характеру поступок в національному питанні. Націонал-комуністів, зокрема, представляли Василь Шахрай, Сергій Мазлах, які в своїх статтях «Революція на Україні», «Про теперішнє становище на Україні» закликали до «справедливих національних стосунків», рівності між усіма республіками рад, виключали можливість правління одного народу над іншими. Впливова група боротьбістів в КП(б)У Олександр Шумський, Василь Блакитний, Микола Шинкар, а також бувших укапістів Михайло Ткаченко, Юрій Мазуренко, частина «старих» більшовиків на чолі з Миколою Скрипником в своїх програмах культурних перетворень проводили ідею збереження самоврядування України. Автором та активним пропагандистом «теорії двох культур» був секретар ЦК КП(б)У Дмитро Захарович Лебедь – уродженець с. Лоцманська Кам'янка (нині у складі м. Дніпропетровськ). Сутність сформульованої ним «теорії» полягала у твердженні про протистояння прогресивної-міської-російської та

відсталой-сільської-української культур, яке повинно було закінчитись перемогою першої. Попри те, що у складі КП(б)У було чимало прихильників Лебедя, «теорія двох культур» була офіційно засуджена ЦК ВКП(б), оскільки вона суперечила проголошеному партією курсу на національно-культурне будівництво. Відтак, протягом 1920-х рр. в Україні створились відносно сприятливі умови для реалізації політики українізації. На чолі культурного будівництва в цей період стояли наркоми освіти УСРР О. Шумський, пізніше М. Скрипник. Реалізація на практиці політики коренізації позначилась неабиякими успіхами розвитку української культури. Тож і не дивно, що цей період науковці іноді називають «періодом українського відродження». Особливості національно-культурного будівництва в 1920-ті рр. Ефективність успіху в розбудові культурної галузі та громадянськості українського суспільства, в першу чергу, залежало від рівня освіченості людей. Поставала першочергова потреба в ліквідації неписьменності та розвитку освіти. Цьому сприяли як діяльність створеної у 1920 р. Надзвичайної комісії для боротьби з неписьменністю, постанова уряду «Про боротьбу з неписьменністю», так і високий потяг народу до знань. Протягом 1920-х рр. в УСРР активно формувались добровільні товариства для створення пунктів роботи з неписьменним населенням в містах і селах. До роботи з ліквідації неписьменності залучались сотні вчителів, освічених громадян. Створювались учбові центри (університети), в яких за 3–4 місяці готувались вчителі початкових класів, друкувались методичні поради для проведення уроків. В 1927 р. 70% городян і 50% селян України вміли читати і писати. Загалом до 1936 р. в республіці 85% населення було письменним. Активна діяльність уряду і населення з подолання наслідків неписьменності створили умови для запровадження обов'язкової загальної початкової освіти, а потім і до обов'язкової загальної середньої семирічної освіти. Проводились багато експериментів зі створення нових шкіл, які мали сприяти боротьбі «з старим минулим». Запроваджувались програми, які передбачали поєднання навчання з працею, програми для колективних шкіл, для технічної освіти. Швидкими темпами відбувалася й реорганізація системи вищої школи. Університети перетворювались в інститути, вступ до яких був, в першу чергу, доступним молоді з робітничо-селянським походженням. Одні привілеї змінювались іншими. Елітою становились не за рівнем інтелекту, а за партійною ознакою та

посадою. Незалежно від профілю інституту (медичного, технічного, фізичного, агрономічного чи педагогічного), спеціалістів готували як керівників робітничого колективу. До кінця 1920-х років в інститутах республіки навчалось до 40 тис. студентів. Бурхливим було у 1920-ті рр. літературне життя в Україні. Письменники – марксисты вважали, що старе «буржуазне» мистецтво належало замінити пролетарським національним мистецтвом, яке мало б служити новому суспільному устрою. В Україні у 1921–1922 рр. стали створюватись пролеткультівські об'єднання, які гуртували талановитих письменників, що виявляли готовність відкинути традиції, національну культурну спадщину, присвятити художні сили пропаганді нової пролетарської культури. У 1924 р. пролеткульти перестали існувати. В складних умовах ідейних течій і боротьби за авторитет у масах у березні 1922 р. ініціативною групою у складі С. Пилипенка, А. Паніва, І. Сенченка було сформовано союз революційних селянських письменників «Плуг». Метою письменницького союзу було заниження вимог до літературного рівня творів і наближення в такий спосіб змісту твору до рівня бажань і розуміння селян. У наступному році В. Блакитний, І. Дніпровський, І. Кулик, В. Сосюра, Ю. Смолич організували групу літераторів «Гарт», що також ставила за мету працювати для пролетарської культури в Україні. Ця група висувала більш високі вимоги до художніх творів, пропонуючи формувати їх зміст у такому напрямі, який би викликав бадьорі настрої у читача, бажання активно жити і працювати. Життя «Гарту» теж було недовгим. У 1926 р. більша частина членів об'єднання вийшла з нього, включившись в літературну дискусію (1925–1928 рр.). Розв'язана дискусія являлась випробуванням здатності українських письменників на захист самостійності культурного розвитку України. У ході літературної дискусії, що її розпочав талановитий письменник, представник літератури авангарду М. Хвильовий, обговорювалась, зокрема, проблема: чи варто дотримуватись складної думки, образності і високої планки у творчості. М. Хвильовий відверто закликав молодих українських письменників відмежовуватись від «пасивно-песимістичної російської літератури» і йти власним шляхом. Спочатку він оспівував у своїх віршах революційний героїзм громадянської війни. У 1923 р. вийшла його збірка «Сині етюди». Але в збірках «Осінь» (1924 р.), «Я» (1924 р.) вже відобразилось розчарування Хвильового суперечливим повсякденням. У 1925 р.

Микола Хвильовий з колишніми членами «Гарту» утворили авангардну літературну організацію «Вапліте» (Вільна академія пролетарської літератури). Члени організації вимагали від молодих авторів своєю творчістю приєднатися до загальноєвропейського культурного процесу, закликали до незалежності від Москви. Ці ідеї підтримували поети П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Єпик, письменники Ю. Яновський, М. Семенко. Противники «Вапліте» – колишній лідер «Плуга» та комуністичне українське курівництво за вказівкою ЦК ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним виступили з жорсткою критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології» українського об'єднання. Проте позицію «Вапліте» підтримали письменники-неокласики М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Пилипович, Є. Плужник, М. Бажан, Т. Осмачка, які вважали, що Україна здатна успішно розвивати свою національну самобутність лише на основі традицій світової і європейської культури.

На засіданні комуністичного українського курівництва у травні 1927 р О. Шумський засудив підозру і недружелюбність російських комуністів до українського культурного процесу і тих українців, які заради кращої посади підспівували фальшивим закликам до інтернаціоналізму, насправді сповідуючи шовінізм. Ідеї Шумського підтримали західноукраїнські комуністи, а також деякі західноєвропейські соціалісти, бо за висловом німецького соціал-демократа Є. Штрауса, боротьба проти соціального й національного гноблення, починаючи від Маркса, належала до кращих традицій соціалізму. Українські художники творили в дусі експресіонізму, кубізму, абстракціонізму. В їхній творчості новими художніми засобами, виразністю, емоційністю, надприродністю відтворювалась історія нового світу. Художників авангардистського напрямку, які працювали в Україні – В. Єрмілова, О. Богомазова, К. Малевича, В. Татліна, А. Петрицького, О. Архипенка, О. Естер – вважають родоначальниками «українського авангарду». Всіх їх поєднувало те, що вони народились в Україні, формувались як митці на традиціях української культури й своєю творчістю були пов'язані з мистецьким життям України. Разом з тим, основою художнього життя в українському суспільстві залишались художники-представники інших художніх напрямів – Ф. Кричевський, І. Їжакевич, К. Трофименко, О. Шовкуненко, В. Касіян, О. Довгаль, В. Костецький, І. Гончар, М. Приймаченко. Великі зміни відбувались з появою нових форм та жанрів у музиці. Протягом 1920-х рр. були

створені театри опери і балету у Харкові, Києві, Одесі, Полтаві. Неперевершеними оперними і камерними співаками П. Білинником, З. Гайдай, Б. Гмирею, М. Гришком, І. Козловським, М. Литвиненко-Вольгельмут, І. Паторжинським, О. Петрусенко музичне мистецтво класичного стилю прославило Україну, значно розширило обрії її культури. У новостворених театрах нові постановки здійснювали Б. Лятошинський («Золотий обруч»), Ю. Мейтус («Гайдамаки»), Г. Жуковський («Марина»). Українську традиційну музичну культуру розвивали і пропагували хорова капела «Думка», Державний ансамбль українського танцю під керівництвом М. Болотова, П. Вірського, Державна капела бандуристів, Український державний симфонічний оркестр та багато інших музичних колективів. Загальноновизнаними були видатні українські композитори К. Данькевич, П. Козицький, В. Косенко, Б. Лятошинський, Кос-Анатольський та інші. В 1920-ті рр. розвивається новий жанр музичного спектаклю – балет. Небачених форм у розвитку драматургії набула творчість Миколи Куліша. Його п'єси «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929), «Патетична соната» (1930) розкривали нову радянську дійсність, українську ментальність, духовну незрілість партійних чиновників. Ці п'єси були поставлені у новоствореному театрі в Харкові «Березіль» – Лесем Курбасом. Народний артист, режисер Лесь Курбас став творцем нового авангардного мистецького об'єднання «Березіль», яке виховувало молодих режисерів і акторів для театральних сцен України. Видатні майстри українського класичного театру – М. Заньковецька, П. Саксаганський, М. Садовський, Г. Юра, І. Мар'яненко, О. Вагула, Н. Ужвій назавжди прославили цей напрямок української культури. Світової слави швидко досягла зовсім нова галузь культури – кінематографія. Серію фільмів про козацький період історії українського народу, Т. Шевченка, громадянську війну і революцію поставили режисери П. Чардинін, В. Гардін, Ю. Стабовий. Лідером українського радянського кіно став О. Довженко. Нові елементи самовираження в кіно у постановці О. Довженка «Звенигора», «Арсенал», «Земля», означали прогрес не тільки для української культури, а і для перспектив розвитку світового кіномистецтва. Пізніше (Брюсель 1958 р.) на Всесвітньому конкурсі кінофільм «Земля» саме за це був внесений в число дванадцяти шедеврів світового кіно всіх часів і народів. Вагомими були успіхи УСРР у розвитку науки. В середині 1920-х рр. починаються систематичні

геологічні та гідрологічні дослідження територій України під керівництвом академіків ВУАН П. Тутковського, В. Резніченко, Е. Оппоєсова – особливо в районі Донбасу і Криворіжжя. До 1930 р. була складена перша гідрологічна мапа України. Вчені почали дослідження проблеми «Великого Дніпра». В ці ж роки почалось дослідження в області порошкової металургії і металургії сплавів. Як самостійна наука почала розвиток аналітична хімія. Всього на початок 1930–х рр. було створено 21 науково-дослідний інститут в структурі АН України. Це, з одного боку – сприяло концентрації наукових сил, проте з іншого боку – посилювало владний контроль за науковцями. У 1920-ті рр. відновлювала свою роботу, заснована в листопаді 1918 р. українська Академія наук. У 1921 р. в Академії працювало 36 дійсних членів, а за 20 років – 835 академіків різних наук. Великий внесок в розробку історичної науки внесли академіки М. Грушевський, Д. Багалій, О. Левицький, Д. Яворницький, М. Яворський, Ф. Лось, М. Петровський, М. Супруненко. Своєю діяльністю вони розвивали історичну науку. Українська культура міжвоєнного періоду подарувала нації, світу цілу плеяду геніїв. Зокрема всесвітньо відомим є ім'я Михайла Кравчука, з 1929 р. дійсного члена ВУАН – блискучого вченого в галузі диференційних та інтегральних рівнянь, теорії множини та вищої алгебри, математичної статистики. Багатьма, висловленими ним ідеями математичний світ користується і сьогодні. На жаль, обвинувачений в діяльності міфічної організації «Спілки визволення України», М.Кравчук, як і сотні невинних талановитих українських вчених, у 1938 р. був арештований за звинуваченням у шпигунстві. Він помер на Колимі у 1942 р. Активно працював у науковій царині В.Глушко. Він все життя займався розробкою ракетних двигунів, розробив проект космічної рушійної енергоустановки – геліоракетоплану. У 1929 р. він створив електричний ракетний двигун. А з 1930 р. починає конструювати рідинно-реактивний двигун. Отже, період 1920-х рр. позначився безперечними успіхами у царині розвитку української культури. До кінця 1920-х рр. 97% дітей республіки навчались українською мовою, шкільні заклади забезпечувались підручниками українською мовою, українці переважали у складі студентської молоді. Водночас в Україні були створені умови для розвитку національних меншин, громадяни неукраїнської національності мали можливості для відродження рідної мови, культури, традицій. Було організовано роботу 786 єврейських шкіл, 628 німецьких, 380

польських та ін. Мовами національних меншин видавались 70 газет, 55 журналів, діяло 634 бібліотеки. Вільно, в дискусіях і пошуках формувались література, мистецтво, наука.

Суспільна політична атмосфера в Україні 1930-х рр. характеризувалася поступовим згортанням політики українізації. Почалося відновлення політики русифікації в усіх сферах життя. Головною небезпекою оголошувався «буржуазний» націоналізм. Постійно викривались шкідники, шпигуни, націонал-ухильники та інші «вороги народу». Великих втрат зазнали письменницькі організації, освіта, наука. Взагалі культурне життя в Україні у цей період було позначене суперечливими процесами. Так, з одного боку – в цей період тривали будівництво шкіл, підготовка вчителів. Проте з іншого боку – постанови ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1931 р. «О начальной и средней школе» та від 25 серпня 1932 р. «Об учебниках, программах и режиме в начальной школе» вимагали, щоб нові учбові плани розроблялись на основі марксистської методології з послідовним визначенням тем предмету. З початку 1930-х рр. була ліквідована Комісія історії та новітньої історії України. М.Грушевський втратив вплив на стан розвитку історичних досліджень Академії наук, і був змушений виїхати з України. Постановою ЦК ВКП(б) від 25 січня 1931 р. «О журнале «Под знаменем марксизма» суспільні науки зобов'язувались розвивати дослідження за принципом партійності. У 1931–1932 рр. у Харківському Українському фізико-технічному інституті (УФТІ) працювали І. Курчатov і Л. Ландау. І. Ландау написав працю з кінетичної теорії плазми. Тут вперше здійснено було штучне розщеплення ядра атома літію швидкими протонами. Це свідчило про народження в Україні центру теоретичної фізики. Розроблені в лабораторії Є. Патона нові методи зварювання використовувались на будівництві Дніпрогесу. Нові відкриття у вивченні нелінійної механіки зробили Д. Граве, М. Крилов, М. Боголюбов. Основні проблеми можливих космічних польотів, конструювання космічних міжпланетних кораблів досліджував Ю. Кондратюк. Він розрахував траєкторію космічних польотів на місяць. Ці розробки пізніше використовувались у вітчизняному ракетобудуванні та американських космічних програмах. Незважаючи на наростаючий ідеологічний та репресивний тиск з боку партійної і адміністративної влади, українська наука продовжувала діяти. У 1932 р. вперше в світі був створений реактивний науково-дослідний інститут. Тут

зустрілись і працювали разом В. Глушков і С. Корольов, створюючи легендарні «катюші» та реактивні снаряди для штурмовиків на основі розроблених у 1930-ті рр. принципів реактивних двигунів. Успіхи в біологічних науках, генетиці, медицині через плідну діяльність українських вчених О. Богомольця, М. Гамалія, Д. Заболотного, М. Стражеско, В. Філатова, М. Холодного, В. Юр'єва вивели Україну на рівень науково розвинутих країн. З метою зміцнення зв'язку науки з практикою соціалістичного будівництва у 1934 р. Академію наук було підпорядковано РНК України. Вона також була перейменована у Академію наук УРСР. У новому статуті Академії вказувалось, що її основним завданням є всебічне сприяння загальному піднесенню теоретичних і прикладних наук для успіху української соціалістичної культури. Протягом 1930-х рр. активно діяли новостворені інститути – Інститут технічної механіки, Інститут будівельної механіки, Інститут зоології і біології, Інститут мовознавства, Інститут хімії та Інститут ботаніки, гірничої механіки, клінічної фізіології, хімічної технології, географічна обсерваторія, Інститут математики, Інститут електрозварювання, Інститут гідромеханіки (спочатку водного господарства). У 1938 році в систему АН УРСР увійшов, створений у 1920-ті рр. Український фізико-технічний інститут. Єдиним творчим методом офіційно дозволеним для радянських письменників України був соціалістичний реалізм. Це означало, що література і мистецтво повинні були стати художньою підтримкою політики більшовиків. У прозі й образотворчому мистецтві в цей період панували ілюстрування індустріалізації і колективізації, портрети вождів, пам'ятники, в поезії – прославлення партії («Партія веде» П. Тичини, М. Рильського «Пісня про Сталіна»), в музиці – величні пісні і кантати на честь Сталіна, що було відбиттям затвердження в країні його «культу особи». Видавались твори і в класичних рамках: поетичні збірки «Чуття єдиної родини» П. Тичини, «Київ» і «Літо» М. Рильського, «Нові поезії» і «Люблю» В. Сосюри, поематрилогія «Безсмертя» М. Бажана, «Змужніла молодість» І. Куліка, «Батьківщина» А. Малишка та ін. Розвивалось театральне мистецтво. Діяло більше 84 професійних театрів – опери та балету, драматичних, музикальних, юного глядача, які ставили вистави в основному українською мовою. У Київському театрі опери і балету представляли класику – «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Запорожця за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Мазепу» та «Євгенія Онєгіна» П. Чайковського, «Снігуроньку» М. Римського-Корсакова, «Трагічну

ніч» К. Данькевича та ін. У сучасний балет були спроби ввести національну виробничу тематику. У театрі сформувався колектив талановитих акторів, таких як М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Донець, М. Гришко та ін. Великих успіхів досягли Київський драматичний театр ім. Лесі Українки, Запорозький драматичний театр ім. М. Заньковецької, Сумський драматичний театр ім. М. Щепкіна, Харківський театр ім. Т. Шевченка та ін. У кіномистецтві плідно працювали кінорежисери О. Довженко, Д. Демуцький, І. Кавалерідзе, М. Топчій. Київська та Одеська кіностудії 1933-1938 рр. випустили 55 фільмів, серед яких «Вершники» І. Савченко, «Богдан Хмельницький» М. Донського. Знімалися історико-революційні та історичні фільми «Дума про козака Голоту», «Щорс» (режисер О. Довженко), «Останній порт» за драмою О. Корнійчука «Загибель ескадри», фільми «Коліївщина», «Прометей» І. Кавалерідзе. У музиці віддавались переваги тим творам, що прославляли партійну політику. І все ж, в українській музиці 1930-х рр. зберігались національні риси.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте наслідки політики індустріалізації в Україні
2. Розкрийте зміст, основні напрями політики коренізації (українізації)
3. Розкажіть про розвиток освіти в Україні за доби українізації.
4. Які літературні об'єднання діяли в УСРР?
5. У чому, на вашу думку, виявлявся революційний інтернаціоналізм Миколи Хвильового?
6. Охарактеризуйте досягнення науки і техніки УСРР у міжвоєнний період

Павло Тичина
(1891—1967)

Тема: 14

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

План

1. Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у міжвоєнних період.

2. Діяльність українських політичних організацій в Польщі, Румунії та Чехословаччині в 1921–1939 рр. Утворення Карпатської України.

1. Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у міжвоєнних період.

За підсумками Паризької мирної конференції 1919 р. Східна Галичина була тимчасово окупована Польщею, за умовами Ризького миру (березень 1921 р.) до Польщі відійшли Західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя, а за рішенням Ради послів великих держав у 1923 р. Східна Галичина закріплюється за Польщею. Територія краю поділилась на 3 воєводства: Львівське, Тернопільське й Станіславське. На території Західної Волині та Західного Полісся були утворені Волинське і Поліське воєводства. Холмщина і Підляшшя увійшли до складу Люблінського воєводства.

Румунія у 1918 р. окупувала Північну Буковину, Хотинський, Ізмаїльський та Аккерманський повіти Бессарабії. 11 вересня 1919 р. за Сен-Жерменським договором Буковину було передано Румунії, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини.

У ті роки в складі Польщі західноукраїнські землі залишались аграрними та економічно відсталими. Територія Польщі була поділена на 2 частини «А» та «Б». До другої віднесли українські території. Їм відводилась роль сировинної бази та ринку збуту. В ці території майже не вкладались ніякі інвестиції. На території «Б» видачі дозволу для відкриття підприємств були зведені до мінімуму, а встановлені високі залізничні тарифи фактично ізолювали вихід продукції території «Б» до «А». У промисловості переважали ті галузі, які забезпечували високі прибутки без значних капіталовкладень: нафтодобувна, деревообробна, харчова, переробка мінеральної сировини. 85 % підприємств були дрібними. Намагаючись протистояти економічному впливу іноземців, галичани створювали кооперативи. Напередодні Другої Світової війни їх

налічувалося близько 4 тис. Майже 90 % кооперативів діяли у Східній Галичині.

Кооперативи швидко утворили розгалужену мережу. Кредитові спілки організувалися в асоціацію під назвою «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки утворили «Центросоюз», спілка молочних кооперативів називалася «Маслосоюз», а «Народна торгівля» представляла міських торговців. Організація, що об'єднувала всі кооперативи, наглядала за їхніми рахунками, навчала службовців та забезпечувала загальне керівництво, називалася РУСК (Ревізійна Українська спілка кооперативів). Авторитет спілок підносили їхні керівники, насамперед Остап Луцький та Юліан Павловський.

У складному становищі знаходилося сільське господарство. Велике приватне, державне і церковне землеволодіння у Галичині становило 43,9 %. Селянські господарства були дрібними, і в умовах боротьби з поміщицьким господарством були приречені на розорення. На Волині, де великих польських землевласників було менше, земля давала кращий врожай, а селянські наділи були більшими, на селі жилося дещо краще. У липні 1919 р. польський сейм схвалив «Основи земельної реформи». Але впроваджувана аграрна реформа не ліквідувала безземелля в краї, незважаючи на те, що у колонізаційний фонд Східної Галичини, Волині і Західного Полісся було виділено 445 тис. га землі. За таємним наказом польського уряду лише 5 % поміщицьких земель, які підлягали викупу, дозволялося продавати українським селянам. Більша частина земель перейшла у розпорядження польських колоністів – «осадників», які мали сприяти асиміляції українського населення і в разі потреби виконувати каральні функції. Негативно на стан сільського господарства вплинуло падіння цін на сільськогосподарські продукти, викликане світовою економічною кризою. В наслідок цього скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби.

Негативні процеси в промисловості та сільському господарстві призвели до стрімкого зростання безробіття. Надлишковою робочою силою активно користувалися роботодавці, збільшуючи робочий день подекуди до 14 годин, не турбуючись про забезпечення умов праці. Широко використовувалася жіноча і дитяча праця, почастишали випадки каліцтва на виробництві. Грошова оплата праці майже не практикувалася, частіше розраховувалися натуральними продуктами.

Природний приріст населення напередодні Другої Світової війни становив лише 8 на 1 тис. чоловік.

Не маючи можливості знайти роботу вдома, українське населення виїздило за кордон у пошуках заробітку. Але у цей період еміграція виявилася менш ефективною, ніж колись, оскільки Сполучені Штати й Канада скоротили квоту емігрантів, яких вони могли прийняти. В результаті з 1919 по 1939 рр. з території Східної Галичини виїхало лише 190 тис. чоловік. Натомість край активно заселявся іноземцями. Їхня кількість лише у Львові становила більше 80 %.

Як і до війни, інтелігенція продовжувала здійснювати політичне, культурне й навіть соціально-економічне керівництво західноукраїнським суспільством. Але на відміну від ХІХ ст., коли велику частину цього класу становили священики, у міжвоєнний період переважна більшість інтелігенції була світською. За даними польських дослідників, у 30-х роках інтелігенція становила близько 1 % (15 тис. чоловік) усього західноукраїнського населення, що працювало (серед поляків аналогічний показник дорівнював 5 %). Головною причиною відносно невеликого числа освічених українців була політика уряду, спрямована на те, щоб ускладнити для осіб непольської національності доступ в університети. Так, у Львівському університеті частка українців ледве сягала 10 %.

31 липня 1924 р. вийшов закон про визнання державною мовою польської. Офіційна влада взяла курс на ліквідацію української школи: якщо у 1911–1912 рр. в Східній Галичині існувало 2418 українських шкіл, то в 1926–1927 – лише 845. Реагуючи на полонізацію освіти, у Львові було засновано таємний Український університет (1921–1925). Сучасники називали його «катакомбним». Тут існувало три факультети (філософський, правничий та медичний), діяло 15 кафедр, навчалося 1500 студентів. Центром національної культури у 20–30-х рр. було Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Не витримуючи національного та соціального гноблення, робітники організовували страйки на підприємствах, селяни захоплювали поміщицькі землі. Опір населення призводив до репресій з боку уряду. Восени 1930 р. на території українських земель була проведена пацифікація (утихомирення). Поліція та війська придушували селянські повстання. У 1934 р. У Березі-Картузкій був організований концентраційний табір для політичних в'язнів.

Важливим чинником суспільного життя на західноукраїнських землях була греко-католицька церква, яка у 1939 р. об'єднувала 4440 церков з 4,37 млн. віруючих. У захисті прав греко-католицького населення від утисків поляків важливу роль відігравав митрополит А. Шептицький, який виступав проти пацифікації і підтримував політику нормалізації.

Українські території, які увійшли до складу Румунії, відзначалися злиденністю у порівнянні з власне румунськими землями. Це при тому, що рівень життя в Румунії був одним з найнижчих у Європі. Безробіття охопило 50 % працездатного українського населення. Двадцять два роки, проведені українцями під владою Румунії, поділяються на три періоди. У перший період, що тривав з 1918 по 1928 р., румунський уряд запровадив у провінції воєнний стан. Серед буковинських українців, при звичаєних до впорядкованої конституційної системи Австрії, ліквідація їхніх прав і румунізація культурного життя посіяли шок і розгубленість. Згодом вони трохи оговталися протягом відносно ліберального періоду 1928–1938 рр. Але у 1938 р., з приходом до влади в Румунії військових, почався період жорстокого, майже тоталітарного правління. Жорстока політика влади у перший період викликала опір населення. Зокрема, 16 вересня 1924 р. у Бессарабії в районі Татарбунар спалахнуло повстання, в якому брало участь 6 тис. чоловік. Для придушення повстання уряд залучив війська. Бої тривали до 25 вересня і закінчилися поразкою повстанців. Над учасниками антирумунського виступу відбувся процес, відомий під назвою «процес 500». Через активне втручання міжнародної спільноти, вироки виявилися відносно м'якими. Було засуджено лише 85 чоловік.

Щодо Чехословаччини, то їй належало Закарпаття. У 1930 р. тут мешкало 549 тис. українців. Уряд Чехословаччини вів найбільш сприятливу політику до Закарпаття порівняно з іншими урядами. Збільшувались чисельність українських шкіл, але 28 червня 1925 р. українську мову визнали чужою, що призвело до звуження викладання української мови й розширення чеської. Робились часткові інвестиції в промисловість, але вони були дуже малі. За станом на 1926 р. в краї діяли 92 підприємства з чисельністю робітників – 6718. Була проведена аграрна реформа: великі землевласники позбавлялися частини земель, які були роздані селянам. Почалося будівництво доріг, мостів, проводилася

електрифікація. Слід зауважити, що уряд вкладав у економіку краю більше коштів, ніж отримувал від нього прибутків.

Отже, західноукраїнські землі на початку 20-х рр. ХХ ст. опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехословаччини. Соціально-економічне становище цих територій було складним. Західноукраїнські землі розглядалися як джерело сировини і дешевої робочої сили. Особливо складним було становище українських земель у складі Румунії, де злиденне становище краю поєднувалося з жорстким ставленням уряду.

2. Діяльність українських політичних організацій в Польщі, Румунії та Чехословаччині в 1921–1939 рр. Утворення Карпатської України.

Держави, до складу яких потрапили західноукраїнські землі, мали різний політичний устрій. Румунія була конституційною монархією, якою управляли антидемократичні уряди. У Польщі домінували авторитарні тенденції, а Чехословаччина мала демократичні політичні порядки. Складне національне та соціально-економічне становище, в якому опинилося українське населення створювали сприятливу атмосферу для діяльності політичних партій та рухів.

Говорячи про політичні українські партії на території Польщі можна сказати, що українці краю мали 12 політичних партій. Оскільки польська політична система ґрунтувалася на конституційних засадах, національні меншини, незважаючи на дискримінацію, могли відстоювати свої інтереси через офіційні канали в інститутах державної влади. Найчисельнішим об'єднанням з них було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке виникло у 1925 р. Це була ліберальна партія, що виступала за конституційну демократію та незалежність України. Керував партією Д. Левицький. До визначних діячів УНДО слід віднести В. Бачинського, С. Витвицького, К. Левицького та ін. У II-й половині 30-х рр. відбулося зближення УНДО з правлячими колами, після того як уряд Ю. Пілсудського почав запровадження федеративно-національної програми: допускалося викладання українською мовою, припинялося переслідування православного духовенства, українським кооперативам і банкам надавалися кредити. За таких умов була укладена угода «нормалізація», після якої припинилося переслідування українських демократичних організацій, а один із

лідерів УНДО В. Мудрий був обраний віце-маршалком польського сейму.

У 20-ті роки серед українців краю поширюються прорадянські погляди, так у 1919 р. утворюється Комуністична партія Східної Галичини, яка в 1923 р. стала Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Партія діяла нелегально, керував нею В. Затонський. У 20-х рр. вона набула значної популярності у суспільстві, так як однією з її ідей було об'єднання з радянською Україною, де в цей час впроваджувалася нова економічна політика, проводилася українізація. Але з початком репресій та після голоду 1932–1933 рр. в УРСР, ідея об'єднання не знаходить підтримки в середовищі західних українців, і КПЗУ поступово втрачає авторитет. У 1938 р. партія була розпущена. Серед інших політичних партій були Українська католицька партія, Руська селянська, Руська аграрна партії та ін.

Ідеологією революційного руху в 20-ті роки став інтегральний націоналізм, головним ідеологом якого був Д. Донцов. У 1920 р. у Празі засновується Українська Військова Організація (УВО), що прагнула продовжити боротьбу з поляками. Командиром її було обрано Євгена Коновальця. У 1929 р. представники УВО та «Української націоналістичної молоді», «Легіону українських націоналістів», «Асоціації націоналістичної молоді» зустрілися у Відні та заснували «Організацію українських націоналістів» (ОУН).

ОУН була підпільною організацією. Вона видавала легальні та нелегальні газети і журнали («Розбудова нації», «Сурма», «Юнак»), дотримувалася військових методів керівництва, мала жорстко централізовану структуру. Водночас ОУН не відмовлялася від участі в політичних, економічних, культурно-освітніх об'єднаннях. Саме через них вона сподівалася очолити масовий національно-визвольний рух. Політична доктрина ОУН була сформульована в її програмних документах 1929 р., а в остаточному вигляді - у програмі, прийнятій її Великим збором у 1939 р. Вона ґрунтувалася на пріоритеті інтересів української нації, яка проголошувалась абсолютною цінністю, «найвищим типом людської спільноти». Метою організації було створення української самостійної соборної держави. Форми державної влади мали відповідати послідовним етапам державного будівництва. На етапі національної революції передбачалося встановлення національної диктатури, покликаної здійснити невідкладні заходи по закріпленню новоствореного режиму. Глава

держави повинен був створити законодавчі органи «на засаді представництва всіх організованих суспільних верств».

Виходячи із завдання створення української державності, ОУН закликала до боротьби проти польського та радянського режимів, підготовки до національної революції на всіх українських землях. Хоча спочатку частина керівництва ОУН не виключала використання легальних, зокрема парламентських, методів боротьби.

ОУН намагалася стимулювати в українському суспільстві стан «постійного революційного бродіння», «постійний дух протесту проти властей». Починаючи з 1930 р. ОУН організовує акції саботажу проти польського режиму, напади на державні установи, терористичні акти. На початку 30-х років було здійснено більш як 60 замахів та вбивств. Перша заповідь ОУН проголошувала: «Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї». Особливого розголосу набули замаху на польських посадових осіб.

Терористичні акти ОУН, зокрема вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького і директора української гімназії І. Бабія, викликали гостру реакцію в національно-демократичному таборі. 13 липня 1934 р. президія УНДО та Українська парламентська репрезентація виступили із спільною заявою, в якій засуджувалися акції ОУН, що «наносять необчисленні шкоди українській нації». Близький до національної демократії митрополит Андрій Шептицький також засудив «злочинну роботу українських терористів, яку ведуть божевільні». У свою чергу ОУН звинувачувала діячів національної демократії в «нерозумінні справжніх шляхів визволення», у «свідомому чи несвідомому інформуванні поліції».

Назрівав внутрішній конфлікт в Організації українських націоналістів. Для ОУН того часу були характерними догматизм та інертність в оцінці суспільно-політичної ситуації в Україні. Ця обставина була однією з найважливіших причин постійних розколів в організації та відходу від неї багатьох теоретиків українського націоналізму. ОУН не мала масової підтримки серед населення до моменту окупації західних теренів України спочатку більшовиками, а потім і фашистською Німеччиною. Особливо загострилась міжорганізаційна боротьба після вбивства у 1938 р. в Роттердамі агентом НКВС лідера організації Є. Коновальця. Розходження виявилися між ветеранами – членами проводу українських націоналістів, які здебільшого перебували в еміграції, і молоддю – радикальними бойовиками, які очолювали підпільну боротьбу в

західноукраїнських землях. Ці розходження стосувалися в основному тактики боротьби.

Молоді радикали (Бандера, Стецько, Шухевич) вимагали від лідерів проводу відмовитися від орієнтації лише на одну державу (зокрема, Німеччину), встановити контакти із західними державами; віддати перевагу власне боротьбі на терені України; застосувати радикальні методи влади. Члени проводу ОУН, люди старшого віку (Мельник, Барановський, Сушко, Сціборський) схилилися в основному до більш поміркованих дій.

Порівняно з активним політичним життям Галичини, розмах руху на територіях, які входили до складу Румунії, був слабшим. У 1929 р. на Буковині почала діяти прокомуністична організація «Визволення», основними ідеями якої були: приєднання до Радянської України, одержавлення економіки, проведення аграрних перетворень. Масової підтримки організація не мала. У 1927 р. була організована Українська національна партія, керував якою В. Залозецький. Дана ліберальна партія виступала за легальні методи боротьби і компроміс з урядом. У 1935 р. почала формуватися радикальна націоналістична організація, своїми ідеями близька до поглядів ОУН. На її чолі стояли О. Забачинський, І. Григорович, Д. Квітковський. В 1938 р. після приходу до влади в Румунії військових легальні політичні партії припинили своє існування.

Політичне життя Закарпаття було складним. Власне української партії тут спочатку не було. Політичні течії були представлені москвофільством, русинством та українофільством. Серед авторитетних організацій москвофілів було «Общество им. Духновича», яке підтримувалося урядами Польщі та Угорщини, незацікавленими в консолідації закарпатських українців.

Інша тенденція зводилася до абсолютизації місцевих особливостей, тобто до того, що слов'янське населення Закарпаття є окремою нацією русинів. Багато з її прибічників були священиками, які з приходом чехів вважали за обачне приховати свої проугорські симпатії під покровом локалізму. Ідея «створення» окремого народу з кількох сотень тисяч людей виглядала слабко аргументованою, особливо з огляду на близьку спорідненість закарпатців з українцями, що населяли східні схили Карпат. У результаті локалістський, або русинський, варіант був найслабшим із усіх.

Найдинамічнішою виявилася українофільська течія, що переважала в середовищі нової світської інтелігенції, вчителів і

студентів. Як і в Галичині ХІХ ст., вона починалася як народовський рух молодшої інтелігенції, котра прагнула зміцнити зв'язок із селянами. В міру того як зростало усвідомлення подібності у мові, народній культурі, у традиціях християнства східного обряду між населенням по обидва боки Карпат, а також із посиленням українського національного руху в Галичині, народовці Закарпаття ставали українофілами.

Про дедалі відчутніший вплив українофілів свідчило їхнє організаційне зростання в 30-х рр. Українофіли на чолі з Августином Волошином, Михайлом та Юлієм Брацайками заснували освітнє товариство «Просвіта», яке швидко відтіснило конкуруюче Товариство ім. Духновича. Особливої популярності серед молодшої інтелігенції набула організація українських скаутів «Пласт», що налічувала 3 тис. членів. У 1934 р. до Асоціації українських учителів входило близько 1200 чоловік, або дві третини всіх педагогів Закарпаття. Особливо палкими прибічниками українства стали гімназисти та студенти університетів. Серед українців Закарпаття, які могли відкрито висловлювати свої політичні та національні прагнення, створена на конспіративних засадах ОУН не мала сильного представництва протягом майже всіх 30-х рр. Хоча більшість українофілів стали прихильниками інтегрального націоналізму, значна їх частина перейшла на прорадянські позиції.

Підсумовуючи, можна сказати, що політичний рух найбільш активним був на території Польщі, хоча і на інших територіях українці об'єднувалися в політичні партії та організації для відстоювання своїх національних інтересів.

У 1938 р. характер політичних процесів у Закарпатті круто змінився. Внаслідок Мюнхенської угоди (29–30 вересня 1938 р.) західних держав з Гітлером почалося розчленування Чехословаччини. Чехословацька проблема стала центральною у європейській політиці. 10 жовтня 1938 р. Чехословаччина була проголошена федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. Влада центрального уряду Праги стала номінальною. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття одержало автономію. Автономну адміністрацію краю спочатку очолив А.Бродій, але його уряд не дістав підтримки в суспільстві. Новий крайовий кабінет очолив Августин Волошин – прихильник німецької орієнтації. Активізувалися дипломатичні відносини з Німеччиною, у Хусті було відкрито німецьке консульство. З ініціативи Волошина у січні 1939 р. була утворена політична організація закарпатського

населення, яка стояла на платформі творення суверенної держави – Українське національне об'єднання (УНО). На 13 лютого 1939 р. було призначено вибори до парламенту – Сейму Карпатської України. Вибори завершилися перемогою прихильників суверенітету Закарпаття: за них віддали голоси майже 90 % всіх виборців, які брали участь у голосуванні. Були створені й власні збройні сили – «Карпатська Січ».

6 березня 1939 р. Німеччина окупувала Богемію і Моравію, давши дозвіл на окупацію Угорщиною Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня угорська армія розпочала бойові дії в районі Мукачева. А.Волошин надіслав телеграму до Німеччини, в якій зазначалося, що самостійність проголошена під охороною «рейху». Але очікуваної підтримки карпатоукраїнці не отримали. 15 березня 1939 р. на засіданні Сейму було проголошено самостійність Закарпатської України. Сейм ухвалив закон, за яким Карпатська Україна проголошувалася незалежною державою, з державною мовою – українською. Оголошувалося, що Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним сеймом Карпатської України.

Президентом Карпатської України став Августин Волошин. Воснізована організація, створена для охорони краю – Карпатська Січ не змогла чинити вдалого опору. Карпатська Україна до 20 березня 1939 р. була окупована Угорщиною. Волошин разом з урядом був змушений емігрувати. Захищаючи Карпатську Україну, загинуло за різними даними від 2 до 6,5 тис. чоловік.

Незважаючи на окупацію, яка знову прийшла на Закарпаття, проголошення незалежної держави мало велике історичне значення. Воно продемонструвало непереборне прагнення українського народу до створення власної держави.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте становище українських земель у складі Польщі.
2. Охарактеризуйте програму ОУН та УНДО.
3. Охарактеризуйте діяльність Августина Волошина.
4. Які політичні партії існували на українських землях у складі Румунії? Назвіть прізвища їхніх ідеологів.
5. Які наслідки для Закарпаття мали умови Мюнхенської угоди?

Кость Левицький

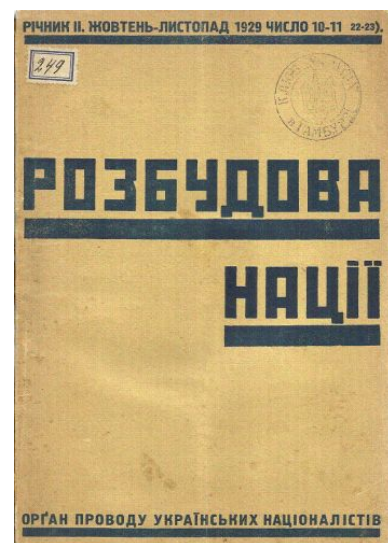
Степан Бандера

Августин Волошин

Військова спілка України

Тема: 15

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

План

1. Початок Другої світової війни і Україна. Приєднання західноукраїнських земель Радянського Союзу.
2. Німецький окупаційний режим. Завдання німецького окупаційного режиму.
3. Рух опору на території України.
4. Воєнні події 1943-1944 рр. Визволення України від фашистських загарбників.
5. Втрати України в роки II світової війни. Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини.
6. Розвиток культури в роки Другої світової війни:
 - а) процес радянзації і розвиток культури західноукраїнських земель;
 - б) початок війни;
 - в) мобілізація духовних сил народу;
 - г) наука і освіта України у часи війни;
 - д) література і мистецтво у солдатській шинелі.

1. Початок Другої світової війни і Україна. Приєднання західноукраїнських земель Радянського Союзу.

Період, що увійшов в історію людства як Друга світова війна, охоплює шість років – з вересня 1939 р. до вересня 1945 р.

Умовно історію війни можна поділити на п'ять етапів, кожен з яких має специфічні особливості:

- перший – з вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. (з дня нападу на Польщу до дня вступу у війну СРСР);
- другий – з 22 червня 1941 р. до листопада 1942 р. коли почався корінний перелом у війні;
- третій – з листопада 1942 р. до кінця 1943 р. (корінний перелом у війні, зумовлений перемогами Червоної Армії на Волзі й Курській дузі та військовими досягненнями США й Англії);
- четвертий – з кінця 1943 р. до 8 травня 1945 р. (безперервний наступ збройних сил антифашистської коаліції на всіх фронтах);
- п'ятий – з 9 травня 1945 р. до 2 вересня 1945 р. (від капітуляції Німеччини до капітуляції Японії).

Фашистська Німеччина напала на Польщу 1 вересня 1939 р. Англія і Франція оголосили війну Німеччині 3 вересня. Так почалася

Друга світова війна, яка втягла у свою орбіту 61 державу, 80 % населення земної кулі. У зв'язку з нападом фашистської Німеччини на Польщу і швидким просуванням гітлерівських військ на схід радянський уряд провів у перших числах вересня 1939 р. великі військові збори в шести військових округах. Війська Київського та Білоруського округів були приведені у повну бойову готовність і на цих напрямках створювались Український та Білоруський фронти. Проте ці заходи були брудною політичною грою з боку радянського керівництва, оскільки ще 23 серпня 1939 р. у Москві нацистський і радянський міністри закордонних справ – Й. Ріббентроп і В. Молотов – підписали договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, а також таємні додаткові протоколи, які були такими ж вагомими, як договір, і яким судилося на десятиріччя залишитися «таємними».

У ніч на 17 вересня заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін вручив польському послу В. Гжибовському ноту, що була підписана В. Молотовим. У ноті стверджувалось, що польська держава перестала існувати, а ця обставина несе загрозу безпеці СРСР. У ноті було сказано, що Червона Армія одержала наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії. Польський посол відмовився прийняти ноту і заявив рішучий протест. Тоді В. Потьомкін сказав: «Якщо немає польського уряду, то немає й польських дипломатів і немає пакту про ненапад», що був підписаний між СРСР і Польщею ще в липні 1932 р. Таким чином, з ранку 17 вересня 1939 р. на території Польщі в бойовій взаємодії з гітлерівським вермахтом почала діяти й Червона Армія.

Частини Червоної Армії 22 вересня зайняли Львів. Того самого дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських та німецьких військ. Радянсько-німецькі відносини були підтверджені 28 вересня новим договором між цими країнами – договором про дружбу і кордон.

У новому договорі СРСР з Німеччиною уточнювалась розмежувальна лінія між цими державами по території Польщі. Нова лінія кордону проходила по річках Тиса, Нарев, Буг, Вісла, Сян. Суто польські землі відійшли до Німеччини. За Радянським Союзом залишилися Західна Україна і Західна Білорусія. Договір формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР.

На Західній Україні 22 жовтня 1939 р. відбулися вибори до Українських Народних зборів. До них було обрано 1484 депутатів, серед яких 415 робітників, 766 селян, 270 представників трудової інтелігенції. Народні збори, які відкрились у Львові 27 жовтня 1939 р., прийняли Декларацію про встановлення Радянської влади в Західній Україні та про возз'єднання її з УРСР.

Позачергова V сесія Верховної Ради СРСР 1 листопада 1939 р. ухвалила Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Позачергова III сесія Верховної Ради УРСР 15 листопада 1939 р. прийняла Західну Україну до складу УРСР.

Крім того, виникли сприятливі умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, населених переважно українцями. Радянський уряд 26 червня 1940 р. зробив королівському урядові Румунії подання з вимогою повернути Радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину, насильно відторгнуті в 1918 р. Румунія погодилась. Частини Червоної Армії 28 червня 1940 р. перейшли річку Дністер, тобто СРСР тепер належали Північна Буковина і частина Бессарабії (Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти).

Верховна Рада Радянського Союзу 2 серпня 1940 р. прийняла закон про включення до складу УРСР Північної Буковини, а також Хотинського, Аккерманського і Ізмаїльського районів Бессарабії. У надзвичайно складній і суперечливій обстановці, що склалась наприкінці 30 – на поч. 40-х років у західному регіоні України, відбулась подія історичної ваги – здійснилася споконвічна мрія українського народу про возз'єднання його земель в єдиному державному утворенні.

У результаті здійснення урядом СРСР згаданих акцій у складі Української РСР було утворено 8 нових областей: Львівську, Волинську, Ровенську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Ізмаїльську та Чернівецьку.

Населення Української РСР у 1940 р. після приєднання західноукраїнських земель збільшилося на 8,1 млн. і на 1 червня 1941 р. у республіці проживало 41657 тис. осіб, а територія України становила 560 тис. кв. км.

З приходом Червоної Армії в житті населення Західної України сталися докорінні зміни. Це було пов'язано із запровадженням нових, радянських порядків. Спочатку процес радянзації відбувався за певної підтримки місцевого українського населення, що настраждалося від польської і румунської колонізації. Уже в перший

рік радянської влади тут було реконструйовано і заново збудовано багато промислових підприємств. Покладено край безробіттю.

Широкомасштабна радянізація відбувалася й на селі. Селянство одержало у безплатне користування понад 1 млн. га поміщицької, монастирської та казенної землі. Але отримавши землю, західноукраїнське селянство стало побоюватися колективізації.

Розгорнулось національно-культурне будівництво. Широкого розмаху дістала ліквідація неписьменності й малописьменності для дорослих (а таких було понад чверть населення). І все це стосувалося передусім українства, яке «за Польщі» перебувало на найнижчому суспільному щаблі.

Повсюдно запроваджувалась українська мова, різко збільшувалась кількість українських шкіл (до 5,6 тис.) з одночасним скороченням польських. Тільки протягом жовтня-грудня 1939 р. було відкрито 7 вищих навчальних закладів з викладанням рідною мовою. Серед абітурієнтів, прийнятих у 1940 р. на перші курси перейменованого на честь І. Франка університету, який став українським, і політехнічного інституту у Львові, українці становили 50%, тобто їх збільшилось у 4 рази.

Отже, у західному регіоні відбувалась своєрідна українська культурна революція, яка здійснювалась радянською командно-адміністративною системою в лічені тижні притаманними їй безцеремонно-натискними методами. Впадало в око, наприклад, що багато вулиць у містах було перейменовано, але для західноукраїнського обивателя це були малознайомі імена. Галичан та буковинців збентежили й навіть образили дедалі виразніші русифікаторські дії нових властей. А непримиренно вороже їх ставлення до Української греко-католицької церкви, яка користувалася в народі довір'ям і авторитетом, просто налякало.

Нова влада, утверджуючи українсько-радянські цінності, нещадно руйнувала й без того слабкі культурницькі осередки і громадські центри, місцеві традиції українців, навіть ті, з якими колись рахувались польські та румунські колонізатори. Так, власті ліквідували Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), заснувавши на його базі філіал Академії наук УРСР, а окремих діячів НТШ репресували. Провідне становище у львівському філіалі АН УРСР фактично посіли направлені з Києва «надійні кадри». Це зумовило справедливе невдоволення місцевої інтелігенції.

Соціалістичні перетворення в західному регіоні супроводжувалися необґрунтованими репресіями, які охопили майже 20% населення західних областей. Були репресовані й керівники Народних зборів, що підписали акт про включення Західної України до складу УРСР: академіки К. Струтинський, Т. Франко (син І. Франка) та інші діячі. До Сибіру було депортовано близько 400 тис. українців і 1,2 млн. поляків.

Репресивні акції мали на меті максимально швидко здійснити «соціалістичні перетворення» і, зокрема, вирішити питання про суспільний лад і державну владу в Західній Україні.

2. Німецький окупаційний режим. Завдання німецького окупаційного режиму.

Наміри гітлерівців на окупованих територіях були викладені в плані «Ост» – плані знищення населення та «освоєння» окупованих територій на сході. Він був розроблений в 1940 році під керівництвом Гітлера, Гімmlера і Розенберга. Цей план передбачав германізацію території Польщі, країн Балтії, Білорусії, України і значної частини європейської Росії., йшлося про ліквідацію істотної частини населення (зокрема у Західній Україні – 65%) і онімечування тих, хто підходив за расовими стандартами. На родючих українських чорноземах колонізатори мали намір розмістити після війни поміщицькі і фермерські господарства ветеранів вермахту – офіцерів і солдатів.

Отож, план «Ост» передбачав такі заходи:

1. Часткове онімечення місцевого населення.
2. Масова депортація населення, в тому числі українців до Сибіру.
3. Підлив біологічної сили слов'янських народів.
4. Економічне пограбування території України; перетворення місцевого населення на рабів.
5. Пограбування культурних цінностей, знищення пам'яток культури.

Для управління окупованими територіями III рейх створив спеціальне Управління (Міністерство) окупованих територій. Очолював міністерство Розенберг. Воно складалося із 4 відділів: політичного, адміністративного, економічного, цивільного. Останньому безпосередньо підпорядковувався рейхскомісаріат «Україна».

Свої людиноненависницькі плани нацисти почали здійснювати

відразу після загарбання території України (червень 1941 – липень 1942 р.). спочатку прагнули ліквідувати саме поняття «Україна», розчленувавши її територію на адміністративні райони:

1. Чернівецька, Ізмаїльська області – до Румунії;
2. Одещина, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережжя Молдавії об'єднані в губернаторство «Трансністрія»;
3. Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас підпорядковані військовому командуванню;
4. інші українські землі – до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на 6 округів з центрами: у Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі, Рівному. На чолі рейхскомісаріату стояв Еріх Кох, якого називали другим Сталіним;
5. Закарпаття – у складі Угорщини.

Особливістю німецького «нового порядку» був тотальний терор. Із цією метою було створено систему каральних органів - державну таємну поліцію (гестапо), збройні формування служби безпеки (СД) і озброєні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (СС). Загалом окупаційні формування складали близько 350 тисяч осіб.

На територіях, окупованих нацистами, було знищено мільйони мирних жителів, виявлено майже 300 місць масового знищення населення, 180 концтаборів, понад 350 гетто тощо. Щоб запобігти поширенню руху опору, німці запровадили систему колективної відповідальності за акт терору чи саботажу. Розстрілу підлягали 50% євреїв і 50% українців, росіян та інших національностей від загальної кількості заручників.

Найбільшими місцями загибелі мирних жителів були Бабин Яр у Києві (від 100 до 150 тис. осіб), Дробицький Яр у Харкові (30 тис. осіб), Доманівка і Богданівна на Одещині (понад 50 тис.) тощо. Загалом на території України під час окупації було знищено 3,9 мирних жителів, серед яких 1,4–1,6 млн. євреїв.

Порушуючи міжнародні конвенції, нацисти вдалися до масового знищення військовополонених на території України: в Яновському таборі (Львів) загинуло 200 тис. чоловік, у Слаутинському (так званому gros лазареті) – 150 тис., Дарницькому (Київ) – 68 тисяч, Сирецькому (Київ) – 25 тис., Хорольському (Полтавська обл.) – 53 тис., в Уманській Ямі – 50 тис. осіб. Загалом в Україні було знищено

майже 2 млн. військовополонених.

Крім масових знищень окупанти проводили й ідеологічну обробку населення (агітація і пропаганда), мета якої - нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності сталінського режиму, підірвати прагнення до опору. Окупанти видавали 190 газет загальним тиражем 1 млн. примірників, діяли радіостанції, кіномережа, виставки різної тематики, пересувний пропагандистський центр – спецбатальйон V3 тощо. У своїй ідеологічній роботі нацисти використовували факти недавнього минулого: масові злочини сталінського режиму (терор, голодомор тощо).

Фашистська влада одразу почала проводити політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення. Промислові підприємства, що вціліли, окупанти оголосили власністю Німеччини, приєднали до імперських фірм, використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів тощо. Частину підприємств повернули колишнім власникам. Робітників примушували працювати по 12–14 годин на добу за мізерну заробітну плату.

Серед інших заходів окупаційної влади була примусова мобілізація робочої сили до Німеччини. Умови життя більшості остарбайтерів були нестерпними, за винятком окремих випадків. Усього протягом 1942–1944 рр. з України було вивезено близько 2,5 млн. осіб. Одним із заходів «нового порядку» стало тотальне привласнення культурних цінностей УРСР. Грабувалися музеї, картинні галереї, бібліотеки, храми. До Німеччини вивозилися коштовності, шедеври живопису, історичні книги, цінності. Так, із «Ермітажу» в Ленінграді (нині Петроград) була вивезена гранатова кімната, яку до сьогодні не можливо відшукати.

На співробітництво з окупантами з різних причин погодилося близько 1% населення.

Становлення «нового порядку» було тісно пов'язане з «остаточним вирішенням єврейського питання». Напад на Радянський Союз став початком планомірного і систематичного знищення нацистами єврейського населення спочатку на території СРСР, а згодом і всієї Європи. Цей процес отримав «Голокост». Символом Голокосту в Україні став Бабин Яр. 29 вересня 1941 р. тут за один день було знищено 33711 євреїв. Далі протягом 103 тижнів окупанти щовівторка і щоп'ятниці розстрілювали у Бабиному Яру людей різних національностей, переважно євреїв (від 100 до 150 тис.

осіб).

За наступаючою німецькою армією рухалися спеціально створені чотири айнзацгрупи (дві з них «С» і «Д» діяли в Україні), які мали знищувати «ворожі і расово неповноцінні елементи». Але їх методи масової боротьби були визнані неефективними для «остаточного вирішення цього питання» тому, у січні 1942 року нацистське керівництво приймає рішення про створення на території Польщі 6 таборів смерті, обладнаних газовими камерами і крематоріями (Треблінка, Собібур, Майданек, Освенцім, Белжець, Хелмно), до яких вивозилися євреї із західних областей України. Для концентрації євреїв перед знищенням створювалась система гетто та європейських житлових кварталів. Українців, яка переховували євреїв нещадно карали.

На 2001р. рішенням парламенту Ізраїлю за рятування євреїв почесним званням «Праведник світу» були удостоєні 1755 українців.

Під час окупації населення України зменшилося на 13–14,5 млн. чоловік.

3. Рух опору на території України.

Причини розгортання руху опору:

1. Окупація батьківщини загарбниками.
2. Жорстокість окупаційного режиму.
3. Цілеспрямована діяльність радянського керівництва в організації руху опору на окупованих територіях.

Форми діяльності руху опору:

Пасивні:

1. різноманітна допомога партизанам;
2. відмова співпрацювати з окупаційною владою;
3. саботаж заходів окупаційної влади (випуск неякісної продукції, зрив поставок продовольства для окупаційної армії, ухилення від робіт).

Активні:

1. Партизанський рух. Діяльність підпілля (диверсійна діяльність, пропагандистська діяльність)

Джерела формування партизанських загонів:

1. Залишені в тилу ворога спеціально сформовані загони.
2. Окремі солдати і підрозділи, що опинилися в оточенні й не мали змоги прорватися для з'єднання з фронтовими частинами.
3. Окремі громадяни, які не були призвані до армії, але були здатні носити зброю і за своїми переконаннями і бажанням готові

були вести партизанську боротьбу.

4. Примусове залучення до загонів, іноді під страхом смерті.

Рух Опору на Україні представлений трьома течіями: радянська (партизанське комуністичне і комсомольське підпілля), націоналістична (ОУН-УПА), польська.

На території України широко розвинувся партизанський рух. Найбільш активними виявилися партизанські загони під командуванням С. Ковпака і С. Руднева, які базувалися у Спадщанському лісі на Сумщині. На їх основі утворилося Сумське партизанське з'єднання. На Чернігівщині вдало діяв О. Федорова, на основі якого теж утворилося велике з'єднання. На території Сумської і Брянської областей з осені 194 р. О. Сабуров організував загін, який через півроку перетворився на велике з'єднання.

У червні 1942 р. з'явилося централізоване керівництво у вигляді Українського штабу партизанського руху (УШПР), який очолив Т. Строкач. Силами партизанів було розроблено й здійснено низку заходів, спрямованих на знищення комунікацій ворога, створення перешкод для його просування та підвозу підкріплень. Одна з таких операцій отримала назву «Рейкова війна», і була проведена в 1943 р. під час Курської битви. Коли розпочався контрнаступ радянських військ на Курській дузі, в ніч на 3 серпня, 167 партизанських загонів на території Росії, Білорусії, України одночасно завдали удару по залізницях. У першу ж ніч у повітря було висаджено 42 тис. рейок, а згодом було удари по мостах і залізничних станціях. Ця операція порушила роботу залізничного транспорту ворога і створила чимало перешкод і труднощів.

Друга велика операція під назвою «Концерт» була проведена партизанами у вересні 1943 р., коли радянські війська підходили до Дніпра. Вона була продовженням «Рейкової війни» і мала подібні наслідки.

Найбільш дієву позицію серед українських політичних сил займала ОУН, яка спиралася на розгалужене підпілля на західноукраїнських землях, а також осередки в різних країнах Європи. Напередодні II-ї світової війни виник розкол ОУН на ОУН(Б) і ОУН(М). ОУН(М) орієнтувалася на допомогу Німеччини в побудові української держави. У свою чергу ОУН(Б) вважала, що українську незалежну соборну державу можна вибороти лише власними силами, революційними методами. Бандера вважав, що визвольна боротьба – це справа самого українського народу. ОУН(Б)

велику увагу приділяла питанню створення української армії, і з цією метою вона використовувала будь-які можливості для підготовки відповідного командного складу і набуття бойового досвіду. За згодою з німецькими військовими і розвідкою діячі ОУН (Б) проходили вишкіл у поліцейських школах, старшинській школі в Кракові. Навесні 1941 р. у складі спец підрозділів Абверу було створено два батальйони «Роланд» і «Нахтігаль». У той же час ОУН (Б) стала активно формувати похідні групи (загальна кількість 5 тис. осіб), які мали рухатися слідом за німецькою армією і здійснювати пропаганду і агітацію, а також формувати місцеві органи влади, громадські організації, міліцію, суди, щоб поставши Німеччину перед фактом відновлення Української держави. У складі похідних груп було завчасно сформовано політичний осередок з провідних діячів ОУН на чолі з Я. Стецьком. Діставшись 30 червня 1941 р. Львова, члени цієї групи налагодили зв'язок з керівниками Крайової екзекутиви ОУН, що діяла в підпіллі. Увечері того ж дня були проведені Національні збори (близько 100 осіб). Я. Стецько оголосив «Акт відновлення Української Держави».

Після проголошення Акту, Я. Стецька обрали головою Державного правління, який сформував Крайове правління. Наступного дня львівська радіостанція, яку взяли під контроль бійці «Нахтігаль», сповістила світ про відновлення Української Держави. Відразу ж почали формуватися відповідні органи влади.

Декларовапе ОУН (Б) будівництво української держави німецьке керівництво рішуче відкинуло. Почалися репресії проти ОУН. Було прийнято рішення про перехід до підпільної боротьби. А провід ОУН(Б) та його керівників Я. Стецька і О. Бандеру було заарештовано і відправлено до концентраційного табору. Незважаючи на переслідування, інші члени ОУН(Б) в кількості 30 осіб мала добратися до Києва і створити український уряд. Але була перехоплена німецькою розвідкою і заарештована. На знак протестів проти репресій, батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» відмовилися виконувати свої обов'язки. Незабаром вони були розпущені, а командний склад заарештовано. Було прийнято рішення про початок партизанської боротьби. Почалося формування партизанських загонів, які стали основою дл формування Української Повстанської Армії (УПА), днем заснування якої вважається 14 жовтня 1942 р. проте, реально вона почала діяти лише на початку 1943 року, коли ,до її лав на заклик ОУН(Б) влилися 3 тис. членів української поліції.

Провідну роль в розгортанні діяльності ОУН(М) відігравав заступник голови проводу О. Кандиба-Ольжич. 5 жовтня 1941 р. в Києві відбулися установчі збори за участю 130 осіб, на яких було обрано Українську Національну Раду, головою її було обрано професора М. Величковського. УНРада заявила, що вона перебрала на себе зобов'язання незалежно представляти український народ перед німецькими окупаційними органами, дбати про розвиток економіки, національної культури й освіти, поборювати більшовицьку пропаганду й агітацію, виховувати національно свідому молодь. За кілька днів у Києві було сформовано міську управу на чолі з професором Оглобліним, якого згодом замінив професор Багалій. Але 20 листопада 1941 р. керівники Украти були викликані до окупаційної адміністрації, де їм оголосили про заборону діяльності. Було заарештовано 621 особу, частина з них була страчена в Бабиному Яру, в тому числі і відома письменниця Олена Теліга.

Серед українських політичних і військових формувань, що претендували на першість у протистоянні з окупантами, була «Поліська Січ» під проводом М. Боровця (Тарас Бульба), яка діяла на Волині та за завданням німців вела боротьбу із залишками радянських підрозділів. Він створив на Волині «Поліську республіку» з центром у м. Олеську. Але наприкінці 1941 р. німці розпустили військове формування Боровця. Пізніше його війська теж злилися з військами УПА.

4. Воєнні події 1943-1944 рр. Визволення України від фашистських загарбників.

Початок звільнення України. Першими на землю України вступили війська 1-ї гвардійської армії генерала В. Кузнєцова, що 18 грудня 1942 р. вибили окупантів із с. Півневка Миловського району на Луганщині. У цей же день від ворога був звільнений ще ряд населених пунктів України. Жорстокі бої розгорнулися за перший районний центр на українській землі – Милово. Успішний наступ радянських військ на сході України продовжувався до лютого 1943 р. і закінчився звільненням Харкова. Але 19 лютого 1943 р. ворожі війська, використовуючи помилки радянського командування, почали могутній контрнаступ. Північно-східні райони Донбасу і м. Харків були втрачені. Однак стратегічна ініціатива залишалася на стороні Червоної армії. Після перемоги в Курській битві війська Степового фронту 23 серпня 1943 р. цілком звільнили м. Харків. Цей успіх

дозволив радянській Ставці розробити оперативний план звільнення Лівобережжя.

Битву за звільнення від гітлерівців Лівобережної України можна умовно розділити на два етапи. У ході першого етапу (серпень–вересень 1943 р.) була проведена Донбаська операція (13 серпня–22 вересня 1943 р.). 8 вересня 1943 р. радянські війська звільнили Сталіно (Донецьк) – центр Донбасу. Гітлерівці сподівалися зупинити Червону армію на «Східному валі» – могутньої лінії оборонних споруджень уздовж Дніпра. У ніч на 21 вересня 1943 р. почалося форсування Дніпра – епопея масового героїзму радянських воїнів. До кінця вересня перший етап битви за Дніпро був виграний – радянські війська захопили більш 20 плацдармів.

Початок II-го етапу битви за звільнення Лівобережжя (жовтень–грудень 1943 р.) ознаменувався ліквідацією Запорізького плацдарму гітлерівців і звільненням 14 жовтня 1943 р. м. Запоріжжя. В жовтні 1943 р. дії Червоної армії були сковані запеклим опором супротивника. Але, передислокувавши війська з Букринського плацдарму на Лютежський, радянські війська перейшли в новий наступ і 6 листопада 1943 р. звільнили столицю України – м. Київ. Київська наступальна операція завершила докорінний перелом війни на радянсько-німецькому фронті й істотно вплинула на хід усієї Другої світової війни. Зупинивши контрнаступ супротивника, радянські частини опанували стратегічним плацдармом на правому березі Дніпра площею близько 500 кв. км, розірвали стратегічний зв'язок між гітлерівськими групами армій «Центр» і «Південь» і одержали можливість для успішних бойових дій у Правобережній Україні.

Звільнення Правобережної України і Криму.

Перший етап звільнення Правобережної України (січень–лютий 1944 р.). 24 січня 1944 р. війська 1-го і 2-го Українських фронтів перейшли в наступ на Корсунь-Шевченківському виступі. 28 січня більш 80 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів були оточені. Переборюючи запеклий опір супротивника і спроби прориву оточення танковими частинами Манштейна, у лютому 1944 р. радянські війська остаточно розгромили супротивника. Допомогу радянським військам здійснили партизанські з'єднання Сабурова, Федорова, Бегми й ін. 2 лютого 1944 р. були звільнені від окупантів Луцьк і Рівне, потім – Проскурів, Тернопіль, Вінниця. 30–31 січня 1944 р. війська 8 лютого був звільнений Нікополь, 22-го – Кривої Ріг.

Таким чином, у ході боїв січня–лютого 1944 р. гітлерівці були відкинуті від дніпровських рубежів на 80–350 км. Радянські війська готувалися до наступу, який повинен був цілком очистити Правобережну Україну від окупантів.

Другий етап звільнення Правобережної України і звільнення Криму (березень–травень 1944 р.). 5 березня–17 квітня 1944 р. війська 2-го Українського фронту в ході Умансько-Ботошанської операції розгромили 8-у німецьку армію, вийшли 26 березня 1944 р. до державного кордону СРСР і перенесли бойові дії на територію Румунії – держави-сателіта нацистської Німеччини.. 28 березня звільнили Миколаїв, а 10 квітня – Одесу.

Воїни 4-го Українського фронту. Приморської армії і Чорноморського флоту в квітні 1944 р. почали бій за звільнення Криму. 11 квітня була звільнена Керч, 13 квітня – Сімферополь. 5 травня почався штурм севастопольських зміцнень ворога. Особливо жорстокі бої розгорнулися на Сапун-Горі. 9 травня 1944 р. Севастополь був звільнений. 12 травня весь Крим був цілком очищений від фашистів.

Заключний етап звільнення України від німецько-фашистських загарбників (липень-жовтень 1944 р.).

13–14 липня 1944 р. почалися бої проти угруповання гітлерівських армій «Північна Україна». У результаті могутнього наступу значні сили гітлерівських військ були оточені під Бровами (Львівська область). У боях було знищено більш 38 тис. гітлерівців, більш 17 тис. узято в полон. У жовтні 1944 р. у ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося звільнення всієї території України. 27 жовтня був звільнений від окупантів Ужгород, а 28 жовтня – інші населені пункти Закарпатської України.

5. Втрати України в роки II світової війни. Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини.

Втрати України в роки II світової війни.

1. Україна втратила п'яту частину населення. На фронті загинуло 1.3 млн українців, знищено окупантами 1 млн. 366 тис. військовополонених і 3.9 млн мирних жителів, примусово вивезено до Німеччини 2,4 млн. осіб.

2. 10 млн. осіб залишилося без даху над головою.

3. лише за 1943–1944 рр. німці вивезли з України 9 млн. 200 тис. тонн зерна. 62.тис. тонн м'яса і виробів, 950 тис. тонн олії, 208 тонн вершкового масла, млн. 500 тис. тонн картоплі, викопали і

вивезли 1 млн. фруктових дерев.

4. Було зруйновано і спалено 714 міст і селищ, 28 тис. сіл.

5. Тільки прямі збитки, заподіяні загарбниками становили 285 млрд. крб.

Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини.

1) У лавах Червоної Армії було 6 млн. українців, кожен другий з них загинув на фронтах війни.

2) Україна стала епіцентром європейського театру воєнних дій. На її землях було проведено 29 стратегічних і фронтових оборонних і наступальних операцій (всього було 76).

7. Розвиток культури в роки Другої світової війни.

Вже з осені 1939 р. на західноукраїнських землях були скасовані обмеження на використання української мови з одночасним скороченням польської, що в першу чергу стосувалося шкіл та інших закладів освіти. На середину 1940 р. у краї діяло 6918 шкіл, з яких понад 6 тис. були з українською мовою навчання. У школах ліквідації неписьменності 440 тис. дорослих громадян також отримували освіту рідною мовою. Почалася реорганізація вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Усі вони перейшли на державний бюджет, студенти забезпечувались державною стипендією. У 1940/41 навчальному році відкрилось 15 вишів, у тому числі Львівський та Чернівецький державні університети. Тільки у Львові налічувалось 7 вишів, 23 технікуми та 2 робітфаки. Працівникам освітніх установ усіх рівнів значно збільшили заробітну платню. За постановою РНК УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові було організовано філії установ Академії наук України, зокрема інститутів української літератури, мовознавства, фольклору, історії України, археології, економіки, а також філіал Бібліотеки АН УРСР. До активної наукової діяльності долучилися академіки АН УРСР М.Возняк, Ф.Колеса, В.Щурат.

У вересні 1940 р. велика група західноукраїнських письменників була прийнята до Спілки письменників України. Такі відомі майстри слова, як С.Тудор, П.Козланюк, Я.Галан, О.Кобилянська, О.Гаврилюк постійно друкувалися в журналах, співробітничали в газетах. У Києві були перевидані збірки оповідань С.Тудора «Народження» (1941), О.Гаврилюка «Наївний мудрин» (1940), П.Козланюка «З минулих днів» (1940), повість Ірини Вільде «Б'є восьма» (1941), а також поетичні збірки О.Гаврилюка, А.Волощака, У.Кравченка та інших. Тоді ж до Львівського обласного відділення

Спілки композиторів України ввійшли С. Людкевич, М. Колесса, Є. Козак, А. Солтис, Р. Симович, А. Кос-Анатольський. Включились у мистецьке життя республіки відомі художники О. Кульчицька, А. Монастирський, К. Держик, знаний представник реалістичного напрямку, друг І. Франка І. Труш. Пізніше, наприкінці війни було відкрито будинок-музей О. Кобилянської в Чернівцях і літературно-меморіальний музей І. Франка в с. Нагуєвичах Дрогобицької (нині Львівської) області.

Влада ліквідувала Наукове товариство ім. Т. Шевченка, почалось переслідування Української греко-католицької церкви, яка користувалася в народі довір'ям і авторитетом. Але найбільше, що спочатку насторожило, а згодом і зруйнувало довіру до нової влади – були репресії, що торкнулися близько 10% населення західних областей, серед якого були й представники інтелігенції. Значні зміни відбулися у розвитку мистецтва Західної України. Вперше за всю історію краю були створені державні театри. Їм були виділені кращі приміщення, асигновані великі кошти. До липня 1940 р. було відкрито 13 театрів, обласні філармонії, консерваторія, музичні училища та школи. До творчої діяльності залучилися відомі митці західноукраїнського театру: Й. Стадник, І. Рубчак, С. Стадникова, Л. Кривицька, Л. Боровик, Я. Геляс, С. Терлецький. Водночас театральні трупи поповнювалися випускниками навчальних закладів Східної України: Київського театального інституту, Дніпропетровського театального училища. А от репертуар нових мистецьких колективів був традиційний, як на той час, для театрів радянської України: п'єси К. Треньова, М. Горького, В. Суходольського, О. Корнійчука. Нова влада, переслідуючи власні цілі, багато робила у справі розширення та налагодження діяльності мережі культурно-освітніх закладів. В обласних центрах було створено будинки народної творчості, що об'єднували драматичні, музичні, хорові й танцювальні самодіяльні колективи, організовувати які допомагали професійні актори та письменники. Крім того, у райцентрах та селах працювало близько 600 клубів. До липня 1940 р. було обладнано 117 кіноустановок, з яких 107 – у селах. Наприкінці того ж року в краї діяло 2290 бібліотек із книжковим фондом 1,5 млн. примірників, 23 музеї. Отже, не зважаючи на особливості періоду, культурне життя західноукраїнських земель після вересня 1939 р. отримало нові імпульси. З іншого боку, значна частина населення краю, а відтак певні кола інтелігенції, маючи зовсім інший

менталітет, не сприймали воєннокомуністичної моделі суспільства, яку нав'язували органи радянської влади: панування державної власності на засоби виробництва та відсутність ринкових відносин в економіці; монополію однієї ідеології та переслідування інакомислення тощо. Протидія методам і цінностям, які нав'язувались радянською владою, змусила українців західних областей взяти до рук зброю і піти воювати в Українську повстанську армію, або активно підтримувати цей рух.

Після нападу Німеччини на СРСР, 1 серпня 1941 р. 4 західні області України – Львівська, Дрогобицька, Станіславська (Івано-Франківська) та Тернопільська були об'єднані у дистрикт «Галичина» та приєднані до генерал-губернаторства створеного на захопленій польській території, з центром у Кракові, й де-факто увійшли до складу Рейху. Тут діяли німецькі закони, в обігу були рейхсмарки, працювали школи, Львівський оперний театр. 30 серпня у Тирасполі представники німецького та румунського командування підписали угоду про передачу Румунії земель між Дністром і Південним Бугом, які під назвою «Трансністрія» («Задністров'я») увійшли до її складу. Решта території України, окупованої ворогом, входила до рейхскомісаріату «Україна», очолюваного Е.Кохом, який складався з 6 генеральних округів: «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ». Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (Донецька), Ворошиловградська (Луганська) області України та Крим перебували під управлінням тилкових органів командування німецької групи армій «Південь». Паралельною і фактично незалежною владою на всіх територіях були органи імперської служби безпеки (СД), а також розгалужений поліцейський апарат: таємна поліція (гестапо), охоронна поліція, поліція порядку та жандармерії. Крім німців, рядовий склад останньої поповнювався представниками місцевого населення, колишніми військовополоненими, що пішли на співпрацю з окупантами. З них німецькі власті також створювали допоміжний апарат управління: у містах – управи, а на селі призначали старост. Заволодівши українською територією й створивши апарат управління, німецьке командування прагнуло перетворити Україну на головне джерело сільськогосподарської продукції й робочої сили для своєї економіки. Лише управління деяких гебітскомісаріатів відкрило 4-класні початкові школи для дітей віком від 9 до 12 років, які за кілька місяців припинили свою діяльність. На території рейхскомісаріату

«Україна» придушувалась будьяка спроба налагодження культурного життя. Систематичне пограбування духовних надбань українського народу називалось «охороною» культурних цінностей окупованих територій Сходу. Безжалісного нищення зазнавала більшість закладів освіти і культури України. Було зруйновано 110 навчальних приміщень вишів, знищено або пограбовано $\frac{3}{4}$ їх книжкових та лабораторних фондів, обладнання. Повністю зруйновано 8104 школи, частково – понад 1000, сплюндровано 62 театральні приміщення. Окупанти зруйнували 151 музей, вивезли до Німеччини близько 40 тис. найменувань експонатів. Була пограбована Києво-Печерська лавра. вивезено унікальну колекцію зброї часів Запорозької Січі, нумізматичну колекцію, стародавні рукописи, золоті та срібні вироби й прикраси. Окупанти знищили і пошкодили 9 тис. клубних приміщень, 660 кінотеатрів, вивезли понад 50 млн. книг. Відкриті у жовтні 1941 р. два київські театри (ім. Садовського та ім. Затеркевич-Карпинської) були закриті одразу після прем'єр. У квітні 1942 р. припиняє свою діяльність київська опера.

Для керівництва цим процесом загалом 24 червня 1941 р. було створено Раду з евакуації, а керівництво евакуацією з України займалась комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР Д.Жилою, створена вже 26 червня. Поряд з 550 промисловими підприємствами, майном радгоспів та колгоспів у глибинні райони країни евакуювались вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути, театри, лікувальні та дитячі установи, музеї. На початку війни Академія наук УРСР була перебазована до Уфи. Там, у столиці Башкирії, знаходились Спілки письменників, художників та композиторів України. У тил було евакуйовані 16 відомчих науково-дослідних інститутів, понад 70 вищих навчальних закладів, у тому числі 3 університети, 12 медичних, 6 художньо-музичних, 4 педагогічних інститути, десятки технікумів та сотні профтехучилищ, а також понад 40 театрів, близько 12 тис. експонатів музеїв та картинних галерей. Зважаючи на складність ситуації на фронті на території України влітку 1941 р., такі масштабні й загалом успішні заходи з евакуації культурних цінностей були безпрецедентними в історії за своїм обсягом.

Війна стала серйозним викликом для української науки, на який вчені республіки дали належну відповідь. Їхній внесок у справу перемоги важко переоцінити. З першого дня війни почалась перебудова науково-дослідних установ та інститутів України для

вирішення завдань військового часу. При Президії Академії наук УРСР був створений науково-технічний комітет сприяння обороні, який діяв у тісному зв'язку з промисловими підприємствами та військовими органами. У його складі працювали такі провідні вчені, як П. Будников, А. Кіпріанов, М. Луговцов, Г. Проскура, І. Францевич. В евакуації Президія Академії наук України перебувала в Уфі, там же знаходились також інститути фізики, фізичної хімії, фізико-технічний, біохімії, гірничої механіки, металургії, мови і літератури. Деякі інститути АН УРСР, а також науково-дослідні установи технічного, сільськогосподарського та медичного профілів, підпорядковані різним наркоматам та відомствам, працювали безпосередньо на базі промислових підприємств у Казахстані, на Північному Уралі, в Сибіру. Порівняно з довоєнним часом, кількість науковців в установах Академії наук України скоротилась у 6 разів, а кількість досліджуваних тем зменшилась майже вдвічі. Але їхня актуальність, темпи і якість опрацювання були на значно вищому рівні, ніж до війни. Дослідницькі роботи переважно провадились комплексно, тобто одну тему розробляли науковці кількох інститутів, як правило, у тісному зв'язку з підприємствами, які працювали на оборону. Тільки у 1942 р. установи української Академії наук співпрацювали з більш як 300 промисловими підприємствами, сільськогосподарськими дослідними станціями, шпиталями тощо. Робота вчених України з перших днів війни була спрямована на зміцнення обороноздатності. Їхні дослідження сприяли збільшенню виробництва високоякісних металів, нової бойової техніки та озброєння, допомагали населенню у підготовці протиповітряної оборони, покращенні будівництва оборонних споруд, організації виробництва медичних препаратів тощо. Працівники Інституту електрозварювання АН УРСР під керівництвом академіка Є.Патона у найкоротші терміни розробили й впровадили у виробництво методи електрозварювання для відновлення відпрацьованих та пошкоджених деталей, створили устаткування для підводного зварювання й різання металів, що значно прискорило ремонт кораблів. Але головні зусилля співробітників інституту, евакуйованого до Нижнього Тагілу, були спрямовані на проектування устаткування для автоматичного електрозварювання металів та впровадження своїх розробок у виробництво. Працівники інституту в майстернях виготовляли апаратуру для своїх установок, монтували їх на заводах і пускали в експлуатацію, а також готували кадри зварювальників безпосередньо

на підприємствах. За короткий час зусиллями співробітників інституту було створено необхідну кількість апаратів швидкісного зварювання, самохідних зварювальних візків, пультів керування апаратурою. У березні 1943 р. Є. Патон зазначав, що на двох найбільших танкових заводах Уралу швидкісне зварювання посіло одне з провідних місць у технологічному процесі бронекорпусного виробництва. 28 автоматів, що працювали на цих заводах, звільнили кілька сотень кваліфікованих зварювальників для інших робіт, підвищилась продуктивність зварювання й міцність зварних швів.

Важливою галуззю діяльності українських вчених у роки війни було приладобудування. Винаходи та удосконалення науковців Фізико-технічного інституту та Інституту фізики охоплювали галузі виробництва двигунів та оптичних приладів, конструювання приладів, що посилювали потужність авіабомб та морських торпед і мін. Зокрема, Фізико-технічний інститут ще у Харкові виготовив перший в країні дослідний зразок трикоординатного радіолокатора для визначення координат і швидкості літаків. Був також створений зразок локатора для військових кораблів. Основою оборонної промисловості у роки війни була металургія. З перших днів війни співробітники Інституту чорної металургії та викладачі вишів Придніпров'я відповідного профілю приступили до роботи з налагодження випуску нових марок металів. Працюючи безпосередньо на виробництві, вони швидко впроваджували свої розробки у життя. Так, співробітник Інституту гірничої механіки О.Кузнєцов запропонував раціональний метод використання врубових машин на крутоспадних вугільних пластах, що сприяв вивільненню значної кількості робітників. Академіки В.Свечников та О.Чекмарьов успішно вели роботу з механізації й підвищення продуктивності сталепрокатних і трубопрокатних станів. Ця робота продовжилась і в евакуації. Однією з проблем, з якою зіткнулись металурги у східних регіонах СРСР, було раціональне використання марганцевої руди, яку перевозили з Чіатури (Грузія) на Кузнецький комбінат. Науковці Українського науково-дослідного інституту металів запровадили на цьому комбінаті метод виплавки феромарганцю на магнєзіальних шлаках. Втрати марганцю значно скоротилися, а вихід феросплавів з руди значно підвищився. Перебуваючи в евакуації на Уралі, академік М. Доброхотов розробив і впровадив у виробництво технологію виплавки броньових сталей у мартенівських печах, запропонував нову технологію їх розкислення й

легування. Це дало змогу знизити брак при виробництві сталі з 42% до 2%. У березні 1944 р. в Україну повернулась з евакуації Академія наук у складі 29 науково-дослідних установ, що дало новий імпульс розвитку науки.

Науковці республіки впродовж 1944–1945 рр. провели успішні роботи у справі добору рудничного стаціонарного обладнання, а співробітники Донецького індустріального інституту розробили і впровадили у виробництво новий спосіб відкачування води із затоплених шахт за допомогою стиснутого повітря. Бригади науковців Українського науково-дослідного інституту чорних металів у цей час працювали майже на всіх металургійних підприємствах республіки, надаючи технічну допомогу в їх відбудові та пуску, впроваджуючи, зокрема, у виробництво свої дослідження у галузі заміни дефіцитних матеріалів. Український інститут зернового господарства забезпечив земельні органи республіки сортовим насінням зернових культур і допомагав готувати кадри бригадирів-рільничників. Великий внесок у перемогу зробили українські вчені-медики. Інститут клінічної фізіології АН УРСР і науково-дослідні інститути Наркомату охорони здоров'я УРСР спрямували свої зусилля на розробку і виготовлення лікувальних препаратів та матеріалів, впровадження нових методів лікування поранених, де досягли значних результатів. Академік М. Стражеско, працюючи спочатку в Уфі, а згодом – у Центральному шпиталі Червоної армії у Москві, провадив інтенсивні наукові дослідження. На основі його робіт лікарі на фронті й у тилу успішно запобігали сепсису ран, значно знижуючи смертність тяжкопоранених бійців. Евакуйований до Новосибірська, продовжував діяльність Український науково-дослідний туберкульозний інститут, який фактично перетворився на шпиталь на 400 ліжок. Методика лікування, застосована спеціалістами закладу, дозволила знизити смертність після важких поранень до 7 %. У шпиталях був запроваджений новий метод переливання крові, запропонованим академіком О. Богомольцем. Велика робота провадилась із заготівлі й відправленню на фронт консервованої крові. Одна з найбільших наукових установ країни – Харківський інститут переливання крові, зусиллями своїх співробітників, розгорнув у багатьох тилових містах пункти заготівлі та переливання крові, де щоденно працювали з 200 донорами. Близько 150 учених інститутів клінічної фізіології, біохімії, мікробіології АН УРСР працювали над виготовленням різних

лікувальних препаратів. Так, Інститут клінічної фізіології, очолюваний академіком О.Богомольцем, займався проблемою розробки, вивчення та виготовлення антиретиккулярної цитотоксичної сироватки (АЦС), що застосовувалась у клініках і шпиталях як засіб для підвищення захисних функцій організму. Лише 1943 р. її було виготовлено близько 3 млн. доз, у тому числі значну кількість у лабораторіях інституту. Колектив Інституту біохімії, очолюваний академіком О.Палладіним, одержав вітамін КЗ, що сприяв згортанню крові, та його похідний дериват – вікасол. Отже, за часи війни українські вчені зробили великий внесок у перемогу. Їхні напрацювання стали важливим фактором зміцнення обороноздатності країни, збільшення її економічного потенціалу. З початком звільнення окупованих територій від ворога робота української науки була переорієнтована на вирішення завдань швидкої відбудови промисловості, сільського господарства, інфраструктури тощо. Роки війни не стали на заваді освітньому процесу. В умовах окупації України, у тилу країни діяли школи і класи з українською мовою навчання. Вони відкривалися насамперед в областях, куди була евакуйована значна кількість українців. Навчання провадилося за планами Народного комісаріату освіти УРСР. Так, у Саратовській області працювало 30 українських шкіл і класів, у Свердловській (нині Єкатеринбурзька) – 18, Молотовській (Пермська) – 12, Новосибірській – 11. Крім загальноосвітніх шкіл, з України були евакуйовані і працювали у тилу численні ремісничі училища, дитячі будинки тощо. У східні регіони СРСР були евакуйовані понад 70 українських вишів. Деякі з них працювали як факультети у складі місцевих учбових закладів. З лютого 1942 р. відновив роботу у Кизил-Орді (Казахстан) Об'єднаний український державний університет у складі викладачів і студентів Київського та Харківського університетів. На його факультетах навчалось близько 500 чоловік. Цей новостворений навчальний заклад, а також Одеський університет, який працював у туркменському місті Байрам-Алі, перебуваючи в евакуації, підготували понад 350 спеціалістів з вищою освітою. Сотні інженерів різних профілів підготували для потреб господарства країни та армії евакуйований до Ташкента Київський індустріальний інститут (нині – НТУУ «КПІ»), Миколаївський кораблебудівний інститут, що працював у м. Пржевальську, Донецький індустріальний інститут – у м. Прокоп'євську та інші технічні виші України. Колектив Київського

медінституту, що перебував у Челябінську, одночасно з основною роботою з підготовки лікарів, лише за 1942 р. надав допомогу у шпиталях та лікарнях міста 35 тис. пораненим і хворим, організував підвищення кваліфікації близько 2,5 тис. лікарів.

25 березня 1944 р. директивні органи республіки прийняли рішення про реевакуацію вишів УРСР після закінчення 1943/44 н.р. Першочерговим завданням у виконанні цієї постанови була відбудова навчально-матеріальної бази, до якої, крім будівельних організацій, залучалися студентські колективи. Ті ж виші, приміщення яких збереглися, розпочали навчання ще до повернення основного складу викладачів і студентів з евакуації. Вже на вересень 1944 р. було відбудовано значну кількість навчальних приміщень та лабораторій, майстерень, бібліотек, гуртожитків й розпочали свою діяльність 150 навчальних закладів вищої школи України, серед яких були й нові: у Києві – автодорожний інститут й інститут інженерів цивільного будівництва, у Харкові – інженерно-будівельний та технологічний інститут будівельних матеріалів, у Львові – лісотехнічний та будівельних матеріалів. У поновленні навчання у вищій школі республіки допомагала вся країна. Так, з навчальних закладів Ленінграда до Херсонського педінституту прибуло обладнання для двох лабораторій та 50 тис. книг. Устаткування, апаратура, підручники Дніпропетровському гірничому інституту надійшли з міст Уралу. 25 тис. книг Львівський політехнічний інститут отримав з московських і ленінградських навчальних закладів. У вересні 1944 р. до роботи у вишах України долучилось 5700 викладачів, у тому числі 720 професорів і 1420 доцентів. Усі ці заходи дали можливість у червні 1945 р. отримати диплом про вищу освіту 8360 спеціалістам різних профілів. Крім того, до процесу відбудови республіки долучились ще й 164 тис. випускників 532 технікумів. Невід’ємною умовою нормалізації життя на звільненій території України було відновлення діяльності середніх шкіл. Ще у лютому та вересні 1943 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР прийняли відповідні постанови. Над школами брали шефство промислові підприємства та військові частини, обласні та районні ради контролювали хід відбудови шкільних приміщень, у якому брали участь учні та вчителі. Перед початком 1943/44 навчального року для шкіл України урядом було виділено 5 млн. зошитів, 5,5 млн. пер і олівців, 50 тис. чорнильниць, 2400 ламп, 12000 л гасу тощо. За 1943-1945 рр. школи УРСР отримали близько 100 назв підручників загальним тиражем в 7,5 млн.

примірників. Школи східних регіонів країни передавали українським колективам будівельні матеріали, лабораторне обладнання, підручники, книги, зошити, папір тощо.

Українська культура у роки Другої світової війни, попри усі негаразди, що випали на долю народу, переживала значне піднесення. Українських митців надихало почуття патріотизму, ненависті до ворога, прагнення якнайшвидше звільнити свою землю. Літературне слово стало зброєю, яка допомагала у боротьбі. Надруковані на другий день війни вірші Павла Тичини «Ми йдемо на бій» та Леоніда Первомайського «В бій» закликали український народ на боротьбу з німецькими загарбниками. Наприкінці червня 1941 р. в українських газетах з'явився вірш М. Рильського «Згине від меча», статті О. Довженка «До зброї» та «Ворог буде розгромлений». Тоді ж уперше по радіо з Києва пролунала «Клятва» М. Бажана, рядки якої впродовж війни неодноразово повторювалися через фронтові радіостанції, вселяючи впевненість у перемогу. Українські письменники творили літературу в нелегких умовах фронтових буднів і партизанських загонів, у підпіллі – скрізь, куди тільки занесло їх воєнне лихоліття. Чимало літераторів одягли шинелі і взяли зброю до рук: комісаром дивізії, згодом командиром полку був Д. Копиця, офіцерами і рядовими – В. Мисик, І. Муратов, Г. Мізюн, Л. Галкін, М. Шульга-Шульженко, військовими медиками – П. Бейлін, С. Добровольський, М. Гарцман, учасниками підпільної боротьби – М. Шпак, П. Радченко, В. Козаченко. Ціла плеяда митців працювала фронтовими і спеціальними кореспондентами – Л. Первомайський, Іван Ле, А. Головка, П. Усенко, Д. Косарик, М. Рудь, С. Олійник та ін. 109 членів тодішнього складу Спілки письменників України брали участь у боротьбі з ворогом. Понад 40 митців не повернулося з війни.

У Києві восени 1941 р. О. Теліга створила з початківців Спілку письменників, редагувала додаток до газети «Українське слово» – «Література і мистецтво» (під новою назвою «Літаври»), де друкувалися твори митців, репресованих радянською владою та емігрантів. Але на початку 1942 р. вона була заарештована гестапо і у лютому – розстріляна. Не уникнув смерті й О.Ольжич. Перебуваючи в підпіллі, він був заарештований, відправлений до концтабору Заксенхаузен і там загинув у червні 1944 р.

Не зважаючи на ідеологічні нашарування, притаманні епосі, у творчості українських радянських письменників і поетів втілювався

подвиг народу у війні. П. Тичина створив гнівні, викриваючі фашизм вірші («Фашистській гадюці», «Тебе ми знищимо – чорт з тобою!»), філософську поему «Похорон друга». Свій поетичний талант на боротьбу з ворогом поставив В. Сосюра, численні вірші якого друкувалися у фронтовій та партизанській пресі, видавалися окремими збірками. У роки війни вийшли сповнені патріотичного звучання книги М. Рильського «Слово про рідну матір», «Світова зоря», «Світова зброя», «Велика година», поема «Жага». На весь голос лунала поезія В. Бичка, К. Герасименка, А. Малишка, М. Нагнибіди, С. Олійника, Л. Первомайського та ін. Тематика творів прозаїків також визначалася подіями війни, ратним і трудовим героїзмом народу. Патріотизмом пройняті оповідання і нариси Ю. Яновського, що ввійшли до книги «Земля батьків». Працюючи фронтовим кореспондентом, як яскравий, самобутній письменник виступив відомий кінорежисер О. Довженко. Його оповідання глибоко розкривають мужні характери воїнів Червоної армії, відзначаються силою художнього слова. Але найкращі твори Довженка воєнної пори «Україна в огні» (1943) та «Повість полум'яних літ» (1945), де він висловлює сумніви у правоті сталінських постулатів, полемізує з ним, засуджує його догматичне трактування класової боротьби, були заборонені цензурою й вийшли друком відповідно лише у 1966 та 1957 рр. Великою вірою в перемогу над ворогом пройняті оповідання і нариси Івана Ле, присвячені бойовим подвигам народу. Помітним явищем у публіцистиці воєнної пори були фейлетони Я. Галана, спрямовані проти німецьких окупантів («Фронт в ефірі»). В евакуації розробляли місцеву тематику Ю. Смолич, О. Ільченко, Н. Забіла та ін. Війна справила вплив і на подальший розвиток української літератури. Чимало письменників і поетів визначились зі своїм літературним шляхом пізніше, але саме їхній воєнний досвід вплинув на подальшу творчу долю. Серед них – О. Гончар, В. Некрасов, М. Стельмах, Я. Шпорта, О. Підсуха, В. Швець; у партизанському з'єднанні С. Ковпака взводом підричників командував П. Воронько, загін очолював Ю. Збанацький, партизанами були Я. Баш, А. Шиян, М. Шеремет. В українському музичному мистецтві у роки війни найбільшого поширення набувають жанри масової пісні та військового маршу, які знаходили шанувальників серед фронтовиків. Тематика пісень відповідала моменту – патріотизм народу, подвиги воїнів на фронті та партизанів у ворожому тилу, впевненість у

перемозі. Одночасно з творами малих форм у музичному мистецтві України з'являються також пройняті патріотизмом опери, кантати, сюїти. 1943 р. помітним явищем музичної культури стала патріотична кантата-симфонія «Україно моя» А. Штогаренка на слова А. Малишка і М. Рильського. Темі подвигу народу присвячені «Шевченківська сюїта» для фортепіано та Український квінтет Б. Лятошинського, опера Г. Таранова «Льодове побоїще». Перебуваючи в евакуації, композитори написали значну кількість творів різних жанрів у співдружності з місцевими поетами і драматургами. П. Козицький разом з башкирським драматургом Х. Ібрагімовим і поетом С. Кудашем створили оперу «За Батьківщину», побудовану на українських і башкирських мелодіях. Вона була поставлена на сцені Башкирського оперного театру. Помітним твором музичного мистецтва стала Друга симфонія К. Данькевича. Боротьбі за визволення України були присвячені симфонічні твори К. Домінченка, О. Зноско-Горовського, Д. Клебанова, А. Коломійця, Ю. Мейтуса, В. Рибальченка. Українське образотворче мистецтво, як і інші мистецькі напрями, було змушене існувати у тісних межах соцреалізму. Але це не завадило митцям створювати свої шедеври, провідною темою яких була боротьба народу з ворогом. Багато українських художників працювали в евакуації, отже їхні роботи відображали трудові будні працівників тилу. Цикл портретів відомих людей країни – воїнів, учених, письменників, робітників – створив живописець О. Шовкуненко. Суворе життя народу в напружені воєнні роки відображено у творах К. Трохименка. М. Дрегус створив серію офортів і малюнків «Тагільський завод», «Шляхами війни». Відомий художник М. Глущенко присвятив свої картини фронтовій тематиці: «По слідах ворога», «Здобуття Клина», «Смерть генерала Доватора». Низка його батальних пейзажів та портретів керівників партизанського руху (С. Ковпака, О. Федорова, М. Наумова) стала наслідком поїздок митця місцями недавніх боїв. У галузі графіки плідно працювали О. Пащенко, С. Бесєдін, Ю. Балановський. Високу оцінку громадськості отримала серія гравюр О. Пащенка «Київ 1944 року». В. Касіян створив кілька серій малюнків та акварелей на теми Вітчизняної війни: «У фашистській неволі» (1942), «Україна бореться», «Відомсти!».

На фронті та у тилу широкого розповсюдження набули агітвікна, виконані художниками разом з поетами. Умови воєнного

часу наклали свій відбиток і на театральне мистецтво. Сценічні колективи були евакуйовані у тиліві регіони країни, де вони розгортали свою діяльність: відновлювали старі спектаклі, ставили прем'єри. Зокрема, перебуваючи в Уфі та Іркутську, Київський театр опери і балети ім. Т. Шевченка не тільки поновив основні спектаклі – «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», але й створив нові, оригінальні: оперу М. Вериківського «Наймичка», балети Л. Деліба «Копелія», М. Римського-Корсакова «Шехерезада», Б. Астаф'єва «Бахчисарайський фонтан». Але основний наголос театральні колективи робили на виступах перед бійцями діючої армії. З театральних та естрадних артистів створювались концертні бригади, які виступали у військових частинах на фронті, перед пораненими бійцями та командирами у шпиталях, перед працівниками тилу, на призовних пунктах тощо. Не було жодного театру, який би не послав кращих акторів у фронтові концертні бригади, яких театральні колективи, евакуйовані з України, створили Три бригади Запорізького театру ім. М. Заньковецької дали 215 виступів і концертів, Київський театр української драми ім. І. Франка показав на фронті 206 вистав, а 22 бригади Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка дали 920 концертів.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть причини поразок радянських військ в перші дні війни.
2. Які течії Руху Опору існували на території України в роки Другої світової війни?
3. Які зміни сталися в культурному житті західноукраїнських земель після включення їх до складу радянської України?
4. У чому полягає внесок діячів української науки у перемогу над фашизмом?
5. Як відбувався процес відновлення системи установ освіти у ході звільнення України від загарбників?
6. Розкрийте основні напрямки розвитку української літератури у роки війни.

Галицький сейм

Тарас Бульба-Боровець

Максим Рильський

Василь Величковський

Тема: 16
УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
План

1. Міжнародне становище України в післявоєнний період.
2. Відбудова промисловості та економіки у післявоєнний період. Голод 1946-1947 рр.
3. Культурне життя України в другій половині 1940-х – на поч. 1950-х рр.

1. Міжнародне становище України в післявоєнний період.

Новизна становища України в світі полягала в поверненні її як суб'єкта міжнародного права на арену міждержавних відносин. У 1944 р. було відновлено Наркомат (з 1946 р. – міністерство) закордонних справ України.

У квітні 1945 р. делегація УРСР взяла участь в установчій конференції ООН. УРСР стала однією з країн засновниць ООН, що мала підтримувати повоєнний мир. Першим віце-головою підготовчої комісії було обрано тодішнього наркома закордонних справ УРСР Д. Мануїльського. Він став головою першого комітету (з політичних питань і безпеки) першої сесії Генеральної асамблеї ООН (Лондон, січень 1946 р.). Україна стала одним із фундаторів цієї авторитетної міжнародної організації, не раз входила до багатьох її комісій та комітетів.

Статус УРСР в організації можна порівняти з Канадою чи Австралією, що на той час все ще лишалися домініонами (тобто самоврядними колоніями). Британської імперії, проте теж брали участь в роботі ООН як окремі одиниці. До 1950 р. УРСР стада членом 20 міжнародних організацій і навіть два роки побула членом Ради безпеки ООН. Українські дипломати чудовий досвід міжнародних відносин та співучасті у творенні повоєнного світового устрою. Проте самостійними їхні позиції аж ніяк не були. Рішення про включення України та Білорусі як окремих країн до складу ООН прийняли на Ялтинській конференції на початку 1945 року. З моральної точки зору це було визнання того вкладу, що внесли республіки для перемоги союзників над нацизмом. З прагматичної точки зору Сталін отримував два додаткових голоси, що у всьому підтримували позицію радянської держави.

У 1948–1949 рр. Україну обирають непостійним членом Ради Безпеки ООН. Підпис України, як і інших держав-переможниць у

Другій світовій війні, стоїть під мирними договорами з колишніми союзниками гітлерівської Німеччини – Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією. 1948 р. вона підписала міжнародну конвенцію про режим судноплавства Дунаєм.

1947 р., після кількадесятирічної перерви, в Києві відкрилося перше представництво іноземної держави – Консульство Польської Народної Республіки, згодом – дипломатичні представництва інших країн Східної Європи. Пропозиції встановити консульські відносини УРСР з іншими державами Європи, Азії та Америки були відхилені Сталіним.

Принципове значення для України мали договори з колишніми сателітами гітлерівської Німеччини – Угорщиною й Румунією. На завершальному етапі війни Угорщину окупували радянські війська. За умовами перемир'я, укладеного на початку 1945 р. з СРСР, США і Великою Британією, країна втрачала всі території, захоплені напередодні й під час війни, у тому числі Закарпатську Україну. Подібною була ситуація з Румунією, угоду про перемир'я з якою союзники по антигітлерівській коаліції уклали ще восени 1944 р. За умовами угоди Бессарабія (Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти) і Північна Буковина входили до складу СРСР. Остаточного питання радянсько-румунського та радянсько-угорського кордонів, які водночас формували й західний кордон УРСР, було вирішено в Парижі 10 лютого 1947 р., коли укладено низку договорів між державами антигітлерівської коаліції (у тому числі УРСР) і колишніми союзниками нацистської Німеччини.

26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся з'їзд народних комітетів, який ухвалив маніфест про об'єднання Закарпаття з УРСР і обрав (по суті, без реального вибору) найвищий орган місцевої влади – Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ). Її очолив Іван Туряниця. 29 червня 1945 р. у Москві було підписано договір між СРСР і Чехословацькою Республікою, згідно з яким Закарпатська Україна «возз'єднується, в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю прадавньою Батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». На початку 1946 р. було створено Закарпатську область із центром в Ужгороді й запроваджено в ній юрисдикцію УРСР.

2. Відбудова промисловості та економіки у післявоєнний період. Голод 1946–1947 рр.

Повоєнна Україна у багатьох важливих відношеннях виявилася дуже відмінною від тієї, якою була раніше. Значно розширились кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть всі українці опинилися в межах однієї держави. До цих змін прагнули пристосуватися як українське суспільство, так і радянський режим, отож, кроки, спрямовані на це пристосування, становлять головну тему повоєнної історії України. Величезних збитків від воєнних дій та окупації було завдано господарству республіки – крім пограбованих і виведених з ладу тисяч промислових підприємств, було вщент розорено сільське господарство. Руйнувань та занепадів зазнали міста і села України. У містах люди змушені були жити у землянках, підвалах, зруйнованих будинках тощо. Перетворено на руїни багато лікарень і шкіл, палаців культур і ВУЗів. Люди не мали необхідної їжі, одягу, взуття, білизни. Здавалось, за таких умов відродження господарства – справа багатьох десятиліть, протягом яких СРСР втратить статус великої держави. Але народ був сповнений рішучості якнайшвидше відродити країну.

Насамперед люди ждали відміни колгоспної системи в її кріпосницько-сталінському варіанті. Ще до завершення німецько-радянської війни розпочалося переведення економіки на виробництво мирної продукції. Значно скорочувалася асигнування на оборонну промисловість. Вони спрямовувалися здебільшого на випуск мирної продукції, на відповідне переобладнання промислових підприємств.

Цілі галузі промисловості, що випускали озброєння та боєприпаси перейшли на виробництво верстатів, сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив. Коштів які змогла виділити держава за тих скрутних часів не вистачало. Певне значення у зв'язку з цим мало матеріально-технічне співробітництво республіки з іншими регіонами країни. Насамперед відбудували паливно-енергетичну базу, залізничний транспорт, машинобудування. На кінець 1946 р. переведення економіки на випуск мирної продукції в основному були завершені.

В Україні промислове виробництво у 1945 р. складало лише 26% рівня 1940 р. І слід було чекати, що влада почне відбудовувати своє господарство із складань нового четвертого п'ятирічного плану (1946–1950).

Зусилля спрямовані на відбудову важкої промисловості, що поглинули 85 % капіталовкладень, принесли дивовижні успіхи. По

1950 р. промислове виробництво на Україні на 15 % перевищило рівень 1940 р. У західній Україні де важкої промисловості майже не було, прогрес відчувався особливо вражаючи до 1950 р промислове виробництво зросло на 25 %. У 1950 р. Україна знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи. Вона виплавляла більше сталі на душу населення ніж Великобританія,

На 1950 рік. легка промисловість досягла 80 % довоєнного рівня. Купувати продукти споживання стало ще складніше внаслідок грошової реформи 1947 р., що девальвувала карбованець і призвела до вилучення грошей у тих, хто заощадив певні суми. Але ніде невдачі відбудови не виявилися з такою очевидністю, як у сільському господарстві - цій хронічно хворій галузі радянської економіки. З кінця 1940 рр. у державних установах запроваджено по суті цілодобовий режим праці. Зроблено це було на догоду Сталіну, який, страждаючи від безсоння, тішив себе нічними телефонними дзвінками до підлеглих.

Відбудова промисловості була неможливою без широкого розгортання житлового будівництва. Мільйони робітників, селян і службовців залишалися без житла. У роки повоєнної п'ятирічки з руїн та попелу піднялися спалені міста, робітничі селища, села України. Протягом 1946–1950 рр. в Україні збудовано житла загальною площею 46 млн. кв. м. Одночасно здійснювалися відбудова водогонів, налагоджувалася робота міського транспорту, в тому числі електричного, комунальних служб. Мільйони сімей продовжували жити в бараках та комунальних квартирах.

Сільське господарство залишалося у важкому стані. бракувало не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися й самі жінки-колгоспниці як основна сила землеробства. Багато земель за часи війни були занедбані. Тим часом з партійними директивами необхідно було всіляко дбати про розширення посівних площ. Зменшувалося поголів'я худоби у тваринництві, гостро бракувало кваліфікації кадрів. Жителі сіл були позбавлені свободи пересування, оскільки не мали паспортів. Заробітна плата була незначною. За таких умов виснажлива праця колгоспників уже не забезпечувала зростання виробництва сільгосппродуктів.

Навпаки, сільське господарство стало в своїй основі руйнуватися. Це мало наслідком деградацію селянства, посилення

пияцтва, масову втечу жителів села до міст під різними приводами. Хоча на кінець 1945 р. посівні площі дещо розширились, Україна продала державі зерна на 40% менше ніж до війни. Та це не перешкодило державі продавати зерно за кордон. А щодо селян то у 1946 р. на трудовень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, у 1950 р. – 1,2 кг, у 1951 р. – 1,6 кг. Окрім хліба селянам видавали на трудовні гроші, відповідно – 1,0; 1,2; 1,6 крб. Основним засобом існування селянства залишалися підсобні господарства, але умови для їхнього розвитку були несприятливими. Сільськогосподарський податок нещадно душив селянство. Вирощувати городину, мати сади, виноградники, тримати птицю, худобу було вкрай невигідно. Так, податок на городні культури був у 7,5 рази вищий, ніж на зернові, оподатковувались фруктові дерева, кущі ягідників тощо. Це погіршувало і без того тяжке становище селян. У вищих ешелонах влади все це обґрунтовувалось необхідністю примусити селянина більшу частину часу віддавати так званому «громадському» господарству, тобто колгоспам.

Зберігалось встановлене ще до війни обмеження у пересуванні колгоспників, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. На роботу в інші галузі народного господарства селянин міг влаштуватися лише з дозволу, на основі відпускної довідки колгоспу. Таке закріпачення продовжувалося аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки.

Відбудова сільського господарства в Україні проходила повільно. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми, та й ці кошти часто не доходили до села і направлялись в інші галузі, зокрема на оборону. Пріоритет надавався відбудові промисловості. В результаті технічна оснащеність колгоспів залишалася на низькому рівні. У 1945 р. в МТС, що обслуговували майже 28 тис. колгоспів і радгоспів України, налічувалося близько 50 тис. тракторів, 15 тис. причіпних комбайнів. Протягом першої повоєнної п'ятирічки кількість тракторів і комбайнів у МТС Української РСР збільшилась вдвічі, але помітних змін у становище колгоспів це не внесло.

Держава, як і раніше, домагалася адміністративно-командними, а то й репресивними методами інтенсифікації праці в господарствах. 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР з ініціативи керівництва УРСР прийняла дискримінаційний Указ «Про виселення

з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадські способи життя'». Указ передбачав скликання загальних зборів колгоспників, де мало відбуватися обговорення заздалегідь визначеного кола осіб, в основному тих, хто не виробив мінімум трудоднів. На зборах ухвалювалися громадські вироки, жертви яких підлягали депортації до Сибіру. Це було нечуване свавілля влади щодо селянства, жертвами якого часто ставали хворі, вдови з дітьми, інваліди війни, люди похилого віку.

У 1950 р. валова продукція сільського господарства України, з урахуванням наслідків проведеної грошової реформи 1947 р. становила 91 % від рівня 1940 р. Україна стала головною житницею СРСР, але її багатостраждальне селянство, як і раніше, не мало змоги користуватися плодами своєї тяжкої, виснажливої праці. Серед широкого кола малодосліджених проблем історії України є чимало таких, що стосуються повоєнної відбудови сільського господарства республіки. Раніше ця відбудова здебільшого зображалась як суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства і тривалий час замовчувалася голод, що лютував в Україні у 1946–1947 рр. муки й поневіряння хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогородувати розорену війною країну.

Вже на кінець 1944 р. на 65% порівняно з довоєнним періодом були відновлені посівні площі. Хлібороби в 1944 р. з кожного гектара зібрали по 10,8 ц зерна (в 1940 р. – 14,6 ц). Це дало можливість виконати державний план хлібозаготівель на 100,3 %, а план здачі у фонд Червоної армії – на 171,1 %.

У 1945 р. колгоспи України мали розширити площі оброблюваних земель на 1 млн. гектарів. Проте виконання цього плану не було забезпечене відповідним зростанням матеріальних ресурсів, передусім трудових і тяглових. Багато працездатних колгоспників залучалося до відбудови промисловості оскільки селянство було чи не основним джерелом поповнення швидкозростаючого робітничого класу. Основну силу в колгоспах становили жінки.

У 1945 р. вони виробляли 72,2 % всіх трудоднів. Тому виконати план по розширенню посівних площ можна було шляхом різкого підвищення напруженості праці. Величезні фізичні навантаження негативно вплинули на стан тягової худоби.

Голод 1946–1947 рр. супроводжувався посиленням репресій стосовно різних верств населення, зокрема сільських жителів.

4 червня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». У відповідності з ними крадіжка колгоспного, державного майна, в тому числі зрізування та збирання голодними людьми колосків, передбачала ув'язнення від 7 до 10 років з конфіскацією майна. На вересень 1947 р. в суди направлено понад 10 тис. таких справ.

І лише тоді, коли голод почав загрожувати масовим вимиранням селянства, керівництву УРСР вдалося нарешті вжити конкретних заходів. Неодноразово до вождя всіх народів з листами й доповідними записками про стан справ в Україні тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Це викликало роздратування диктатора, який в одній із телеграм назвав керівника комуністів України «сумнівним типом».

Саме в цей час центр нарешті вирішив надати продовольчу допомогу селянству України. Село вступило у посівну кампанію, але без допомоги держави засіяти поля, тобто закласти основу врожаю 1947 р. було просто неможливо. Колгоспники одержали 60 тис. т зерна, що хоча й запізно, все ж таки дозволило підтримати і врятувати від смерті 3,4 млн. селян, які брали участь у весняних польових роботах. Урожай 1947 р. був добрий, і голод припинився.

Репресії в Україні у II пол. 1940–1950-х років проти українського народу. Відбудовні процеси гальмувалися цілком природною реакцією населення на репресії. Нині достовірно відомо, що негласною підставою для переселення була боротьба з українським підпіллям УПА на теренах Холмщини, Лемківщини з одного боку, та польським підпіллям Армією Крайового на теренах Західної України з другого. Національний склад населення західноукраїнських земель змінювався також в результаті радянської кадрової політики. Вчителів із східних областей України до сіл західної місцевості було направлено майже 44 тис. чоловік. З Української РСР до Північного краю було вислано 19 658 чоловік, на Урал – 32 127, до Західного Сибіру – 6 556, Східного Сибіру – 6 056, Якутії – 97, Далекосхідного краю – 323 чоловіки.

3. Культурне життя України в другій половині 1940-х – на поч. 1950-х рр.

Україна в ході Другої світової війни зазнала великих втрат. На фронтах і на окупованій території загинуло близько 18% населення республіки. По Україні двічі прокотився вогнений вал війни – спочатку на схід, а вже потім у зворотному напрямі на захід. Унаслідок тактики «спаленої війни», що її провадили під час відступу німецько-фашистські загарбники, республіка втратила майже 70% промислового й сільськогосподарського потенціалу. Відродження культурного життя в Україні у повоєнні роки були пов'язані з великими труднощами. В умовах відновлення важкої промисловості й нарощування військового потенціалу, коштів на соціально-культурну сферу катастрофічно бракувало. Вкрай негативний вплив на духовність суспільства справляв і тоталітарний режим, культ особи Сталіна. Продовжувалися репресії, які охопили багатьох учених, митців, сіяли жах у народі, формували рабську психологію. Після війни починається відновлення системи народної освіти. Набувають поширення вечірня і заочна форми навчання. Довоєнну мережу шкіл було повністю відновлено у 1950 р. У 1953 р. було введено обов'язкову семирічну освіту дітей. Гостро стояло питання підготовки кадрів із середньою спеціальною та вищою освітою. Для його вирішення відбудовувалася мережа 250 відповідних навчальних закладів, гуртожитків. Визначними подіями у культурному житті республіки було відновлення роботи Київського, Харківського, Одеського державних університетів, відкриття в 1945 р. першого в історії Закарпаття Ужгородського університету. За післявоєнне п'ятиріччя відновились роботи всіх вищих навчальних закладів (ВНЗ) України, яких у 1950 р. налічувалося 160. Внаслідок проведеної після війни реорганізації кількість ВНЗ в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів зросла з 99 тис. у 1946 р. до 325 тис. у 1956 р. Це призвело до того, що на кінець 1950-х рр. в усіх сферах народного господарства і культури України працювало понад півмільйона спеціалістів з вищою освітою, що майже в 2,5 рази перевищувало їх чисельність в довоєнний час. Під час відродження наукових установ особлива увага приділялася відновленню діяльності центру української науки – Академії наук УРСР. Разом з тим, в цей період продовжувала діяти тоталітарна сталінська ідеологія. Починаючи з 1946 р., офіційним теоретиком партійної лінії в питаннях ідеології та культури Андрієм Ждановим (1896–1948) було порушене питання

про «ідеологічну чистоту пролетарської культури». «Ждановщина» позначилась боротьбою проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилась на черговий погром культури неросійських народів. В Україні «ждановщина» набрала форм гострої критики «українського буржуазного націоналізму» і «буржуазного космополітизму». Партійна лінія А. Жданова вимагала від українських культурних діячів, щоб українська культура «тісніше зливалася з великою російською культурою». Почалося відверте цькування М. Рильського (за його доповідь «Київ в історії України», виголошену 1943 р. на урочистих зборах АН УРСР, за його поетичні твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави», статтю «Шевченкові роковини» 1942 р., за передмову до 1-го тому «Поезій» 1946), Ю. Яновського (за роман «Жива вода»), І. Сенченка (за повість «Його покоління»). У 1946 р. була заборонена шкільна «Читанка» лише за те, що в ній Київ був віднесений до найбільших міст СРСР, а в оповіданні про Щорса не згадувалось про боротьбу проти німецьких окупантів. Особливої жорсткості морально-політичний тиск на творчу інтелігенцію набув у 1947 р. під час короткого перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, найближчого прибічника Сталіна Л. Кагановича. 7 жовтня 1947 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП (б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». У ній вказувалося, що «рішення ЦК ВКП (б) Спілкою сприйняті формально», а її члени «опинилися фактично на позиціях обивателів і до самого останнього часу не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру, буржуазних перекручень у творах окремих письменників...». За особистою вказівкою Кагановича у вересні 1947 р. «Радянська Україна» опублікувала статтю Ф. Єневича «Про націоналістичні помилки М. Рильського». Пізніше редактор одержав листа від студентів зі Львова, в якому Ф. Єневич порівнювався із собакою, що застрелив Пушкіна. Листа, звичайно, не опублікували, а М. Рильського примусили каятися і публічно «визнавати» помилки та гріхи. Лінія на створення атмосфери «націоналістичної загрози» продовжувалась і в наступні роки. 2 липня 1951 р., невдовзі після декади української літератури й мистецтва в Москві, в газеті «Правда» з'явилась редакційна стаття «Проти ідеологічних перекручень у літературі», яка піддавала нищівній критиці написаний

у 1944 р. глибоко патріотичний вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Наприкінці 1948 р. у республіці було розгорнуто боротьбу з так званими «космополітами». Відомі в Україні літературні та театральні критики І. Стебун (Кацнельсон), Я. Санов (Смультсон) та інші були звинувачені в непатріотизмі, в схилянні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського народу з культурою російського народу. Статті проти них рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствуючі нікчемності», «низькопоклонники», «антипатріотичні торгаші». У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополітизмантипатріотів». Відвертий антисемітизм, зведений у ранг державної політики проявився не лише в ідеологічних кампаніях, а й в організаційних та репресивних діях влади. 13 січня 1948 р. в Мінську було вбито видатного театрального режисера С. Міхоелса. В Україні також поширилися репресії проти єврейської інтелігенції, проводилися арешти діячів культури, які хоч якоюсь мірою виявляли причетність до єврейства та інтерес до його проблем. Не припинявся тиск партійного керівництва щодо суспільних наук. В 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній ця наукова установа, праці її співробітників піддавалися грубій, необ'єктивній критиці. «Серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру» вбачали у працях професора М. Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі» (1944) і «Незламний дух великого українського народу» (1943). Як спроби «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі» кваліфікувалися праці Інституту історії України «Короткий курс історії України» (вийшов у 1941 р. за редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова), «Нарис історії України» (вийшов у 1942 р. в Уфі за редакцією К. Гуслистого, М. Славина, Ф. Ястребова) та 1-й том «Історії України» (вийшов у 1943 р. за редакцією М. Петровського). Не обминули Україну і наслідки відомої сесії ВАСГНІЛ, що відбулася у серпні 1948 р. На ній Т. Лисенко, який вважав генетику «буржуазною псевдонаукою», оголосив ген міфічною частинкою, «одержав остаточну перемогу над своїми науковими опонентами – «вейсманістами-морганістами». Досягнення радянської та української

генетики було перекреслено. В результаті на довгий час розвиток вітчизняної генетики припинився. Почалися переслідування і розправи. Жертвами «лисенківщини» стало чимало відомих вчених-генетиків, які стояли на наукових позиціях. Хто не підтримував Лисенка, того звільняли з роботи. На їх місце призначалися люди, які мали нижчу кваліфікацію, але вели активну боротьбу з «вейсманізмом-морганізмом». Це на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки і зумовило відставання в цій галузі від світового рівня. Розгром генетики став однією з ганебних сторінок в історії біологічної науки. Разом з тим у повоєнні роки українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став виходець з Житомира Сергій Корольов. Попередниками і сучасниками С. Корольова у космонавтиці були українці Олександр Засядько, Микола Кибальчич, Костянтин Ціолковський, Юрій Кондратюк, Михайло Янгель, Валентин Глушко, Володимир Челомей, Михайло Яримович. З України почалася дорога у велику науку для одного з творців першої американської атомної бомби Георгія (Джорджа) Кістяківського. Його батько, Богдан Олександрович (1868–1920), протягом усього життя був прихильником українського руху, в 1919 р. був обраний дійсним членом УАН. Українська земля виплекала і талант того, хто створив оригінальну конструкцію такої ж радянської зброї – тричі Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської та п'яти Державних премій СРСР, генерал-лейтенанта Миколи Духова. Широке визнання здобули послідовники всесвітньо відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського: Архип Люлька, Дмитро Григорович, Олександр Івченко. В Україні розквітнув талант росіянина Олега Антонова. Україна залишалася центром розвитку науки в галузі електрозварювання. В Інституті електрозварювання АН УРСР, який утворився в 1934 р. під керівництвом Євгена Патона і якому в 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора, успішно досліджувалися і впроваджувалися у виробництво нові технології зварювання металів. Значним в цьому напрямку технічним досягненням була побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км. Міст ім. Є. Патона й досі є головною

транспортною артерією розташованої вже на обох берегах Дніпра столиці України. Нові методи квантової теорії поля та статичної фізики було розроблено академіком Миколою Боголюбовим, який ще в 1930-ті рр. разом з Миколою Криловим заклав основи нового напрямку в математиці – нелінійної механіки. У II-й половині 1950-х років розпочав свою діяльність відомий вчений-хірург Микола Амосов. У 1940–1950-ті роки діями літератури і мистецтва було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу. Плідно працювати в цей час Олександр Довженко, Павло Тичина, Максим Рильський, Юрій Яновський, Петро Панч, Натан Рибак, Юрій Смолич, Володимир Сосюра, Остап Вишня, Андрій Малишко, Леонід Первомайський, Олесь Гончар. Зусиллями талановитих митців України розвиваються театральне, музичне, образотворче мистецтво та кіно. У театрах України працювали талановиті актори М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, М. Гришко, І. Паторжинський, Г. Юра, Б. Гмиря, К. Хохлов, Ю. Лавров, М. Романов, А. Бучма, Є. Пономаренко, Ю. Шумський. Якщо театр був мистецтвом елітарним, то в кінотеатри ходили всі. Аудиторія кіноглядачів у республіці у 1958 р. становила 656 млн. осіб – у півсотні разів більше, ніж театральна. Півтора-два десятки нових фільмів кожного року – такою була сумарна продукція трьох кіностудій: в Одесі, Києві, Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів. Широке визнання громадськості отримав фільм С. Параджанова про життя гуцулів «Тіні забутих предків» (1965) за однойменним твором М. Коцюбинського. Лінію поетичного кіно – імпресіоністичного кінозмальовування реалій життя – продовжив кінорежисер Ю. Ілленко в стрічках «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ». Збагатили український кінематограф роботи режисерів Л. Бикова «В бій ідуть тільки «старики» та «Атибати йшли солдати» і Л. Осики «Тривожний місяць вересень» та «Камінний хрест». Музичне мистецтво України в повоєнний період характеризується творчістю таких композиторів, як К. Данькевич, Д. Клебанов, А. Філіпенко, Г. Жуковський, А. Свєчников, М. Вериківський, В. Гомоляка, К. Домінчен, М. Колесса, Г. Майборода, А. Кос-Анатольський, С. Людкевич, Ю. Мейтус, А. Штогаренко, Б. Лятошинський, композитор-житомирянин М. Скорульський (працював у Житомирі). У Житомирі народився піаніст світової слави

С. Ріхтер (1915–1997). Плідно співпрацювали поет А. Малишко і композитор П. Майборода, які подарували народові «Київський вальс», «Білі каштани», «Ми підем, де трави похилі», «Ти – моя вірна любов», «Пісню про рушник», «Пісню про вчительку», «Стежину». Ці пісні звучали в усіх куточках республіки – від столиці до найвіддаленішого села, а «Пісня про рушник» з легкої руки Д. Гнатюка облетіла увесь світ. Яскраву серію пісень створив учень М. Хомичевського (Бориса Тена) по музичній лінії, композитор О. Білаш («Два кольори», «Лелеченьки», «Ясени», «Цвітуть осінні тихі небеса»).

Популярністю серед глядачів і слухачів користувалися Державний заслужений академічний український народний хор під керівництвом Г. Верьовки, створений 11 вересня 1943 р., Київська державна академічна капела «Думка» під керівництвом О. Сороки, Львівська державна хорова капела «Трембіта» під керівництвом П. Муравського, Державна капела бандуристів УРСР під керівництвом О. Мінківського, Державний симфонічний оркестр. Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородає, Т. Яблонської. Остання стала одним з основоположників і фундаторів фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч із труднощами, в наступні десятиріччя. Як графік плідно працював відомий художник В. Касіян (1896–1976). Він є автором ілюстрацій до «Кобзаря» Т. Шевченка (1934, 1944, 1949, 1954, 1974), до повістей «Борислав сміється» І. Франка (1948), «Земля» О. Кобилянської (1950, 1954), до новел В. Стефаника (1958). Значний внесок зробив В. Касіян у розвиток мистецтва плаката, який посів провідне місце серед інших видів образотворчого мистецтва.

Питання для самоконтролю:

1. Якими були труднощі відбудови народного господарства в післявоєнний період?
2. Охарактеризуйте міжнародне становище України в післявоєнний період.
3. Як Ви можете проаналізувати поняття «Операція «Вісла»»: воєнний злочин чи етнічну чистку?
4. Назвіть причини голодомору 1946–1947 рр.
5. Охарактеризуйте культурний розвиток України в післявоєнний період.

Дмитро Мануїльський

Тема: 17
УКРАЇНА В РОКИ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ
План

1. Початок десталінізації та демократизації суспільно-політичного життя в Україні
2. Реформування економіки в роки перебування при владі М. Хрущова
3. Вплив десталінізації на розвиток культури (1953–1964 рр.).

1. Початок десталінізації та демократизації суспільно-політичного життя в Україні

Смерть Сталіна відкрила нову добу в історії радянського народу. Смерть диктатора поклала початок лібералізації радянського суспільства. Розвиток та поглиблення цього процесу було основою десталінізації, яка стала особливо активною і радикальною після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). З'їзд засудив репресивну практику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи» Й. Сталіна; були наведені численні факти злочинів і прямих зловживань Сталіним владою і його оточенням.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті сприяв початок часткової реабілітації жертв сталінських репресій. До 1957 р. було звільнено понад 65 тисяч депортованих членів сімей, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів. Розширилися права союзних республік у різних сферах суспільного життя. Тільки у 1953–1956 рр. в Україні із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств. У результаті бюджет республіки за цей час зріс з 18 млрд. крб. до 43, млрд крб. У 1957 р. розширено юридичну компетенцію республік – вони отримали право вирішувати питання обласного, крайового, адміністративно – територіального поділу, приймати громадянський, карний та процесуальний кодекси. Було розширено фінансово – бюджетні права республік, а також права у питаннях поточного і перспективного планування, матеріально-технічного будівництва.

«Хрущовська відлига» була часом активного розгортання процесу перебудови державного апарату, удосконалення його структури, як в СРСР в цілому, так і в Україні. У міністерствах, відомствах у 1955–1956 рр. було ліквідовано 4867 структурних підрозділів, організацій, установ, скорочено понад 92,5 тис. посад

адміністративно-управлінського апарату, що певною мірою на деякий час послабило тиск командної системи на різні сфери життя.

10 лютого 1954 р. Верховною Радою СРСР було прийнято рішення про передачу Кримської області до складу УРСР в ознаменування 300-річчя «возз'єднання України з Росією». Це стало спробою перекласти на плечі України частину моральної відповідальності за виселення з півострова кримськотатарського населення і примусити її займатися відновленням на півострові господарського і культурного життя.

В Україні рішення XX з'їзду КПРС були сприйняті двояко. З одного боку, впродовж короткого часу в республіці були зруйновані тисячі сталінських бюстів і пам'ятників, ім'я Сталіна було викреслено з безлічі найменувань майданів, установ, вулиць. З іншого боку, перебудова психології багатьох радянських людей, які пов'язували своє життя з ім'ям Сталіна, не скрізь здійснювалося швидко. Вони продовжували з великою повагою і шаную згадувати Сталіна. Ці настрої знайшли відгук у партапараті України. У 1957 р. і у «верхах» керівництва СРСР виникла змова, учасники якої планували усунути від влади М. Хрущова.

Після з'їзду дещо змінюється порядок проведення реабілітації безвинно репресованих. За пропозицією М. Хрущова було створено 90 спеціальних комісій, що мали право розглядати справи безпосередньо в таборах. До їхнього складу входили – працівники прокуратури, представники апарату ЦК КПРС, реабілітовані члени партії. З 1956 по 1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. чоловік, переважно посмертно. На березень 1957 р. з таборів було звільнено 65,6 тисячі чоловік. Однак, жертвам масових депортацій повернення не дозволялося; інтелігенція, притягнута до карної відповідальності за інакодумство за ст. 54 (політичні в'язні), реабілітації не підлягала, примусове виселення етнічних груп з південних районів України було визнане незаконним, але їх повернення на землю батьків не дозволялося.

Вже в наступні роки процес реабілітації пішов на спад, тому що М. Хрущов і його оточення не наважилися на рішучий перегляд справ жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20–30 рр. 1959 рік ознаменував собою початок фактичного відходу партійної верхівки від подальшої демократизації суспільства.

Однак, це не означало, що зникла тоталітарна система, бо:

- лишилася монополія Компартії в усіх сферах суспільного життя;

- не була зруйнована адміністративно-командна система;

- недоторканими залишалися догми марксизму – ленінізму;

- збереглася політична поліція (КДБ), цензура;

- зате відбулися зміни в керівництві Компартії України, яка слухняно впроваджувала курс КПРС в життя. В 1953–1957 рр. – першим секретарем ЦК КПУ був українець за походженням О. Кириченко, з 1957–1963 рр. – М. Підгорний, з 1963 р. – П. Шелест.

У 1961 році відбувається XXII з'їзд КПРС, який в новій Програмі партії проголосив курс на розгорнуте будівництво в СРСР комуністичного суспільства.

2. Реформування економіки в роки перебування при владі М. Хрущова.

II пол. 50-х років стала періодом помітного зростання економіки України. Цьому значною мірою сприяла політика десталізації, розкриття творчого потенціалу і можливостей трудящих. Зміни в суспільно-політичному житті України сприяли змінам в економіці.

31 травня 1957 р. Четверта сесія Верховної Ради УРСР прийняла закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в УРСР». Стара система галузевого, вертикального централізованого управління ліквідовувалась. На її місце постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування і управління промисловістю та будівництвом у рамках відповідних економічних адміністративних районів. В Україні 11 таких районів; раднаргоспи контролювали в них 10 тис. підприємств – 97% всіх заводів республіки. Раднаргоспи створювались для: розширення прав союзних республік, наближення управління до виробництва, скорочення управлінського апарату. Ця система стримувала розвиток спеціалізації і кооперування виробництвом.

Було здійснено спроби спрощення і раціоналізації управління підприємствами. З метою скорочення витрат на адміністративний персонал на багатьох заводах і фабриках республіки проводилися укрупнення ділянок і ліквідація цехового апарату, функції якого виконували відділи заводоуправлінь. Основна частина підприємств місцевого значення перейшла з відання основних міністерств та відомств у підпорядкування обласних рад депутатів трудящих.

На початку 60-х років в Україні виникли перші виробничі об'єднання або комплекси. Формувалися вони за галузевим принципом. Такі комплекси створювалися на основі фабрик і заводів, що мали найкращі господарські показники і високу культуру виробництва. У 1962 р. у Львові з'явилося перше об'єднання – фірма «Прогрес». У 50-ті рр. У світі розгорнулося науково-технічна революція (НТР), що супроводжувалася широким впровадженням у матеріальне виробництво розробок нової техніки, інтенсифікацією виробничих процесів, автоматизацією і механізацією трудомістких робіт. З розвитком НТР традиційні галузі індустрії – металургія, видобуток вугілля, важке машинобудування – вже не визначали рівень економічної могутності держави. Саме це висунуло на перший план питання модернізації, структурної перебудови промисловості України, особливо машинобудування і паливно – енергетичної бази.

У середині 50-х років УРСР відігравала одну з головних ролей у єдиному господарському механізмі країни. Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР, стала регіоном найбільш розвинутого машинобудування.

Зі зростанням індустріальної могутності в Україні мала місце низка негативних тенденцій.

1. Значне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках – витратах матеріальних і трудових ресурсів тощо.

2. Диспропорційне безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її промисловими підприємствами. Розбіжність між промисловим розвитком товарів групи «А» і «В».

3. Зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості.

За таких умов поставала необхідність науково-технічного прогресу, структурних зрушень у технології, організації та управління виробництвом.

Процеси в роки десталізації позначилися на рівні життя українського народу і в свою чергу теж мали позитивні і негативні наслідки. Позитивне:

1. У 1951–1958 рр. Прибутки середнього робітника збільшилися на 23%.

2. Збільшено тривалість відпусток по вагітності (з 77 до 112 календарних днів).

3. При одночасному скороченні робочого дня було впроваджено 5-денний робочий тиждень. Встановлювався 6-годинний робочий день для підлітків (16-18 років).

4. Відмінено судову відповідальність працівників за самовільне залишення робітниками підприємств без поважних причин і за прогул.

5. Відмінено плату за навчання в старших класах та в вузах.

6. Збільшено розміри пенсій робітникам і службовцям.

7. Ще від часів колективізації склалася практика, коли основна частина доходів, що мала розділятися за трудовими, видавалася колгоспникам після закінчення господарського року. Це не тільки позначалось на рівні їх життя, подібна практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці. В середині 50-х років замість натуральної оплати праці селян один раз на рік було введено щомісячне або поквартальне натуральне та грошове авансування.

8. Були зроблені спроби роз'язати житлове питання. Одержали «хрущовки» чи збудували собі житло майже 18 млн. осіб.

9. Створювались школи – інтернати і групи продовженого дня.

10. Розвиток сфери послуг і громадського харчування. Поліпшилось постачання товарами широкого вжитку, особливо на селі. В побут поступово входили швейні і пральні машини, холодильники і телевізори.

11. Скасовано прикріплення селянства до місця проживання і роботи. Колгоспники дістали дозвіл на поступове отримання паспортів.

Вирішальний вплив на долю Микити Сергійовича Хрущова справив провал його спроб домогтися істотного підвищення життєвого рівня народу. Замість цього уряд змушений був провести в 1961 р. грошову реформу. Зменшити асигнування на виробництво предметів споживання. Були підвищені ціни на м'ясо, масло та інші продукти. Це спричинило протести з боку радянських людей. Так, влітку 1962 р. у Новочеркаську відбулися страйки і масові демонстрації робітників, які були жорстоко придушені, розстріляні військами. Робітничі страйки відбулися в Кривому Розі, Дніпродзержинську, в ряді інших міст України. Прорахунки в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики обумовили становище, яке спричинило усунення М. Хрущова від керівництва у 1964 р.

3. Вплив деєталінізації на розвиток культури (1953–1964 рр.).

Багато суперечностей зазнала культура і духовне життя в Україні за часів хрущовської «відлиги». Таку назву в історичній літературі дістало правління М. Хрущова. З одного боку, М. Хрущов намагався десталінізувати політичне життя України, з іншого – не міг дозволити собі відійти від основних ідеологічних настанов марксизму-ленінізму. Процес реабілітації торкнувся тільки репресованих діячів більшовицької партії – В. Затонського, С. Косіора, М. Скрипника, Ю. Коцюбинського, В. Примакова, Г. Петровського та інших. Про реабілітацію українських небільшовицьких політичних та культурних діячів не йшлося. Разом з тим було перевидано «Словник української мови» Б. Грінченка, великі торжества пройшли з нагоди 100-річчя від дня народження І. Франка. З 1957 р. почали виходити такі журнали, як «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Український історичний журнал». Було створене Міністерство вищої освіти УРСР, здійснено, щоправда непослідовно, спробу провести українізацію університетів. Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між радянським і західним світами менш щільною. В Україну почала проникати західна культура. З'явилися раніше недоступні книги Антуана де Сент-Екзюпері, А. Камю, Ф. Кафки, Е. Ремарка, Е. Хемінгуей та інших талановитих письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Західна культура суттєво впливала на формування світогляду молоді, утвердження в її свідомості загальнолюдських цінностей.

«Відлига», десталінізація суспільства після XX з'їзду КПРС створили сприятливі умови для літературно-художньої творчості, демократизуючи і гуманізуючи її. Здійснюючи давні задуми, В. Сосюра написав щиру автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Тоді опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші майстри поетичного слова – П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський, дитячі роки якого пройшли в с. Романівка Попільнянського району на Житомирщині. Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи: «Кров людська – не водиця», «Правда і кривда», «Хліб і сіль», «Дума про тебе», «Чотири броди». Одним з провісників «відлиги» був відомий письменник О. Гончар, якого М. Шолохов назвав славним і справжнім прозаїком.

У 1960 – 1980-х рр. він виступив з творами «Тронка», «Циклон», «Берег любові», «Твоя зоря», «Чорний яр». Світове визнання здобув роман О. Гончара «Собор» (1968). Письменник одним з перших у радянській літературі порушив питання про гуманістичне розуміння вітчизняної історії, збереження духовної спадщини народу. У цей час українська література поповнилась романами і повістями «Розгін» і «Диво» П. Загребельного, «Меч Арея» І. Білика, «Лебедина зграя» і «Зелені млини» В. Земляка. У 1962 р. було встановлено Державну премію України ім. Т. Шевченка, якою відзначалися і літературно-мистецькі твори.

Головним наслідком «відлиги» стало формування генерації молодих українських письменників, поетів, публіцистів, критиків, художників. Вони увійшли в історію як «шістдесятники», серед них – Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Валентин Мороз, Євген Сверстюк, Євген Гуцало, Алла Горська, брати Горині та багато інших. Вони прагнули відновити втрачену національну традицію, боролися усіма доступними засобами проти тоталітарної системи, чинили їй інтелектуальний опір, виступали за докорінне оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя.

Наприкінці 1950-х–на поч. 1960-х років розквітає талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження» Василя Симоненка. Уродженець Полтавщини, В. Симоненко почав писати вірші, ще навчаючись на факультеті журналістики Київського університету. У 1962 р. побачила світ перша творча ластівка – його поетична збірка віршів «Тиша і грім». Згодом вийшла друком збірка «Земне тяжіння». У 1965 і 1973 рр. у Мюнхені опубліковані інші твори автора. Однак побачити їх Василю Симоненку так і не судилося. У 1963 році він помер.

Стрімко, буквально блискавкою увірвалася в українську поезію одна з найбільш обдарованих представниць «шістдесятництва» Ліна Костенко. З відзнакою закінчивши Літературний інститут ім. Горького в Москві, поетеса випускає дві одразу ж помічені критикою збірки поезій – «Проміння землі» та «Мандрівне серце». Ліна Костенко звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого держави. Вірші поетеси вирізняла неординарність, просторовість роздумів, критичні оцінки багатьох подій. Справжнім шедевром став надрукований у 1980 р. віршований роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Він здобув одностайну

прихильність у читачів і відзначений найвищою нагородою України – Шевченківською премією.

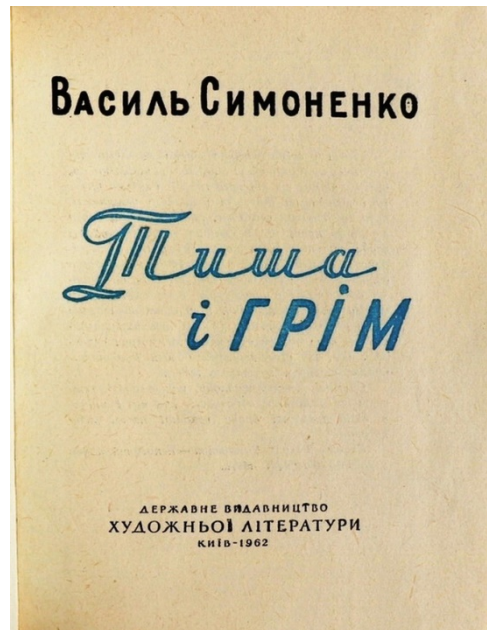
Пік «відлиги» для України припав на кінець 50-х–поч. 60-х років. Це видно особливо виразно на результатах книговидавничої справи. Саме в цей період книжки українською мовою складали найбільший відсоток від усіх книг, опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії. В 1957 р., вони становили 53%, у 1958 р. – 60%, у 1960 р. – 49%, але вже у 1965 р. цей показник опустився фактично до рівня 1940 р. – 41 %, а потім – лише неухильно зменшувався.

Однак ще за правління М. Хрущова хвиля «відлиги» почала спадати. Так, уже в 1958 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи із життям», яка відкрила найширші можливості для посилення русифікації.

У 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла новий шкільний закон, який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшення дітям майбутньої кар'єри обиратимуть в школах великих міст російську мову навчання. Це призвело до того, що в 60-х роках в обласних центрах і Києві українські школи становили 28%, а російські – 72%. В цілому по Україні кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 в 1959-1960 рр. до 4703 в 1965-1966 рр. Кількість українських шкіл за цей період скоротилася з 25308 до 23574. Причому переважна більшість українських шкіл були 260 невеликими. В середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську – 524. Але все-таки в українських школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту. Значно зменшилася питома вага україномовних газет. В 1963 р. із загальної кількості газет в Україні (2366) українською мовою виходило лише 765.

Питання для самоконтролю:

1. Чому стала можливою десталінізація? Як вона виявилась в суспільно-політичному житті України?
2. Визначте позитивне та негативне в реформуванні економіки.
3. Зазначте, в чому полягає вплив десталінізації на розвиток культури.
4. Як змінився рівень життя народу протягом перебування при владі М. Хрущова?
5. Охарактеризуйте стан культури України в роки десталінізації

Гордість українського авіапрому
1959 року Ан-24

Тема: 18
УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ
РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

План

1. Криза радянської системи (середина 60-х – початок 80-х рр.).
2. Соціально-економічний розвиток.
3. Дисидентський рух в Україні.
4. Особливості культурного розвитку України в 1970–1980-х рр.

1. Криза радянської системи (середина 60-х – початок 80-х рр.)

З приходом у жовтні 1964 р. до партійного керівництва Л. Брежнєва і його команди відбулась відмова від поєднання в одній особі посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Головою уряду СРСР обрали О. Косигіна, першим секретарем ЦК КПРС – Л. Брежнєва. Проте вже в 1966 р. було відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, яким став Л. Брежнєв, а Президія ЦК КПРС була повернута назва, що існувала до XIX партз'їзду – Політбюро. За майже два десятиліття перебування при владі Брежнєв включив до складу Політбюро ЦК лише одного вихідця з України – М. Тихонова. У липні 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ став Петро Шелест, який був справжнім радянським партійним апаратником, але виступав проти русифікації. В жовтні 1965 р. головою Ради міністрів УРСР став протеже Брежнєва – Володимир Щербицький. В березні 1972 р. Петра Шелеста було піддано критиці за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму». Книга Шелеста «Україно наша Радянська» також була розкритикована за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самотності УРСР. В травні 1972 р. Володимир Щербицький став першим секретарем ЦК КПУ. Сам Щербицький став символом епохи застою в Україні, після його приходу до влади розпочалась жорстока боротьба з інакодумцями та суцільна русифікація.

«Конституція розвинутого соціалізму». Вже в середині 60-х рр. стало зрозумілим, що побудова комунізму для наступних поколінь, як це обіцяв М. Хрущов, є неможливою, саме тому радянська ідеологічно-пропагандистська машина почала розповідати народу про «розвинутий соціалізм» – смугу історичного розвитку неокресленої тривалості. «Розвинутий соціалізм» був перехідним періодом між соціалізмом та комунізмом. Розпочалась підготовка до розроблення

нової Конституції, яка мала закріпити завоювання та досягнення радянської влади. В жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР урочисто прийняла нову Конституцію СРСР.

Конституція 1977 р. не мала принципових відмінностей від попередньої. Декларативно-популістська стаття про право союзних республік на вихід з СРСР у ній збереглась. Ст. 6 основного закону 1977 р. стверджувала: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Вже за традицією проект Конституції УРСР розроблявся на основі загальносоюзного основного закону. В квітні 1978 р. позачергова сесія Верховної Ради України прийняла нову Конституцію.

2. Соціально-економічний розвиток.

У вересні 1965 р. офіційно проголошено початок економічної реформи, суть якої полягала у розширенні самостійності підприємств, зміцненні прямих договірних зв'язків між підприємствами, встановленні економічно обґрунтованих цін на вироблену продукцію. Матеріальне стимулювання робітників мало залежати від результатів їхньої праці. Оцінка діяльності підприємств визначалась такими показниками, як рентабельність і прибуток. Одразу ж прийнято рішення про ліквідацію раднаргоспіві відновлення галузевої системи управління промисловістю (через союзні і союзно-республіканські міністерства).

Було ліквідовано Українську Раду Народного Господарства та раднаргоспи економічних районів. Усі підприємства, які раніше належали раднаргоспам, передані відповідним міністерствам. Економічна реформа розпочалась у січні 1966 р. і продовжувалась до середини 1970-х років, після чого практично була згорнута. Вона здійснювалась за двома основними напрямками: були здійснені зміни у системі управління промисловістю і в системі організації виробництва підприємствами промислової продукції. Реформа дала позитивний ефект в роки восьмої п'ятирічки (1966–1970 рр.). Випуск промислової продукції за 5 років збільшився майже на 50 %. За ці роки завершилась електрифікація сіл УРСР. Основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли у 1,5 разу, а національний дохід – більше ніж на 30 %. 2/3 приросту промислової продукції отримано за рахунок підвищення продуктивності праці. У 1965 р. обсяг валової продукції сільського господарства збільшився

порівняно з попереднім роком на 8 % (до цього року зростання становила 1,7 %). Тваринницька продукція зросла на 22,6 %.

У 70-і роки велику увагу приділено розвитку паливно-енергетичного комплексу. В УРСР у 1978 р. стали до ладу найбільша в Європі Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Бурштинська ДРЕС та інші потужні теплові електростанції. Виробництво електроенергії зросло зі 137,6 млрд. до 272 млрд. кВт тод. в рік. Помітних успіхів досягли нафтовики і газтовики. У 1970 р. почали діяти газопроводи Єфремівськ – Київ – Кам'яно-Бузька, Шебелинка – Слов'янськ, Диканька – Кривий Ріг. На середину 70-х рр. введено у дію 26 нових нафтових і газових родовищ. Позитивних результатів досягнуто у гірничодобувній, вугільній, металургійній та машинобудівній промисловості.

Економіка УРСР мала індустріальне спрямування. УРСР на цей час давала більше половини загальносоюзного видобутку залізної руди. Її виробництво зросло зі 111,2 млн. до 120 млн. т щорічно. Видобуток вугілля складав більше 180 млн. т, що становило четверту частину від загальносоюзного виробництва. Прокат чорних металів зріс з 32,7 млн. до 37,7 млн. т. Машинобудівна галузь забезпечила 52,3 % союзного обсягу виробництва вантажних магістральних вагонів, 33,2 % турбін, 24,7 % тракторів, 23,3 % екскаваторів тощо. УРСР серед союзних республік посідала друге місце у зовнішньоторговельному обігу СРСР. Продукцію УРСР експортували у 25 європейських країн, 24 – азійські, 35 країн американського і африканського континентів, в Австралію і Нову Зеландію. Та найбільші обсяги її експорту припадали на тодішні соціалістичні країни. До найбільш важливих статей експорту іреба віднести машини, засоби автоматизації, залізну руду, прокат чорних металів, сільгосппродукцію тощо

Але успіхи були тимчасовими, радянське керівництво поступово відновлювало повний контроль над економікою, самостійність підприємств знову була обмежена. У десятій п'ятирічці (1976–1980 рр.) відбувалось даліше падіння темпів економічного розвитку. Щорічні темпи зростання промислового виробництва в УРСР були на рівні 2,8 %. Рівень зношеності обладнання на промислових підприємствах досяг 48 %. З 70-х рр. частка республіки в загальносоюзних капіталовкладеннях впала удвічі. Л. Брежнєв та його оточення вважало пріоритетними східні регіони СРСР. Середньорічні темпи зростання капітальних вкладень в народне

господарство УРСР знизилось з 6,8% до 2,1% в десятій п'ятирічці (1976-1980 рр.). Командно-адміністративна економіка на середину 1980-х років вичерпала свої можливості.

Аграрний сектор. У 1966 р. у колгоспах запроваджувалась гарантована грошова оплата праці. Економічно слабкі колгоспи отримали від держави кредити для забезпечення оплати праці колгоспників. Колгоспи формально отримували у своє розпорядження землю, ферми, техніку та інші господарські споруди. Електрифікація, хімізація, меліорація та механізація були оголошені головними напрямками розвитку сільського господарства.

В 1985 р. виник Держагропром СРСР, який мав забезпечити інтеграції сільського господарства та переробної промисловості. Однак, управління аграрним сектором економіки, як і раніше, визначалося жорсткою регламентацією. Виробництво зерна щорічно мало сягати 51–52 млн. т, цукрового буряка – 57 млн. т, а врожайність зернових – 35–40 ц з га, цукрових буряків – 320 ц з га. Фактичний збір зерна на початку 80-х років складав щороку 39,3 млн. т, цукрових буряків – 53,9 млн. т, урожайність зернових – 24,3 ц з га, цукрових буряків – 259 ц з га.

Соціальне становище населення. Характерним явищем епохи застою стала загроза депопуляції населення України. так, приріст населення у 1959–1970 рр. становив 5,3 млн людей, у 1970–1979 рр. – 2,2 млн, а в 1979–1989 рр. – 1,9 млн. Це було зумовлено економічною незабезпеченістю людей. 60–80-і роки стали періодом динамічних змін у соціально-демографічних показниках, передусім сільського населення республіки. Проведені у 1959, 1970 і 1979 рр. переписи населення показали, що вперше за багаторічну історію у 1964 р. кількість міського населення перевищила кількість селян. У 1959 р. було 41,9 млн., з них 19,2 млн. (46 %) міського і 22,7 млн. (54 %) сільського населення. У 1970 р. було 47,1 млн., з них 25,7 млн. (55%) міського і 21,4 млн. (45 %) сільського. У 1979 р. було 49,8 млн., з них 30,5 млн. (61 %) міського і 19,3 млн. (39 %) сільського населення. Упродовж 1965–1985 рр. сільське населення скоротилось на 4,6 млн. осіб.

3. Дисидентський рух в Україні.

У 1965 р. прокотилася хвиля арештів у Києві, Одесі, Луцьку, Львові, Тернополі, Івано-Франківську. Серед арештованих були *І. Світличний, М. Горинь, П. Заливаха* та ін. 4 вересня 1965 р. у

кінотеатрі «Україна» в Києві під час перегляду кінофільму «Тіні забутих предків» група інтелігенції, зокрема І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл та інші, провели акцію протесту проти арешту інакодумців. Ще однією формою їхнього протесту стали листи в ЦК КПУ і Верховну Раду УРСР. У них містилась вимога забезпечити гласність у політичних судових процесах. У січні 1972 р. радянські спецслужби провели масові політичні арешти, ув'язнивши багато провідних діячів національно-культурного відродження. Арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розмахом репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському самвидаву охрестити ці події як «великий погром». Кількість арештованих дисидентів у 1972–1973 рр. за різними оцінками коливалася у межах 70-и – 100-а осіб. Незрівняно більше число осіб зазнало «м'якших» репресій – звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори і т.д. Переслідування охопили різні верстви українського суспільства. Прихід нового секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького на місце Шелеста поклав початок масовим «чисткам» в державному і партійному апараті. У першій половині 1970-х була усунена від влади партійна республіканська еліта, пов'язана з Шелестом. Найбільш далекосяжною зміною стало обрання у жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ з питань ідеології Валентина Маланчука. Він був основним натхненником й організатором «великого погрому».

Зброєю багатьох дисидентів у боротьбі з режимом став «самвидав» – підпільно розмножувані та поширювані твори. Іван Дзюба у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» розкритикував деструктивну національну політику радянської влади, що не мала нічого спільного з урочисто декларованими настановами партії. Після виходу праці Дзюбі пропонували відмовитись від неї, після відмови автора почала цькувати радянська влада. У 1967 р. виходить збірник «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»», який був укладений В'ячеславом Чорноволом. У ньому зібрані матеріали про Першу хвилю арештів серед української інтелігенції 1965–1966: біографічні довідки про 20 політв'язнів цього «набору», їхні листи, звернення, літературні та художні твори. У 1970 р. В. Чорновіл у Львові починає випуск підпільного журналу «Український вісник», в якому друкує матеріали самвидаву, хроніку українського національного спротиву. Він – його організатор,

редактор і видавець. Журнал стає справжнім рупором демократії та національної свідомості у підрадянській Україні.

4. Особливості культурного розвитку України в 1970-1980-х рр.

Після звільнення М. Хрущова в жовтні 1964 р. «відлига» остаточно припинилась. На зміну їй прийшла реакція, почались переслідування діячів культури. В серпні-вересні 1965 р. у декількох містах України були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола шістдесятників, майже всі – представники творчої та наукової інтелігенції. Це викликало опір з боку відомих у республіці людей. Із запитом про долю заарештованих до першого секретаря ЦК Компартії України Петра Шелеста звернулися авіаконструктор О. Антонов, письменники І. Драч, Л. Костенко, А. Малишко, М. Стельмах, композитори Георгій і Платон Майбороди, кінорежисер С. Параджанов. Під час прем'єрного показу фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» Ю. Бадзьо, І. Дзюба, В. Стус і В. Чорновіл повідомили аудиторію, що в Україні розпочалися політичні репресії. Ця подія сталася 4 вересня 1965 р. і була першим громадянським політичним протестом у Радянському Союзі після сталінської доби. Наприкінці 1965 р. молодий літературний критик І. Дзюба виступив з об'ємною статтею під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій було піддано нищівній критиці національну політику влади, спрямовану на русифікацію України. Автор доводив, що русифікація – продовження політики російського шовінізму і колоніалізму. «Колоніалізм, – писав він, – може виступати не лише у формі відкритої дискримінації, а й у формі «братства», що дуже характерно для російського колоніалізму». Статтю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що ходила у «самвидаві», читало небагато людей, але вплив її на культурну і політичну самосвідомість української інтелігенції був колосальний. Вперше перед нею було поставлене питання про культуру національних почуттів, вперше українська національна самосвідомість набула гуманістичного змісту, втраченого після сповнених надії днів української революції 1917 року. Тим, хто не жив у часи, коли влада добивалася обмеження української національної самосвідомості примітивним антисемітизмом, важко уявити, який визвольний вплив на людей справляла ідеологія нової хвилі. З 1969 р. влада посилила ідеологічний тиск на інтелігенцію. Письменників, митців, вчених картали в пресі і на зборах творчих спілок за «аполітичність», «ідейну

незрілість», «формалізм», «націоналізм», «відхід від партійної лінії», «ідеалізацію минулого», «смакування національної самобутності». По суті, це була друга «ждановщина». Проти інакодумців знову почалися політичні репресії, які досягли апогею в 1972 р. Процес реабілітації багатьох незаконно засуджених людей, повернення їх чесного імені було припинено. Починаючи з 1977 р., об'єктом переслідувань і репресій стали члени Української Гельсінської Спілки (УГС), що утворилася в Україні у листопаді 1976 р. Серед них – відомий письменник, автор популярних романів «Вітер в обличчя» і «Остання шабля» Микола Руденко і письменник-фантаст Олесь Бердник. Чотири члени групи – Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин та Валерій Марченко – загинули в таборах. Для них не було розриву: якщо ти митець, ти – громадянин, людина. Важкими були 1960–1980-ті рр. в житті Івана Гончара, видатного українського скульптора, живописця, етнографа, заслуженого діяча мистецтв УРСР, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка. Він автор пам'ятників М. Горькому в Ялті, Т. Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівці на Київщині. Так і не було відкрито за життя цього талановитого скульптора музей його творчості, хоча І. Гончарем було зібрано колосальний етнографічний матеріал – унікальну в історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків, ікон. Предметом особливої уваги партії завжди була освіта, яка розглядалась як частина комуністичної ідеологічної системи. З 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС почала впроваджуватись загальнообов'язкова десятирічна освіта. Перехід до неї був, в основному, здійснений до 1976 р. У початковій школі замість чотирирічного навчання було введено трирічне, оскільки відповідна підготовка дітей до школи здійснювалась у мережі дошкільних дитячих закладів. Неухильно розширювалась мережа вузів. У 1964 р. були засновані Донецький університет, у 1972 р. – Сімферопольський, у 1985 р. – Запорізький, а згодом – Прикарпатський та Волинський. У 1960 р. в Житомирі відкрився загальнотехнічний факультет Київського політехнічного інституту. В 1975 р. його було реорганізовано в філіал цього ж інституту, а в 1994 р. філіал став самостійним вузом – Житомирським інженерно-технологічним інститутом. На розширення сфери функціонування української мови спрямовано «Закон про мови в Українській РСР», прийнятий в 1989 р. Українській мові надано

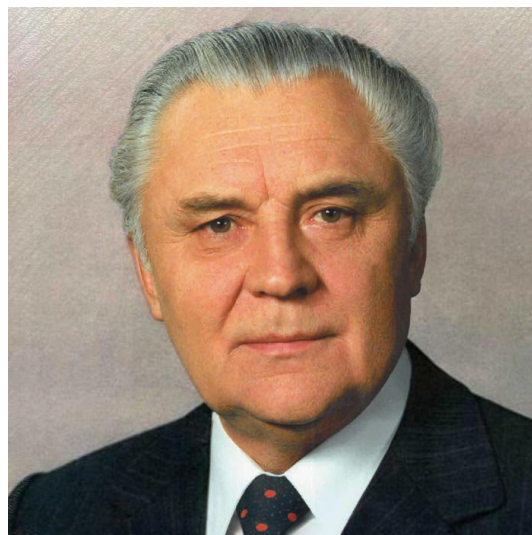
статус державної. Держава взяла мову українського народу під охорону, надавши їй юридичний захист. В Україні була схвалена Державна програма розвитку української та інших національних мов на період до 2000 року. Її реалізація мала на меті створити в суспільстві для кожної людини те, що зветься атмосферою рідної мови. Творчі можливості української мови великі. Незважаючи на звужене функціонування, вона є упорядкованою системою, яка не поступається ні в чому будь-якій мовній системі світу. Основним науковим центром України продовжувала записатись республіканська Академія наук. У 1985 р. в ній нараховувалося 15,3 тисячі науковців. Деякі дослідження, відкриття та розробки вчених не мали аналогів у світі. Це, перш за все, стосується математичної науки. Головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики. Вподовж двох десятиріч його очолював академік В. Глушков, а потім – академік В. Михалевич. Вченими-суспільствознавцями в 1960–1980-х рр. було видано ряд фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, серед них такі багатотомні публікації, як «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури» та «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Були випущені також Українська Радянська Енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України. Неодмінною складовою частиною цих праць, як і праць всього спектра суспільних наук, був так званий «класовий підхід» та критика буржуазно-націоналістичних концепцій. Розвиток театрального і пісенного мистецтва в Україні тісно пов'язаний з такими видатними майстрами сцени, як Н. Ужвій, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко. Їх творчість характеризується високим професіоналізмом, новаторством, оригінальністю. Значних творчих успіхів досягли майстри сцени і кіно І. Миколайчук і Б. Брондуков. Людиною великого таланту був композитор Володимир Івасюк, зоря якого зійшла на співучій Буковині. Його життя обірвалося у 1979 р. у віці тридцяти років. До своїх пісень він сам писав слова і музику. Серед них – «Я піду в далекі гори» (1968), «Водограй» (1969), «Червона рута» (1969). Остання дала назву фестивалю української пісні та

музики, який з 1989 р. регулярно проводиться в різних містах України. «Червона рута» – єдиний в Україні фестиваль української пісні, тобто обов'язковою умовою участі в ньому є виконання пісень лише українською мовою. Плідно працювали українські скульптори, особливо монументалісти. До справжніх творів монументального мистецтва цього часу відносяться пам'ятники Л. Українці у Києві і Т. Шевченку в Москві. Слід звернути увагу на розвиток досягнень з фізичної культури і спорту в Радянській Україні з післявоєнного часу до проголошення незалежної держави України. Приблизно кожний третій житель республіки був фізкультурником або спортсменом. Справді масовість при зайнятті фізичною культурою і спортом, доступність їх усім верствам населення були одним із багатьох здобутків соціалістичного ладу. Спорт був обов'язковим елементом виховання радянських людей. Заняття фізкультурою тривало протягом усього життя, починаючи з дитячого садка, потім у школі, інституті й під час трудового процесу В Україні діяли десятки добровільних спортивних товариств. Серед них, зокрема, робітниче «Авангард», сільське «Колос», студентське «Буревісник», профспілкове «Спартак» та інші. Понад 16 млн. осіб відвідували спортивні секції. До їх послуг були понад 900 стадіонів, більш, як 20 тисяч футбольних полів, близько 15 тисяч спортивних залів. Така велика база спортивних будівель давала змогу проводити масові змагання. Наприклад, у 1979 році на старті Спартакіади народів СРСР на Україні вийшло понад 18 млн. осіб. Починаючи з Ігор в Хельсінкі, більше 450 спортсменів України брали участь в Олімпійських іграх. 152 золоті, 96 срібних і 85 бронзових медалей завоювали вони в особистих і командних змаганнях з 1952 по 1980 рік. Треба згадати і тих українських спортсменів, які найбільш прославились своїми досягненнями. Це насамперед добре відома в минулому Лариса Латиніна – десятиразова олімпійська чемпіонка, восьмикратна чемпіонка світу. В її олімпійській колекції – 18 медалей. Вона була найсильнішою у спортивній гімнастиці на Олімпійських іграх у Мельбурні, Римі, Токіо, де виграла 9 золотих медалей. Стільки олімпійських нагород найвищого гатунку не має досі жоден спортсмен планети. На Олімпіадах в Хельсінкі і Римі львівський гімнаст Віктор Чукарін виграв 6 золотих і 4 срібні та бронзові медалі. У шістдесятих роках одним з найсильніших людей на землі був штангіст із Запоріжжя Леонід Жаботинський. Він два рази підряд – на Олімпіадах у Токіо і Мехіко – вигравав золоті

медалі. Леонід переміг своїх суперників, набравши кожного разу по 572,5 кілограма у сумі трьох класичних рухів. Двічі Жаботинський був чемпіоном Європи і світу. Валерій Борзов у 19 років він став чемпіоном Європи з бігу на 100 метрів. А через чотири роки Валерій назавжди вписав своє ім'я в історію світового спорту, вигравши на Олімпіаді в Мюнхені дві золоті медалі на дистанціях 100 і 200 метрів і срібну – в естафетному бігу. Рідко кому з легкоатлетів вдавалося перемагати на двох дистанціях на Олімпіадах. Борзов став першим радянським олімпійським чемпіоном у спринтерському бігу. Одним з найсильніших спортивних колективів Радянського Союзу, Європи була київська футбольна команда «Динамо». 1975 року київські футболісти виграли Кубок володарів кубків європейських країн, а невдовзі й Суперкубок. 10-разовий чемпіон СРСР, 6-кратний володар Кубка країни – київське «Динамо» – багато років становив основу радянської збірної. Її найсильніший гравець Олег Блохін пам'ятного 1975 року став володарем призу «Золотий м'яч», який присуджується кращому футболісту Європи.

Питання для самоконтролю:

1. Як ви вважаєте, період 70–80-х рр.. був періодом піднесення чи добою падіння життєвого рівня населення України?
2. Охарактеризуйте основні положення Конституції «розвинутого соціалізму».
3. Про що свідчило прийняття продовольчої програми за часів Леоніда Брежнєва?
4. Охарактеризуйте екологічну ситуацію в Україні в 70–80-ті рр.
5. Як розвивалася культура і духовне життя в Україні часів загострення кризи радянської системи?
6. У чому виявлялося нігілістичне ставлення до національної самобутності українського народу, його культури в 1970-ті – першій половині 1980-х рр.?
7. Чи мали місце в цей час репресії проти діячів української культури? Чим вони були викликані?

Володимир Щербицький

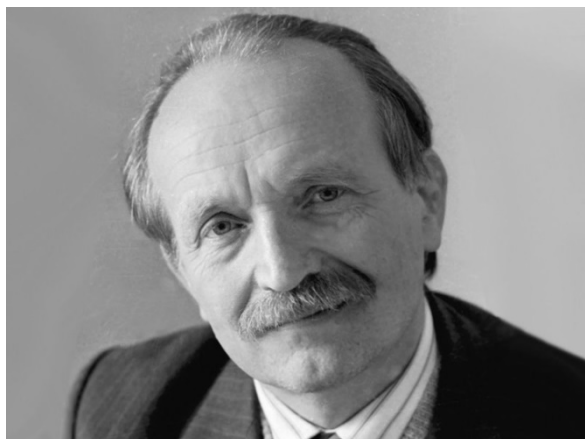
Леонід Брежнєв

Леонід Жаботинський

Олег Блохін

В'ячеслав Чорновіл

Тема 19

ВІДНОВЛЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Україна в період перебудови. Етапи перебудови.
2. Розпад Радянського Союзу і Україна.
3. Державотворчий процес: здобутки і прорахунки. Дострокові вибори до Верховної Ради України та вибори Президента України 1994 р.
4. Конституційний процес в Україні. Конституція 1996 р.
5. Україна в період президенства Леоніда Кучми (1994–2004 рр.).
6. Культурне життя в Україні в умовах соціально-економічних трансформацій.

1. Україна в період перебудови.

Після смерті Л. Брежньєва в 1982 р. нове керівництво партії – Ю. Андропов (1982–1984 рр.) та К. Черненко (1984–1985 рр.) – виявилось не в змозі належним чином відреагувати на вимоги часу. У березні 1985 році новим генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М. Горбачова, з ініціативи якого почалася перебудова суспільства.

З початку 80-х рр. криза охопила усі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб СРСР. Рік у рік падав рівень життя населення. У суспільному житті процвітала корупція, казнокрадство, організована злочинність. Радянський Союз стояв перед кризою усіх сфер життя. Ця критична ситуація змусила Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на Квітневому Пленумі ЦК КПРС у 1985 році оголосити про зміни в економічній, соціальній і зовнішній політиці СРСР, про розширення демократії і гласності. Був взятий курс на «перебудову». «Перебудова» була спробою подолати соціально-економічну кризу й модернізувати радянське суспільство реформою «згори».

Вона передбачала:

- подолання застійних процесів, створення механізму прискорення соціально – економічного розвитку суспільства;
- розвиток демократії, самоуправління, заохочення ініціативи, зміцнення дисципліни, розширення гласності, критики і самокритики, повага до цінності й гідності особи;

- відмова від командно-адміністративної системи та запровадження економічних важелів управління господарством;
- поєднання досягнень науково-технічної революції з плановою економікою;
- увага до соціальної (створення гідних умов праці, побуту, відпочинку, освіти й медичного обслуговування), духовної та культурної сфер;
- забезпечення соціальної справедливості, підтримка чесної та якісної праці, відхід від зрівнялівки в її оплаті.

Етапи перебудови:

1) Березень 1985 р.–1986 р. – проголошення курсу на «перебудову» (передусім на прискорення соціально-економічного й науково-технічного розвитку), підготовка економічної реформи (боротьба за зміцнення виробничої дисципліни й підвищення якості продукції, антиалкогольна кампанія, початки гласності й перші прояви загострення національних відносин);

2) 1987 р.–середина 1988 р. – старт реформи політичної системи (з полемікою в пресі, формування радикальної тп консервативної опозиції, демократизацією внутрішньопартійних відносин); перехід до економічної реформи (призвів до фінанових труднощів і дефіциту на споживчому ринку); критичне переосмислення радянської історії; загострення національних відносин (розгортання вірменоазербайджанського конфлікту щодо Нагірного Карабахі, наростання відцентрових настроїв у Прибалтиці, вимоги економічної самостійності з боку республік економічної самостійності);

3) Середина 1988–сер. 1999 р. – реорганізація політичної влади (розмежування державних і поолітичних функцій, перехід до президентської форми правління); гальмування економічних реформі загострення соціальних проблем (зокрема розгортання страйкового руху), відміна цензури, розквіт гласності і свободи слова;

4) Середина 1990–1991 рр. – полризація суспільства (з одного боку, поширення ліберальних настроїв, а з другого – формування формування консервативнорі антипрезидентської опозиції); розквіт фінансової системи та економічних зв'язків, стрімке падіння життєвого рівня населення; невдалі спроби укласти новий союзни договір і розпад СРСР.

В квітні 1985 р. – програма прискорення соціально-економічного розвитку країни, яка передбачала: до 2000 р. створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже створеному за 70 років

радянської влади, вирішити традиційні соціальні проблеми – продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку. У результаті: програма виявилася утопічною і свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи.

Червень 1987 р. – реформи Рижкова – Абалкіна. Сутність реформи виражена в трьох «С» – самостійність, самоокупність, самофінансування. Верховна Рада прийняла «Закон про державне підприємство», який створював основу для переходу до оволодіння економічними методами ведення господарства.

XIX партійна конференція (червень 1998 р.) прийняла рішення про кардинальне реформування політичної системи, закріпила курс на гласність, забезпечення гарантій громадянських прав особи. .

26 квітня 1986 р. – аварія на Чорнобильській АЕС, яка призвела до небаченого забруднення біосфери, радіоактивного опромінювання тисяч людей, появи на території України мертвої 30-кілометрової зони. Аварія на ЧАЕС була справжнім потрясінням для республіки, вона обумовила активізацію суспільного руху проти існуючого режиму, проти Компартії України, яка дала згоду на будівництво ЧАЕС, замовчувалися страшні масштаби і наслідки катастрофи.

Союзний центр намагався продовжити своє існування, акцентувалось на важливості економічних зв'язків, які важливі, щоб не допустити краху в господарствах незалежних держав. Неодноразово підкреслювалось, що новий союз без України неможливий.

Розмови про необхідність підкріпити економічні відносини політичним союзом. Припиняли поставки лісу, нафти, газу.

Отже, перебудова – курс на здійснення двох взаємопов'язаних завдань:

1. Радикальна економічна реформа. Реформування економіки мало відбуватися шляхом прискорення соціально-економічного розвитку й науково-технічного прогресу.

2. Демократизація суспільного життя, розширення гласності.

Кінцева мета – побудова гуманного, демократичного соціалізму. Але життя показало, що створена система не піддається реформуванню. Перебудова, як «революція з гори», не досягла поставлених цілей, а всупереч задуму ініціаторів стимулювала рух

знизу, який призвів до розпаду Радянського Союзу. Складова частина руху – національно-державне відродження України.

Для контролю за якістю продукції було запроваджено «держкримання». Першочерговим завданням було визнано прискорений розвиток машинобудування. Однак план швидкої комп'ютеризації країни провалився.

З ухваленням у 1987 р. закону «Про державне підприємство (об'єднання)» підприємства отримали деяку економічну самостійність і могли конкурувати між собою. Продукцію, вироблену понад жер замовленням, підприємства могли реалізовувати на вигідних ринкових умовах. Вони могли самостійно визначати кількість робітників, заробітну плату, торгових партнерів, а за трудовими колективами закріплено навіть право вибору адміністрації. Однак, закон швидко загальмував. Причина була у відсутності ринку товарів, послуг і ресурсів. Проблему становило й те, що громадяни СРСР не мали жодних уявлень про економічну ініціативу і підприємливість.

З 1987 р. почався бурхливий розвиток кооперативів у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Однак виробничій сфері індивідуальна трудова та кооперативна трудова діяльність торкнулася мало.

Після XXVII з'їзду КПРС була прийнята спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Позитивних змін у сільське господарство ця реформа не внесла і звелася до створення додаткової управлінської структури – Держагропрому.

Аварія на ЧАЕС – поштовх до пробудження Українського суспільства. Це змусило задуматись над наслідками союзного господарювання, над спробами влади приховат масштаби аварії. Починаючи з 1987 р. виступи інтелігенції почали набувати організаційної форми.

Оприлюднення правди про сталінські репресії, критика брежнєвських часів, розгортання процесу реабілітації жертв сталінських репресій 30-50-х років, перша інформація про жахливий стан національної культури сприяли зародженню альтернативних громадських структур (Демократичного Союзу; Українського культурологічного клубу – 1987 р., Спілки незалежної української молоді).

- Група письменників – Гончар, Павличко, Драч, Плачинда – критикували мовну ситуацію в країні;
- Поширювалась національна символіка ;
- Виникли осередки неформальних (непідконтрольних КПРС) організацій;
- 1989 р. – виник народний рух України за перебудову;
- відроджувалась греко – католицька церква;
- робітничий рух – страйки шахтарів;
- руйнувались ідеологічні догми;
- 1990 р. – закон СРСР «Про пресу та засоби масової інформації, свободу друку і заборону цензури» – численні публікації заповнювали «білі плями» в історії;
- почався демонтаж пам'ятників Леніну;
- пробуджувався інтерес до власної історії;
- 1988 р. – тисячоліття хрещення Русі;
- у грудні 1987 р. колишні політв'язні відновили Українську Гельсінську групу, а в липні 1988 р. на мітингу у Львові заявили про її перетворення на Українську Гельсінську Спілку (УГС, голова Левко Лук'яненко).
- 1990-1991 рр. – п'ятсотріччя українського козацтва;
- відзнака Акту Злуки – «живий ланцюг» від Івано – Франківська через Львів до Києва;
- пробуджувалась національна свідомість, почали звертатись до символіки українського народу;
- 1989 – 1990 рр. – виборча кампанія на альтернативній основі до Верховної ради СРСР і Верховної Ради УРСР – до СРСР – Д. Павличко, В. Яворівський, Ю. Щербак, Р. Братунь.

У Парламенті України утворився Демократичний блок навколо руху. Розпочалася боротьба за відміну ст. 6. Конституції про керівну роль партії.

II половина 90-х рр. – початок формування багатопартійності.

До головних причин, які привели до виникнення багатопартійності в Україні, можна віднести:

1) наявність багатопартійності – це одна з ознак демократичності суспільства. Тому виникнення багатопартійності в нашій країні можуть пов'язати з розширенням демократизації суспільного життя;

2) багатопартійність у нашій країні має свої історичні коріння. Ще в перші десятиліття XX століття в Україні діяло понад 20 партій

різних напрямків. Можна сказати, що зараз деякою мірою йде процес їх відродження. Безумовно, партії створюються на новій основі, в нових історичних умовах, але частина тих, які утворилися в останні роки, спирається на основні проблемні цілі колишніх політичних партій;

3) велику роль у виникненні багатопартійності в Україні відіграв дисидентський рух 60-80-х років. Він заклав основи для створення різних політичних клубів, неформальних об'єднань, рухів, з яких пізніше вийшли основні політичні партії.

4) Виникненню багатопартійності в республіці в сучасних умовах сприяли демократизація і гласність, які почали розширюватися після Квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Стало можливим створення політичних партій та громадсько-політичних організацій, які б відстоювали політичні погляди різних верств населення, захищали їхні інтереси.

5) Найважливішою причиною, яка сприяла виникненню багатопартійності, стала нездатність КПРС продовжувати виконання керівної ролі у масштабах усього суспільства, яку вона собі присвоїла.

Правову основу для формування багатопартійної політичної системи заклав позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), який вніс зміни до Конституції Радянського Союзу, який вніс зміни до Конституції Радянського Союзу, відмінивши, зокрема, шосту статтю. Прискоренню виникнення багатопартійності сприяло прийняття в жовтні 1990 р. Закону СРСР «Про громадські об'єднання».

В історії становлення багатопартійності чітко виділяються три основні етапи:

I – 1988 р.–1989 р. – створення передумов багатопартійності, розширення гласності і плюралізму думок, жорстка фронтальна критика КПРС як аморальної організації сприяли швидкому зростанню антикомуністичних, антипартійних настроїв в суспільстві, поглибленню диференціації політичних поглядів мас.

II – 1989 р.–серпень 199 р.) – безпосереднього створення початкової багатопартійності характеризується виникненням великої кількості переважно невеликих за чисельністю політичних партій. За цей час у республіці виникло понад 20 партій і об'єднань загальною чисельністю близько 30 тисяч членів.

III – початок 1991 р.–серпень 1991 р.) характеризується як етап, коли сталися кардинальні зміни в розстановці політичних сил в республіці. Заборона діяльності Компартії України, крах радянської імперії, проголошення Акта про незалежність України і майже одностайне його підтвердження під час грудневого референдуму створили якісно нові умови для діяльності нових політичних партій).

За політичною орієнтацією, тобто згідно із загальновідомим поділом на лівих і правих, партії розташувалися так: Марксистська парія (МП), колишня.

Всього у 1990 р.–1991 р. виникло майже 20 опозиційних партій.

Березень 1990 р. – вибори до Верховної Ради УРСР. З 15 травня 1990 р. уперше в історії України, Верховна Рада республіки почала працювати у парламентському режимі (сесія тривала 60 днів). У Верховній Раді України утворилася парламентська більшість (група 239) і парламентська опозиція (Народна Рада), до складу якої увійшло 125 чоловік.

Демократичний блок, очолюваний Рухом (до блоку увійшли 43 громадські організації та групи) домогся значного успіху. Він здобув $\frac{1}{4}$ мандатів в українському парламенті, переміг на виборах до місцевих рад у західних областях України. Монополія КПУ на владу похитнулася.

Обговорення Декларації про суверенітет України. 16 липня 1990 р. прийнята Декларація, яка проголосила державний суверенітет України, як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність, рівноправність у зовнішніх відносинах, верховенство Конституції та законів на своїй території, право народу на володіння, розпорядження національними багатствами України. За «Декларацію» проголосували 355 депутатів, проти – 4. Історичне значення Декларації полягало в тому, що вона поклала початок мирному процесу відродження незалежності України.

2. Розпад Радянського Союзу і Україна. Особливості розвитку культури в Україні в к.80 – на поч. 90-х рр.

19–21 серпня 1991 р. здійснено спробу державного перевороту. Був утворений Державний комітет надзвичайного стану на чолі з віце - президентом Г. Янаєвим. Своєю головною метою заколотники проголосили «врятування єдиної держави». У цих умовах Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ «Акт проголошення незалежності України». Таким чином припинилося

існування УРСР і з'явилася незалежна держава Україна. 30 серпня Постановою Президії Верховної Ради КПУ була заборонена.

1 грудня 1991 р. відбувся референдум і вибори Президента України. 90,3% громадян, які взяли участь у референдумі, підтвердили АКТ проголошення незалежності України. Вибори президента проходили на альтернативній основі. Із 6 претендентів на пост президента було обрано Л. Кравчука.

8 грудня 1991 р. у Мінську президенти України Л. Кравчук, президент Росії Б. Єльцин, голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої можуть приєднатися республіки колишнього СРСР та інші країни. До складу СНД увійшло 11 республік, причому Україна – на правах асоційованого члена (вона не визнала всіх пунктів угоди).

Скорочений зміст Декларації про державний суверенітет

– Виголошувалось право української нації на самовизначення і створення національної держави в існуючих кордонах.

– Виголошувався принцип народовладдя, що здійснювався на засадах Конституції через народних депутатів, які працювали в радах різних рівні – від місцевих до Верховної Ради УРСР.

– Державна влада УРСР – самостійна у вирішенні всіх державних питань. Державна влада складається з трьох гілок: законодавчої, виконавчої, судової.

– Кожному громадянину УРСР зберігалось громадянство СРСР. Всім громадянам гарантувалися права і свободи, передбачені Конституцією.

– Територія України в існуючих кордонах є недоторканою. УРСР самостійно визначає адміністративно – територіальний устрій республіки.

– УРСР – економічно самостійна держава. УРСР має право на частину загальносоюзного алмазного і валютного фондів, золотого запасу. Вирішення питань загальносоюзної власності відбувається на договірних засадах між республіками.

– УРСР створює свою банківську, цінову, фінансову, податкову систему, формує державний бюджет, в разі необхідності запроваджує грошову одиницю.

– В УРСР здійснюється захист всіх форм власності.

– УРСР самостійно здійснює охорону природи з метою забезпечення екологічної безпеки.

– УРСР самостійно вирішує питання розвитку науки, освіти, культурного і духовного розвитку, гарантує всім національностям, які мешкають на території України, право вільного національно-культурного розвитку.

– УРСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу і української мови.

– УРСР має право на свої власні Збройні Сили, внутрішні війська і органи державної безпеки.

– УРСР – нейтральна держава, яка не бере участь у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не застосовувати, не виробляти, не розміщувати ядерну зброю.

– Міжнародні відносини УРСР здійснює самостійно, виступає як рівноправний суб'єкт.

– УРСР визнає пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права і загальнолюдських цінностей.

– Декларація є основою для нової Конституції і законів України.

3. Державотворчий процес: здобутки і прорахунки. Дострокові вибори до Верховної Ради України та вибори Президента України 1994 р.

Державотворчий процес – процес становлення державності, формування державних органів влади, визначення їх функцій. Початок державотворчих процесів пов'язують з прийняттям Декларації про державний суверенітет (16.07.1990), в якій проголошено про повноту влади УРСР, а сама республіка «здійснює захист і охорону національної державності українського народу». Через рік, на фоні розпаду Радянського Союзу, Україна остаточно проголошує про незалежність (24 серпня 1991 р.). З того часу державотворення перебуває в руках суспільства та Верховної Ради – обраного українськими громадянами парламенту.

Нова суспільна ситуація, що виникла в Україні після розпаду СРСР і проголошення незалежності України, поставила перед українським народом нові завдання і, перш за все:

– будівництво власної суверенної держави;

– демонтаж тоталітарних політичних структур і будівництво правової демократичної держави;

– трансформація централізованої державної економіки в багатоукладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;

- національне відродження й оздоровлення міжнаціональних відносин в Україні;
- встановлення рівноправних зв'язків з далекими та ближніми сусідами.

2 грудня 1991 р. Україну визнала Польща і Канада, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва, 25 грудня – США.

Ключовим завданням перших років державотворення стало формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової. Поряд з цим необхідно було забезпечити утворення управлінських структур на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади. Ці завдання загалом на теперішній день реалізовані, хоча певні проблеми залишилися.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, що забезпечує правову базу перетворень. Однак чимало з прийнятих парламентом XII (I) (1990–1994 рр.) і XIII (II) (1994–1998 рр.), XIV (III) (1998–2002 рр.), XV(IV) (2002–2006 рр.) скликань законів і постанов не діє через відсутність чи недосконалість конкретного механізму реалізації, контролю за виконанням або через їх популістський характер, невідповідність можливостям держави. Важливим етапом у діяльності Верховної Ради України стало формування у 2002 р. парламентської пропрезидентської більшості, котра, однак, виявилась ситуативною і нестабільною.

Особливості державотворчих процесів

Прийняття законів, здатних забезпечити її суверенне існування.

- Закон «Про державний кордон України» 1991 р., одночасно;
- Закон «Про прикордонні війська»;
- Закон «Про утворення державного митного комітету України» – завдання: забезпечення економічної безпеки республіки.
- Закон 6 грудня 1996 р. «Про збройні сили України» ;
- Закон «Про національну гвардію України» – на базі внутрішніх військ, для загін для захисту суверенітету;
- Постанова про утворення – реорганізацію КДБ в СБУ;
- Закон «Про прокуратуру»;
- Закон «Про громадянство України». Надавалось громадянство всім, хто на момент чинності закону проживав на Україні незалежно статі, освіти, расової, національної приналежності, релігійних переконань;
- Оформлення державної атрибутики /прапора, герба, гімну/.

Важливим для майбутнього ладу в Україні, організації її внутрішнього механізму є те, що відповідно до Конституції, державна влада в Україні поділяється на законодавчу, виконавчу, судову. Кожна з них повинна виконувати лише свої повноваження, ні в якому разі не підміняти одна одну, тільки в єдності творити єдину державу.

Законодавча – творить закони – парламент – верховна Рада України.

Виконавча – їх виконує – Кабінет Міністрів України і центральні та місцеві органи виконавчої влади.

Судова – здійснювати правосуддя в рамках закону. Конституційний суд України та суди загальної юрисдикції.

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада затвердила концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України. В цьому документі констатувалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою. Обороздатність за таких умов мала бути забезпечена створенням власних Збройних Сил. Цей процес мав іти шляхом поетапного скорочення і послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій та Чорноморського флоту. Чисельність Збройних Сил мала не перевищувати 0,8 – 0,9% чисельності населення України (420 – 440 тис. чоловік). Військові асигнування повинні були становити 4–5% державного бюджету.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Воєнну доктрину України». В ній ставляться завдання розбудови Збройних Сил у трьох площинах – воєнно-політичній, воєнно-технічній, воєнно-економічній.

Протягом 1991 – першої половини 1994 рр. трансформаційні процеси досить активно йшли у військовій сфері, хоча і в ній накопичилось чимало болючих проблем, серед яких питання кадрів, проблема Чорноморського флоту, конверсія, соціальний захист військовослужбовців, регіональна організація військової освіти.

З перших днів незалежності Україна проголосила рівноправність усіх громадян держави незалежно від їхньої національності. Досягнення політичного консенсусу (згоди) між націями, вирішення національних і міжнаціональних проблем завжди було в центрі уваги уряду. В Україні почала створюватися законодавча база, що регулює міжнаціональні відносини. Верховна Рада прийняла:

– Декларацію прав національностей України, що гарантує всім народам, національним групам різні економічні, політичні, соціальні, культурні права.

– Закон «Про національні меншості в Україні». Закон передбачає право кожного народу на створення культурно-національної автономії, розвиток своєї національної культури, сповідання своєї релігії, відродження історико – культурних традицій, використання національної символіки.

Народ і уряд України змогли уникнути національних конфліктів. Мирно і цивілізовано біли вирішені гострі національні проблеми, що могли перерости в конфлікти: повернення в Крим татарського народу, сепаратистські настрої (тобто за відділення від України) російського населення в Криму, Донбасі, східних районах України).

Однак соціально-економічна ситуація в Україні залишалася вкрай важкою. Кризові процеси в економіці вийшли з-під контролю уряду у зв'язку зі зростанням цін на енергоносії. Протягом 1992 р. вартість газу в Україні зросла в 100 разів, а нафти – у 300 разів. Це призвело до різкого зростання собівартості продукції і скорочення обсягів виробництва. У наслідок цього уряд В. Фокіна змушений був лібералізувати, тобто припинити контроль за цінами, і вони відразу «стрибнули» вгору. Почалася інфляція та корупція у вищих ешелонах влади.

Наприкінці 1992 р. економіка із стану глибокої кризи вступила в етап некерованої руйнації. У грудні 1993 р. інфляція перевищила 90%, але з січня 1994 р. почала спадати. Зниження інфляції було досягнуто монетарними обмеженнями (затримкою виплати заробітніх плат, пенсій та ін.). продовжувався спад виробництва. За січень-березень 1994 р. обсяг промислового виробництва, проти січня-березня 1993 р., скоротився на 38,4%. Наприкінці 1994 р. економіка України опинилася перед новим витком гіперінфляції. Щоб зупинити інфляцію, восени 1994 р. уряд знову повернувся до методів директивного господарювання, було запроваджено фіксований курс купонів по відношенню до долара. Це призвело до різкого зростання «тіньової» економіки, до втечі капіталів за кордон.

Спроби врегулювати економіку за допомогою колишніх командно-адміністративних методів призвело до управлінського хаосу. На початковому етапі державотворення (1991 – I пол. 1994 р.) в процесі розбудови та становлення владних структур визріла криза, яка проявилася у певних негативних тенденціях: протистоянні

парламенту і президента, роздвоєнні виконавчої гілки влади (президент – уряд), безвідповідальності дублюючих чиновницьких структур та ін.

За таких обставин невпинно зростало і досягло свого піку в червні 1993 р. невдоволення населення діяльністю президента і парламенту, яке завершилося достроковими (червень 1994 р.) президентськими виборами, на яких переміг Л. Кучма.

Після виборів було зроблено спробу перейти до прагматичної стадії перехідного періоду – стадії соціально-економічних реформ. Однак, і на цьому етапі відчувалися значні суперечності між гілками влади, незбалансованість їх повноважень.

Боротьба за зростання впливу між новим президентом Л. Кучмою та депутатами призвело до підписання 8 червня 1995 р. договору, який суттєво розширив президентські повноваження, перетворивши Україну на президентську республіку.

4. Конституційний процес в Україні. Конституція 1996 р.

Конституція – політичний, нормативно-правовий акт держави, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян. Конституція — могутній засіб політичного управління суспільством, юридична база всього законодавства держави, основа наукових розробок у сфері права, найважливіше джерело права.

Після проголошення незалежності певний час мала чинність Конституція УРСР у тій частині, яка не суперечила законам України, прийнятим після 24 серпня 1991 р. Це було зумовлено обставинами перехідного періоду. Проголошення незалежності та референдум 1 грудня 1991 р. дещо активізували конституційний процес. У 1992 р. було підготовлено офіційний проект, який у липні того ж року було винесено на всенародне обговорення. Доопрацьований проект Конституції в травні 1992 р. було подано до Верховної Ради, а другий раз – в жовтні 1993 р. З різних причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних, всі ці проекти так і не стали Основним Законом України. Так закінчився перший етап сучасного конституційного процесу в Україні.

Позачергові вибори народних депутатів і Президента України (1994 р.) дещо сповільнили конституційний процес. 10 листопада 1994 р. Конституційну комісію було переформовано, очолили її Л. Кучма та О. Мороз.

Життя вимагало невідкладного розв'язання багатьох складних проблем державотворення. У результаті виникла ідея «Малої Конституції України», яка знайшла своє втілення у проекті закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», та Верховна Рада України відхилила його. У зв'язку з цим виникла певна колізія між Президентом України, виконавчою і законодавчою владами.

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект Конституції і передала його на розгляд Верховної Ради. 24 квітня проект було прийнято за основу. 5 травня 1996 р. було створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп. У червні комісія завершила свою роботу.

Вважаючи неприпустимим затягування конституційного процесу, Президент України підписав Указ, яким призначав на вересень 1996 р. Всеукраїнський референдум з питань затвердження нової Конституції. 27 червня Верховна Рада відновила роботу, змінивши технологію розгляду Конституції. Було створено робочі групи з найболючіших питань – власності, символіки, організації влади тощо. Надвечір було відновлено пленарне засідання, яке тривало всю ніч. 28 червня 1996 р. нову Конституцію України було прийнято.

Україна одержала Основний Закон, без якого державність є невизначеною. Конституція юридично закріпила політичний і економічний суверенітет Української держави, її територіальну цілісність, основні права і свободи українських громадян.

Таким чином, у конституційному процесі можна виділити такі етапи:

- ✓ жовтень 1990 р. – утворення Конституційної комісії;
- ✓ червень 1991 р. – схвалення Верховною Радою концепції нової Конституції України;
- ✓ липень 1992 р. – винесення на всенародне обговорення офіційного проекту Конституції України;
- ✓ жовтень 1993 р. – подано доопрацьований проект Конституції України;
- ✓ листопад 1994 р. – утворення нової Конституційної комісії (на чолі з Л.Кучмою і О.Морозом);
- ✓ 8 червня 1995 р. – прийняття Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України;

✓ 20 березня 1996 р. – проект нової Конституції України передано Верховній Раді України;

✓ 28 червня 1996 р. – V сесія Верховної Ради України прийняла Конституцію України.

Конституційний процес в Україні виявився суперечливим, складним і надзвичайно тривалим (з країн, що постали після розпаду СРСР, Україна прийняла Конституцію останньою). Прийняття Конституції завершило період державного становлення, закріпило правові основи незалежної України

5. Україна в період президентства Леоніда Кучми.

Одним з перших кроків Л. Кучми стало відновлення і перепідпорядкування собі вертикалі виконавчої влади. Вже в серпні 1994 р. своїми указами він підпорядкував собі уряд та голів районних та обласних державних адміністрацій. Водночас президент активно формував свою команду, призначаючи на вищі урядові посади відданих людей, переважно з Дніпропетровська. Також Л. Кучма активно намагався створити свою пропрезидентську силу в Верховній Раді, яка мала унеможливити протистояння парламенту з президентом.

Після прийняття Конституції 1996 р. президент Л. Кучма отримав майже всі повноваження, яких він вимагав від Верховної Ради. Основний закон значно розширив повноваження президента аж до прямого управління урядом і видання «економічних» указів, що мають силу закону, та урізав повноваження Верховної Ради. Україна стала президентсько-парламентською республікою.

Економічні реформи. Проголошена Л. Кучмою стратегія економічних реформ була схвалена Верховною Радою. Президент залучив нових людей, здатних проводити реформи і розпочав їх з ліберлізації цін та валютного курсу. В українській економіці впродовж п'яти років обертався купоно-карбованець. Вже у вересні 1996 р. в обіг була запроваджена національна валютна одиниця – гривня. Обмін купоно-карбованців на гривню відбувся в розрахунку 1:100 тис. Під час запровадження гривні мінімальна зарплата в Україні була встановлена в розмірі 15 грн і за два роки підвищена до 55 грн. Але інфляція істотно знизилася її рівень.

Приватизація. У перші роки незалежності відбувалась приватизація дрібних підприємств. За 1991–1993 рр. у приватну власність перейшло 3,6 тисяч підприємств та організацій. Кучма запропонував стратегію широкої приватизації в жовтні 1994 р., до

парламенту було подано відповідний законопроект «Про основні засади економічної та соціальної політики». Передбачалось утворення фінансово-промислових груп, в яких повинні були об'єднатись підприємства, пов'язані між собою єдиним технологічним циклом, а також працюючі з ними банки. Проте депутати не підтримали цей законопроект. Розпочалась олігархізація української економіки, використовуючи зв'язки з представниками виконавчої та законодавчої влади великі бізнесмени привласнювали об'єкти приватизації за смішні ціни. 50% економіки України «прихвизатори» купили за 1 млрд. доларів. При цьому держава втратила контроль над виробництвом у більшості базових галузей, позбулася багатьох стратегічних підприємств.

Аграрні реформи. В листопаді 1994 р. президент видав уаз «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». Розпочалось роздержавлення землі. Земля спочатку переходила в колективну власність колгоспів та радгоспів, а після цього ставало можливим паювання. Сертифікати, які засвідчували право на земельний пай, за 1994-2002 рр. отримали 7 млн чоловік. Середній розмір пая складав 4,2 га. Було додатково створено 4 тисячі підприємств. Селяни отримали вибір: віддати свою землю в оренду, чи у зручний для себе час перейти на самостійне господарювання.

У 2000 р. виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло на 9,2 %. Щодо селян, які уже позбулися своїх паїв, то вони перейшли в розряд індивідуальних сільгоспвиробників, їхні земельні площі сягали 1–2 га землі. Після розвалу колгоспів фермери у 2001 р. виробляли 11,3 % м'яса, 19,3 % молока, 36,3 % яєць від того, що виробляли колгоспи в 1990 р.

За період 1991–2000 рр. ВВП України скоротився на 60%, обсяг промислового виробництва на 49%, а сільськогосподарської продукції на 52%. Реальна заробітна плата зменшилась у 3,8 рази, а реальні виплати пенсій – у 4 рази. Проте поступово розпочався процес переходу до ринкової економіки, і вже в 2000 р. приріст ВВП становив - 5,9% В 2001 р. інфляція знизилась до 6%, а приріст інвестицій в основний капітал зріс на 17,2%. Валютні резерви збільшились з 1,5 млрд до 3,2 млрд доларів США.

Парламентські вибори 1998 р. Зростання ролі партій у політичному житті зумовило зміну виборчого закону, в жовтні 1997 р. Верховна Рада прийняла закон про вибори за пропорційно-

мажоритарною системою. Половину виборчих округів мажоритарними, інша половина депутатських місць виборювалась в одному багатомандатному загальнодержавному окрузі. 29 березня 1998 р. відбулися вибори депутатів до Верховної Ради України. У них взяли участь 20 партій і блоків. Відсотковий бар'єр подолали 8 партій і блоків. КПУ отримала 84 мандати, Народний рух - 32, блок СПУ-СелПУ 29, Партія «зелених» – 19, НДП – 17. 7 липня 1998 р. Головою Верховної Ради став О. Ткаченко.

25 березня 1999 р. в автомобільній катастрофі загинув лідер Народного руху В. Чорновіл. У політичних колах уже тоді вважали його смерть не випадковою. Саме перед цим стався розкол Руху і була спроба змістити В. Чорновола з посади голови Руху. Більше того, він розглядався як серйозний конкурент Кучми на президентських виборах. 14 травня 1999 р. почалась передвиборча президентська кампанія. Першим кандидатом на посаду Президента України був висунутий Л. Кучма. Уряд В. Пустовойтенка перетворився на головний передвиборчий штаб кандидата Л. Кучми у Президенти України. 31 жовтня 1999 р. відбулися чергові вибори нового Президента України. У першому турі Л. Кучма набрав найбільшу кількість голосів, але сумарно ліві кандидати мали перевагу (О. Мороз, П. Симоненко, Н. Вітренко). У другому турі виборів, який відбувся 14 листопада, Л. Кучма здобув 56,2 % голосів виборців, П. Симоненко – 37,8 %.

Перемога Л. Кучми на президентських виборах призвела до концентрації влади в його руках, що не могло не викликати опір зі сторони народних депутатів. 23 грудня 1999 р. новим прем'єр-міністром став Віктор Ющенко. Вже 16 квітня 2000 р. з ініціативи президента відбувся всеукраїнський референдум щодо реформи системи державного управління, але Верховна Рада так і не затвердила рішення референдуму. Водночас наростало незадоволення політичним курсом президента Кучми, його звинувачували в узурпації влади. Ситуацію ще більше ускладнило зникнення 16 вересня 2000 р. опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Офіцер президентської охорони, який втік за кордон, оприлюднив касетні плівки, на яких була записана розмова Кучми, в якій він вимагав покласти край журналістській діяльності Гонгадзе. «Касетний скандал» набув міжнародного резонансу, 2 листопада в лісі біля Таращі було знайдено обезголовлений труп. Дружина і друзі впізнали у ньому Георгія. Опозиція розгорнула масові акції протесту «Україна

без Кучми», вимгаючи відставки президента. В травні 2001 р. В. Ющенко було відправлено у відставку, новим прем'єром став А. Кінах.

Парламентські вибори 2002 р. проходили надзвичайно напружено. Участь в них взяли 63 партії. 31 березня перемогу здобув блок «Наша Україна», який очолював В. Ющенко. Блок отримав 23,8% голосів. Пропрезидентська сила «За єдину Україну» – 20%. Блок Юлії Тимошенко – 11,8% голосів. Але по мажоритарних округах перемогу здобули висуванці В. Литвина, глави Адміністрації Президента. Із залученням самовисуванців-мажоритарщиків владі вдалось нівелювати перемогу опозиційних сил та забезпечити стабільність для президента Кучми, який розпочав підготовку до продовження своєї влади після нових президентських виборів.

В квітні 2003 р. Кучма запропонував перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку, істотно обмеживши повноваження свого наступника, за рахунок розширення прав уряду. Після закінчення своєї другої каденції, Кучма мав намір очолити Кабінет міністрів, і таким чином, зберегти владу у своїх руках. В квітні 2004 р. ініційований Адміністрацією Президента законопроект про зміну форми правління був провалений. Тому Л. Кучма розпочав підготовку свого наступника ще в листопаді 2002 р. Прем'єром став Віктор Янукович, колишній голова Донецької ОДА, людина з кримінальним минулим. Саме його було висунуто в кандидати на посаду президента від влади.

Зовнішня політика. Здобуття незалежності України синхронізувалось у часі з періодом закінчення «холодної війни» та започаткуванням нового міжнародного порядку. Крах комунізму у Східній Європі та дезінтеграція СРСР глобально змінили геополітичну систему світу. Одним з найважливіших курсів в зовнішній політиці України було ядерне роззброєння, без якого були неможливими іноземні кредити, інвестиції, Київ через тиск Москви та Вашингтона перебував на межі ізоляції. Ядерне роззброєння України варто розглядати в контексті закінчення холодної війни та загальному скороченню кількості наступальних озброєнь СРСР та США. Так 21 липня 1991 р. було укладено Договір між США та СРСР про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), набув чинності 5 грудня 1994 р. У результаті підписання в Лісабоні 23 травня 1992 р. Протоколу до Договору про СНО Україна з об'єкта Договору перетворювалась на його повноправного

суб'єкта. А вже 18 листопада 1993 р. ВР України ухвалила постанову про ратифікацію Договору про СНО та Лісабонського протоколу. 14 січня 1994 р. у Москві президенти США, Росії й України підписали тристоронню декларацію, яка узаконила без'ядерний статус України взамін за гарантії її територіальної цілісності та виплати компенсацій. Зважаючи на приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю на її території, 5 грудня 1994 року між Україною, Російською Федерацією, Великобританією та Сполученими Штатами Америки було підписано так званий Будапештський меморандум, за яким раніше перераховані держави-учасниці мали поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від будь-яких проявів агресії щодо України, в тому числі і від економічного тиску.

Досить складними виявились відносини з РФ, яка намагалась відновити СРСР під виглядом СНД, без України їй це не вдавалось, Україна не ратифікувала статут СНД. Вже в травні 1992 р. Верховна Рада РФ заявила про свої претензії на Крим, а в липні 1993 р. парламент РФ надав Севастополю статус міста РФ. Досить складно проходили переговори щодо поділу Чорномоорського флоту СРСР. І лише 28 травня 1997 р. у Києві підписано базову угоду з Чорноморського флоту. Розрахунок за використання об'єктів у Криму Росія здійснювала з 1998 р. шляхом щорічного зменшення державного боргу України перед Росією на суму 97,79 млн. доларів. Вже 31 травня 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство України та РФ, і хоча в договорі йшлося про визнання територіальної цілісності України, російська сторона цього пункту ніколи не дотримувалась і неодноразово ставила під сумнів український суверенітет над Кримом.

У вересні 1995 р. Україна стала членом Ради Європи, у 1996 р. було прийнято Стратегію інтеграції до ЄС. В липні 1997 р. у Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО. Проте друга каденція Кучми на посаді президента призвела до погіршення відносин з Заходом, особливо після «касетного скандалу» та звинувачень Києва у продажі «Кульчуг» Іраку, Україна фактично опинилась в міжнародній ізоляції. Багатовекторна зовнішня політика, яку проводив Кучма по суті стає проросійською, розпочались переговори про можливість участі України в Євразійському економічному співтоваристві, ініціатором якого була Москва.

6. Культурне життя в Україні в умовах соціально-економічних трансформацій 90-х рр.

Для українського суспільства загалом і для сфери культури, зокрема, роки після проголошення суверенітету і державної незалежності стали періодом глибоких трансформаційних процесів, оцінка яких уже на даному етапі не може бути однозначною. З одного боку, відбувався розпад радянської ідеологічної системи з її традиційними морально-етичними і культурними цінностями та розгалуженою мережею культурних установ. З іншого боку, почала формуватися нова національна культурна інфраструктура. При цьому ринкові трансформації створили низку додаткових перепон і труднощів у сфері соціально-економічних відносин і культурного життя, які опинилися перед наступними чотирма викликами. Перший виклик пов'язаний із прорахунками у здійсненні ринкових реформ, які спричинили глибоку і затяжну економічну кризу. Криза мала згубні наслідки для життєвого рівня населення, значна частина якого опинилася за межею бідності. Від економічних негараздів найбільше постраждали галузі, які визначають культурний рівень суспільства: освіта, наука, охорона здоров'я, мистецтво тощо. Другий виклик – зміна суспільного ладу, політико-економічних та культурних орієнтирів у суспільстві, неготовність національної культури до повноцінного функціонування без постійної державної опіки та фінансової підтримки в ринкових умовах. За таких умов значно зменшилася мережа державних та комунальних закладів культури і мистецтва: театрів, музеїв, бібліотек, клубів, будинків культури, кінотеатрів та ін. Третій виклик пов'язаний із відкритістю суспільства і глобалізацією, внаслідок чого культурна сфера виявилась малопристосованою до конкуренції із західною та російською культурою. Уже на початку 1990-х рр. українське кіно почало здавати позиції на вітчизняних кіно- та телеекранах перед другорядною голлівудською продукцією, український музичний ринок заповнили контрафактні касети та CD, на книжковому ринку почала домінувати російськомовна продукція переважно розважального характеру. Нарешті, четвертий виклик – незалежність націєтворчих процесів, коли україномовна культура етнічних українців має перетворитися на культуру усіх громадян України, а доволі неоднорідне і багатонаціональне суспільство стати справжнім демократичним громадянським суспільством на зразок європейських країн. Відповіддю на ці виклики стали істотні зміни у гуманітарно-

культурній сфері, а культурна політика держави адаптувалася до нових умов. До реальних новацій та досягнень можна віднести наступне:

- звільнення від радянських ідеологічних канонів, в рамках яких десятиліттями розвивалася національна культура;
- розроблено і прийнято чимало нових законів і підзаконних актів щодо культурної, освітньої та наукової галузей;
- поруч із державно-комунальною мережею у більшості регіонів, особливо у великих містах, виникли і розвиваються у непростих умовах сотні недержавних організацій (театрів-студій, музеїв, видавництв, аудіовидавничих фірм, продюсерських центрів, дистриб'юторських фірм, мистецьких галерей та ін.), хоч на державному рівні поки що не вирішено проблему сприяння недержавному сектору в культурі;
- з перемінним успіхом ведеться боротьба за культурний простір України як з боку держави, та і самого культурно-мистецького середовища;
- до безперечних успіхів можна віднести вільний доступ до надбань світової культури та знайомство з творчістю зарубіжних українців. Таким чином, за останні два десятиліття українська культура за непростих умов трансформацій суспільства продемонструвала чималу життєздатність і закріпилася на певних позиціях на вітчизняному ринку.

Головним науковим центром України є Академія наук, яка нині має статус національної (з 1994 р.). У 2008 р. НАН України відзначила 90-річчя від часу свого заснування. Академічні підрозділи ведуть наукові дослідження в усіх галузях сучасної науки, активно співробітничать із зарубіжними колегами. Наукові установи НАН України не тільки активно вивчають сучасне і минуле нашої культури, а і намагаються осмислити подальші перспективи її розвитку (Інститут мистецтвознавства, етнології і фольклористики, Інститут літератури, Інститут української мови, Інститут історії, Інститут археології та ін.). Нині завершується академічне видання «Історія української культури» у 5-ти томах.

Проте Національній Академії наук України доводиться долати значні труднощі, оскільки через недостатнє фінансування вона втрачає кращих спеціалістів, які переходять працювати у комерційні структури або виїжджають за кордон. Не вистачає коштів на фундаментальні дослідження, переважають розробки, що мають

прикладний характер і можуть обійтися без державного фінансування.

Інтеграція країни у світовий культурний простір, відкритість українського суспільства зумовлюють підвищену увагу до національних культурних традицій, зумовлюють доцільність протекціонізму стосовно розвитку питомої української культури, надання певних пільг і переваг, зокрема, у виданні україномовної літератури, кіновиробництва, кінопрокату, розвитку українського театру та художньої творчості. Верховна Рада прийняла закон «Основи законодавства України про культуру», який закріплював правовий фундамент існування й розвитку національної культури, що розглядалося як суверенне право кожного народу. Значні надії покладалися на реалізацію Комплексної програми основних напрямів розвитку культури в Україні до 2005 року, яка ставила метою збереження, відродження і розвиток української культури як оригінальної, самобутньої в історії світової цивілізації, а також разом з нею культур усіх інших національних груп, які проживають в Україні. Планувалося створення необхідних матеріальних і духовних умов для всебічного розвитку кожної людини і на цій основі забезпечення зростання моральності й духовності в усіх сферах життя. Проте глибока економічна криза та політична нестабільність у країні, хронічне недофінансування культурної сфери зашкодили її втіленню в життя у повному обсязі.

Процес адаптації вітчизняної науки до ринкових умов, який науковці назвали «політикою виживання», можна умовно поділити на кілька етапів:

- перший – від так званої перебудови другої половини 80-х рр. до проголошення незалежності, коли планово-централізована система управління науковою галуззю була доповнена ринковими елементами;

- другий – 1991-1993 рр., період трансформування наукової системи України з регіональної на самостійну в умовах зростаючої в країні економічної кризи, зменшення бюджетного фінансування науки майже в чотири рази;

- третій – з кінця 1993 р. до 2000 р. характеризувався поглибленням змін, що почалися на попередньому етапі, а також значним зростанням інфраструктурних витрат та появи загрози припинення існування цілої низки інститутів;

– четвертий етап почався з 2001 р., практично співпадає із виходом економіки із кризового стану і характеризується цілеспрямованими регульованими змінами у науковій та інноваційній системах. Політична, інтелектуальна, соціально-економічна трансформація суспільства суперечливо позначилася на розвитку освіти. У 1991 р. Верховна Рада прийняла закон України «Про освіту», яким передбачалася розробка низки законопроектів, реалізація яких тісно пов'язана із зміцненням матеріально-технічної бази освіти, впровадженням у навчання нових досягнень науки, а також урізноманітнення форм шкільної освіти. Бюджетне фінансування передбачалося на рівні 10,5% від ВВП. Важливу соціально-економічну роль у суспільстві відіграє середня ланка системи освіти. Не дивлячись на складність соціально-економічних умов перехідного періоду, вона не лише збереглася, а й стала вагомим чинником відтворення духовного та інтелектуального потенціалу країни. За роки становлення України як самостійної держави було сформовано нормативно-правову базу системи освіти. На основі закону України «Про освіту» (у новій редакції ухвалено у 1996 та наступних роках) було підготовлено проекти законів прямої дії, нормативно-правові акти про різні типи шкіл і форми навчання. Вперше в Україні були розроблені стандарти загальної середньої освіти. Сучасна система освіти складається із 9 ланок: дошкільної освіти; загальної середньої освіти; позашкільної освіти; професійно-технічної освіти; вищої освіти; післядипломної освіти; аспірантури; докторантури; самоосвіти. Відповідно встановлені освітньо-кваліфікаційні рівні. Одним із основних документів реформування системи освіти на основі закону України «Про освіту» стала Державна національна програма «Освіта 2000. Україна у ХХІ ст.», прийнята у 1992 р. Незважаючи на певні хиби цього стратегічного документа (нечіткість завдань, принципів і стандартів оновлення освіти), в ході його реалізації у 90-х роках виникла мережа шкіл з поглибленим вивченням окремих дисциплін, розгорнули роботу 236 гімназій, 208 ліцеїв, десятки авторських шкіл, 26 колегіумів, понад тисячу навчально-виховних комплексів. Наприкінці 2000 р. процес реформування освіти вступив у нову фазу, коли було ухвалено проект «Концепції 12-річної середньої школи», який передбачав усунення недоліків документа «Освіта 2000». Але поки що навчання у середніх загальноосвітніх закладах не забезпечує нових базових вмінь у ринкових умовах: креативного (творчого) мислення; уміння

вирішувати проблеми; набуття навичок спілкування і комунікації; уміння працювати у команді та самостійно здобувати знання. Ефективним реформування освіти може стати тоді, коли буде відбуватися водночас із радикальними змінами у ставленні суспільства до освіти. Утвердження пріоритетності освіти вимагає граничних змін не лише у задоволенні фінансових потреб та витрат (жодного року освіта не була профінансована згідно з нормами Закону «Про освіту»), а й у свідомості громадян і суспільства загалом.

Для України є характерною поліконфесійність і надзвичайна інтенсивність релігійного життя. Ще у квітні 1991 р. Вєрховна Рада України схвалила Закон «Про свободу совіті та релігійні організації». Панівна в західно-українських областях греко-католицька церква за чотири століття існування тісно зрослася з культурою, звичаями і традиціями місцевого населення. У 1996 р. Папа Римський Іван Павло II задовольнив прохання греко-католиків і поширив юрисдикцію глави УГКЦ (з 2001 р. ним був кардинал Любомир Гузар) на територію всієї України.

У 1992 р. прихильники митрополита Київського і Галицького Філарета об'єдналися з УАПЦ і утворили Українську православну церкву Київського патріархату. Після багатьох непорозумінь між церковнослужителями з 1995 р. митрополита Філарета було обрано предстоятелем УПЦ КП, патріархом Київським і всієї Руси-України.

Отже, сучасні проблеми культури: зниження авторитету освіти, духовності; зневажливе ставлення до традиційних норм моралі; войовничий наступ стандартизованого «авангардистського» мистецтва і масової культури тощо породжені як об'єктивними труднощами перехідного періоду, так і суб'єктивними прорахунками влади та політикою у сфері культури попередніх десятиліть.

На поч. 90-х рр. Україна мала потужний науковий потенціал, проте скорочення бюджетних асигнувань позначилося на загалшньому стані науки, спричинивши масовий відплив наукових кадрів. Попри це, упродовж багатьох десятиліть провідні позиції у світовому електрозварюванні посідає Інститут електрозварювання ім. Є. Патона. Україна має розвинуте авіабудівництво, яке забезпечується силами КБ «Антонов» та інших наукових установ. Україна продовжує активну співпрацю в космічній сфері. У грудні 1997 р. на космодромі ім. Джона Кеннеді приземлився шатл «Колумбія». у складі інтернаціонального екіпажу був і представник

України – космонавт Леонід Каденюк. Він здійснив космічний політ, який тривав 15 діб і провів 10 наукових експериментів з космічної ботаніки, які підготували вчені Національної академії наук України.

В останні десятиріччя зростає інтерес до національної історії, усної народної творчості, етнографії. Зростає кількість наукових досліджень у цих галузях, а професійні та аматорські художні колективи роблять акцент на виконанні фольклорних творів.

У нашу культуру повертаються забуті імена – величезна культурна спадщина митців та вчених, які були репресовані в різний час або емігрували і працювали за кордоном. Читачі могли познайомитися з творчістю П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Антоновича, І. Огієнка, Д. Чижевського, В. Винниченка, Є. Маланюка, У. Самчука, І. Багряного, М. Куліша, М. Хвильового, В. Підмогильного та багатьох інших, чия наукова та творча спадщина на тривалий час була вилучена з культурного обігу.

Опубліковані також твори І. Дзюби, О. Гончара, Є. Сверстюка, В. Сосюри, В. Стуса та ін, що раніше були заборонені і не друкувалися.

Активно розвивається літературний процес, у якому беруть участь письменники старшого покоління і молода генерація. У ринкових умовах частина письменників пише російською мовою, зокрема, в популярних нині жанрах фантастики та детективу.

В останні десятиліття в українську культуру проникає постмодернізм. Цим терміном найчастіше позначають сукупність найновіших художніх течій, що панують у західному мистецтві з другої половини 1970-х рр. У цей час була усвідомлена обмеженість раціоналізму й того, що результати культурного прогресу поставили під загрозу існування людства. Представники цього напрямку намагаються встановити межі втручання людини в природу, суспільство й культуру. Характерними його рисами є: звернення до художніх традицій попередніх епох; одночасна орієнтація на маси та еліту; звернення до гротескних типів художньої виразності, іронії, ілюзії; різноманітність стилів (відео, інсталяція, хепенінг); ототожнення мистецтва з позахудожніми сферами діяльності. Представники постмодернізму виступають послідовниками авангардизму, намагаються стерти межі між науковою і побутовою свідомістю, високим мистецтвом і масовою культурою.

Письменники позбуваються традицій соціалістичного реалізму - панівного творчого методу радянської літератури. З'являються

неоавангардистські групи, які використовують традиції європейського постмодерну (група «Бу-Ба-Бу», «Пропала грамота», «Нова дегенерація»). Плідно працюють письменники молодшої генерації Ю. Андрухович, В. Герасим'юк, П. Гірник, О. Забужко, І. Малкович, В. Неборак та ін. Найяскравіше представлена постмодерністська свідомість у творчості Ю. Андруховича («Московіада»). Письменники-пост-модерністи вдаються до таких прийомів, як фрагментарність, візуалізація тексту, самоцитація, гротеск.

Однією з проблем сучасної української культури є скорочення українського книгодрукування. В Україні чимало книжкових мереж, які цілеспрямовано просувають книгу, виготовлену в Росії, відповідно видруковану російською мовою. Тому важливо, що в центрі столиці відкрито українську книгарню «Є», де пропонуються видання переважно українською мовою, влаштовуються презентації, круглі столи, літературні читання.

Після здобуття незалежності Спілка художників України стала ініціатором консолідації творчої інтелігенції, сприяла створенню законодавчої бази з питань збереження і розвитку національної культури і мистецтва, соціального захисту діячів культури і мистецтва. У 1996 р. було засновано Академію мистецтв України – провідний державний науково-творчий центр. На 2-му з'їзді художників (1996) серед найважливіших проблем, що хвилюють митців, називалися: відсутність довгострокової програми розвитку національної культури і мистецтва; відсутність програми з естетичного виховання молоді; виїзд за кордон значної кількості творчих сил; вивіз за межі України творів мистецтва; неналежний соціальний захист митців; відсутність закупівель творів мистецтва музеями України.

Незважаючи на проблеми, що існують, Спілка художників сприяє проведенню різноманітних конкурсів, роботі міжнародних творчих груп. Відбулися презентації українського мистецтва в Бонні, Тулузі, Кіото, Пекіні. Українські художники беруть участь у мистецьких бієнале (виставка, фестиваль, що проводяться раз на два роки) у Венеції, Сан-Паулу, Йоганнесбурзі. Великим успіхом на 53-му Венеціанському бієнале у 2009 р. користувалася інсталяція українського художника І. Чичкана. Творчість українських художників стає відомою у світі, їхні роботи демонструються у престижних музеях і галереях багатьох країн.

В останні десятиріччя відбуваються істотні зміни у розвитку української художньої культури, що пов'язано з руйнуванням радянської тоталітарної системи і розбудовою незалежної держави, утвердженням національно-демократичних ідей. «Образотворче мистецтво, яке в останні роки все більше і більше трансформується у візуальне, вбираючи в себе нові естетичні, смислові художньо-пластичні цінності постмодерністської і постпостмодерністської епохи, не тільки відобразило, а й значною мірою передбачило ці зміни», Сучасне мистецтво пропонує глядачеві широкий діапазон тем, образів, стилістичних напрямків, звертається до історії народу, фольклору, до багатств природи.

Для сучасного українського мистецтва властивий зв'язок з традиційною культурою. Плідно працюють знані митці та представники молодшої генерації: А. Чебикін, В. Чепелик, О. Чепелик, В. Токарєв, В. Полтавець, В. Зноба, І. Марчук, В. Перевальський, Є Прокопов, В. Басанець, П. Кулик, О. Пінчук, І. Чичкан, О. Бородай, О. Гнилицький, Ю. Соломко та ін.

В Україні та за її межами відома творчість І. Марчука (нар. 1936). Його творчість близька до європейського сюрреалізму, кубофутуризму і гіперреалізму, демонструється у музеях і виставкових залах Європи, Америки та Австралії («Грація», «Двоє», «Єва»). Його мистецтво пройшло випробування часом – радянська влада забороняла його твори і своє визнання він отримав тільки за часів незалежності України. Свою творчість І. Марчук поділяє на тематичні цикли: «Голос моєї душі», «Цвітіння», «Пейзаж», «Портрет», «Спадщина», «Кольорові прелюдії», «Абстрактні композиції».

Скульптор П. Кулик (нар. 1933) – монументаліст, автор ряду пам'ятників, установлених в Україні, США, Канаді (пам'ятник гетьману Іану Підкові у Львові та Черкасах, князю Володимиру та княгині Ользі в Чикаго, Іванови Франкові у Торонто). Після здобуття незалежності у Києві встановлено пам'ятник видатному вченому та політичному діячеві Михайлу Грушевському (ск. В. Чепелик).

А. Куш та В. Зноба взяли участь у скульптурному оздобленні головної площі країни – Майдану Незалежності у Києві.

Скульптор О. Пінчук (нар. 1960) відомий станковими композиціями («Феодосій Печер-ський», «Свідомість та підсвідомість», «Нічний звір»), працює з бронзою та керамікою, створює метафоричні образи зі складним змістом. Класикою

книжкової графіки стали ілюстрації С. Якутовича, В. Перевальського, О. Петрової.

Значно розширили свої можливості живопис, скульптура і графіка. У доробку сучасних українських митців представлені такі види мистецтва, як інсталяція, об'єкт, художня акція; значного розвитку набуває фотомистецтво. Митці у нових політичних реаліях по-новому підходять до національних традицій, засвоюють досвід світової культури, використовують сучасні технології, продовжують пошуки нових засобів художнього вираження.

У 90-х роках формується школа українського постмодернізму в живописі (А. Савадов, О. Гнилицький, Г. Сенченко, О. Ройтбурд, В. Рябченко, С. Ликов та ін., групи «Паризька комуна», «Одеська школа», «Вольова грань національного постмодернізму»). Художники поєднують неоромантизм, експресіонізм, неоархаїку, елементи соц-арту, реалізму. Основний пошук художників у 90-ті роки здійснювався в сфері позараціонального, підсвідомого та суб'єктивного (проект «Тихий карнавал підсвідомості», представлений на Третньому міжнародному артфестивалі, художники Л. Нестеренко, В. Овсейко, Р. Гарасюта, В. Харченко).

Художники нині мають безліч можливостей для реалізації своїх творчих задумів, до їхніх послуг нові галереї, виставки, вернісажі. Справжньою подією у культурному житті нашої держави стало відкриття великих приватних виставкових центрів.

Розвивається театральне мистецтво. В Україні збереглася мережа державних театрів, які залишаються провідними і не зможуть у ринкових умовах виживати без підтримки бюджетного асигнування. У 90-х рр. були спроби створення комерційних репертуарних театрів, але вони виявилися невдалими. Натомість маємо зразки успішних антрепризних комерційних проектів, серед них - театральна компанія «Бенюк і Хостікоєв» (спектаклі «Синьйор з вищого світу», «Біла ворона», та ін.). Крім звичних для нашого театру жанрів з'являються нові – мюзикл («Ех, мушкетери, мушкетери!», театр ім. І.Франка у Києві), рок-опера («Біла ворона»), спектакль-перформанс з використанням технологій театру абсурду («Не боюся сірого вовка», реж. А. Жолдак, актори Б. Ступка, А. Роговцева, Б. Бенюк, В. Спесівцева).

Сучасна українська популярна музика продовжує розвивати традиції народного мелосу та зарубіжної естради. Продовжують розвиватися рок-музика, поп-музика, джаз, бардівська пісня та ін.

Далеко за межами України відомі популярні виконавці С. Ротару, В. Зінкевич, І. Попович, О. Білозір, А. Кудлай, О. Скрипка, С. Вакарчук, О. Пономарьов, І. Білик, групи «ВВ», «Океан Ельзи» та ін.

Після здобуття незалежності Україною було розроблено і прийнято законодавчі акти, що регулюють діяльність у сфері телебачення, створено та організовано діяльність Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Одним із основних завдань Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення є підтримка вітчизняних аудіовізуальних засобів масової інформації у їх становленні та розвитку. Радою була здійснена значна робота щодо організації вивчення громадської думки телеглядачів стосовно діяльності телерадіоорганізацій та напрямів подальшого розвитку телерадіоінформаційного простору України. Телепродукцією, якій віддається найбільша перевага є новини, телесеріали, художні фільми, розважальні та музичні програми. Переважна більшість глядачів відзначає необхідність дотримання національними телевиробниками інтересів держави, висвітлення діяльності державних органів, зростає інтерес до програм економічного та фінансового характеру.

У 90-х роках у телеінформаційному просторі складалася досить складна ситуація у сфері мовної політики. Це було пов'язано з історичними та етнокультурними особливостями різних регіонів України. Якщо східний, південний регіони та великі міста орієнтувалися переважно на російську мову, то жителі західного регіону частіше висловлювалися за переважання української мови.

Нині українські телеканали здійснюють мовлення переважно українською мовою, проте часто пропонують глядачеві низькопробну телепродукцію, розраховану на невибагливий смак.

Якщо на початку 90-х років минулого століття вітчизняні телеканали не могли гідно конкурувати з продукцією зарубіжних телеканалів (у т.ч. російських), то зараз українські телеканали здатні бути на рівні, а іноді переважати іноземні («Інтер», «Україна», «Студія 1+1»).

В умовах швидкого розширення і насичення українського телепростору, зростає вплив телебачення на свідомість населення, на темпи реформування економіки, структурування політичної системи

країни, розповсюдження культурних цінностей серед широкого загалу українських громадян.

За роки незалежності в Україні було відновлено чимало історико-культурних пам'яток, створено нові музеї, заповідники. Так, були відбудовані пам'ятки архітектури – культові споруди, знищені за радянських часів: церква Богородиці Пирогощі (1996), Михайлівський Золотоверхий монастир (1998), Успенський собор Києво-Печерської лаври (2000). У 1994 р. було створено Вишгородський історико-культурний заповідник.

У Батурині на Чернігівщині реставровано цілий комплекс споруд XVII-XVIII ст.: палац К. Розумовського, цитадель Батуринської фортеці, скарбницю, Воскресенську церкву. У 2009 р. тут створено Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

Значною подією у культурному житті України стало відкриття нового музейного комплексу у Києві – Мистецького арсеналу. Першою у залах новоствореного музею стала виставка «бергошсііз...» («З глибин...»). З'являються перші музеї, галереї, арт-центри, відкриті коштами приватних осіб.

Україна є місцем проведення сучасних конкурсів і фестивалів у галузі сучасної та класичної музики, виконавської майстерності, театру, образотворчого мистецтва, індустрії моди тощо. Уже традиційними стали конкурси молодих естрадних виконавців «Червона рута» (з 1989 р. у різних містах України), «Крок до зірок», «Таврійські ігри», конкурс артистів балету імені Сержа Лифаря, музичний конкурс «Київ Музик Фест» (з 1989 р.). Київський український драматичний театр ім. І. Франка проводить Міжнародний фестиваль жіночих монодрам «Марія» та конкурс акторської майстерності ім. М. Яковченка (з 2008 р.). Перемога української співачки Руслани Лижичко на пісенному конкурсі «Євробачення – 2004» сприяла популяризації українського музичного мистецтва на Батьківщині та за її межами. У 2005 р. конкурс Євробачення відбувся у Києві.

Крім фестивалів, які стали традиційними і проводяться щороку, в Україні відбуваються заходи, приурочені вшануванню пам'яті видатних українських митців. Так, восени 2009 р. у столиці відбувся фестиваль, присвячений століттю від дня народження поета Б. Антонича та Міжнародний театральний фестиваль, присвячений творчості і пам'яті художника і сценографа Д. Боровського

(1934–2006, сценографія спектаклів «Наполеон і корсіканка», «Дерева помирають стоячи», «Насмішкувате моє щастя» у Російському драматичному театрі ім. Лесі Українки у Києві).

Важливо, що різноманітні конкурси проводяться не лише у столиці. Так, у Бердянську щороку проводиться міжнародний кінофестиваль, в Одесі - фестиваль кращих вистав російською мовою «Зустрічі в Одесі», у Харкові – Міжнародний музичний фестиваль «Харківські асамблеї», конкурс молодих композиторів «PenIaTOPЧ» у Миколаєві. що сприяє розвитку креативних здібностей творчої молоді.

В Україні проводяться міжнародні мистецькі пленери – «Дивосвіт» на Запоріжжі та «Хортиця – крізь віки», у Дніпропетровську, що сприяють обміну досвідом українських та зарубіжних художників. За участю меценатів у Скадовську проводиться традиційний Всеукраїнський благодійний дитячий фестиваль «Чорноморські ігри», що допомагає виявити і підтримати юні таланти.

Та найбільше різноманітних конкурсів і фестивалів щороку відбувається у Львові, серед них: Міжнародний театральний фестиваль «Золотий Лев», Міжнародний форум книговидавців, молодіжний театральний фестиваль «Драбина», Міжнародний конкурс оперних співаків ім. С. Крушельницької, ковальський фестиваль «Залізний лев», фестиваль «Країна мрій», свято кави, шоколаду та ін. Всього щороку у Львові проводиться понад 100 різних фестивалів, тому цьому місту у 2009 р. присвоєно звання «культурна столиця».

Із великими труднощами нині стикається бібліотечна мережа через недостатнє фінансування. У 2005–2009 рр. навіть національним та державним бібліотекам не виділялися кошти на закупівлю літератури. У таких умовах важко зберігати фонди, особливо рідкісні та старовинні книги, яких в українських бібліотеках знаходиться понад 750 тис. Матеріально-технічна база бібліотек залишається на рівні 80-х років. Особливо тяжке становище сільських бібліотек.

Поступово зростає роль культури в суспільному житті. Про це засвідчує поява імен митців у списку «Топ – 100 найвпливовіших людей України – 2009». У цьому списку зустрічаємо ім'я співака Олега Скрипки (46 місце), актора Богдана Ступки (64 місце), кінорежисера Кіри Муратової (69 місце), співака Святослава Вакарчука (77 місце), художника Іллі Чичкана (80 місце), діяча

індустрії моди Ірини Данилевської (94 місце), гурт «Бумбокс» (96 місце).

Тільки тепер, після здобуття незалежності, в українців з'являються справжні можливості для реалізації свого духовного потенціалу. Державна політика в галузі культури повинна сприяти цьому, адже стати рівноправним членом загальносвітового співтовариства можна лише тоді, коли цілеспрямовано буде розвиватися не лише економіка, а й культурний процес.

Питання для самоконтролю:

1. Чим була викликана спроба перебудови в СРСР? На що розраховували «архітектори» перебудови?
2. Якими були основні причини провалу «прискорення» в економіці України?
3. Якими були перші кроки демократизації українського суспільства?
4. Обґрунтуйте актуальність розробки та прийняття Конституції для молодшої української держави.
5. Охарактеризуйте здобутки і проблеми української науки в 90-ті рр.
6. Чим зумовлені труднощі розвитку культури в 90-ті рр.?
7. Охарактеризуйте особливості культурного розвитку України на поч. ХХІ ст.

Костянтин Черненко

Чорнобильська АЕС

Леонід Кучма

«Живий ланцюг» - символ єдності української нації

Тема 20

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

План

1. Помаранчева революція. Особливості президентства Віктора Ющенка.
2. Зовнішня політика незалежної України.
3. Особливості політичного розвитку України 2010– 2013 рр.
4. Революція гідності.
5. Збройна агресія РФ проти України.
6. Політичне та соціально-економічне становище України у 2014 рр. та наступні роки.
7. Особливості культурного розвитку сучасної України.

1. Помаранчева революція. Особливості президентства Віктора Ющенка.

Вибори 2004 р. Боротьба за президентське крісло розпочалась 3 липня 2004 р. На наступний день кандидат від опозиції Віктор Ющенко, лідер блоку «Наша Україна» в Києві на Співучому полі оприлюднив свою передвиборчу програму «Десять кроків на зустріч людям», в якій мова йшла про створення нових робочих місць, забезпечення пріоритетного фінансування соціальних програм і т. п. В свою чергу, кандидат від влади, чинний Прем'єр-міністр України В. Янукович, був висунутий від Партії регіонів. Аби отримати політичні бонуси Янукович ініціював з 1 вересня 2004 р. підняття вдвічі мінімальних пенсій, але кошти на підвищення не були закладені в бюджет на 2005 р. Водночас кандидат від влади активно використовував адміністративний ресурс, а правоохоронні органи всіляко перешкоджали діяльності опозиції. 31 жовтня відбулись вибори. За підрахунками ЦВК (велися два тижні), В. Ющенко отримав підтримку 39,82 % голосів виборців, а В. Янукович – 39,32 %. Це означало, що ЦВК призначить другий тур виборів Президента України. На 21 листопада 2004 р. був призначений другий тур виборів Президента України. В. Ющенко провів успішні переговори з О. Морозом, А. Кінахом і групою «Центр», у результаті чого ці політичні сили заявили про свою підтримку у другому турі В. Ющенка.

Захід і Центр України 21 листопада проголосував за В. Ющенка, а Південь і Схід – в основному за Януковича. Проте кандидат від

опозиції виграв би вибори якби не масові фальсифікації зі сторони чинної влади, яка абсолютно підтримувала Януковича. Відрив між кандидатами на користь провладного, за словами ЦВК, складав 812 тисяч голосів, а явка на вибори в Донбасі зросла на 843 тисячі. У другому турі були спостерігались масштабніші фальсифікації, ніж 31 жовтня 2004 р., – це відкріпні талони, які давали можливість одним і тим самим людям пересуватись на автобусах і здійснювати багаторазове голосування (так звані каруселі); переносні урни для голосування за межами виборчих дільниць. Наприклад, у Миколаївській області таким способом проголосувало 35 % виборців; збільшення показників явки виборців; недостовірні списки виборців тощо.

Майдан. Коли закінчувалось голосування, у Києві на Майдані Незалежності зібралось до 30 тисяч громадян. Вже 22 листопада їхня кількість зросла до 100 тисяч. Лідери опозиції – В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз виступили перед мітингуючи і закликали відстояти втрачену перемогу. Незабаром чимало вузів, шкіл особливо в західних областях, оголосили страйк, а студенти та учні щодня збиралися на майданах на мітинг. У Києві було встановлено 1,5 тис. наметів. З цього часу він оголосив акцію громадянської непокорі, став «польовим командиром». Так в Україні почалася помаранчева революція, оскільки кольором команди Ющенка був саме помаранчевий. Паралельно свій майдан організували прихильники Януковича, який поступався чисельністю. Особливістю протестного руху «біло-синіх» було те, що в умовах України він набирав ознак і регіонального.

Одразу після оголошення ЦВК результатів другого туру виборів, Ющенко звернувся до Верховного Суду України з вимогою визнати недійсними результати голосування по Донецькій та Луганській областях у зв'язку з масовими порушеннями народного волевиявлення. Вже 25 листопада Верховний Суд призупинив процес передачі влади новообраному президенту. Після багатьох днів протистояння Верховний Суд України визнав за необхідне провести третій тур виборів, який був призначений на 26 грудня.

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України в пакеті ухвалила зміни до Конституції України, закон який вдосконалював систему проведення виборів. Припиняла свою діяльність діюча ЦВК і затверджувався склад нової ЦВК України. При голосуванні за відкріпними галонами на них ставився спеціальний штамп. Також

Україна ставала парламентсько-президентською республікою. Передбачалося формування у майбутній Верховній Раді (з 2006 р.) парламентської більшості. Прем'єр-міністр призначається Верховною Радою за поданням Президента України, а кандидатуру прем'єра вносить Президент за пропозицією депутатської більшості у Верховній Раді. Міністр оборони, міністр закордонних справ призначається Верховною Радою за поданням Президента. Інші члени уряду призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра України. За Президентом зберігалось право дострокового розпуску Верховної Ради, якщо протягом одного місяця не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій, або за 60 днів не сформований склад уряду.

26 грудня 2004 р. вибори Президента України було проведено за дотриманням загальноєвропейських у світі демократичних виборчих стандартів. За В. Ющенка подано 51,99 голосів виборців, за В. Януковича – 44,19 %.

Прем'єр-міністром України було призначено Ю. Тимошенко. Проте в «помаранчевій» команді назрівав розкол, основна боротьба розгорнулась між Кабінетом Міністрів, який очолювала Юлія Тимошенко та РНБО, Секретарем якого був Петро Порошенко. 8 вересня 2005 р. Ющенко відправив у відставку уряд Тимошенко. Уряд очолив Юрій Єхануров.

Це привело до розпаду коаліції «Сила народу». Колишні лідери помаранчевої команди йшли на вибори окремими партіями та блоками. Особливістю цих виборів було те, що вони відбувались за пропорційною системою та в умовах парламентсько-президентської республіки. 26 березня 2006 р. на виборах перемогу здобула Партія регіонів – 32,2%; Блок Юлії Тимошенко – 22,27%; блок «Наша Україна» – 13,94%; СПУ – 5,67%; Компартія – 3,66%. В умовах парламентсько-президентської республіки розпочались консультації щодо створення парламентської коаліції. Колишні союзники БЮТ, Наша Україна та СПУ так і не змогли домовитись. Цим скористалась Партія регіонів, яка перетягнула на свою сторону Соцпартію та разом з комуністами утворили антикризову коаліцію. Прем'єр-міністром став В. Янукович, а О. Мороз – спікером Верховної Ради.

Проте це не змогло вирішити політичну кризу, конфлікт між парламентською коаліцією, яка завдяки «тушкуванням» збільшувалась та Президентом загострювався. Це дозволило Ющенку скористатись своїм конституційним правом та в квітні 2007 р.

розпустити Верховну Раду України та призначити позачергові парламентські вибори. Після тривалих консультацій вибори були призначені на 30 вересня 2007 р. Прем'єр-міністром було призначено Юлію Тимошенко.

Вибори 2010 р. Перший тур виборів відбувся 17 січня 2010 р., В. Янукович отримав – 35,32% голосів; Ю. Тимошенко – 25,05%, В. Ющенко – лише 5,45%. Другий тур відбувся 7 лютого 2010 р., перемогу на них отримав В. Янукович – 48,95%. Проте вибори відбулись з численними фальсифікаціями, практикувався підкуп виборців.

2. Зовнішня політика незалежної України.

Свою діяльність на посту Президента України В. Ющенко розпочав з візитів до Москви, Страсбурга, Давоса та Варшави. У Москві з В. Путіним він провів переговори з питань торгово-економічних відносин, формування єдиного економічного простору, Азово- Керченської проблематики та про перебування Чорноморського флоту Росії у Севастополі. У Страсбурзі В. Ющенко виступив перед депутатами Європарламенту. У своїй промові він намагався роз'яснити європейцям внутрішню ситуацію в Україні і висловив надію на розширення співпраці з країнами Євросоюзу. Усі його візити засвідчили, що в Європі був великий інтерес до України і бажання з нею співпрацювати. Вже в 2005 р. українській економіці було надано статус – ринкової. А в 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі. Водночас Україна активізувалась як регіональний лідер, зокрема в рамках ГУАМу (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова). Київ засудив агресію Росії проти Грузії в серпні 2008 р., а також Україна попередила Росію про небажаність участі кораблів Чорноморського флоту Росії, що базуються в Криму у війні проти Грузії.

Від самого початку РФ підтримувала В. Януковича. Зовнішньополітичний курс України декларований Ющенком був спрямованим на євроатлантичну інтеграцію, що дуже непокоїло Кремль. Саме тому Москва вирішили тиснути на Київ, розпалюючи антиукраїнські настрої в Криму та Донбасі. Ще одним важелем тиску на Україну стали газові війни. Росія відмовлялась постачати Україні газ, вимагаючи збільшення ціни. Ситуація в українсько-російських відносинах стабілізувалась лише після того як Янукович очолив уряд. Проте в 2008 р. Росія розпочала нову газову війну проти України, а з 1 січня 2009 р. «Газпром» повністю припинив постачання газу до

України. Москва вдало підтримувала конфлікт Ющенко-Тимошенко, і 18 січня 2009 р. між главами урядів обох країн Тимошенко і Путін була підписана нова газова угода, яка не була вигідна Україні. Ціна на газ збільшувалась до 450 доларів за тисячу кубометрів. Ця угода була невигідна українські економіці та фактично започаткувала енергетичну колонізацію України Росією.

3. Особливості політичного розвитку України 2010–2013 рр.

25 лютого відбулась інавгурація Віктора Януковича. З його приходом до влади розпочалась концентрація влади в руках Партії регіонів. Вже 11 березня 2010 р. у відставку було відправлено уряд Ю. Тимошенко, натомість уряд було сформовано Партією регіонів, яки очолив Микола Азаров. У вересні 2010 р. Конституційний суд визнав неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (політреформу 2004 року) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду і ухвалення та відновив дію Конституції України 1996 року. Таким чином, Янукович отримав значно більші повноваження, а Україна знову стала президентсько-парламентською республікою.

Водночас було ініційоване кримінальне провадження щодо лідера опозиції Ю. Тимошенко, її звинуватили в перевищенні службових обов'язків. Розпочались переслідування і інших опозиціонерів, зокрема Ю. Луценка, якого було засуджено до 4 років позбавлення волі. Багато опозиційних політиків виїхали за межі країни. Водночас розпочались утиски свободи слова та переслідування журналістів. Україна за рейтингом демократії, який щорічно оприлюднює «Економіст», впала з 53 місця («неповна демократія») до 79 («гібридний режим»), а в рейтингу «Індекс свободи слова», який оприлюднює міжнародна організація «Репортери без кордонів», Україна тільки за 2010 рік опустилась на 42 позиції й посіла 131 місце між Іраком (130) та Ізраїльськими територіями (132).

Напередодні парламентських виборів 2012 р. провладна партія ініціювала зміни до виборчого законодавства, зокрема прохідний бар'єр для політичних партій було збільшено до 5 %, а також заборонено брати участь у виборах політичним блокам, що на думку експертів, зроблено для того, щоб не дати об'єднатися розрізненій опозиції. Незважаючи на численні фальсифікації, підкуп виборців та використання адміністративного ресурсу Партія регіонів отримала – 30% голосів; Батьківщина – 25,54%; УДАР – 13,96%; КПУ – 13,18%;

Свобода – 10,44%. Оскільки вибори відбували за змішаною системою то владі вдалось перетягнути на свою сторону чимало самовисуванців і вже 12 грудня 2012 р. було затверджено уряд на чолі з М. Азаровим, спікером Верховної Ради став один з лідерів Партії регіонів В. Рибак.

Узурпація влади Партією регіонів, небажання влади йти на діалог з опозицією і суспільством та погіршення економічного становища України призвело до глибокої суспільно–політичної кризи. 14 березня 2013 р. у Вінниці опозиційні партії ВО «Батьківщина», УДАР та ВО «Свобода» розпочали масові акції протесту «Вставай, Україно!» проти режиму Януковича. Масові акції відбулися в усіх обласних центрах України. Влада всіляко ускладнювала та перешкождала проведенню мітингів, але навіть у Донецьку на мітинг 31 травня вийшло до 4 тисяч людей.

Прихід до влади Януковича ознаменувався поверненням до проросійської зовнішньої політики. 21 квітня 2010 р. президент РФ Д. Медведєв відвідав Харків, де було підписано угоду про знижку у сто доларів ціни на газ для України, взамін українська сторона погоджувалась продовжити термін дислокації Чорноморського Флоту Росії до 2042 р., так звані Харківські угоди. Ще 2 квітня президент В. Янукович ліквідував комісію з підготовки вступу України до НАТО. Водночас Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до НАТО. 1 липня 2010 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому Україна визначалася позаблоковою європейською державою.

4. Революція гідності

Важливим етапам в історії незалежної України мав стати Вільнюський саміт східного партнерства 28–29 листопада 2013 р. Але незадовго до цього була зроблена неочікувана для всіх заява: Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Це призвело до перших актів протесту. Епіцентром основних подій знову ж таки стала столиця України м. Київ. 21 листопада близько 22:00 на Майдані Незалежності почали збиратися перші учасники мітингу, їх чисельність нараховувала близько 1500 осіб. Вони пікетували Адміністрацію Президента, а потім, повернувшись на Майдан, вирішили лишитися на ніч. Цього дня суд прийняв рішення заборонити встановлення наметів, кіосків, навісів під час проведення акцій на Майдані Незалежності, вулиці Хрещатик

та Європейській площі до 7 січня 2014 року. Також у цей день почалися невеликі протести і в інших областях України. 22 листопада ввечері уже відбувся мітинг, у якому взяло участь близько 3–5 тис. людей. 24 листопада в Києві відбулася велика хода та мітинг на Майдані Незалежності, які зібрали більше ніж 100 тисяч прихильників євроінтеграції. Протести відбулися також у Львові, Луганську та Харкові. Українська діаспора Франції, Німеччини, Швейцарії, Англії та ін. держав теж вдалася до протестів.

У столиці України при підтримці Януковича був створений антимайдан, який охороняли загони «Беркуту». Близько

Протягом 25–27 листопада в Києві відбулися перші страйки київських студентів. Також мітинги проводились в інших містах України, зокрема у Тернополі та Львові. 28 листопада відбувся загальностудентський страйк. 29 листопада на Євромайдані відбувся великий мітинг. Участь у заході взяли лідери трьох опозиційних партій Арсеній Яценюк, Віталій Кличко, Олег Тягнибок, а також екс-глава МВС Юрій Луценко. Вони виступили із закликами відставки М. Азарова та дострокових виборів до парламенту.

30 листопада почався силовий розгін Майдану загонами беркутівців.

Після кривавого розгону майдану по всій Україні пройшли численні мітинги. 1 грудня у Києві на акції протесту вийшло близько півмільйона людей. О 12:30 на Майдані Незалежності відбулося Всеукраїнське народне віче. Опозиційні сили створили Штаб національного спротиву – координаційний центр Євромайдану, що був розташований у Будинку профспілок. Головними вимогами штабу стали відставка Кабміну, а також проведення позачергових виборів Президента й уряду.

Протягом 2–7 грудня у всій Україні тривали великі проєвропейські та антиурядові мітинги. Протестувальники у Києві остаточно захопили Будинок профспілок та КМДА.

8 грудня, який увійшов в історію під назвою «Марш мільйонів», оскільки на Майдані Незалежності зібралося близько мільйона громадян України, яким була не байдужа доля їх держави. Голова політради ВО «Батьківщина» О. Турчинов зі сцени оголосив намір блокувати решту урядових будівель та встановлювати наметові містечка на вулицях урядового кварталу. Опозиція дала Януковичу 48 годин на виконання вимог Майдану, зокрема відставку уряду та

позачергові президентські вибори. Того ж дня в Києві було повалено пам'ятник Леніну.

9 грудня з настанням темряви внутрішні війська та спецпризначенці розпочали атаки на блокпости та барикади Євромайдану в урядовому кварталі. До 4 години ранку 10 грудня спецпризначенці практично знищили всі барикади в урядовому кварталі. Тоді у сутичках постраждали близько 10 мітингувальників. В ніч на 11 грудня силовики здійснили спробу штурму Євромайдану. В «День гідності» (15 грудня) протестувальники висунули вимогу Президенту України Віктору Януковичу звільнити усіх політв'язнів, включаючи экс-прем'єр-міністра Юлію Тимошенко. Крім того, Євромайдан прийняв резолюцію, яка забороняє Президентові підписувати угоду про вступ України в Митний союз під час візиту в Москву.

16 січня 2014 р. у Верховній Раді України з порушеннями було прийнято 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян. Закони приймалися підняттям рук, без використання системи «Рада» та без обговорення, а їхні тексти стали доступні тільки після того, як депутати за них проголосували. Ці законодавчі акти, на думку більшості експертів, обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали на меті криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. Ці закони увійшли в історію під назвою «диктаторських законів».

19 січня 2014 р. у Києві на народному вічі зібралось кілька десятків тисяч мітингувальників, що висловили своє обурення ухваленням «законів про диктатуру». Поступово мирна акція переросла в жорстке протистояння з міліцією та внутрішніми військами. В ніч з 20 на 21 січня продовжувались зіткнення, в результаті яких мітингувальники були дещо відтіснені від барикад, але на ранок їм вдалось повернути втрачене. Силowe протистояння було призупинене 4-ма священиками, які стали між протестувальниками та спецпідрозділами.

Кривавим для України виявився День Соборності 22 січня. «Беркут» пішов у наступ на вулиці Грушевського, почав розбирати барикаду, затримувати людей, а згодом відкрив вогонь проти мітингувальників. Серед загблих були: Сергій Нігоян, 20-річний вірменин з Дніпропетровської області, білоруський активіст Михайло Жизневський, Юрій Вербицький, Роман Сенік та Олександр Бадера.

Враховуючи загострення ситуації, 28 січня Верховна Рада України скасувала «диктаторські закони 16 січня». 18 лютого Євромайданівці розпочали ходу до Верховної Ради, де депутати повинні були прийняти зміни до Конституції України щодо обмежень повноважень Президента. До кінця робочого дня сесійне засідання так і не почалося. Знову розпочалися сутички силовиків з мітингарями. О 18 годині почався штурм внутрішніми військами барикади зі сторони Європейської площі з використанням БТР, у якому перебував екіпаж «Беркута». Запеклі бої тривали усю ніч. Вранці протестувальникам вдалось повністю відновити контроль над Майданом Незалежності. 20 лютого протестувальники у Києві перейшли у наступ. Верховна Рада прийняла постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України». Цей правовий акт визнав, що дії силових структур були незаконними і постановив «Кабінету Міністрів України, Службі безпеки України, Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України та підпорядкованим їм військовим та воєнізованим формуванням негайно припинити та не допускати надалі застосування сили. Ця постанова поклала край триденному кровопролиттю.

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з Віктором Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Того ж дня Верховна Рада («за» – 386 депутатів) проголосувала Постанову про відновлення легітимного Конституційного ладу (в редакції від 2004 р.), це означало, що тепер буде сформовано новий уряд незалежно від Президента.

У ніч з 21 на 22 лютого Янукович, наляканий можливістю потрапити під народний суд, залишив Адміністрацію Президента та втік у Харків. 22 лютого Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів підтримала Постанову про усунення Віктора Януковича з посади Президента України, аргументуючи таке рішення самоусуненням Януковича від виконання своїх обов'язків, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р., на яких переміг Петро Порошенко.

Однак, у внутрішнє життя України втрутилася Росія. Кремль провів заздалегідь сплановану операцію щодо окупації Криму. У ніч на 27 лютого 2014 р. російські військові без розпізнавальних знаків захорпили державні будівлі Криму і підняли над ними російський прапор.

16 березня окупанти провели в Криму так званий «референдум» і почали вважати його своєю територією.

5. Збройна агресія РФ проти України.

Повалення злочинно-авторитарного режиму Януковича в Україні стало справжнім викликом та серйозним ударом для Росії. Адже сам факт альтернативного розвитку пострадянської країни, яка стала на шлях серйозних реформ та подолання корупційних схем, зводив нанівець усі плани Кремля щодо реанімації СРСР в оновленому Митному союзі. Дистанціювання Києва від участі в новому геополітичному проєкті Путіна позбавляло Москву монопольного права позиціонувати себе як лідера слов'янського світу. Подальша інтеграція Києва з Брюсселем означає модернізацію української економіки, позбавлення її енергетичної залежності від Газпрому, а отже, і послаблення політичного тиску. Саме тому після провалу плану «А», який передбачав «злиття» України руками Януковича і «Сім'ї», доведення її до дефолту і втягнення Києва в Митний союз, Кремль перейшов до плану «Б» – відкритої військової агресії з метою придушення української революції.

26 лютого 2014 р. в Сімферополі під стінами парламенту пройшли мітинги «за» і «проти» збереження територіальної цілісності України. Понад 10 тисяч кримських татар і людей інших національностей прийшли виступити проти можливих сепаратистських рішень Верховної Ради Криму. Їм протистояло до 5 тисяч активістів проросійських організацій. Після тривалої штовханини і низки дрібних зіткнень сепаратистів відігнали від кримського парламенту.

Але вже 27 лютого відбулося силове захоплення приміщення Верховної Ради Автономної Республіки Крим. 1 березня 2014 р почалося введення російських військ на територію України і в Крим зокрема.

Військові підрозділи України були оточені і поставлені перед вибором збройного протистояння із значно сильнішими та краще підготовленими силами противника. Агресор, керуючись прямою вказівкою Путіна, перед своїми військовими підрозділами розташовував цивільне населення. Не бажаючи проливати кров цивільних та розуміючи, що Збройні сили України не готові до військового протистояння з силами Росії, які значно переважають, основні зусилля Україна зосередила на відновленні Збройних сил та забезпеченні порядку на материковій Україні.

Паралельно окупаційна влада розпочала підготовку до референдуму про статус Криму, який мав легітимізувати анексію півострова. Вже 16 березня 2014 р. відбувся псевдореферендум, на якому 96,77% учасників голосування висловились за приєднання Криму до РФ. Вже 17 березня 2014 р. – самопроголошена Верховна Рада АР Крим проголосила «незалежність» півострова з метою його подальшого входження до складу Російської Федерації. І як наслідок 18 березня 2014 – Держдума Росії прийняла закон про приєднання Криму, який був підписаний Путіним 21 березня. Почалося захоплення кораблів Чорноморського флоту України, які були блоковані російськими кораблями. Всього у результаті російської окупації український флот втратив 51 корабель, під українським прапором залишилися тільки 10 кораблів та допоміжних суден. Згодом частину кораблів вдалось повернути.

Окупація Криму Росією стала справжнім викликом для України та міжнародної спільноти, адже одна з держав-гарантів територіальної цілісності України (згідно Будапештського меморандуму 1994 р.) не просто вторглась на територію України, але офіційно оголосила його частиною РФ. Нова українська влада зосередилась на захисті територіальної цілісності та розбудові Збройних сил України, які рішенням РНБО були приведені в повну бойову готовність з метою захисту східного кордону України. Вже 13 березня 2014 р. була відновлена Національна гвардія України.

Москва розгорнула справжню інформаційну війну проти України та нової української влади, намагаючись дискредитувати її в очах міжнародної спільноти.

Водночас офіційна Москва почала звинувачувати Київ у порушенні прав російськомовного населення та нав'язувати Україні федералізацію. Перші масштабні проросійські виступи на сході України відбулися 1 березня 2014 р. в Донецьку та Луганську. В цей день мітингувальниками було піднято над будівлями Донецької та Луганської облдержадміністрацій російські прапори. В той же день Донецька облрада ухвалила рішення щодо проведення референдуму щодо подальшої долі Донбасу, а Луганська обласна рада наступного дня ухвалила рішення про визнання нелегітимними центральні органи виконавчої влади України. 9 березня у Луганську, а 13 березня – у Донецьку сталися перші сутички між проукраїнськими та проросійськими силами.

Протягом квітня 2014 р. сепаратистськими угрупованнями за допомогою російських спецслужб були проголошені на території Донецької та Луганської областей так звані «народні республіки» – Донецьку народну республіку (ДНР) 7 квітня та Луганську народну республіку (ЛНР) 27 квітня.

Зважаючи на досить складне становище українська влада задекларувала курс на глибокі європейські реформи та розпочала підготовку до виборів президента. А вже 21 березня 2014 р. Прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

13 квітня 2014 р. в. о. президента України Олександр Турчинов заявив, що для того, щоб зупинити розгул тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України, РНБО розпочинає широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних Сил України. 13 квітня у Донецькій області почалась антитерористична операція (АТО) з метою зупинити терористів та сепаратистів.

Найжорстокіші бої українських військ з російськими терористами в травні – на початку червня відбувались в Слов'янську та Краматорську, терористів очолював полковник ГРУ Генерального штабу ЗС РФ Ігор Гіркін. Яскравим феноменом протистояння агресору стали добровольчі батальйони, першими з яких були «Донбас», «Азов», «Айдар» їхня кількість весь час зростає.

Станом на 21 травня під контролем українських підрозділів силовиків перебували 6 районів Донецької області, в тому числі м. Добропілля, Добропільський, Олександрівський, Великоновосілківський райони під контролем спецбатальйону «Донбас», а у Великоновосілківський, Волноваський, Мар'їнський і Старобешівський райони контролювались підрозділами Національної гвардії. 13 червня українські війська звільнили Маріуполь. 14 червня сепаратисти збили Іл-76 Збройних сил України, що доправляв військових у Луганський аеропорт, в наслідок загинуло 49 осіб, включаючи екіпаж літака. Того ж дня були здійснені численні напади терористів на блокпости сил АТО, під час яких було вбито 6 військслужбовців.

25 травня 2014 р. на президентських виборах в Україні здобув перемогу Петро Порошенко з результатом 54,7% голосів, інавгурація якого відбулась 6 червня. Новий верховний головнокомандувач

України виступив з мирними планом врегулювання ситуації на Донбасі. Його зміст полягав у:

- Гарантії безпеки для всіх учасників переговорів.
- Звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів.
- Звільнення заручників.
- Створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російському кордоні. Вивід незаконних збройних формувань.
- Гарантований коридор для виходу російських і українських найманців.
- Роззброєння.
- Створення в структурі МВС підрозділи для здійснення спільного патрулювання.
- Звільнення незаконно утримуваних адміністративних будівель у Донецькій і Луганській областях.
- Відновлення діяльності місцевих органів влади.
- Поновлення центрального теле-і радіомовлення у Донецькій і Луганській областях.
- Децентралізація влади (шляхом обрання виконкомів, захист російської мови, проект змін до Конституції).
- Узгодження губернаторів до виборів з представниками Донбасу (за умови погодження єдиної кандидатури, при розбіжності – рішення приймає президент).
- Дострокові місцеві і парламентські вибори.
- Програма створення робочих місць у регіоні.
- Відновлення об'єктів промисловості та соціальної інфраструктури.

20 червня Петро Порошенко віддав наказ про припинення бойових дій на окупованих терористами територіях, перемир'я було оголошене з 22:00 20 червня по 10:00 27 червня 2014 року. В свою чергу сепаратисти продовжували атакувати позиції українських військових, здійснивши впродовж зазначеного періоду 108 разів, в результаті чого загинули 27 і було поранено 69 українських силовиків.

27 червня Президент Порошенко підписав економічну частину Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Після наради РНБО Президентом було вирішено продовжити одностороннє перемир'я з 27 до 30 червня. Рішення викликало широке обурення в суспільстві, армії та

добровольчих батальйонах, під Адміністрацією Президента відбулися мітинги проти продовження перемир'я на Донбасі.

17 липня російські терористи біля міста Тореза Донецької області збили Боїнг 777 «Малайзійських авіаліній». Жертвами теракту стали 298 осіб – громадян Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Великої Британії та ін. Причетність Москви до цього теракту є беззаперечною.

Найтрагічнішим епізодом АТО стала трагедія під Іловайськом, який мав стратегічне значення, оскільки знаходиться в 25 км на схід від Донецька, звільнення Іловайська дозволило б силам АТО повністю блокувати терористів в Донецьку. Українські військові увійшли в Іловайськ 18 серпня. Вони змогли взяти під свій контроль більшу частину міста, однак після введення регулярних російських військ 23–24 серпня сили АТО 28 серпня опинились в повному оточенні. Розпочались переговори щодо створення гуманітарного коридору для виходу українських військ з міста. Терористи заявили, що готові випустити бійців з оточення. 30 серпня о 10:00 українські військові організованими колонами почали рух з міста, однак колони розстріляли, завдавши великих втрат українським батальйонам. За даними Міноборони, під Іловайськом загинуло 108 українських бійців, сотні бійців були поранені та захоплені у полон. Трагедія під Іловайськом та збільшення кількості регулярних частин збройних сил РФ на Донбасу спонукали українську сторону до переговорного процесу. 5 вересня 2014 р. в рамках контактної групи Україна – Росія – ОБСЄ із залученням представників сепаратистів в Мінську було підписано угоду про тимчасове перемир'я:

2 листопада 2014 р. представники терористичних організацій провели на окремих територіях Донецької та Луганської областей незаконні вибори голів та народних рад «ДНР» та «ЛНР». Крім цього, Росія так і не сприяла відновленню контролю української влади над східним кордоном, також російські терористи всіляко перешкоджали діяльності моніторингової місії ОБСЄ. Більше того, кількість російської техніки та зброї весь час поповнювалась так званими «гумконвоями», які Москва направляла в Україну без узгодження з Києвом.

Символом незламності та мужності українських захисників став донецький аеропорт, бої за який тривають з 26 травня 2014 р., незважаючи на переважаючі сили агресора та «перемир'я», українські військові, яких назвали кіборгами, мужньо протистояли російським

терористам. Проте наймасштабніші бої відбувались в аеропорту саме після оголошення перемир'я. Українські герої – кіборги – 242 дні обороняли аеропорт, доки 22 січня 2014 р. старий і новий термінал, а також башта укріплення донецького аеропорту були повністю зруйновані. Проте кіборги продовжують контролювати територію довкола аеропорту, знищуючи російських окупантів.

5. Політичне та соціально-економічне становище України у 2014 рр. та наступні роки.

Упродовж 2014–2015 рр. господарство України перебувало в дуже несприятливому становищі. Найбільшої шкоди Україні завдала збройна агресія РФ. Захоплення території на сході України та Криму призвело до знищення чи вивезення до РФ багатьох підприємств, припинення важливих виробничих зв'язків, до втрати зовнішніх ринків та ослаблення експортного потенціалу України, насамперед чорної металургії та хімічної промисловості. З України виїхала значна частина іноземних компаній, передусім ті, що перебували в Криму та на сході України. Унаслідок агресії 27 % промислового потенціалу Донбасу незаконно переміщено до РФ, а наша держава втратила понад 16 % ВВП. Проте головною причиною занепаду стало подальше затягування з кардинальним реформуванням внутрішніх засад господарювання.

Ознакою 2014 р. стала прискорена інфляція. Її зумовили майже двократне знецінення гривні та стрімке подорожчання житлово-комунальних послуг – на 34 %. З III-го кварталу 2016 р. розпочалося зростання. За підсумками року воно становило майже 1,5 %. У 2017 р. – 2,3 %, у 2018 р. – 3%.

З 1 січня 2016 р. почала діяти Угода про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі, що передбачена Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Як наслідок, до серпня 2018 р. 43 % українських товарів експортують до ЄС. Паралельно скорочувалися торгово-економічні відносини з РФ.

Наприкінці квітня 2016 р. уряд ухвалив рішення про запровадження єдиної ціни на газ як для громадян, так і для підприємств. Це привело до оздоровлення економіки України. Водночас ціна на тепло для населення зросла майже вдвічі. Це збільшило число отримувачів субсидій. Якщо у 2015 р. таких було 0,5 млн осіб, то восени 2016 р. – 6 млн осіб, а до кінця року уряд очікував 9 млн з 15 млн домогосподарств. 31 жовтня 2016 р. було запроваджено електронне декларування. Майже 120 тис. посадовців

задекларували свої прибутки. Громадськість була шокована їхніми статками: готівка, житлові площі, гектари землі, колекції годинників, ікон тощо.

Починаючи з 2017 р. уряд періодично підвищував мінімальну заробітну плату. Відповідно зростали єдині соціальні внески до бюджету, а це дало кошти для підвищення пенсій пенсіонерам, виплати яких у 2014 р. було заморожено.

Значною мірою українська економіка продовжує функціонувати завдяки зовнішнім кредитам. Сума державного боргу сягнула 60 млрд дол.

Щоб покращити ситуацію, наприкінці 2016 р. було заборонено неправомірні перевірки контролюючих органів. За умовами для ведення бізнесу, Україна із 137-го місця у 2013 р. піднялася у 2017 р. на 76-е та на 71-е місце наприкінці 2018 р. серед 190 країн рейтингу, опинившись між Киргизстаном та Грецією.

Однак, , основою господарського життя України залишаються т. зв. базові галузі: металургія та хімічна промисловість, які поступово занепадають, й АПК. Відсутність ефективної економічної політики стримує розвиток інноваційних галузей, розгортання дрібного та середнього підприємництва, призводить до потужної «тіньової» економіки. Молодь продовжує виїжджати за кордон.

До глибоких суспільних перетворень долучилася й обрана наприкінці жовтня 2014 р. Верховна Рада України. Вона оновилася більше ніж на 50 %. До парламенту було вибрано багато громадських активістів, журналістів, воїнів АТО Проте він не зумів звільнитися від присутності Партії регіонів. Хоча ця партія участі у виборах не брала, проте багато її фігурантів пройшли в парламент за списком новоствореної партії «Опозиційний блок». Уперше в історії України до парламенту не потрапила КПУ, а стала об'єктом розслідування через підозру в сприянні сепаратизму. Не пройшли до парламенту й визначальні праві сили. Менте 2 % набрав «Правий сектор», про який виборці почули лише в січні 2014 р. Очевидно, він відібрав голоси в партії «Свобода», яка до прохідних 5% не добрала 0,3%.

«Народний фронт» А. Яценюка та «Блок Петра Порошенка» утворили парламентську коаліцію. Традиційні питання геополітичного вибору, статусу російської мови відійшли в минуле, натомість постали питання національної безпеки й оборони, допомоги армії.

3 липня 2015 р. розпочалася реформа системи внутрішніх справ. На зміну міліції на вулицях міст протягом 2015–2016 рр. з'явилася патрульна поліція. Було створене Національне антикорупційне бюро України (НАБУ).

Суттєво змінилася й гуманітарна політика України. Суспільна свідомість звільнилася від малоросійства та радянщини. Цьому посприяли закони про засудження комуністичної та націонал-соціалістської ідеологій, ухвалені у квітні 2015 р. Вони заборонили радянську символіку, засудили комуністичний режим, відкрили архіви радянських спецслужб. В Україні було демонтовано майже 1,5 тис. пам'ятників Леніну, змінено 51 тис. назв, які символізували комуністичне колоніальне минуле України. Водночас ухвалено закон, який визнає державо-творчі зусилля доби УНР, боротьбу ОУН та УПА як боротьбу за українську не-залежність.

У зовнішній політиці, вирвавшись зі сфери геополітичного впливу Росії, Україна назавжди покінчила з традиціями конфронтації із Заходом, твердо проголосивши курс на євроінтеграцію та євроатлантичне співробітництво.

У березні 2018 р. Україну визнано аспірантом (претендентом) на вступ до НАТО, тобто знято статус, нав'язаний їй за президентства В. Януковича, про позаблоковий статус України.

У травні 2018 р. Президент України П. Порошенко підписав указ про припинення участі в СНД і перегляд усіх договорів, укладених у межах СНД, а у вересні 2018 р. затвердив рішення про не продовження «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією».

22 листопада 2018 р. Верховна Рада України проголосувала (311 голосів) за фіксацію курсу України на інтеграцію з Євросоюзом та НАТО в Конституції України.

У лютому 2019 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повно-правного членства в Європейському Союзі та в організації Північноатлантичного договору)».

21 квітня 2019 р. в Україні відбулися чергові вибори Президента України, на яких переміг Володимир Зеленський

6. Особливості культурного розвитку сучасної України.

Релігійне життя. Відроджена Українська держава відразу ж налагодила партнерські відносини з церквою. Їхню правову основу визначають Закон України «Про свободу совісті й релігійні

організації» від 22 квітня 1991 р. та Конституція України. Ці документи дають змогу втілити в життя демократичний принцип свободи совісті та забезпечити вірянам широкі можливості для задоволення своїх релігійних потреб. Релігійні організації здобули можливість проводити законну просвітницьку, доброчинну, виробничу й іншу суспільно корисну діяльність. Як світська держава, Україна вибудовує відносини з церквою на засадах відокремленості церкви від держави та школи від церкви. Конституція України наголошує, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова».

Держава стала на шлях повернення церкві відібраних за радянського лихоліття храмів, майна та предметів церковного вжитку. Нині на території України діє майже 30 тис. релігійних громад. Найбільша частина громад належить до православних церков. Близько 7 тис. громад утворюють православну церкву України. Значне число православних громад зберігають підлеглість Московському патріархату. Багатовікові традиції в Україні мають Українська греко-католицька церква (УГКЦ) і Римо-католицька церква (РКЦ). Після пастирського візиту до України Папи Римського Іоанна-Павла II у 2001 р. та перенесення митрополичої кафедри УГКЦ зі Львова до Києва у 2000 р. греко-католицькі громади почали утворюватися й у наддніпрянських областях України. Багато років її очолював патріарх *Любомир Гузар* (1933–2017) – сподвижник Йосипа Сліпого та Мирослава Любачівського, один з моральних авторитетів українців у 1990–2011 рр. У 2011 р. він вийшов у відставку, передавши свої повноваження *Святославу Шевчуку*. До кінця життя наснажував українське громадянство щирими й праведними настановами.

Помітне місце в релігійному житті посідають протестантські громади баптистів, адвентистів сьомого дня, ієговістів та ін., громади іудеїв, мусульман. З'являються також громади нетрадиційних для України культів кришнаїтів, буддистів, мормонів та ін.

На початку третього тисячоліття серед українських патріотичних православних кіл з'явилася ідея створення єдиної Української автокефальної православної церкви. На початку збройної агресії РФ проти України певна частина підлеглих Московському патріархату священників і вищого кліру підтримала російських окупантів, зневажаючи пам'ять загиблих захисників України та навіть

жертв Голодомору 1932–1933 рр. Обурення їхніми заявами й діями надало нових сил рухові за українську автокефалію.

Побачивши щире прагнення православних українців до створення помісної церкви та готовність Української держави її підтримувати, Вселенський патріарх Варфоломій I пішов назустріч українцям. 11 жовтня 2018 р. Константинопольський синод анулював синодальний лист 1686 р., за яким Київська митрополія потрапила під владу Москви. Київська митрополія була повернута до складу канонічної території Константинопольської матері-церкви. Синод скасував неканонічну анафему, накладену Московським патріархом на очільників УПЦ КП Філарета та УАПЦ Макарія. Невдовзі Варфоломій I відрядив до України двох екзархів для підготовки та проведення об'єднавчого Собору.

15 грудня 2018 р. в Софії Київській відбувся об'єднавчий Собор *представників українських православних церков*. Він створив автокефальну помісну українську церкву під назвою Православна церква України (ПЦУ), затвердив її демократичний статут та обрав предстоятеля - митрополита Київського та всієї України Епіфанія.

6 січня 2019 р. в Стамбулі митрополит отримав Томос на автокефалію від Вселенського патріарха Варфоломія I.

20 грудня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила закон, який дав змогу УПЦ МП перейменуватися із зазначенням своєї належності до Російської право-славної церкви.

Особливості розвитку культури Українська література та мистецтво переживають суперечливий період розвитку. На межі століть на одну особу в Україні друкували 0,99 книжки на рік (належним показником вважалося 12–14 книжок на рік). При цьому українські видання витіснялися російськомовними.

З іншого боку, українська література позбулася ідеологічної цензури, розширювала свій діапазон урізноманітнювала стильові форми. Разом з Національною спілкою дедалі більшу роль відіграють нові письменницькі об'єднання: «Пропала грамота», «Лу-Го-Сад», «Бу-Ба-Бу», «Нова генерація», «Нова література», Всеукраїнська творча спілка. х репрезентували нові яскраві імена: Ю. Андрухович, С. Жадан, О. Забужко, А. Курков, В. Медвідь, К. Москалець, О. Пахльовська, Є. Пашковський, О. Ульяненко.

Сучасна література відчуває сильний тиск ринку, який змушує її йти за покупцем-читачем. Це привело до розквіту таких жанрів, як фантастика, детектив, любовно-авантюрний роман.

Українська література повернула імена, утрачені за часів радянського ідеологічного тиску. Читачі по-новому ознайомилися з творчістю М. Грушевського, В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Зерова, Олександра Олеся, Є. Маланюка, В. Стуса та багатьох інших митців, чия творчість за радянського часу була розцінена як націоналістична й антинародна. На Батьківщину повернувся письменник і правозахисник, Герой України М. Руденко. У Києві щорічно проводять «Мистецький арсенал», у Запоріжжі створено муніципальний театр «Хортиця». Окремі театральні трупи набули статусу державних. Серед них Львівський театр «Воскресіння» і Молодіжний театр ім. Леся Курбаса. В Україні виникли й нові творчі колективи: симфонічний оркестр Національної філармонії України, ансамбль «Київські солісти» під керівництвом Б. Которовича, камерний оркестр у Черкасах, камерний хор у Чернігові та ін.

Далеко за межами України стали відомими імена вітчизняних оперних співаків В. Гришка, соліста «Метрополітен Опера» (Нью-Йорк); В. Лук'янець, солістки Віденської опери; незалежних співаків, які виступають у найпрестижніших концертних залах світу, – А. Кочерги, В. Степової.

Україна підтверджує свій мистецький авторитет і високою школою естрадного співу. Закономірними стали перемога співачки Руслани (Р. Лижичко) на пісенному фестивалі «Євробачення–2004». Виступ Джамали (С. Джамаладіннової) на «Євробаченні–2016» знов увінчався перемогою.

Зміни в системі національної освіти та науки. Розвиток України як суверенної демократичної держави, життя української нації неможливі без повноцінного розвитку національної освіти. З'явилися авторські школи, гімназії, ліцеї, що враховують різноманітні інтереси та нахили учнів.

У 2004 р. було запроваджено зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), яке урівнює шанси випускників шкіл на здобуття вищої освіти.

У 2017 р. ухвалено закон про середню школу, який започаткував реформу «Нова українська школа». Її метою є формування української ідентичності, демократизація й гуманітаризація навчання; освіта молоді як яскравих індивідуальностей, особистостей, здатних досягнути успіху в інформаційному суспільстві. Школа отримує

широку автономію: право обирати директорів, розробляти власні навчальні програми й плани тощо.

Значні зміни відбулися й у закладах вищої освіти. У 2005 р. українська вища школа приєдналася до Болонського процесу. Це дає змогу нашим студентам обирати ВНЗ у 39 країнах Європи, вільно пересуватися під час навчання з країни в країну, оскільки в рамках єдиного освітнього простору встановлено спільні стандарти оцінювання знань, взаємного визнання університетами оцінок студентів, видання на їхній основі дипломів про вищу освіту

Нині українська наука – це потужний комплекс різноманітних складових: науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек. Наукові інституції сконцентровані насамперед у таких наукових центрах як Київ, Харків, Львів, Дніпро, Одеса. Провідним науковим і координат центром є Національна академія наук України (НАНУ)

Учені академії займаються цікавими й перспективними дослідженнями в галузі енергетики, екології (насамперед усунення наслідків радіоактивного забруднення), геології, клітинної біології, генної інженерії, перспективних напрямів фізичної та хімічної наук. Нині активно відновлюються дослідження, необхідні для зміцнення оборони У країни. Усе це ставить Україну в ряд провідних країн світу зі значним науково-технічним потенціалом.

За оцінками ЮНЕСКО, Україна в середині 1990–х років посідала 7–е місце у світі за науково-дослідним потенціалом. Проте в наступні роки й десятиліття українська наука функціонувала в умовах різкого скорочення бюджетних асигнувань. У зв'язку з цим найбільше по-страждали наукові установи, які працювали на військово-промисловий комплекс, проводили фундаментальні дослідження, не маючи ніякої змоги себе окупити. Такі дослідження, у якій би країні світу вони не проводилися, є затратними, а не самоокупними й не прибутковими. Проте без них неможливий поступ прикладної науки, що забезпечує розвиток економіки й отримання прибутків. Через неповне фінансування окремі інститути НАН України втратили половину свого наукового потенціалу. Українські вчені змушені виїжджати на постійну чи довготривалу роботу до Росії, країн Західної Європи та США.

Унаслідок еміграції Україна втрачає майже 10 тис. дипломованих фахівців щороку. Отже, економіка України зазнає величезних збитків, адже підготовка спеціаліста з вищою освітою,

ученим ступенем разом з втраченою вигодою від використання його знань і здібностей обходиться державі, за підрахунками фахівців ООН, у 300 тис. дол. Також за роки незалежності до комерційних структур перейшло працювати понад 20 % науковців.

Водночас звільнення від тоталітаризму й колоніалізму позитивно відобразилося на інститутах гуманітарного спрямування. У системі НАН України створено понад чотири десятки нових напрямів гуманітарних досліджень, засновано багато науково-дослідних інститутів. Серед них: Інститут східознавства ім. А. Кримського, Інститут української мови, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут українознавства та ін.

До розвитку української гуманітарної науки та зміцнення ідейних засад української державності долучилися й учені з діаспори: економіст Б. Гаврилишин, історики Т. Гунчак, Б. Кравченко, О. Пріцак.

Конструкторське бюро «Південмашу» у Дніпрі, установи НАНУ підтримують тісні зв'язки з провідними науковими центрами й університетами всього світу, беручи участь у таких міжнародних програмах, як стартово-космічний комплекс морського базування «Морський старт», програма попередження астероїдної небезпеки для планети Земля «Антарес», програми «Глобалстар», «Спектр», «Марс-96», «Шатл – 97», «Океан», «Природа» та ін.

Масштабні науково-прикладні дослідження здійснюють конструкторське бюро заводів ім. О. Антонова в Києві, ім. В. Малишева в Харкові, «Мотор-Січі» у Запоріжжі та ін.

Починаючи з 70-х років XIX ст. з економічних і політичних причин з України виїхали мільйони українців. Із середини 1990-х років і до сьогодні триває четверта хвиля еміграції. На початку XXI ст. за межами України мешкає від 13 до 15 млн українців та їхніх нащадків, тобто майже чверть етносу.

Великий несок у розвиток української культури зробили кукраїнські емігранти. Фестивалі, дні культури, товари культурного вжитку демонструють цивілізаційну спільність українського народу з європейськими та народами Нового Світу. За свою півторавікову історію українська еміграція навчилася самостійно організовувати своє життя за кордоном, уключаючи і зв'язки з Батьківщиною. Нині ці справи здійснюють Світовий конгрес українців, Європейський конгрес українців, Конгрес українців Канади, Український

конгресовий комітет Америки, Союз українських організацій в Австралії, союзи, спілки й центри українців у багатьох інших державах світу.

Сучасний український уряд для підтримки зв'язків з діаспорою витрачає певні кошти. Так, у 2017 р. на різні заходи було витрачено 77 млн грн. За ці кошти здійснювалися публікації про Україну в закордонних ЗМІ, надавалася фінансова підтримка громадам закордонних українців для проведення науково-освітніх заходів, допомога осередкам української культури, бібліотекам, українським школам, класам за кордоном і багато іншого.

Справам зв'язку з діаспорою слугує й робота Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (МІОК), який системно на комплексній основі займається проблемами українського зарубіжжя.

Питання для самоконтролю:

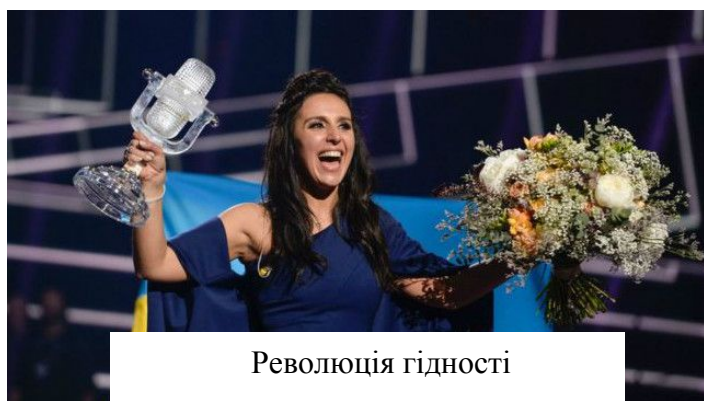
1. Визначте характер чинників, які зумовили Помаранчеву революцію?
2. Охарактеризуйте зовнішню політику за В. Януковича.
3. З'ясуйте значення для України Революції гідності?
4. Визначте передумови, причини й мету російської збройної агресії проти України.
5. Охарактеризуйте особливості суспільно-політичного життя України після 2014 року.
6. Назвіть характерні ознаки сучасного релігійного життя в Україні.
7. Визначте основні тенденції розвитку сучасної української освіти і науки.

Демонстрація в Києві, 27 листопада 2013 р

«Майдан» лютий, 2014р.

Революція гідності

самала

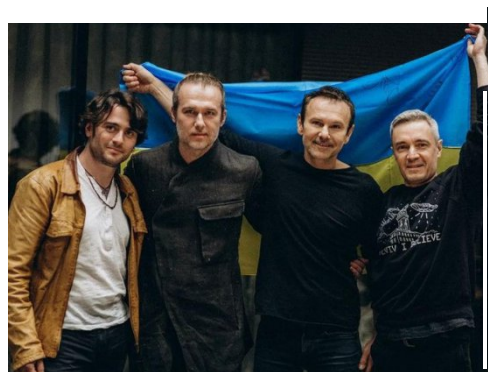

Воїни АТО

Слава ЗСУ!

Томос про автокефалію
православної церкви

Рок-гурт «Океан Ельзи»

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Авангард (від фр. *avant* – попереду та *garde* – охорона) – одна зі світонастанов модернізму, скерована на руйнування традиційних художніх законів, форм. Місію авангарду можна визначити як піднесення статусу мистецтва у суспільній свідомості від споживницького рівня до буттєво-світоглядного, утвердження складності, багатоплановості мистецтва.

Автохтонне населення – населення, що історично виникло в даній місцевості або на місці знаходження сучасної національної держави, корінний народ.

Акмеїзм – художній стиль, протилежність символізму. Акмеїсти проголосили матеріальність, предметність тематики і образів, точність слова.

Акт злуки (соборності) – договір про об'єднання Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину державу від 22 січня 1919 р.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – це примітивна форма релігії, віра в існування душ і духів, які в релігійній свідомості керують всіма предметами і явищами матеріального світу, включаючи й людину. Духи завжди наділяються свідомістю, волею та іншими людськими якостями.

Антанта (франц. *entente cordiale* – сердечна згода) – союз Великобританії, Франції та Росії; оформився у 1904–1907 рр. та об'єднав в ході Першої світової війни (1914–1918 рр.) проти коаліції Центральних держав понад 20 держав (серед них США, Японія, Італія).

Антигітлерівська коаліція – союз держав, які боролися у Другій світовій війні проти агресивного блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. Основним ядром антигітлерівської коаліції були СРСР, США і Великобританія.

Антинорманська теорія – теорія виникнення держави у східних слов'ян. Антинорманісти заперечують головну роль варягів у становленні давньоруської держави. Засновниками цієї теорії є видатний російський учений М. Ломоносов та історик В. Татищев.

Анти (грец. *antai*) – назва східнослов'янських племен в IV–VII ст., що застосовувалася візантійськими письменниками VI–VII ст.

Артефакт (від латинського *arte* – штучно і *factus* – зроблений) – продукти та результати людської діяльності, штучно створені людиною предмети і явища. У культурологію це поняття прийшло з археології, де використовувалося для розрізнення природних і штучних об'єктів.

Археологія (від грец. *archaios* – древній і *logos* – вчення) – це наука, що вивчає минуле людства, особливо його доісторичний період за предметами матеріальної культури.

Аскет – релігійний подвижник, пустельник, який умертвляє свою плоть шляхом всіляких поневірянь заради духовного піднесення; моральний ідеал Середньовіччя.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – наслідування, уподібнення, подібність) – часткова або повна втрата культури на користь іншої, зазвичай домінуючої культури, включаючи й зміну етнічної ідентичності.

Бароко (італ. *Barocco*, буквально – вигадливий, дивний) – один з головних стилів у європейській архітектурі та мистецтві кінця XVI – середини XVIII ст. Для мистецтва бароко характерні грандіозність, пишність і динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефектних видовищ, поєднання ілюзорного і реального, велика контрастність матеріалів і фактур, світла та тіні. У першій половині XVIII ст. бароко еволюціонує до граціозної легкості стилю рококо.

Бояри – на Русі IX–XVII ст. станова група феодалів. У Давньоруській державі – нащадки родоплемінної знаті, старші дружинники, васали і члени князівської думи, великі землевласники. Мали своїх васалів, імунітет і право на перехід до інших князів. У період роздробленості Русі – найбагатші і найвпливовіші землевласники, суперники князівської влади.

Бронзовий вік – історичний період, який змінив Енеоліт і характеризувався поширенням металургії бронзи, бронзових знарядь та зброї в кін. IV – на поч. I тис. до н. е. (в окремих регіонах пізніше). У Бронзовому віці з'явилися кочове скотарство і поливне землеробство, писемність, рабовласництво (Близький Схід, Китай, Південна Америка та ін.).

Билина – жанр усної народної творчості; руська народна епічна пісня героїко-патріотичного змісту. Оповіді про подвиги богатирів і відображає життя Стародавньої Русі IX–XIII ст.

Варяги (від давньоскандинавського *vaeringjar*) – збірне позначення скандинавів у давньоруських джерелах. Також відомі як вікінги та нормани.

Васал – землевласник-феодал, залежний від феодала-сюзерена в середньовічній Західній Європі.

Великий князь – титул голови Давньоруської держави (київський великий князь) з X ст. З XII ст. великими князями називають себе володарі найбільших князівств.

Велике князівство Литовське – держава на території сучасних Литви, Білорусії, України, Росії (XIII–XVI ст.). Столиці – Тракай, Вільно (Вільнюс). Утворено князем Миндовгом, який об'єднав литовські землі. Боролося з експансією хрестоносців. У XIV ст. Гедимін, Ольгерд і Кейстут приєднали до Великого князівства Литовського Мінське, Київське та інші князівства, Чернігівську, Сіверську й інші землі. Кревська унія 1385 р. закріпила династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею. Владислав II Ягелло (Ягайло) прийняв католицизм і став королем польсько-литовської держави. За Люблінською унією 1569 р. Велике князівство Литовське і Польща утворили єдину державу – Річ Посполиту.

Велике переселення народів – умовна назва сукупності етнічних переміщень в Європі IV–VII ст., головним чином зі Сходу на територію Римської імперії.

Вертеп – український народний ляльковий театр. Набув поширення в XVII–XIX ст. Вистави вертепу за традицією влаштовувалися на Різдво. У верхньому ярусі 2-ярусного ящика розігрувалися епізоди з Євангелія (різдвяна драма), в нижньому – інтермедії. Дія супроводжувалася музикою, в тому числі різдвяними піснеспівами.

«Відлига» – поширене позначення змін у соціальному і культурному житті СРСР, що намітилися після смерті Й. В. Сталіна (1953). Термін походить від назви повісті І. Г. Еренбурга. Період "Відлиги" характеризувався пом'якшенням політичного режиму, початком процесу реабілітації жертв репресій 1930-х – початку 50-х рр., розширенням прав і свобод громадян, деяким ослабленням ідеологічного контролю в галузі культури та науки.

Віче – народні збори на Русі в X – на початку XVI ст. Вирішувало питання війни і миру, закликало і виганяло князів, приймало закони, укладало договори з ін. землями і т. д.

«Воєнний комунізм» – внутрішня політика радянської влади, заснована на ліквідації товарно-грошових відносин і концентрації

всіх ресурсів у руках більшовицької держави в умовах війни; передбачала введення продовольчої диктатури, продрозкладки, прямого продуктообміну між містом і селом; державного розподілу продуктів за класовою ознакою (карткова система); натура-лізацію господарських відносин; загальну трудову повинність; зрівняльний принцип в оплаті праці.

Вотчина – родовий маєток великого землевласника (князя, боярина) на Русі, що переходив від батька до сина.

Гайдамаки (від тур. *haydamak* – нападати) – учасники народно-визвольного антипольського руху на Правобережній Україні у XVIII ст.

Галицько-Волинське князівство (Руське королівство) – давньоруське князівство, що об'єдналося за князя Романа Мстиславовича в 1199 р. території Галицького і Волинського князівств; найбільше на Русі. Столиця – Володимир, Галич, Холм, Львів. У 1230–50-х рр. за князя Данила Романовича включало також Київську, Турівську, Берестейську, Люблінську та інші землі. Воювало з Литвою, Польщею, Угорщиною. Підпало під монгольське розорення. Захоплено Великим князівством Литовським і Польщею в середині – 2-й половині XIV ст.

Генеральний секретаріат – уряд України в 1917–1918 рр. Першим головою Генерального секретаріату став В. Винниченко. Перший склад був сформований Центральною радою 15 (28) червня 1917 р.

Геноцид (від грецького *genos* – рід, плем'я і латинського *caedo* – вбиваю) – дії, спрямовані на знищення (повністю або частково) цілих груп населення зарасовими, національними, етнічними або релігійними ознаками.

Гетьман (польське *hetman*, від німецького *hauptmann* – начальник) – 1) в Україні в XVI – 1-й половині XVII ст. голова реєстрових козаків, з 1648 р. правитель Гетьманщини і голова козацького війська.

2) в Польщі в XV–XVI ст. – командувач найманими військами, в XVI–XVIII ст. – усією армією.

Гетьманщина – напівофіційна назва Лівобережної України з Києвом в складі Росії в 1667–1764 рр.; управлялася гетьманом; мала автономію.

Гласність – складова Перебудови, проголошена у 1988 р. Мається на увазі відкрита і повна інформація про будь-яку діяльність таможливість широкого обговорення цієї інформації. Відразу ж в

пресі з'явилося безліч публікацій на заборонені та напівзаборонені раніше теми.

Голодомор – голод в Україні, а також на Кубані, в Поволжі та Казахстані в 30-х роках ХХ ст.

Готи (лат. gothi) – племена східних германців. На початку нової ерижили на південному узбережжі Балтійського моря і по нижній Віслі. У першій половині III ст. досягли Північного Причорномор'я. У 375 р. були розгромлені гунами.

Гоелро – план, розроблений в 1920 р. Державною комісією з електрифікації Росії. Був розрахований на 10–15 років. Передбачав докорінну реконструкцію народного господарства на базі електрифікації. План був в основному виконаний до 1931 р.

Громадянська війна – стан незатихаючого, великомасштабного, запеклого протистояння між політичними, релігійними, етнічними або ідеологічними групами в межах однієї держави.

Грецька колонізація – процес заселення Північного Причорномор'я стародавніми греками, що почався в VII ст. до н. е. Вони заснували міста Істрію, Борисфеніду, Тиру, Ольвію, Херсонес, Каркінітиду, Пантікапей та ін. Ці міста-держави, а також Боспорське царство стали центрами ремесел і торгівлі. Знищені або сильно постраждали під час Великого переселення народів у IV ст.

Громади – ліберальні культурно-просвітницькі організації української інтелігенції 60-х рр. XIX – поч. ХХ ст. Видавали українську літературу, організовували недільні школи, збирали фольклортощо. У 1876 р. заборонені царським урядом, існували нелегально. На поч. ХХ ст. багато членів увійшли в українські націоналістичні партії.

Губернія – основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії з 1708 р. ділилася на повіти. Деякі губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства. До 1917 р. було 78 губерній, 25 з них відійшли до Польщі, Фінляндії, прибалтійських держав. У 1923–1929 рр. замість губерній створені краї та області.

Гуманізм (лат. humanus – людський) – система світогляду, основу якого складає захист гідності та самоцінності особистості, її свобода і право на щастя.

Гуни (лат. hunni) – кочовий народ, що склався у II–IV ст. в Приураллі з тюркомовних хунну. Розгромили в 375 р. готів у Північному Причорномор'ї, підпорядкувавши велику частину остготів і змусивши вестготів відступити до Фракії.

Декабристи – дворянські революціонери, які підняли в грудні 1825 р. повстання проти самодержавства і кріпосництва; головним чином офіцери, учасники Вітчизняної війни 1812 року і закордонних походів російської армії 1813–1815 рр. Перші організації в 1816–21 рр. – «Союз порятунку», «Союз благоденства», з 1821 р. – Південне товариство (1825 р. в нього влилося Товариство об'єднаних слов'ян) і Північне товариство.

Демократія (від грец. demos – народ, kratos – влада, правління) – політичний режим, за яким громадяни особисто або через обраних представників здійснюють право прийняття рішень. Демократія ґрунтується на визнанні народу джерелом влади і передбачає владу більшості, рівноправність громадян, верховенство закону, принцип поділу влади тощо.

Десталінізація – процес дискредитації методів і особистого іміджу Йосипа Сталіна, відмова від політики, яка проводилася ним. Десталінізація розпочалася після XX з'їзду КПРС (1956 р.).

Двовладдя – своєрідне і вкрай суперечливе переплетіння двох влад в Росії, що виникло після Лютневої буржуазно-демократичної революції в березні – на початку липня 1917 р.: влади буржуазії – Тимчасового уряду – і революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства – Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Діаспора (грецьке diaspora – розсіяння) – постійне перебування (добровільне або вимушене) частини народу на території іншої держави (тобто поза країною походження народу).

Дике поле – історична назва південноруських і українських степів між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Дніпра та Десни. Стихійно опановувалося в XVI–XVII ст. втікачами із селян і холопів, а також заселялося людьми служивими в умовах боротьби проти турецько-татарської експансії.

Директорія – форма організації верховної влади у вигляді особливої колегіальної форми управління; вищий орган державної влади відтвореної Української Народної Республіки (14.12.1918 – 10.11.1920).

Дисиденти (від лат. dissidens – незгодний) – назва учасників руху проти тоталітарного режиму в колишніх соціалістичних країнах з кінця 1950-х рр. Дисиденти в різних формах виступали за дотримання прав і свобод людини та громадянина, проти переслідування інакомислення, а також нерідко проти Радянської держави як такої.

Дружина – загін воїнів, які об'єднувалися навколо племінного вождя, а потім князя (короля) і складали привілейований прошарок суспільства. Дружинна військова організація характерна для періоду розкладання родового ладу і зародження держави.

Дума – ліро-епічна українська народна пісня історичного або побутового змісту. Виникла в козачному середовищі в XV–XVII ст. Виконувалася під акомпанемент кобзи або бандури.

Еклектизм (від грец. *eklektikys* – здатний вибирати, що вибирає) – поєднання різнорідних художніх елементів; зазвичай має місце в періоди занепаду мистецтва.

Експансія (від лат. *expansio* – поширення) – розширення сфери панування, впливу, поширення будь-чого за початкові межі (територіальна, економічна, політична експансія).

Енеоліт – мідно-кам'яний вік, перехідний період від Кам'яного до Бронзового віку (III–IV тис. до н.е.). Переважають знаряддя з каменя, але з'являються й мідні.

Етнографічні джерела – це інформація, зафіксована в різній формі в ході польових етнографічних експедицій та подальшої обробки, дані суміжних з етнографією наукових дисциплін, а також будь-яка інша інформація, яка використовується для вирішення завдань етнографії.

Етнографія (від грец. *ethnos* – народ, і *grapho* – пишу) – наука, що вивчає культуру і побут народів світу, окремих племен або суспільств; в західноєвропейській та американській науках – складова частина антропології.

Євроінтеграція, Європейська інтеграція – 1. Процес взаємодії між соціальними і політичними інститутами держав Європи, що стимулює створення нової політичної системи (ЄС). Процес європейської інтеграції розглядається як ефективний спосіб уникнути війни між державами Європи і став відповіддю на військові потрясіння XX ст. 2. Складова української зовнішньої політики. ЄС – Євросоюз, Європейський союз (англ. *The European Union, EU*) – об'єднання європейських держав з метою створення єдиного ринку, в рамках якого забезпечена повна свобода пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили, а також єдина грошова одиниця (зона «євро» існує для частини країн) і центрального банку. До 1992 р. – Європейське економічне співтовариство (створене в 1957 р.).

Жалувана грамота дворянству («Грамота на права, вольності і переваги благородного російського дворянства») – законодавчий акт Катерини II від 21 квітня 1785 р., звід дворянських привілеїв. Відповідно до неї дворянству надавалися особливі істотні пільги в порівнянні з іншими станами. Грамота 1785 р. зводила докупи всі привілеї дворянства, дані йому до того часу і закріплювала його панівне становище в політиці та господарстві.

Ждановщина – грубе і часто некомпетентне втручання влади в творчу діяльність, заборона елементарної свободи творчості, неповажне ставлення до творчої інтелігенції в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Це явище отримало назву за прізвищем секретаря ЦК ВКП (б) по ідеології А. Жданова.

Задунайська Січ – організація колишніх запорозьких козаків в 1775–1828 рр. на території Османської імперії, в гирлі Дунаю, куди вони втекли після ліквідації Запорозької Січі. У 1806 і 1828 рр. велика частина козаків повернулася до Росії та склала Дунайське козацьке військо, а також Азовське козацьке військо.

Залізний вік – історичний період, що наступив з поширенням металургії заліза і виготовленням залізних знарядь та зброї. Змінив Бронзовий вік на початку I тис до н. е.

Запорозька Січ (Низове Військо Запорозьке) – соціально-політична і військова організація українських козаків в XVI–XVIII ст. за дніпровськими порогами. Для захисту від нападів кримських татар вони будували невеликі дерев'яні укріплення – січі. Ліквідована в 1775 р.

«Застій» – позначення періоду в історії СРСР, що охоплює приблизно два десятиліття (1960–1980-ті рр.). Характеризувався уповільненням темпів економічного зростання, соціальною стабільністю і відносно високим рівнем життя.

Звіриний стиль – умовне найменування широко розповсюдженого в древньому мистецтві стилю, відмінною рисою якого було зображення окремих тварин, частин їхніх тіл, а також складних композицій з декількох тварин. Виник серед племен в Бронзового віку, поширення набув у Залізному віці, особливо в мистецтві скіфів.

Золота орда – монголо-татарська держава, заснована на поч. 40-х рр. XIII ст. ханом Батисем. До складу Золотої Орди входили Західний Сибір, Північний Хорезм, Волзька Болгарія, Північний Кавказ, Крим,

Дешт-і-Кипчак. Давньоруські князівства перебували від Золотої Орди у васальній залежності.

Іконопись – писання ікон, вид живопису (головним чином середньовічного православного), релігійного за темою сюжетів, культового за призначенням.

Індустріалізація – ініційований партією більшовиків на чолі з Й. В. Сталіним процес створення сучасної промисловості (технічна модернізація) та індустріального суспільства. Поступова індустріалізація йшла в Україні з часів промислового перевороту ХІХ ст., але з усією гостротою ця проблема стала в СРСР в 1920-і рр. Курс на індустріалізацію узятий в 1925 р.

Імпресіонізм – напрям у мистецтві останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., представники якого прагнули розробляти методи і прийоми, які дозволяли найбільш природно і живо відобразити реальний світ в його рухливості та мінливості, передати свої швидкоплинні враження. Основні методи: гротеск, гіпербола, гранично концентровані контрасти світла і тіні, різке просторове зміщення форми, яскраві кольори.

Інтегральний націоналізм – один з видів націоналізму. Відкидав як застарілі принципи гуманного лібералізму і закликав до швидких рішучих дій заради національних інтересів. Ідеологія українських націоналістів-прихильників ОУН, за якою українська нація була оголошена найвищою цінністю. Невід'ємною частиною ідеології було поняття "творче насильство ініціативної меншості як керівної сили". Властива була також радикальна ксенофобія.

Історіографія – 1) історія історичної науки в цілому, а також сукупність досліджень, присвячених певній добі, темі, або сукупність історичних робіт, що володіють внутрішньою єдністю в ідейному або національному відношенні (напр., марксистська історіографія, французька історіографія); 2) галузь історичної науки, що вивчає її історію (накопичення історичних знань, тлумачення історичних явищ, зміна методологічних напрямів в історичній науці та ін.).

Історичні джерела – це все, що безпосередньо відображає історичний процес і дає можливість вивчати минуле, тобто все, що раніше було створено людством і дійшло до наших днів у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності та інших свідчень.

Історія – наука, що вивчає минуле людського суспільства у всій його конкретності і різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його

сьогодення і перспектив у майбутньому. Історія як наука є складовою частиною групи суспільних наук.

Історія України – дисципліна, що вивчає історичний розвиток людського суспільства на території сучасної України, починаючи від появи на ній першої людини близько 1 мільйона років тому і до наших днів.

Канон – 1) Правило церкви в тій чи іншій царині (богослужіння, обрядів, ієрархічних відносин і т. п.), затверджене верховною церковною інстанцією; 2) сукупність художніх прийомів або естетичних правил, які панують у ту чи іншу епоху, наприклад, романтики були руйнівниками класичного канону; 3) правила релігійного мистецтва в середні віки.

Капіталізм (франц. *capitalisme*) – суспільно-економічна формація, при якій засоби виробництва є приватною власністю, виробництво має товарний характер, продукти доходять до споживача за посередництвом ринку у вигляді товару, а не безпосередньо; виробництво ведеться заради отримання прибутку за допомогою експлуатації робочої сили, і сама робоча сила також є товаром.

Київська Русь (самоназва – Русь) – Давньоруська держава IX–початку XII ст. у Східній Європі, що виникла в останній чверті IX ст. в результаті об'єднання під владою князів династії Рюриковичів двох головних центрів східних слов'ян – Новгород і Києва, а також земель, розташованих уздовж шляху «з варяг у греки». У період свого розквіту Давньоруська держава охоплювала територію від Таманського півострова на півдні, Дністра і верхів'їв Вісли на заході, до верхів'їв Північної Двіни на півночі та Волги на сході.

Кіммерійці (грец. *kimmerioi*) – кочові імовірно індоіранські племена, що населяли північно-східне Причорномор'я в X–VII ст. до н. е. В археології причорноморськобалканських країн назву «кіммерійці» пов'язують з культурою перехідної епохи від бронзи до заліза. Витіснені племенами скіфів.

Кирилиця – одна з двох (поряд з глаголицею) слов'янських абеток. Створена грецькими просвітителями Кирилом та Мефодієм на основі грецького письма в кінці IX – на початку X ст. з додаванням кількох літер. На Русі введена в X–XI ст. у зв'язку з християнізацією.

Кирило-Мефодіївське товариство – перша на території України таємна політична організація, що виникла на рубежі 1845–1846 рр. у Києві. Ідеалами суспільства були: ліквідація кріпосного права,

скасування станових привілеїв, знищення національного гніту, створення великої слов'янської федеративної демократичної республіки зі столицею в Києві. У 1847 р. розгромлена.

Класицизм – художній стиль в європейському мистецтві XVII – початку XIX ст., однією з найважливіших рис якого було звернення до форм античного мистецтва як до ідеального естетичного еталону. Продовжував традиції епохи Ренесансу.

Князь – (жіночий рід – княгиня) – титул голови феодальної монархії або будь-якої іншої політичної системи (удільного князівства), великого посадовця чи вельможі у VIII – XX ст.

Козак – член військово-землеробської громади вільних поселенців на околицях держави.

Козацька старшина – привілейована категорія посадових осіб у козацтві XVI-XVIII ст., що здійснювала військове і адміністративне управління. Включала отаманів, полковників, осавулів, сотників, хорунжих, суддів, писарів та ін.

Коліїщина – селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні в 1768 р. проти кріпосницького і національного гніту. Найвищий підйом руху гайдамаків. Керівники – М. Залізняк, І. Гонта. Придушена польськими і царськими військами.

Колабораціонізм (від фр. collaboration – «співпраця») – усвідомлене, добровільне і умисне співробітництво з ворогом, в його інтересах і на шкоду своїй державі. Термін частіше застосовується в більш вузькому сенсі – як співпраця з окупантами.

Колективізація сільського господарства – масове створення колективних господарств (колгоспів), здійснене в СРСР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., що супроводжувалося ліквідацією одноосібних господарств.

Комунізм (від латин. communis – загальний) – суспільна формація, що йде на зміну капіталізму, яка ґрунтується на великому науково організованому суспільному виробництві, організованому розподілі і складається з двох фаз:

1) нижчої (соціалізм), за якої засоби виробництва вже є суспільною власністю, антагоністичні класи вже знищені, але зберігається ще держава, і кожен член суспільства отримує залежно від кількості та якості його праці;

2) вищої (повний комунізм), за якої відмирає держава і здійснюється принцип: «від кожного за здібностями, кожному за потребами».

Конституція (від лат. *constitutio* – устрій) – основний закон держави, правовий акт, який проголошує та гарантує права і свободи людини та громадянина, визначає основи суспільного ладу, форму правління та територіального устрою, основи організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцію та взаємини, державну символіку і столицю.

Крипструктивізм – напрям авангарду, що характеризується суворим геометризмом, лаконічними формами і монолітним зовнішнім виглядом.

Кріпосне право – форма залежності селян; прикріплення їх до землі і підпорядкування адміністративній та суддівській владі феодала.

Культура (від лат. *cultura* – обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) – історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, виражений в організації життя і діяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях. У найширшому сенсі слова це все, що створено людським суспільством у матеріальній та духовній сферах.

Культурна революція – процес революційного перетворення духовної сфери життя суспільства, утвердження соціалістичного типу духовного виробництва, створення соціалістичної культури, залучення трудящих до передових досягнень культури. Культурна революція спрямована на перетворення всіх трудящих у соціально активних учасників культурно-історичного процесу, на формування «нової людини».

Культурологія – це наукова дисципліна гуманітарного профілю, яка описує, класифікує і пояснює явища культури. Визначення дослівно перекладається українською мовою як "наука про культуру".

Літопис – історичні твори XI–XVII ст. на Русі, в яких оповідання велося за роками. Розповідь про події кожного року в літописі зазвичай починався словосполученням «в літо» – звідси назва «літопис».

Ліга націй – перша всесвітня організація, в цілі якої входило збереження миру і розвиток міжнародного співробітництва. Формально була заснована 10 січня 1920 р. і припинила існування 18 квітня 1946 р. з утворенням ООН.

Лінгвістичні джерела – пам'ятники мови, що містять цінні відомості з історії її розвитку і мають велике значення для вивчення етнічної історії, історії культури, науки тощо.

Литовський статут (лат. statutum, від statuo постановляю) – кодекс, складений у Великому князівстві Литовському в XVI ст. Дівав у колишніх областях цієї держави як збірка їхніх цивільних законів майже до середини XIX ст.

Магдебурське право – одна з найвідоміших систем міського права. Магдебурзьке право склалося в XIII ст. в німецькому м. Магдебург. Юридично закріпило права і свободи городян, їх право на самоврядування.

Магія (від лат. magia) – обряди, пов'язані з вірою в здатність людини надприродним шляхом впливати на людей, тварин, явища природи, а також на уявних духів і богів. Магія, як й інші явища первісної релігії, виникла в найдавнішу епоху, коли людина була безсила в боротьбі з природою, але намагалася на неї впливати.

Магнат (від лат. magnatus багатий, знатний) – назва великих феодалів в Західній Європі, у вузькому сенсі – родовита і багата знать у феодальній Польщі.

Малоросійська колегія – установа, утворена в 1722 р. для контролю центральної влади за діяльністю гетьмана і генеральної козацької старшини. Складалася із шести офіцерів російських полків, розквартированих в Україні; у цивільних справах підпорядковувалася Сенату, а у військових – головнокомандувачу військами в Малоросії; територіально розташовувалася в Глухові. У 1727 р. колегія була ліквідована і відновлена влада гетьмана. 1764 р. Катерина II скасувала гетьманську владу і відновила Малоросійську колегію. Остаточна ліквідація автономії України призвела до остаточної ліквідації колегії (1768 р.).

Малоросія – похідне від грецької назви «Мала Русь». Застосовувалося спочатку до церковного поділу Галицько-Волинського князівства. Межі цього утворення не можна назвати чіткими і постійними; у XIX ст., наприклад, як історична область Російської імперії, воно не включало Новоросію і Слобожанщину. Із середини XVII ст. термін вживається як офіційна назва підросійської України.

Масова культура – це культура, створена професійними митцями для широкого споживання. Вона виникає у XX ст., не вимагає спеціальної освіти, доступна, не має великої художньої цінності, їй притаманний комерційний характер.

Матріархат (від латинського mater, родовий відмінок matris – мати і грецького arche – початок, влада; буквально – женовладдя) – одна з форм суспільного устрою періоду розкладання родового ладу і переходу до класового суспільства, що характеризується керівною роллю жінки в сім'ї, господарському та суспільному житті .

Мезоліт – середній Кам'яний вік, перехід від Палеоліту до Неоліту (близько X–V тисячоліття до нашої ери). У Мезоліті з'явилися лук і стріли, мікролітичні знаряддя (з дрібних каменів), у полюванні широко застосовувався собака.

Менталітет – це хід думок, сприйняття навколишнього світу, система цінностей, властиві групі людей. Представники французької «Школи Анналів» розуміли під менталітетом те, що об'єднувало короля Франції і рядового солдата. Побачити яскравий контраст між власним і чужим менталітетом можна в іншому культурному середовищі або серед представників інших народів.

Мінські угоди – документ, підписаний 5 вересня 2014 р. в Мінську, який передбачав, зокрема, припинення вогню на території Донецької та Луганської областей України. Після зриву врегулювання 11–12 лютого 2015 р. перепідписаний.

Міфологія (грец. mythos – переказ, сказання + logos – слово, вчення) – сукупність міфів, оповідань про богів, героїв, демонів та ін., що відбивали фантастичність уявлень людей про світ, природу, людське буття на ранніх етапах розвитку і в ранньокласових суспільствах. Міфологія була пануючою формою світогляду в родовій громаді.

Модерн – художній напрям в мистецтві, поширений в останній декаді XIX – на початку XX ст. Його відмінними особливостями є відмова від прямих ліній і кутів на користь більш природних ліній, інтерес до нових технологій.

Модернізація (від фр. moderne – сучасний) – прагнення держави і суспільства наблизити менш розвинені країни до лідерів. Для XIX ст. розуміється як перехід від аграрного суспільства до індустріального.

Мозаїка (від лат. musivum, буквально – присвячене музам), зображення або візерунок, виконані з однорідних або різних за матеріалом часток (камінь, смальта, керамічні плитки та ін.), один з основних видів монументального мистецтва.

Монархія – форма правління, при якій верховна державна влада належить монархові (королю, князю, султану, шаху, еміру) і передається у спадок.

Монголо-татарське іго – традиційна назва васальної залежності давньо-руських князівств від монголо-татарських ханів (сер. XIII – кінець XIV ст.). Встановлено в результаті навали хана Батия.

Монотеїзм – вчення про єдиного персоніфікованого бога. Монотеїстичними релігіями є буддизм, іслам, іудаїзм, християнство.

Москвофіли (русофіли) – суспільно-політичний рух на Галичині, Буковині та Закарпатті. Ідеологія членів руху передбачала, що русини, корінне східнослов'янське населення прикарпатських земель, є частиною єдиного руського народу, об'єднаного не тільки з малоросами Російської імперії, але також з великоросами і білорусами загальним походженням, спадщиною Київської Русі та православ'ям.

Народовці – суспільно-політична течія ліберального спрямування серед молодії західноукраїнської інтелігенції, яка виникла в 1860-х на Галичині, Буковині та Закарпатті. Ідеологічно народовці були опонентами москвофілів.

НАТО – Організація Північноатлантичного договору (NATO – North Atlantic Treaty Organization) – військовий союз західних і східноєвропейських держав під керівництвом США. Заснований в 1949 р., створений спочатку проти СРСР і його союзників, які на контрзахід 1955 р. утворили Варшавський договір.

Нацизм, націонал-соціалізм – форма суспільно-політичної організації, яка з'єднує крайню праву ідеологію націоналізму та расизму з капіталізмом.

Національне відродження – активізація та оновлення національно-культурної і суспільно-політичного життя суспільства після періоду застою або спаду, викликаного несприятливими історичними умовами.

Неоліт – новий Кам'яний вік, епоха пізнішого Кам'яного віку, що характеризується використанням винятково кременевих, кістяних і кам'яних знарядь (зокрема виготовлених за допомогою техніки пиляння, свердління і шліфування) і, як правило, широким поширенням глиняного посуду та виробничих форм господарювання.

Неолітична революція – перехід від привласнюючого способу господарювання, що панував протягом усього Палеоліту, до виробничого, перш за все до землеробства і тваринництва.

Новоросія – історична область на півдні Росії та України (2-а пол. XVIII – поч. XX ст.). Займала територію степів Північного Причорномор'я від Придністров'я до Північного Кавказу.

Норманська теорія – теорія виникнення держави в східних слов'ян. Норманісти вважали, що державність східним слов'янам принесли нормани-варяги. Засновниками цієї теорії були німецькі вчені, які працювали в Росії у XVIII ст.: Г. Байєр, А. Шльоцер і Г. Міллер.

НЕП – Нова економічна політика, допускала елементи капіталізму при збереженні командних висот економіки в руках держави. Проводилась Радянською державою з 1921 р. до кінця 20-х рр. XX ст. з метою відновлення народного господарства.

Окупаційний режим (1941–1944 рр.) – німецько-фашистський терор на території, що була окупована військами Німеччини та її сателітів в ході Другої світової війни. Відзначався винятковою жорстокістю і звірствами стосовно населення – масовими репресіями і знищенням радянських громадян; руйнуванням і пограбуванням народного господарства, культурних цінностей.

Олігархат – політичний режим, за яким влада зосереджена в руках порівняно невеликої групи громадян (капіталістів-олігархів) і служить їхнім особистим і груповим інтересам, а не інтересам всіх громадян. Олігархи можуть або бути членами уряду, або суттєво впливати на його формування і прийняття рішень у своїх інтересах.

ООН – Організація Об'єднаних Націй, міжнародна організація держав, створена з метою підтримки і зміцнення миру, безпеки та розвитку міжнародного співробітництва. Статут ООН підписаний 26 червня 1945 р. У складі ООН 185 держав. Головні органи: Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і Соціальна рада ООН, Рада з опіки ООН, Міжнародний суд ООН і Секретаріат ООН на чолі з генеральним секретарем ООН. Штаб-квартира – в Нью-Йорку.

Опришки – учасники народно-визвольної боротьби в XVI – 1-й пол. XIX ст. в Галичині, Буковині, Закарпатті. Боролися проти гніту польської шляхти, молдавських, угорських і австрійських поміщиків.

ОУН – Організація українських націоналістів, створена на базі УВО в січні 1929 р. у Відні. Ідеологією руху став інтегральний націоналізм. Терор ОУН був спрямований проти представників польської влади, прорадянських громадян, а також проти українців, які не підтримували ОУН. У 1940 р. розкололася на ОУН (М) і ОУН (Б).

Палеоліт – стародавній Кам'яний вік від виникнення людини (близько 2 млн. років тому) приблизно до Х-го тисячоліття до нашої ери. Поділяється на Стародавній (Нижній) Палеоліт – час існування найдавніших людей, і Пізній (Верхній) Палеоліт – час виникнення людини сучасного типу, яка користувалася оббитими кам'яними, дерев'яними, кістяними знаряддями, займалася полюванням і збиральництвом.

Партизанський рух – один з видів боротьби народу за свободу; збройна боротьба, яка ведеться на території, зайнятій противником. У партизанському русі нерідко беруть участь частини регулярних військ, що діють в тилу ворога. Виявляється партизанський рух, головним чином, у формі ведення бойових дій, а також саботажу, диверсій тощо. Найбільшого розмаху рух набув у 1941–1944 рр.

Партократія – політичний феномен, коли партійний апарат, сформований на основі номенклатурних кадрів, створює монополію на владу в країні та концентрує всі рівні політичної влади під своїм контролем.

Патріархат (від грецького *pater* – батько і *arche* – початок, влада) – форма соціальної організації, що характеризується переважною роллю чоловіків у господарстві, суспільстві і сім'ї.

Пацифікація – військово-поліцейські заходи польських властей проти мирного українського населення, проведені з 14 вересня до кінця листопада 1930 р. в Східній Малопольщі, спрямовані на придушення антипольських терористичних дій і саботажу (підпалів, грабежів і нападів на польські державні установи), що здійснювалися членами УВО і ОУН.

Перебудова – термін, який увійшов у широкий вжиток із сер. 80-х рр. ХХ ст. і означав курс на реформування суспільно-політичної системи в СРСР. Політика перебудови, розпочата частиною керівництва КПРС на чолі з М. С. Горбачовим, призвела до значних змін у житті країни та світу в цілому (гласність, політичний плюралізм, закінчення «Холодної війни» тощо). Наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. в результаті суперечливості й непослідовності в здійсненні перебудови відбулося загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, що призвело до розпаду СРСР.

Переяславська рада (18 січня 1654 р., Переяславль, тепер Переяслав-Хмельницький) – збори представників українського народу, скликані гетьманом Б. Хмельницьким. Переяславська рада

схвалила рішення про входження України до складу Московії і виробила відповідний юридичний документ.

Письмові джерела – документи, літописи, мемуари, інші твори, що безпосередньо відображають історичний процес. Матеріалом для письмових джерел служить все, на чому можна писати: папір, шкіра (пергамент), папірус, дерево і деревна кора, кістка, глина, камінь, метал.

Полемічна література – твори, що мають на меті довести невірність, безглуздість поглядів, протилежних тим, яких дотримується автор; часто вирізняються різким або завзятим тоном. Найбільш відома полеміка православ'я з уніатством і католицизмом в Речі Посполитій.

Політеїзм – багатобожжя, віра в багатьох богів. Протилежність – монотеїзм.

Політична партія (від лат. *pars* – частина, група) – добровільна політична організація, що об'єднує найбільш активну і організовану частину суспільства з метою вираження і захисту політичних інтересів за допомогою завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Полонізація – запозичення або насадження польської культури, особливо польської мови в землях з непольським населенням, контрольованих Польщею або під впливом польського культурного впливу.

«Польща Б» – в 20–30-і рр. ХХ ст. територія, куди входили переважно анексовані Польщею українські та білоруські землі, де-факто колонія, розвиток якої свідомо обмежувалося.

«Помаранчева революція» – кольорова революція; серія протестів і політичних подій, що сталися в Україні з кінця листопада 2004 р. по січень 2005 р., які привели до влади В. Ющенка та Ю. Тимошенко, у той час як їх противник В. Янукович опинився в опозиції.

Правова держава – держава, найважливішими ознаками якої є: панування закону в усіх сферах суспільного життя; захист прав громадян і взаємна відповідальність держави та особистості.

Православ'я – одне з трьох головних християнських віросповідань, поряд з католицизмом і протестантизмом, поширене головним чином в країнах Східної Європи, Близького Сходу і на Балканах. Склалося як східна гілка християнства після поділу Римської імперії (395 р.) і оформилося після розподілу церков (1054 р.). Управослав'я відкидається ряд прийнятих в католицизмі догматів.

Православні братства— добровільні об'єднання віруючих, зазвичай при парафіяльних храмах (рідше при монастирських); завданням братств були піклування про храм, просвітницька, освітня, благодійна діяльність, захист православ'я. Вони з'явилися ще в XV ст. Їх роль посилюється в другій половині XVI ст. у зв'язку з дедалі сильнішим утиском православної релігії в Речі Посполитій.

Приватизація — процес продажу компаній, що перебувають у державній власності, приватним підприємцям. Приватизація може проводитися як з політичних, так і з економічних причин.

Промисловий переворот — позначення історичного періоду переходу від ручного до машинного виробництва. У 60-х рр. XVIII ст. — 10–20-х рр. XIX ст. промисловий переворот стався у Великобританії. Потім до кін. XIX ст. в різний час на шлях промислового перевороту вступили США, Франція, Німеччина, Італія, Японія. В Україні початок промислового перевороту відноситься до I пол. XIX ст., завершення — до кін. 70-х — поч. 80-х рр. XIX ст.

Просвітництво — ідейна течія епохи переходу від феодалізму до капіталізму, в основі якої лежали раціоналізм та вільнодумство. З ним пов'язано розвиток наукової, філософської і суспільної думки. Ця течія охопила практично всі країни Європи. Навіть абсолютизм — нічим не обмежена влада монархів, — поступаючись потребам часу, ставав освіченим. Просвітництво, що зародилося в Англії, набирає чинності у Франції XVIII ст.

П'ятирічка — п'ятирічний план розвитку народного господарства в СРСР.

Радянська влада— повновладдя трудящих міста і села через Ради, що були органами державної влади в радянських республіках.

Реалізм (від пізньолат. *realis* — речовий, дійсний) в мистецтві — правдиве, об'єктивне відображення дійсності специфічними засобами, притаманними тому чи іншому виду художньої творчості. У ході розвитку мистецтва реалізм набуває конкретних форм (наприклад, просвітницький реалізм, критичний реалізм, соціалістичний реалізм).

Революція — повалення існуючого ладу, пов'язане з переходом державної влади від одного керівництва до іншого і здатне спричинити за собою радикальну перебудову суспільних та економічних відносин.

«Революція гідності» – кольорова революція; демонстрації та мітинги в Україні, які почалися в ніч на 21 листопада 2013 р. з публічних протестів з вимогами тіснішої європейської інтеграції. Призвела до повалення та втечі президента В. Януковича.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, у XVI – першій половині XVII ст. прийнята на службу польським королем і внесена до особливого списку – реєстру. У 1572 р. король Речі Посполитої Сигізмунд II Август видав універсал про створення війська реєстрових козаків для охорони кордону біля дніпровських порогів.

Ренесанс (від франц. renaissance – відродження) – епоха відродження класичної давнини в XIII–XVII ст., виникнення світовідчуття, яке розглядалося як родинне світовідчуттям античності і як протилежне середньовічному ставленню до життя з його відмовою від світу, який здавався гріховним. Основним ідейним змістом епохи Відродження (Ренесансу) став гуманізм.

Репресії – каральні заходи, що застосовуються державними органами для захисту існуючої системи.

Референдум (від лат. referendum – те, що повинно бути повідомлено) – форма безпосередньої демократії, остаточне вирішення питань державного, регіонального або місцевого значення шляхом голосування громадян, які проживають на відповідній території. Поряд з вільними виборами, референдум є вищим безпосереднім вираженням влади народу.

Речові джерела – це знаряддя виробництва та створені за їхньою допомогою матеріальні блага: споруди, зброя, прикраси, посуд, твори мистецтва. Це все, що є матеріальним результатом трудової діяльності людини і несе інформацію про минуле.

Річ Посполита (польськ. Rzeczpospolita – республіка), традиційна назва польської держави, являла собою станову монархію на чолі з обраним сеймом королем. З моменту укладення Люблінської унії 1569 р. і до 1795 р. Річ Посполита була офіційним найменуванням об'єднаної польсько-литовської держави.

Рококо – стиль, який отримав розвиток в європейських пластичних мистецтвах першої половини XVIII ст. Виник у Франції в період кризи абсолютизму, відбивши властиві аристократії гедоністичні настрої, тяжіння до втечі від дійсності в ілюзорний і ідилічний світ театральної гри. В архітектурі вплинув головним чином на характер декору, що придбав манірно-витончений і ускладнений вид.

Романтизм – ідейний і художній рух у європейській і американській культурі кінця XVIII – I пол. XIX ст. Зародився як реакція на раціоналізм і механіцизм естетики класицизму і філософії Просвітництва. Це поняття асоціюється з вільним та ідеалістичним характером вираження почуттів та індивідуальності у ставленні до них. Романтизм тим не менш є вельми невизначеним терміном.

«Руїна» – народна назва періоду соціальних конфліктів, іноземних інтервенцій, розграбування, руйнування і спустошення України після смерті Б. Хмельницького і до приходу до влади І. Мазепи.

Русифікація – форма культурної асиміляції, у ході якої неросійські спільноти відмовляються від своєї культури і мови на користь російських аналогів.

Ринкова економіка – форма економічної організації, при якій координація дій здійснюється на основі взаємодії на вільному ринку приватних виробників та індивідуальних споживачів.

Самодержавство – монархічна форма правління в Росії, коли носій верховної влади (цар, імператор) володів верховними правами в законодавчій, адміністративній та судовій сфері.

Сармати (лат. *sarmatae*) – об'єднання кочових іраномовних скотарських племен (алани, роксолани, язиги та ін.). У VI–IV ст. до н. е. жили на території від р. Тобол до р. Волги. У III ст. до н. е. витіснили з Північного Причорномор'я скіфів. У III ст. н. е. були розгромлені готами.

Світова війна – протиборство коаліцій (спілок, блоків) держав, що охоплює більшу частину країн світу.

Сентименталізм – напрям у мистецтві, для якого характерний підвищений інтерес до духовного життя «простої і природної людини», увага до людських почуттів.

Сеньйорат (від лат. *senior* – старший) – система спадкового права, що охороняє цілісність нерухомого майна; за сеньйоратом спадок цілком переходить до старшого в роді (на відміну від майората, за яким успадковує старший син в сім'ї).

Сепаратизм (від лат. *separatus* – окремий) – прагнення до відокремлення, відособлення; рух за відділення частини держави і створення нового державного утворення або за надання частині країни автономії.

Символізм – напрям в європейському мистецтві 1870–1910-х рр., зосереджений переважно на вираженні за допомогою символу

інтуїтивно осягаємих сутностей та ідей, неясних, часто витончених почуттів та видінь. Основним настроєм символістів був песимізм, навіть відчай.

Синкретизм – нерозчленованість різних видів культурного творчості, яка властива на ранніх стадіях його розвитку, єдність матеріального та духовного чинників у житті первісного суспільства.

Скіфи (грец. skythai) – загальна назва населення Північного Причорномор'я в VII–III ст. до н. е., що складалося з родинних племен північноіранської мовної групи індоєвропейської сім'ї. Серед художніх виробів, виявлених в похованнях скіфів, найбільш цікаві предмети декоровані в звіриному стилі.

Склавини – застосоване візантійськими письменниками у VI ст. найменування західнослов'янських племен.

Слобідська Україна, або Слобожанщина – історико-географічний край у східній частині України, територія якого перекривається приблизно з територією п'яти Слобідських козацьких полків XVII–XVIII ст., автономних формацій у межах Московського царства, а згодом Російської імперії. Історичний центр – м. Харків.

Слов'яни – найбільша в Європі група народів, об'єднана близькістю мов і спільністю походження. Найбільші слов'янські етнічні групи – росіяни, поляки та українці. Сучасні слов'янські народи поділяються на східнослов'янські (росіяни, українці та білоруси), західнослов'янські (зокрема поляки, чехи, словаки) та південнослов'янські (зокрема болгари, словенці, серби, хорвати).

Соціалізм – політична та економічна теорія або система соціальної організації, заснована на колективній чи державній власності на засоби виробництва, розподілу і обміну. Подібно капіталізму, має багато різних форм і є особою концепцією, що постійно розвивається.

Соціалістичний реалізм – одна з форм реалізму; філософський метод художньої творчості, який використовувався в мистецтві СРСР, впроваджувався як художня творчість за допомогою державної політики і відповідав викликам побудови соціалізму.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік (існував з 30 грудня 1922 р. по 12 грудня 1991 р.).

Суверенітет (французьке *souverainete* – верховна влада) – незалежність держави в зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах.

Супрематизм— напрям авангарду, заснований в першій половині 1910-х рр. Казимиром Малевичем. Супрематизм виражається в комбінації простих кольорових геометричних форм.

Сюзерен – в епоху феодалізму великий землевласник, який був государем відносно залежних від нього васалів.

Терор (тероризм)(латинське terror – страх, жах) – насильницькі дії (переслідування, руйнування, захоплення заручників, вбивства тощо з метою залякування, придушення політичних супротивників, конкурентів, нав'язування певної лінії поведінки.

Тимчасовий уряд – вищий орган влади в Росії з 2 березня по 25 жовтня 1917 р. Виник в дні Лютневої революції у ході переговорів членів Тимчасового комітету Державної думи і Виконавчого комітету Петроградської Ради.

Тоталітаризм (від піздньолат. totalitas – цілісність, повнота) – форма суспільного устрою, що характеризується повним (тотальним) контролем держави і правлячої партії над усіма сторонами життя суспільства.

Тотемізм (мовою індіанців «оджибве» від – отем – його рід), комплекс вірувань, міфів, обрядів та звичаїв родоплемінного суспільства, пов'язаних з уявленням про надприродну спорідненість між певними групами людей і так званими тотемами – видами тварин і рослин (рідше – явищами природи і неживими предметами).

Трипільська культура(культура Трипілля – Кукутені, названа по місцях перших знахідок) – археологічна культура епохи Енеоліту, поширена в IV–III тис. до н. е. між Східним Прикарпаттям і Середнім Подніпров'ям; на території Румунії називається культурою Кукутені. Першовідкривачами вважаються Т. Бурада в Румунії та В. Хвойка в Російській імперії. У період розквіту населення окремих трипільських протоміст досягало 15 тис. осіб.

Трипільці вважаються першими землеробами на території сучасної України, а також відомі багато орнаментованим посудом.

УВО – Українська Військова Організація. Заснована українськими націоналістами в серпні 1920 р. у відповідь на польський терор. Її лідером став Є. Коновалець. Головним методом боротьби цієї організації також був терор. Метою її було національне визволення українських земель і встановлення ультранаціоналістичного режиму.

Українізація – впровадження української культури і мови в різні сфери життя, українізація апарату, школи, армії тощо. Українізація 1920–1930-х рр. була складовим елементом загальносоюзної кампанії коренізації.

Уніатська церква (греко-католицька) – християнське об'єднання, створене Брестською унією 1596 р. Підпорядковувалася Папі Римському, визнавала основні догмати католицької церкви при збереженні православних обрядів.

Універсали– акти вищої влади Речі Посполитої та України, які мають загальний характер маніфесту. Перші універсали стали видавати польські королі. З XVII ст. козацькі гетьмани називали універсалами свої грамоти до українського народу. Термін відродився в 1917–1918 рр., коли його стала використовувати Центральна рада в своїх маніфестах.

Унія (від латинського unio – єдність, об'єднання) – 1) форма об'єднання монархічних держав під короною одного сюзерена (наприклад, унія Великобританії і Ганновера в 1714–1837 рр., Унія Швеції і Норвегії в 1814–1905 рр., Люблінська унія Литви і Польщі (1569 р.); 2) об'єднання католицької і православної церков (див. Уніатська церква).

УПА – Українська Повстанська Армія, озброєні загони українських націоналістів. Перші загони УПА, так звану Поліську Січ, організував у серпні 1941 р. Т. Бульба-Боровець. Після виконання завдання зі знищення залишків радянських військ на окупованій території була розпущена. У 1942 р відновила активну діяльність проти радянських партизан і поляків на Поліссі та Волині під новою назвою – УПА. Збройні формування ОУН (Б) також прийняли назву УПА і придушили опір конкурентів. Ветерани УПА офіційним часом створення її вважають 14 жовтня 1942 р. Після 1945 р. залишки УПА до початку 1950-х рр. діяли підпільно.

Феодалізм – соціально-економічна формація, в основі якої лежить власність феодала на засоби виробництва (головним чином, землю) і неповна його власність на виробників-селян. Селяни перебувають в юридичній залежності від землевласників, які були в своїх землях правителями, співпідлеглими один одному, з монархом на чолі.

Феодальна роздробленість – період ослаблення центральної влади в феодальних державах внаслідок децентралізації, зумовленої економічним і політичним посиленням великих феодалів. Дрібні

територіальні утворення вели практично незалежне існування, панівним у них було натуральне господарство.

Фетишизм – релігійне поклоніння матеріальним предметам – фетишам, яким приписуються надприродні властивості. У світових релігіях фетишизм зберігається в шануванні мощів та ікон (християнство), священних «ступ» (буддизм), святих місць, «чорного каменю» у мусульман тощо.

Фольклор (англ. folklore – народне знання, народна мудрість) – усна народна творчість, сукупність різних видів і форм масової усної художньої творчості одного або кількох народів.

Фреска (від італ. fresco, буквально – свіжий) – техніка живопису фарбами по свіжій, сирій штукатурці, яка при висиханні утворює найтоншу прозору плівку, що закріплює фарби і робить фреску довговічною; фрескою називають також твір, виконаний в цій техніці.

Футуризм – течія авангарду в літературі та мистецтві, що з'явилася на початку ХХ ст. і виступала з позицій формалізму, сприяла культу індивідуалізму і відкидала традиційні лінгвістичні, поетичні та художні стандарти.

Хлопомани (від польск. chłop – селянин, мужик) – назва молодих вихідців з польських або спольщених шляхетських родин на Правобережній Україні ХІХ ст., які в силу своїх народницьких переконань відмовлялися від соціальної і культурної солідарності зі своїм станом і прагнули зблизитися з місцевим селянством. З польського боку термін мав зневажливий відтінок.

«Холодна війна» – термін, що позначає стан військово-політичної конфронтації держав (США і СРСР) і груп держав (НАТО і Варшавського блоку), за якої ведеться гонка озброєнь, застосовуються економічні заходи тиску (ембарго, блокада економічна тощо, здійснюється організація військово-стратегічних плацдармів і баз. «Холодна війна» виникла незабаром після Другої світової війни. В основному закінчилася в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр., головним чином, у зв'язку з перетвореннями в багатьох країнах колишньої соціалістичної системи.

Хронологія (від грец. хронос – час; логос – вчення) – 1) спеціальна історична дисципліна, що встановлює дати історичних подій і документів; 2) послідовність історичних подій у часі.

Центральна рада – орган державної влади в Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Голова – М. Грушевський. Виконавчий орган Генеральний секретаріат.

Цивілізація (від лат. *civilis* – цивільний, державний) – культура, яка досягає певного рівня розвитку. Вона характеризується наявністю писемності, політеїзму і монотеїзму, філософських систем, виникненням соціальної диференціації суспільства і виникненням держави, появою міст, наявністю порівняно високого ступеня поділу суспільної праці.

Четверний союз – назва блоку Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії, що протистояв в Першу світову війну країнам Антанти.

Чумаки – в XVI-XIX ст. українські візники солі, риби тощо головним чином з Півдня. Через загрозу нападу кримських татар до кінця XVIII ст. чумаки їздили озброєними обозами в сто і більше возів на чолі з виборним отаманом. У зв'язку з розвитком залізничного та водного транспорту до 1870–1880-х рр. чумацтво припинило існування.

Шістдесятники – покоління радянської інтелігенції, яке сформувалося після XX з'їзду КПРС в основному в 1960-і рр. (звідси назва) і яке вимагало демократичних перетворень. В умовах «застою» зросло захоплення «шістдесятників» досягненнями країн Заходу, частина впливових шістдесятників стала переходити на позиції західництва і лібералізму. Частина шістдесятників взяла участь у дисидентському русі.

Шляхта – дворянство феодальної Польщі. Шляхетський стан був досить численним, в деяких районах країни представники шляхти досягали 20% населення. Шляхтичі традиційно володіли важливими правами та привілеями.

Шарварок – додаткова (крім панщини) феодальна повинність в Україні XV–XVIII ст., праця на будівництві та ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо.

Шовінізм – пропагування переваги одного народу (нації) над іншими народами (націям) й обґрунтування «права» на дискримінацію та пригнічення інших націй. Агресивна форма націоналізму, яка вирізняється гіперболізованим, войовничим патріотизмом у поєднанні з авторитаризмом і пропагандою ідей національної винятковості та військової переваги держави або нації в суспільно-

політичній думці та масовій свідомості. Побутує під час війн, військових конфліктів, передвоєнних ситуацій та в атмосфері масової істерії.

Шлях із варяг у греки— це водний торговий шлях Давньоруської держави, який пов'язував купецькими відносинами Північну Русь з Південною, держави Прибалтики та Скандинавії з візантійськими торговими містами. Торговий шлях «Із варяг у греки» традиційний купецький шлях по річках, озерах і морях через відсутність доріг і великої кількості ворожих племен, які розбійниками нищили в пошуках здобичі. Сформувався до IX ст. завдяки походам Олега та Ігоря на Царгород і встановлення постійної торгівлі між грецькими і російськими купцями.

Шляхта — в деяких країнах Центральної Європи (Польщі, Литві та ін.) назва феодалів (відповідало дворянству).

Ясир — бранці, захоплені татарами та турками під час розбійницьких нападів на українські землі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абліцов В. Г. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. Київ : КИТ, 2007. 436 с.
2. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Світова та українська культура: Навчальний посібник. Львів, 2004. 354 с.
3. Агафонов Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. Одеса : Принт мастер, 2002. 206 с.
4. Андрусишин Б. І., Гуз А. М. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь. Київ : Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова, 2003. 60 с.
5. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П. Українська культура у європейському контексті. Київ : Знання, 2007. 679 с.
6. Висоцький О. Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. Дніпропетровськ : НМетАУ, 2009. 130 с.
7. Історія світової та української культури: Навчальний посібник / Греченко В. А., Чорній І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Київ, 2000, 400 с.
8. Історія українського козацтва : Нариси / Брехуненко В. А., Войтович Л. В., Головка О. Б., Горобець В. М., Гурбик А. О. Т.1. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 800 с.
9. Історія української та зарубіжної культури: навч. посібник / за ред. С. М.Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ, 2002. 310 с.
10. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1997. № 2. С. 16–29.
11. Державна національна програма «Освіта». Україна ХХІ століття. Київ: Райдуга, 1994. 61 с.
12. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Попок А. А. Закордонне українство: Навч. посіб. Київ : ВІК, 2005. 308 с.
13. Згуровський М., Якименко Ю. Болонський процес і його вплив на вищу технічну освіту. *Наука та інновації*. Т. 2. № 1. 2006. С. 15–17.
14. Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. / Відпов. ред. Г. А. Скрипник. Т. 1 Київ, 2005. 510 с.
15. Історія української культури: курс лекцій / під загальною редакцією док-тора історичних наук С. О. Костилюєвої. Київ : ІВЦ «Видавництво „Політехніка”», 2010. 334 с.
16. Карасевич А. О., Лисенко Л. Г. Київська Русь: історія політичної думки та її джерела: навч. посіб. Київ : Науковий світ, 2002. 215 с.

17. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 416 с.
18. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 584 с.
19. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ : Україна, 2003. 384 с.
20. Кривда Н. Ю. Українська діаспора: досвід культуротворення: монографія. Київ : Академія, 2008. 280 с.
21. Культурологія: теорія та історія культури : навчальний посібник / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. Київ : ЦНЛ, 2004. 254 с.
22. Лекції з історії світової та вітчизняної культури. 2-ге вид. / за редакцією А. Яртися та В. Мельника. Львів : Світоч, 2005. 568 с.
23. Маліцький Б. А. Сучасний стан наукової сфери України та нова стратегічна доктрина її розвитку. *Наука та наукознавство*. 2006. № 2. С.16–32.
24. Мистецтво України 1991–2003: альбом / упор. Т. Придатко, З. Чегусова. Київ : Мистецтво, 2003. 500 с.
25. Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ : підручник для 11 кл. закл. загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2019. 304 с.
26. Науково – освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / авт. кол. В. Литвин (керівник), В. Андрущенко, С. Довгий та ін. Кн. 2. Київ : Навчальна книга, 2003. 672 с.
27. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / Слюсаренко А. Г., Гусев В. І, Дрожжин В. П та ін. Київ : Вища школа, 2000. 663 с.
28. Пальм Н. Д., Гетало Т. Є. Історія української культури : неавчальний посібник. Харків : Вид-во ХНЕУ, 2013. 296 с.
29. Пометун О. І, Гупан Н. М. Історія України (рівень стандарту, академічний рівень). Київ : Освіта, 2012. 336 с.
30. Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-е вид. випр. Київ, 2001, 305 с.
31. Про вищу освіту : Закон України від 05.09.2016 р. № 2145-VIII. Голос України. 2016. 27 верес. (№ 178-179). С. 10–22.
32. Про освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. [URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18)

33. Рудницька О., Кондрацька Л. Українське мистецтво в полікультурному просторі : навчальний посібник. Київ : Єксоб, 2000. 270 с.
34. Струкевич Олексій, Дровозюк Степан. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 кл. закл. загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2019. 240 с.
35. Ткачук Т. М. Знакова система трипільської культури. *Археологія*. 1993. № 3. С. 91–100.
36. Українська та зарубіжна культура : навчальний посібник / за наук. ред. Л. Є. Дещинського. Львів : Бескид Біт, 2005. 304 с.
37. Фартушний А. А. Українська культура. Ч. 1: Культура передісторичної доби; Культура Київської доби; Культура Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. 112 с.
38. Федоровський Ю. Р. Історія українського козацтва: Навчальний посібник. Луганськ : Глобус, 2006. 124 с.
39. Чорна Н. В, Горячковська Н. В. Історія української культури: навчальний посібник. Харків : ХНУРЕ, 2012. 200 с.
40. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років і сторінки неписаної історії. Київ, 1995. 169 с.
41. Шейко В. М. Історія української культури. Харків : ХДАК, 2001. 400 с.